

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav světových dějin

Historické vědy – světové dějiny

Martina P o w e r

**Vnímání zemských hranic a jejich role v členění
geografického prostoru: irsko-britská a česko-německá
hranice v letech 1750–1850**

**Perception of political boundaries and their role in the
division of geographical space:
the Irish-British and Bohemian-German boundaries between
1750 and 1850**

Disertační práce

Vedoucí práce: Prof. PhDr. Luďa Klusáková, CSc.

2012

PROHLÁŠENÍ

Prohlašuji, že jsem disertační práci vykonala samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.

.....
Mgr. Martina Power

Vnímání zemských hranic a jejich role v členění geografického prostoru: irsko-britská a česko-německá hranice v letech 1750–1850

Abstrakt

Tato práce analyzuje vnímání zemských hranic a prostoru za pomoci srovnání německých cestopisů Čechách a britských cestopisů o Irsku publikovaných mezi lety 1750 až 1850. Obě země mají multietnický a multikulturní charakter, historicky a geograficky definované zemské hranice a jsou ve sledovaném období součástí větších nadnárodních politických celků. Význam a vnímání těchto politických příslušností je zkoumán především s ohledem na sílící integrační tendence vycházející z centra těchto celků. Zohledněno není pouze vnímání hranic politických, ale také vnímání hranic geografických, či „přirozených“ (moře a hory) a hranic kulturních. U reprezentací Čech a Irska je předpokládáno, že významné místo mezi kulturními hranicemi budou zaujímat hranice konfesijní, jazykové, etnické, hranice mezi různými typy aglomerací (města a venkov), mezi různými krajinnými typy (hory a nížina) a kvalitativní hranice mezi chudobou a prosperitou.

Ačkoli se přítomnost kulturní hranice do jisté míry odráží také do fyzické podoby prostoru, je její konstrukce produktem mysli a vnímání jedince, cestovatele, který se v prostoru pohybuje. Při využití cestopisů k rozkrytí významů, které byly hranicím a prostoru přikládány, stejně jako ke zkoumání způsobu, jakým byl prostor strukturován, tak nejsou zohledněny pouze samotné texty, ale také sociokulturní zázemí jejich autorů. Důležitá je v kontextu této práce také literárně informativní funkce cestopisů, které čtenářská veřejnost pokládala za zdroj faktických poznatků o politických, hospodářských, sociálních a kulturních poměrech popisovaných zemí. Cestopisná literatura tak nejen odrážela sociokulturní zázemí autorů, ale zároveň přispívala k jeho formování.

Perception of political boundaries and their role in the division of geographical space: the Irish-British and Bohemian-German boundaries between 1750 and 1850

Abstract

This thesis aims to assess changing perceptions of political boundaries and space as represented in German travel literature about Bohemia and British travelogues about Ireland between 1750 and 1850. Both countries had multi-ethnic and multicultural features, historically defined boundaries and were parts of more extensive political units. The perception of political belonging is examined especially in the context of integration tendencies coming from the state cores. The thesis also examines the importance of alternative types of boundaries, e.g. geographical boundaries (sea and mountains that were often described as “natural boundaries”) and cultural boundaries. It is presumed that confessional, linguistic and ethnic boundaries, as well as boundaries between different types of landscape (mountains or lowland) and between poor and prosperous regions, will be of importance in Bohemia and Ireland.

Although the presence of cultural boundaries could have a manifestation in the physical appearance of landscape, the construction of the cultural boundaries is considered to be a product of observers’/travellers’ mind. Therefore the thesis analyses not only the text but also the authors of the travel literature and their sociocultural backgrounds. 18th- and 19th- century readers regarded travel literature as an important source of information about political, economic, social and cultural conditions of the visited countries. Thus, travel literature not only mirrored the “sociocultural background” of the authors but it also helped to form the milieu.

OBSAH:

ÚVOD	1
1. ČECHY A IRSKO NA POMEZÍ MEZI VLASTÍ A CIZINOU: MOŽNOSTI SROVNÁNÍ.....	2
2. VNÍMÁNÍ, KONSTRUKCE A REPREZENTACE PROSTORU A HRANIC: TEORETICKÁ VÝCHODISKA.....	5
3. STAV BĀDÁNÍ, PRAMENY, METODA A STRUKTURA	12
HRANICE, PROSTOR A STÁT V ČECHÁCH A V IRSKU DO POČÁTKU 19. STOLETÍ	23
1. ČECHY: VYMEZENÍ VNĚJŠÍ HRANICE A TERITORIÁLNÍCH PŘÍSLUŠNOSTÍ.....	23
2. IRSKO: PŘEKONÁVÁNÍ VNITŘNÍCH HRANIC A KULTURNÍ DICHOTOMIE	29
CESTOVÁNÍ, CESTOPISY A JEJICH AUTOŘI	42
1. CESTOPIS: ŽÁNŘ NA POMEZÍ MEZI NAUČNOU A BELETRISTICKOU LITERATUROU	42
1. 1. <i>Od objektivismu k subjektivismu: žánrová promĚna německé a anglické cestopisné literatury v 18. a 19. století</i>	45
1. 2. <i>Čtenáři a recenzenti</i>	55
2. CESTOVÁNÍ: MOTIVACE A PRAXE	70
2. 1. <i>„Reise nach Böhmen“ – „Tour to Ireland“: Čechy a Irsko jako cestovní destinace</i>	70
2. 2. <i>Trasy a doprava</i>	81
3. AUTOŘI: SOCIÁLNÍ A KULTURNÍ PROFIL.....	96
HRANICE OSVÍCENSKÉHO OBJEKTIVISMU	103
1. NORMOVÁNÍ PROSTOROVÉHO VNÍMÁNÍ: INSTRUKCE PRO PATRIOTICKÉ CESTOVATELE	103
2. ZEMĚ NA KONCI SVĚTA? ČECHY VE VNÍMÁNÍ NĚMECKÝCH CESTOVATELŮ 18. STOLETÍ	112
2. 1. <i>Pohoří, hraniční kámen a boží muka: tři podoby jedné hranice</i>	113
2. 2. <i>Na císařských cestách a císařském území: politická reprezentace Čech</i>	126
2. 3. <i>Z periferie do centra: český venkov a města</i>	133
2. 4. <i>Království jednoho a dvojího lidu: obraz české společnosti</i>	151
3. OSTROV DIVOKÝCH IRŮ NEBO MALÁ ANGLIE? IRSKO VE VNÍMÁNÍ BRITSKÝCH CESTOVATELŮ 18. STOLETÍ	156
3. 1. <i>Za poslední výspou pevniny: Irské moře jako geografická, administrativní a kulturní hranice</i>	158
3. 2. <i>Z centra do periferie: irská města a venkov</i>	166
3. 3. <i>Chudí katolíci a bohatí anglikáni: obraz irské společnosti</i>	185
3. 4. <i>Mezi autonomií a unií: politická reprezentace Irska</i>	196
PROSTOR A KRAJINA MEZI ROMANTIZACÍ A POLITIZACÍ	205
1. „VZNEŠENÁ“ A „PITORESKNÍ“ KRAJINA ROMANTICKÉHO POUTNÍKA	205
1. 1. <i>Imaginární a mytická krajina českého pohraničí</i>	207
1. 2. <i>Objevení pohraničních hor</i>	213
1. 3. <i>Gotická a pitoreskní krajina irského venkova</i>	219
1. 4. <i>Objevení západního pobřeží</i>	227
2. PROSTOR A SPOLEČNOST V RÉTORICE INKLUZE A EXKLUZE	232
2. 1. <i>Zánik Svaté říše římské a konkurence prostorových konceptů</i>	237
2. 2. <i>Jazyk a etnicita jako princip společenské a prostorové diferenciacce</i>	242

2. 3. <i>Habsburská monarchie a Čechy mezi konzervatismem a liberalismem</i>	253
2. 4. <i>Čechy a Německo: konjunktury jazykového a teritoriálního ohraničení do poloviny 19. století</i>	263
2. 5. <i>Spojené království: optimismus post-unijního období</i>	274
2. 6. <i>Sever a jih: katolická emancipace a proměna prostorového členění</i>	281
2. 7. <i>Irsko a Británie: pesimismus poloviny 19. století</i>	289
ZÁVĚR	298
PRAMENY A LITERATURA	304
PŘÍLOHY	333

PŘEDMLUVA

Tato práce vznikla za podpory stipendií, která mi byla udělena nadací Hertie Stiftung, Německým historickým institutem v Londýně (Deutsches Historisches Institut London) a Národní univerzitou Irska v Galway (National University of Ireland, Galway).

Díky finančnímu příspěví těchto institucí mi byl umožněn pramenný výzkum v zahraničních knihovnách, a to především v Staatsbibliothek zu Berlin, The British Library a James Hardiman Library v Galway. Ačkoli jsou v současné době mnohé z prostudovaných pramenů k dispozici také v elektronické podobě na různých internetových portálech (google books, Göttinger Digitalisierungszentrum, Das Zeitschriftenportal der Thulb a Internet Archive), využila jsem z velké části originální prameny uložené ve zmíněných knihovnách.

Studijní pobyty na institucích Berliner Kolleg für vergleichende Geschichte Europas, Deutsches Historisches Institut London a National University of Ireland, Galway, mi poskytly příležitost konzultovat práci se zde působícími předními historiky. Jmenovitě se jedná o Prof. Étiennea François, Prof. Gearoida O Tuathaigha a Dr. Martinu Steber.

Ráda bych zde také poděkovala všem těm, kteří se o vznik práce zasloužili. V první řadě se jedná o Prof. Luďku Klusákovou, která mou práci vedla a po celou dobu studia mi poskytovala neocenitelné rady, pomoc a příležitost k diskusi, jež práci vytříbila v jednotlivých fázích jejího vzniku. Můj upřímný dík patří také zaměstnankyním Archivu hl. města Prahy, PhDr. Haně Svatošové a Mgr. Veronice Knotkové, které se mnou neúnavně diskutovaly, poskytly mi užitečné rady s ohledem na literaturu a více než kolegiální pomoc při dokončení práce. Za podporu a trpělivost bych však nejvíce ráda poděkovala mým rodičům a mému manželovi.

Tato práce těží z cestopisné literatury 18. a 19. století. Mnozí z autorů cestopisů byli ve své době (a někteří jsou i nadále) uznávanými spisovateli a schopnějšími literáty, než autorka této práce. Z tohoto důvodu, a kvůli zachování ducha doby, jsou citace uváděny v původním znění bez výrazných gramatických úprav.

Citační úzus se řídí zásadami stanovenými Ústavem světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy pro časopis Dvacáté století/The Twentieth Century.

ÚVOD

Cílem této práce je přiblížit dobové vnímání zemských hranic a prostoru za pomoci srovnání německých cestopisů o Čechách a britských cestopisů o Irsku publikovaných mezi lety 1750 až 1850. Do popředí tak vystupují prostor a hranice v multietnických a multikulturních soustátích, které mají historicky a geograficky vymezené zemské hranice, zároveň jsou však součástí větších nadnárodních politických celků. Význam a vnímání těchto politických příslušností je zkoumán především s ohledem na sílící integrační tendence vycházející z centra těchto celků. Pozornost ale není upřena pouze na vnímání hranic politických, ale také na vnímání alternativních typů hranic, hranic geografických, či „přirozených“ (moře a hory) a hranic kulturních. U reprezentací Čech a Irska lze předpokládat, že významné místo mezi kulturními hranicemi budou zaujímat hranice konfesionální, jazykové, etnické, hranice mezi různými typy aglomerací (města a venkov), mezi různými krajinnými typy (hory a nížina) a kvalitativní sociální hranice mezi chudobou a prosperitou.

Ačkoli se přítomnost kulturní hranice do jisté míry odráží také do fyzické podoby prostoru, je její konstrukce produktem mysli a vnímání jedince, cestovatele, který se v prostoru pohybuje. Při využití cestopisů k rozkrytí významů, které byly hranicím a prostoru přikládány, stejně jako ke zkoumání způsobu, jakým byl prostor strukturován, tak nejsou zohledněny pouze samotné texty, ale také sociokulturní zázemí jejich autorů. Důležitá je v kontextu této práce také literárně informativní funkce cestopisů, které čtenářská veřejnost pokládala za zdroj faktických poznatků o politických, hospodářských, sociálních a kulturních poměrech popisovaných zemí. Cestopisná literatura tak nejen odrážela sociokulturní zázemí autorů, ale zároveň přispívala k jeho formování.

Tato práce analyzuje dvě skupiny cestopisné literatury v období mezi lety 1750 až 1850. Jedná se o cestopisy do Irska, jejichž autoři pocházeli ze sousední Británie, a o cestopisy do Čech, z pera autorů pocházejících z německy mluvících zemí. Jak v irském, tak českém případě jsou zahrnuty pouze cestopisy, které reprezentují vnější perspektivu, tj. texty cestovatelů, kteří nebyli obyvateli Čech, ani Irska. O charakteru obou zemí, stejně jako o charakteru britských a německých autorů bude pojednáno níže. Zde je však nutné připomenout, že jedním z výchozích bodů této práce je specifický

vztah, který měli němečtí autoři k Čechám a britští autoři k Irsku. V obou případech se totiž jednalo o země, které nebyly samozřejmou součástí teritoria, jež reprezentovalo sebeidentifikační rámeček britských a německých autorů. Zároveň se však nejednalo ani o země, které by bylo možné automaticky ztotožnit s „cizím“ územím. A právě tento rys, který obě země v 18. a 19. století vykazovaly a díky němuž obě země stály na pomezí mezi vlastní a cizinou, tvoří základní osu této práce.

Období ohraničené lety 1750 a 1850 bylo zvoleno z několika důvodů. V první řadě se jedná o dobu, kdy cestopisná literatura jako literární žánr procházela obdobím největšího rozvoje a kdy byla na vzestupu také její čtenářská popularita. Z historického hlediska se jedná o neméně důležitou epochu, pro niž se ustálil termín německého historika Reinharta Kosellecka *Sattelzeit*, tj. přelomové období, v němž byly formovány kulturní, politické a ekonomické tendence, které zásadně ovlivnily historický vývoj v dlouhém 19. století.¹ Jak v britském, tak v německém kontextu hrály pro redefinici prostorových představ důležitou roli napoleonské války a události, které byly jejich přímým následkem (rozpad Svaté říše římské a uzákonění britsko-irské unie). Přelom 18. a 19. století tak tvoří z pohledu této práce centrální období a zohlednění předchozí a následující epochy, tj. druhé poloviny 18. století a první poloviny 19. století, pomáhá odhalit, nakolik a jakým způsobem se změna prostorových konceptů do britského vnímání Irska a do německého vnímání Čech projevila.

1. Čechy a Irsko na pomezí mezi vlastní a cizinou: možnosti srovnání

Tato práce není prvním příkladem, kdy bylo srovnání Čech a Irska využito k demonstrování určitého problému. Jak bude poukázáno níže, bylo toto srovnání součástí politické argumentace, kterou vedli britští a němečtí autoři ve čtyřicátých letech 19. století.² V této době obě země připodobňovala snaha části irského katolického a českého slovanského obyvatelstva o vymezení se vůči britským či německým

¹ KOSELLECK, R. – BRUNNER, O. – CONZE, W., *Geschichtliche Grundbegriffe: historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, 8 dílů, Stuttgart 1972-1997, zde 1. díl, s. XV;

OSTERHAMMEL, J., *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*, München 2009, s. 103.

² Srov. podkapitola *Prostor a společnost v rétorice inkluze a exkluze*.

sousedům. Inspirace irským hnutím za odstranění britsko-irské unie z roku 1800 ovlivnila částečně také volbu názvu radikálního českého politického spolku *Repeal*.³

Podobnosti českého a irského historického a politického vývoje vzbuzovaly pozornost také ve dvacátém století.⁴ Vznik nového československého státu po První světové válce neunikl pozornosti irské veřejnosti a v článku *Bohemia and Its Ulster question* jej analyzoval irský katolický historik a profesor teologie Patrick J. Gannon.⁵ Název článku napovídá, že se Gannon zaměřil na srovnání Ulsteru s německy osídlenými pohraničními oblastmi v Čechách. Autorovou snahou bylo nastínit možné řešení národnostního konfliktu v Čechách, a nalézt tak i východiska pro řešení ulsterského problému. Ulster byl přitom považován za nedělitelnou součást Irska a také Sudety byly na základě různých důvodů (ekonomických, historických, geografických atd.) pokládány za legitimní část nového Československa. Zásadní otázkou pro budoucí vývoj bylo, nakolik se německé obyvatelstvo bude schopno s novým státem identifikovat. V tomto ohledu Gannon vyjádřil značnou dávku optimismu, který (jak je možné se domnívat ze směru jeho argumentace) sdílel také v případě Ulsteru:

„There is every reason to hope that these two people [Czechs and Germans], after centuries of differences fostered from without, will find peace in the strong bond of a common love for a common fatherland.“⁶

V kontextu této práce je třeba zohlednit několik základních podobností, ale také rozdílů, jež umožňují použít Čechy a Irsko jako objekty srovnání. Zároveň je však nutné vyzdvihnout, že srovnání se netýká pouze obou zemí, ale také britských a německých cestovatelů, kteří Irsko, resp. Čechy během sledovaného období navštívili a popsali je v později publikovaných cestopisech. Srovnání je tak v tomto případě vedeno ve dvou rovinách, které jsou pro výsledky rovnocenně důležité.

Ve sledovaném období byly Čechy i Irsko součástí větších politických celků.⁷ Čechy byly nejen součástí habsburské monarchie, ale příslušely také ke Svaté říši římské a po

³ POLIŠENSKÝ, J., *Aristocracy and the Crowd in the Revolutionary Year 1848. A contribution to the history of revolution and counter-revolution in Austria*, New York 1980, s. 67.

⁴ O kontaktech mezi českým a irským literárním prostředím svědčí bibliografie překladů irské a anglo-irské literatury do češtiny a slovenštiny a československých ohlasů na Irsko a irskou kulturu sestavená Danielem Samkem z Ústavu anglofonních literatur a kultur Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Srov. <http://ualk.ff.cuni.cz/ibibliography/index.htm> (poslední náhled 21. 2. 2012).

⁵ GANNON, J. P., *Bohemia and Its Ulster question*, in: *An Irish Quarterly Review* 7/1918, č. 28, s. 644-658.

⁶ Tamtéž, citace s. 658.

roce 1815 k Německému spolku. Z této pozice si v právním smyslu udržovaly spojení také s dalšími německými státy. Politické spojení Irska a Británie nabylo pevných rysů v roce 1801, kdy v platnost vstoupil zákon o britsko-irské unii z roku 1800, a Irsko se tímto stalo integrální součástí Britského impéria. S ohledem na hranici mezi Čechami a německými státy (Pruskem, Saskem a Bavorskem) je v první polovině 19. století možné pozorovat zvýšenou snahu rakouského státu o její funkční posílení. Hranice se tak stala nástrojem hospodářské politiky, stejně jako prostředkem ochrany proti pronikání „nežádoucích vlivů“.⁸ Politická hranice mezi Irskem a Británií naproti tomu ve stejném období ztratila na významu. Je jednou z otázek této práce, nakolik se tento opačný vývoj projevil také do vnímání německých a britských cestovatelů, tj. zda byly Čechy kvůli rakouské ochranné politice vnímány jako odlišnější a zda se Irsko po roce 1800 stalo nejen politickou, ale také sociokulturní součástí Britského impéria.

Podobnost je možné nalézt také v geografickém vymezení obou hranic. Jak hory, které obklopují českou kotlinu, tak moře oddělující Irsko od Británie byly významnými geografickými předěly. V obecné rovině pak hory, moře a řeky figurovaly v geografických studiích 18. století jako klasické příklady přirozených hranic.⁹ Další otázkou, na kterou by měla zodpovědět tato práce, je, nakolik byla při vnímání Čech a Irska zohledněna právě tato geografická specifika.

Určité podobnosti pak vykazovala také sociální struktura obou zemí. V Irsku se s ohledem na etnický původ odlišovalo původní galské obyvatelstvo od obyvatelstva anglonormanského, jež do Irska z Británie pronikalo od konce 12. století. Od doby vlády Jindřicha VII. do Irska přicházeli noví angličtí osadníci, kteří se od původního galského a anglonormanského obyvatelstva lišili svým anglikánským vyznáním. Současně, nejsilněji však v 17. století, do Irska (a to především do provincie Ulster) přicházeli osadníci ze Skotska, hlásící se k presbyteriánskému vyznání. V polovině 18. století tedy irská společnost vykazovala značnou etnickou i konfesionální diverzitu. Také v Čechách byla společnost rozdělena do dvou etnických skupin – slovanské a

⁷ Touto problematikou se podrobně zabývá kapitola *Hranice, prostor a stát v Čechách a v Irsku do počátku 19. století*.

⁸ BURGER, H., *Passwesen und Staatsbürgerschaft*, in: HEINDL, W. – SAURER, E. (ed.), *Grenze und Staat. Paßwesen, Staatsbürgerschaft, Heimatrecht und Fremdgegesetzgebung in der österreichischen Monarchie 1750–1867*, Wien 2000, s. 1-172, zde s. 26.

⁹ POUNDS, N. J. G., *France and "Les Limites Naturelles" from the Seventeenth to the Twentieth Centuries*, in: *Annals of the Association of American Geographers* 44, 1954/1, s. 51-62; SAHLINS, P., *Natural Frontiers Revisited: France's Boundaries since the Seventeenth Century*, in: *The American Historical Review* 95, 1990/5, s. 1423-1451.

německé. Na rozdíl od Irska však Čechy byly do roku 1781 oficiálně katolickou zemí. I po tolerančním patentu Josefa II. však byl katolicismus dominantním vyznáním.

Německé a britské autory cestopisné literatury spojuje především jejich převážně protestantské vyznání. Z etnicky anglických autorů se naprostá většina hlásila k etablované anglikánské církvi; většina skotských autorů byla presbyteriány. U německých návštěvníků Čech převažovalo ve druhé polovině 18. století protestantské (luteránské či kalvinistické) vyznání a katolických věřících přibylo až v první polovině 19. století.¹⁰ Konfese a etnický původ cestovatelů jsou považovány za faktory, které vnímání Čech a Irska ze strany německých a britských, tj. anglických a skotských (velšští cestovatelé zastoupeni nebyli), cestovatelů významně ovlivnily. Otázkou je, nakolik se konfese a etnicita doplňovaly, vylučovaly či postupně nahrazovaly. S tím také úzce souvisí možnost, že jak v Čechách, tak v Irsku byli německými a britskými cestovateli preferovány regiony, které jim byly kulturně (konfesionálně či etnicky) bližší. V tomto případě by pak roli nemusely hrát pouze hranice materiální – politické, ale také hranice kulturní, které se s politickou hranicí nutně neshodovaly.

2. Vnímání, konstrukce a reprezentace prostoru a hranic: teoretická východiska

Tato práce vychází z několika teoretických konceptů a dotýká se několika tematických okruhů. Důležité místo zaujímá historický a literární výzkum cestopisné literatury, stejně jako dějiny cestování. Žánrová proměna cestopisné literatury a změny, jimiž ve sledovaném období prošla doprava a cestování, jsou podrobně přiblíženy ve třetí kapitole *Cestování, Cestopisy a jejich autoři*. Na tomto místě je nezbytné vyzdvihnout, že stejně jako celý historický vývoj, prošlo také cestování mezi lety 1750 až 1850 zásadní proměnou, související s průmyslovou revolucí. Podstatné však nebylo pouze urychlení a masovější dostupnost cestování, ale také „psychologický“ dopad, který měly technologické změny (a to především zavedení parního stroje) na společnost. Modernizace dopravy pak byla mnohdy interpretačně využita i k politickým a

¹⁰ Srov. k tomuto podkapitola *Autoři: sociální a kulturní profil*.

sociokulturním cílům a zavedení parolodní dopravy bylo často pokládáno za podmínku a nástroj společenského, a tím také národního propojení a sjednocení.¹¹

Cestopisná literatura, která tvoří hlavní pramennou základnu této práce, je interpretována v duchu teze, jejímž autorem je německý historik Michael Harbsmeier. Ve svém (v současnosti mnohokrát citovaném) článku *Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen* Harbsmeier připomněl, že tradiční historiografie přistupovala k cestopisné literatuře v zásadě dvěma možnými způsoby. Cestopisy byly pokládány buď za produkt „literární fantazie jejich autorů“ nebo za pramen pro poznání „skutečné historické a etnografické podoby popisovaných zemí“. Harbsmeier naproti tomu doporučil nesoustředit se na popisované objekty, ale na samotné autory a pracovat s cestopisnou literaturou jako s pramenem odhalujícím „domácí kulturu“ či sociokulturní zázemí autorů a jejich postoje k poznávaným zemím.¹²

Na základě Harbsmeierovy teze se tak tato práce nesoustředí ani tak na „historickou“ či „etnografickou“ podobu Čech a Irska ve sledovaném období, jako spíše na proměnu vztahu a postoje, které k Čechům, resp. k Irsku zastávali němečtí, resp. britští autoři. Historický charakter obou zemí je však zohledněn potud, pokud se k němu samotní autoři vztahují a pokud jsou jejich výpovědi touto proměnou ovlivněny. Mnohá pozorování totiž nejsou pouhým konstruktem vycházejícím z „domácí kultury“ autorů, ale odrážejí reálné proměny Čech a Irska, jež vyplývaly z jejich politického, kulturního, společenského a hospodářského vývoje. Při zaměření pozornosti na autory cestopisů a jejich výpovědi je možné považovat cestopisnou literaturu za pramen zprostředkující dobové prostorové představy a (zejména při zohlednění delšího časové období) jejich transformaci. Soustředění se na „prostorové představy“ pak vyžaduje aplikaci konceptů, které pracují s „prostorem“ jako s historickou kategorií.

Od konce dvacátého století přikládají společenské vědy prostoru stále větší význam a prostor se stal také hlavním bodem jednoho z historických „obratů“. Prostorový obrat (*spatial turn*) byl motivován snahou o zohlednění historických specifik, která nejsou produktem časové změny (tj. historického vývoje), ale existují synchronně v rámci

¹¹ KASCHUBA, W., *Die Überwindung der Distanz: Zeit und Raum in der europäischen Moderne*, Frankfurt/Main 2004; Srov dále podkapitola *Prostor a společnost v rétorice inkluze a exkluze*.

¹² HARBSMEIER M., *Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen: Überlegungen zu einer historisch-anthropologischen Untersuchung frühneuzeitlicher Reisebeschreibungen*, in: MAĆZAK A. –TEUTEBERG, H. J. (ed.), *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung*, Wolfenbütteler Forschungen 21, Wolfenbüttel 1982, s. 1-31, zde s. 1-2.

diferenciovaného geografického prostoru. Jedná se tedy o jevy, jejichž odlišnost není dána časově, ale prostorově.¹³ Inspirace prostorovým obratem byla a je patrná v různých badatelských disciplínách. Významné pro tuto práci je zohlednění prostorové dimenze ve dvou tematických okruzích. Prvním je sociologická a kulturně vědní konceptualizace identit, které jsou pod vlivem prostorového obratu zkoumány nejen jako identity genderové, národní či profesní, ale také jako identity prostorové (lokální, regionální, státní, globální atd.). Druhý okruh zkoumá prostor či teritorium z hlediska jeho vymezení a dělení, a zaměřuje se tak především na prostorové hranice. Kromě politických hranic jsou však zohledněny také hranice kulturní či civilizační. Koncepty identit a hranic našly v současné době uplatnění v historických vědách, a to nejen jako samostatné badatelské celky, ale i jako spřízněné a vzájemně se doplňující tematické oblasti.¹⁴

Identita, alterita a jejich využití v konceptualizaci hranic a teritoria

Psychologie a sociologie zkoumala identitu nejprve v její individuální formě jako identitu jedince, která ovlivňovala jeho sociální jednání. V návaznosti na tento směr však začala být identita analyzována také v kolektivní formě, tj. jako identita sdílená určitou skupinou či kolektivem.¹⁵ V kulturalistických přístupech vyústil zájem o identitu a aspekty, které podmiňovaly příslušnost k určité skupině, i do analýzy faktorů, na jejichž základě byli určití jedinci či celé skupiny ze specifického kolektivu vyloučeni. Do popředí tak kromě snahy o definici společenství označovaného jako „my“ vystoupila snaha o definici okolní skupiny či skupin, charakterizovaných jako „oni“.¹⁶

Za základní impuls pro studium alterit či „jinakosti“ jsou považovány práce Michela Foucaulta a Edwarda Saída.¹⁷ Foucault se zaměřil především na studium jedinců a

¹³ DÖRING, J.– THIELMANN, T., *Einleitung: Was lesen wir im Raume? Der Spatial Turn und das geheime Wissen der Geographen*, in: TÍŽ (ed.), *Spatial Turn: Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*, Bielefeld 2008, s. 7-45; průkopnickou prací v tomto ohledu je SOJA, E. W., *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, London – New York 1989.

¹⁴ ŘEZNÍK, M.– KROCOVÁ, M., *Boundaries and identities in the academic discourse*, in: KLUSÁKOVÁ, L.– MOLL, M. (ed.), *Crossing Frontiers and Resisting Identities*, Pisa 2010, s. 5-32.

¹⁵ Tamtéž, s. 16-18.

¹⁶ V českém prostředí se touto problematikou zabýval projekt řešený v Seminárii obecných a komparativních dějin FFUK „*My a Oni*“: *vytváření identit, tradice a přenos kulturních hodnot v evropské novověké společnosti – kontinuita nebo inovace, vrstvení identit v moderní společnosti v letech 1999-2004*. Výstupy srov. <http://usd2.ff.cuni.cz/kompar/index.php?s=Vyzkum-a-projekty> (poslední náhled 5. 12. 2011)

¹⁷ Následující oddíl byl také součástí úvodního příspěvku předneseného na workshopu Masarykova ústavu a archivu AV ČR *Myšlenkové a politické koncepce české společnosti 1848-1948 a jejich vliv na společnost českých zemí*, který se konal 7. 10. 2011. Výstupem workshopu bude kolektivní monografie.

skupin, kteří žili na okraji určité společnosti a kteří byli marginalizováni na základě „mainstreamového diskursu“, jehož specifika se tímto způsobem snažil odhalit.¹⁸ Said se naproti tomu soustředil na vnímání a konstruování forem jinakosti, jež vyplývaly z geografické a kulturní vzdálenosti. Zatímco tak Foucaultův přístup ovlivnil další studium odlišných skupin v rámci jednoho kolektivu (gender, minority atd.), rozvinul se díky Saidovým impulsům zájem o analýzu prostorových kulturně-civilizačních dichotomií jako Evropa/Amerika, Východní Evropa/Západní Evropa nebo Evropa/Balkán.¹⁹

Základním přínosem Saidovy studie bylo poukázání na konstruktivistický charakter povědomí, které se o „Orientu“ formovalo v západoevropské společnosti 19. století. „Autoři“ těchto představ patřili k dobové intelektuální elitě a svým statutem napomohli k jejich společenské legitimizaci a rozšíření. I přes vlastní expertízu se však nemohli oprostít od „imperialistického“ vztahu k Blízkému východu a jeho obraz ve společnosti západní Evropy tak nebyl založen na „realitě“, ale na všeobecně přijímaném diskursu. Ačkoli se Saidova práce stala častým terčem různých druhů kritiky – připomínáno bylo jeho nedostatečné geografické vymezení „Orientu“, přílišná koncentrace na textovou analýzu na úkor zohlednění historicko-společenského vývoje a nadměrná generalizace vycházející z příliš úzce vymezené pramenné základny – je ceněna právě díky poukázání na limity procesu poznání, jehož výsledek je vždy „subjektivně filtrován“.²⁰

K podobnému závěru dochází také práce Larryho Wolffa analyzující juxtapozici západní a východní Evropy, která nebyla pouze produktem studené války, ale jejíž tradice sahá do osvěcenské éry.²¹ Dělení Evropy na civilizačně „pokročilý“ a „zaostalý“ protipól nebylo novým fenoménem a již v období renesance jsou rozdílné charakteristiky připisovány jižní a severní Evropě. S přesunem obchodních a kulturních center z italské oblasti se tato osa stáčí západovýchodním směrem. Dle Wolffa se během 18. století v západoevropské diplomacii, kartografii a filosofii rozšířilo

¹⁸ FOUCAULT, M., *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*, London 1965; Týž., *Discipline and Punish: the Birth of the Prison*, New York 1975; SAID, E. W., *Orientalism*, New York 1978.

¹⁹ MILLS, S., *Discourses of difference: an analysis of women's travel writing and colonialism*, London 1993; MASON, P., *Deconstructing America: Representations of the Other*, New York 1990.

²⁰ K diskusi o Orientalismu srov. PROUDMAN, M. F., *Disraeli as an "Orientalist": The Polemical Errors of Edward Said*, in: *Journal of the Historical Society*, 5/4, 2005, s. 547-568; RASSAM, A.–CHAMBERS, R., *Comments on Orientalism. Two Reviews*, in: *Comparative Studies in Society and History*, 22/4, 1980, s. 505-512.

²¹ WOLFF, L., *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford, CA 1994.

uniformní povědomí o východní Evropě jako o kulturně odlišném celku představujícím zrcadlový obraz vyspělejšího západoevropského partnera. Tato představa byla mezi západoevropskou společností zakořeněna do té míry, že již nebylo možné rozlišit mezi objektivními a fiktivními reprezentacemi, neboť oba dva typy odrážely stejný způsob vnímání a imaginace. Podobně jako v Saidově případě je tak Wolffova studie „alternativního“ kulturního regionu ve své podstatě studií západoevropského způsobu myšlení a faktorů sloužících k sebe-identifikaci a sebe-representaci v rámci tohoto kolektivu.²²

Trojici „civilizačních“ studií doplňuje práce Marie Todorové zabývající se obrazem Balkánu, který byl západoevropskou společností považován za kulturní mezistupeň mezi Evropou a Asií a byl kvůli tomu konstruován jako „odlišná část vlastního celku.“²³ Na rozdíl od předchozích prací se Todorová nevěnuje pouze jednostranné západoevropské reprezentaci, ale zaměřuje se také na vlastní balkánskou identitu, tzv. *self-perception*. Díky tomu překračuje předchozí dichotomii „aktivního“ Západu jako tvůrce kulturních vzorců (jakkoli subjektivních) a „pasivního“ Orientu či Východu, jež jsou na základě těchto vzorců kategorizováni. Souběžná analýza vnitřních a vnějších představ panujících o určité komunitě či regionu tak Todorové umožnila zkoumat, zda se tyto dva typy vnímání formují nezávisle, či jako výsledek vzájemných interakcí.

Jádrem těchto a mnoha dalších prací zabývajících se analýzou „jinakosti“ bylo zdůraznění vzájemného podmínění rysů považovaných za typické pro „domácí“ společnost a charakteristik, které tato společnost produkovala o „jiných“ společenstvích. Nejčastějším výchozím aktérem byla v tomto ohledu západoevropská společnost (a to především její intelektuální elita), jež pomocí konstrukce „druhého“ usilovala o konstituování vlastní dominantní a nadřazené pozice. Definice „druhého“ často spočívala na identifikaci protipólů k vlastním uznávaným hodnotám. V 18. a 19. století tak bylo o vlastní „racionalitě, industrializaci a modernizaci“ referováno za pomoci poukázání na „emocionalitu, nedostatek industrializace a zaostalost“ toho druhého. Společensko-kulturní segmentace mohla probíhat také na základě zohlednění jiných kategorizací, ať již rasových, etnických, třídních, genderových nebo náboženských.

²² TODOROVA, M., *Review of Larry Wolff's Inventing Eastern Europe*, in: *Slavic Review*, 56/1, 1997, s. 124-126.

²³ TODOROVA, M., *Imagining the Balkans*, New York 1997, s. 188.

Také v těchto případech však sledovala upevnění kulturní a politické převahy jedné skupiny nad druhou.²⁴

Plodné rozvinutí podobných teorií přineslo soustředění se na charakter kulturních a sociálních hranic mezi jednotlivými komunitami a na podmínky, za nichž bylo možné tyto hranice překročit. Německý sociolog Bernhard Giesen v této souvislosti argumentoval, že „každý jedinec může překonat vlastní inferioritu tím, že přestoupí na ‚správnou víru‘ a přijme nadřazenou kulturu.“²⁵ Na meze podobné změny identit, zvláště jednalo-li se o dvě konkurenční skupiny, poukázal v koloniálním kontextu Homi Bhabha. V tomto případě ani přebírání „nadřazených“ kulturních vzorců nezajistilo kolonizovanému obyvatelstvu rovnoprávné postavení v rámci jedné skupiny. Naopak, kvůli specifickému postavení, v němž se nacházela britská koloniální společnost, nebyl ani „semi-asimilovaným“ kolonizovaným jedincům umožněn přístup do tohoto společenství. Odloučenost od mateřského kulturního centra a pocit ohrožení totiž v britských kolonizátorech posílil snahu na obranu jejich identity, a to nejen proti definovatelnému „druhému“, ale také proti takovému jedinci, který byl „mutantem“, či „hybridem“ koloniální a kolonizované kultury.²⁶ Ač tedy v tomto případě docházelo k přestoupení sociokulturních hranic, nebyl jedinec akceptován do nové skupiny a měnila se pouze forma jeho vyčlenění. Interakce mezi skupinami „my“ a „oni“ tak generovala nutnou redefinici vlastní identity a hranic, které obě skupiny oddělovaly. Podobně jako v případě balkánských sebereprezentací tak také zde příslušník „cizí“ komunity vystupoval ze své pasivity a aktivně se podílel na transformaci identity dominantní skupiny.

Koncentrace na interakce a způsoby oddělení jednotlivých sociokulturních komunit ovlivnila také nové trendy ve výzkumu geografického prostoru a teritoria. Svou významnou pozici měly v tomto směru již zmíněné práce zabývající se obrazem určitého kulturního či civilizačního regionu, a to i přesto, že se jak v případě Saidova Orientalismu tak Wolffovy Východní Evropy nejednalo o přesně geograficky delimitované oblasti.

²⁴ HALLAM, E.– STREET, B. V. (ed.), *Cultural encounters: representing otherness*, London – New York 2000, s. 3-5.

²⁵ GIESEN, B., *Intellectuals and the German nation*, Cambridge – New York 1998, s. 36.

²⁶ BHABHA, H. K., *Signs Taken for Wonders: Questions of Ambivalence and Authority under a Tree Outside Delhi, May 1817*, in: GATES, H. L., Jr. (ed.), ‘Race’, Writing, and Difference, Chicago/London 1986, s. 163-184, zde s. 172.

Metodologické východisko k nově koncipovaným prostorovým analýzám spočívalo na předpokladu, že kolektivní identity nejsou formovány pouze v sociálním, ale také v geografickém prostoru. Dle britského antropologa a geografa Davida Harveyho reprezentovaly teritoriálně definované sociokulturní identity (ať již rasové, genderové, třídní nebo konfesijní) nejsilnější faktor v procesu inkluze a exkluze.²⁷ Společně s tím poukázali další autoři na skutečnost, že podobně jako „národ“ nebylo ani „národní teritorium“ žádnou esencialistickou kategorií a podmínkou jeho existence bylo jeho vymezení a obdaření konkrétním významem produkovaným národním společenstvím.²⁸ Podobně jako v případě sociokulturních identit probíhala také „teritorializace“ prostoru na základě rozdělení do kategorií „naše“ a „cizí“ a vědomí sounáležitosti s určitým teritoriem tvořilo základ procesu formování prostorových identit.²⁹

Prostorová škála, na níž jsou jednotlivé typy prostorových identit vytvářeny, sahá od lokální, přes regionální, národní až k nadnárodní úrovni. Nejnovější studie se v tomto ohledu zaměřují především na vztah mezi identitami regionálními a národními a na způsoby „instrumentalizace“ teritoria, jež je vlastní oběma typům.³⁰ Jeden ze základních rozdílů mezi regionální a národní identitou je spatřován v jejich samotné podstatě – zatímco se regionální identity pojí primárně s určitým územím, regionem, je identita národní navázána na určité společenství.³¹ To však neznamená, že by definování národního teritoria bylo v procesu národního formování méně důležité. Dochází k němu však až poté, co určitá národní společnost začíná usilovat také o své teritoriální ukotvení, zejména je-li konečnou snahou vytvoření národního státu. V tomto případě je nezbytné si národní teritorium vymezit a propagovat a následně vytvořit instituce, které by je administrativně a politicky odlišily od okolních celků. Jakmile je dosaženo tohoto

²⁷ HARVEY, D., *From space to place and back again: reflections on the condition of postmodernity*, in: BIRD, J.– CURTIS, B.– PUTNAM, T. (ed.), *Mapping the Futures: Local Cultures, Global Change*, London 1993, s. 3–29.

²⁸ SCHROER, M. MARKUS, „Bringing space back in“ – *Zur Relevanz des Raums als soziologischer Kategorie*, in: DÖRING, J. – THIELMANN, T. c. d., s. 125-148

²⁹ KNIGHT, D. B., *Identity and Territory: Geographical Perspectives on Nationalism and Regionalism*, in: *Annals of the Association of American Geographers*, 72/4, 1982, s. 514-53; SACK, R. D., *Human territoriality: its theory and history*, Cambridge 1986, s. 19-21.

³⁰ HASLINGER, P., *Nationalismus und Regionalismus – Konflikt oder Koexistenz?*, in: THER, P.– SUNDHAUSSEN, H. (ed.), *Regionale Bewegungen und Regionalismen in europäischen Zwischenräumen seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*, Marburg 2003, s. 267-275; KEATING, M., *The New Regionalism in Western Europe: Territorial Restructuring and Political Change*, Northampton 1998, s. 85-94; PAASI A., *Region and place: regional identity in question*, in: *Progress in Human Geography*, 27/4, 2003, s. 475–485; Nejnověji k vymezení českého národního teritoria HASLINGER, P., *Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs, 1880-1938*, München 2010.

³¹ HROCH, M., *Regional Memory: Reflections on the Role of History in (Re)constructing Regional Identity*, in: ELLIS, S. G. – EßER, R. RAINGARD (ed.), *Frontiers, Regions and Identities in Europe*, Pisa 2009, s. 1-14.

stavu, může národní území produkovat vlastní referenční rámec identifikace, který je funkčně a symbolicky delimitován státními hranicemi.

Tento proces však nemá teleologickou povahu, tj. nemusí nutně ústít do vzniku národního státu. Formování národního teritoria, a s ním spjaté národní prostorové identity, je totiž neustále konfrontováno s již existujícími nebo souběžně vznikajícími alternativními typy prostorových identit. Může se jednat jak o identifikaci s nižšími (lokálními a regionálními) nebo vyššími (nadanárodními) prostorovými celky. Stejně jako sociokulturní identity mohou být také prostorové identity kumulovány a nekladou si nárok na výlučnost.³²

Pod vlivem kulturalistických přístupů byl nejen národ, ale také jeho území chápáno jako společenský konstrukt, jehož formování mělo multidimenzionální charakter. Finský geograf Anssi Paasi ve své studii o fínsko-ruské hranici načrtl různé oblasti, v nichž je národní teritorium konstituováno.³³ V administrativní sféře je teritorium stanoveno na základě existence politických a administrativních institucí a nařízení. Na sociokulturní úrovni je teritorium konstruováno pomocí textů a je dále reprodukováno v rámci sociálních praktik. Symboly a narace spojené s teritoriem jsou pak nástrojem kolektivních reprezentací teritoria, které posilují společenské vědomí o jeho existenci a vymezení. Hranice národního území v tomto kontextu nejsou pouhým odrazem geografického tvaru teritoria, ale „lidským konstruktem, do nějž sousední komunity promítají své historické a současné sociokulturní vztahy a do kterého se promítají rozdílné formy ideologií sloužících ke zdůraznění a legitimizaci rozdílů mezi kategoriemi *my* a *oni*“. Na základě těchto „ideologií“ jsou tak produkovány „kódy“, jejichž pomocí je určitá část geografického prostoru reprezentována, chápána a reprodukována jako „naše“ či jako „jejich“³⁴ Dichotomie *my/oni* se tak promítá do formování identit jak v sociálním tak v geografickém prostoru.

3. Stav bádání, prameny, metoda a struktura

³² PAASI, A., *Territories, Boundaries and Consciousness. The changing Geographies of the Finnish-Russian border*, Chichester – New York 1996, s. 50-53.

³³ Tamtéž.

³⁴ NEWMANN D. – PAASI, A., *Fences and neighbours in the postmodern world: boundary narratives in political geography*, in: *Progress in Human Geography*, 1998, 22, s. 186-207.

Stav bádání

Tato práce staví na závěrech studií zaměřených především na dvě badatelská témata. Prvním jsou práce zabývající se problematikou hranic, teritoria a teritoriálních identit a druhým jsou texty zaměřené na analýzu cestopisné literatury a na dějiny cestování.

Hraniční studia (*boundary studies*) jsou v dnešní době rozsáhlou výzkumnou disciplínou, která hranice zkoumá z různých perspektiv. V politologických a geopolitických studiích je k hranicím přistupováno jako ke „státním institucím“ a „nástrojům státní politiky“, s jejichž pomocí stát může regulovat své hospodářství a celkovou míru styku s okolními státy.³⁵ Nověji akceptovali politologové a geografové hranice také jako faktory sloužící k vymezení a formování prostorové identity.³⁶

Tyto přístupy byly od devadesátých let 20. století uplatněny také v historických vědách. Německý historik Peter Haslinger identifikoval šest základních badatelských směrů, které se hranicím věnují z historické perspektivy.³⁷ Dějiny diplomacie a mezinárodních vztahů se zaměřují na teritoriální změny v průběhu hranic a na jejich legitimizaci. Badatelé ovlivnění konceptem centra a periferie zdůrazňují odlišnou interpretaci a instrumentalizaci hranic ze strany státního centra a ze strany pohraničních, periferních, regionů. Na hranice je také nahlíženo z pohledu jejich historického vývoje od antických dob po dobu moderní. Mikrohistorické přístupy se zaměřují na každodenní život na hranici a v pohraničí. Hranice jsou však také interpretovány jako civilizační přechody mezi kulturními regiony. Poslední směr se zaměřuje na hranice sociální, jež jsou považovány za mezníky kolektivních identit.

Nejvýznamnějším historickým příspěvkem k hraničním studiím je dnes již klasická práce Petera Sahlinse o francouzsko-španělské hranici v Pyrenejích, jež byla delimitována mírovou smlouvou z let 1659/1660.³⁸ Za využití kombinovaného makro- a mikrohistorického přístupu Sahlins dokládá, že i přes integrační snahy francouzského a

³⁵ ANDERSON, M., *Frontiers: Territory and State Formation in the Modern World*, (Malden, MA: Polity Press, 1997);

³⁶ MARTÍNEZ, O., Oscar, *Border People. Life and Society in the U.S.-Mexico Borderlands*, (Tucson: University of Arizona Press, 1994); DONNAN, H. – WILSON, T. M., *Borders. Frontiers of Identity, Nation and State*, (Oxford; New York: Berg, 1999); SCHOFIELD, C. H., *Global Boundaries, World Boundaries*, (London: Routledge, 1994).

³⁷ HASLINGER, P., 'Grenzen als Strukturprinzip und Wahrnehmungsproblem: Theorien und Konzepte im Bereich der Geschichtswissenschaft', in: Christoph Augustynowicz, Andreas Kappeler (eds.), *Die galizische Grenze 1772-1867: Kommunikation oder Isolation*, (Vienna: LIT, 2007), pp. 5-20.

³⁸ SAHLINS, P., *Boundaries: the making of France and Spain in the Pyrenees*, (Berkeley; Oxford: University of California Press, 1989).

španělského centra si obyvatelé regionu Cerdanya, rozděleného politickou hranicí, udrželi dlouho do 19. století svou lokální přeshraniční identitu.

Kromě Sahlinovy studie byly pro předkládanou práci inspirativní především publikace, které se zabývají rakouskou, resp. německou a britskou problematikou. Konfliktem mezi homogenizační politikou rakouského státu a snahou o zachování lokální identity se zabývá studie Reinharda Staubera o formování teritoriální identity v Jižních Tyrolích mezi lety 1750 až 1820.³⁹ Tento region byl nejen etnicky heterogenní, ale byl také administrativně rozdělen; během napoleonských válek (než byl v roce 1815 opět připojen k habsburské monarchii) změnil několikrát svou politickou příslušnost. Zároveň jím probíhala kulturní hranice mezi „Germánií“ a „Itálií“. Jak autor ukazuje, formovala identitu místních obyvatel snaha odolat měnícím se politickým a administrativním tlakům. Integračním tendencím habsburského státu bylo čeleno zejména pomocí upnutí se k uměle konstruované italské identitě, která měla zdůraznit kulturní oddělení regionu od rakouského státního celku.

Rakouskou problematikou se zabývá také studie Andrey Komlosy, která analyzuje dopad odstranění rakouských vnitřních celních hranic na transformaci ekonomické úrovně jednotlivých rakouských zemí v 18. a 19. století.⁴⁰ Jak Komlosy dokládá, nevyrovnalo zavedení volného trhu ekonomické rozdíly mezi jednotlivými částmi mocnářství a vytvořilo nové ekonomické disproporce. Ani odstraněním vnitřních bariér tak rakouská vláda nedosáhla požadované homogenizace rakouského území.

Tyto dvě práce dokumentují obtíže, kterým bylo vystaveno rakouské státní centrum při snaze o homogenizaci vlastního území. Svůj význam mají tyto studie nejen v rakouském, ale také v širším středoevropském (či rakouském a německém) kontextu. Při prosazování integračních cílů totiž byla rakouská politika nucena zohledňovat i svou účast ve Svaté říši římské a v Německém spolku.

Z prací zabývajících se problematikou britských hranic a identit je nutné vyzdvihnout především práci Colina Kidda, věnující se etnickým identitám na britských ostrovech v 17. a 18. století. Autor sleduje především jejich konstrukci intelektuálními elitami v Anglii, Skotsku, Walesu a Irsku, konfrontaci etnických a konfesijních identit a

³⁹ STAUBER, R., *Der Zentralstaat an seinen Grenzen. Administrative Integration, Herrschaftswechsel und politische Kultur im südlichen Alpenraum*, (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2001).

⁴⁰ KOMLOSY, A., *Grenze und ungleiche regionale Entwicklung: Binnenmarkt und Migration in der Habsburgermonarchie*, (Vienna: Promedia, 2003).

možnost nahrazení individuálních etnických identit národní identitou britskou.⁴¹ Formování britského národa a britské národní identity v 18. století se věnuje ve své práci také Linda Colley. Vyzdvihuje při tom především vliv dlouhých válek s katolickou Francií, které Angličanům i Skotům (nově spojeným v unii z roku 1707) poskytly platformu „společného nepřítele“, proti němuž se mohla obě etnika vymezit. Britská identita se formovala v opozici vůči francouzské katolické identitě, a protestantské vyznání v ní tedy reprezentovalo neoddělitelnou složku.⁴² Určitou slabinou této knihy je však nedostatečné zohlednění britského, resp. anglického vztahu k Irsku, který musel být na sklonku 18. století nově definován. Přesto je kniha významným příspěvkem k analýze počátků formování britského národního vědomí. Jako její doplnění může být považována práce Joepa Leerssena, která zkoumá vývoj irské identity v 18. a 19. století. Podobně jako Colley pracuje také Leerssen s konceptem formování identity na základě vymezení se vůči okolí, v tomto případě okolí britskému.⁴³

Kromě studií, které se věnují tématu hranic a identity, byly využity také publikace zaměřené na výzkum cestopisů a dějiny cestování. Mezinárodní historiografie věnovala těmto tématům nemalou pozornost a není možné zde všechny tituly obsáhnout. Nové impulsy do zkoumání fenoménu cestování a cestopisné literatury přinesl již kromě zmíněného Michaela Harbsmeiera polský historik Antoni Maćzak, který upozornil na změnu, již cestování procházelo v průběhu 18. století.⁴⁴

S ohledem na německou cestopisnou literaturu je zásadním kompendiem studie Petera Brennera o vývoji německojazyčné cestopisné literatury, jež je doplněno podrobným rozborem historiografické produkce na toto téma.⁴⁵ Za významnou je považována také práce Tilmana Fischera o německých cestopisech do Anglie z 18. a 19. století, která se vyznačuje především kvalitní analýzou žánrové proměny cestopisné literatury. Německé cestopisy do Čech na přelomu 18. a 19. století zkoumá ve sborníkové stati Uwe Hentschel, který se snaží o postihnutí komplexity konfesionálně a etnicky

⁴¹ KIDD, C., *British Identities Before Nationalism. Ethnicity and Nationhood in the Atlantic World, 1600–1800*, Cambridge 1999.

⁴² COLLEY, L. *Britons: Forging the Nation, 1737–1837*, New Haven 2009

⁴³ LEERSSSEN, J., *Mere Irish and Fíor-Ghael. Studies in the Idea of Irish Nationality, its Development and Literary Expression prior to the Nineteenth Century*, Cork 1996.

⁴⁴ MAĆZAK, A., *Travel in early modern Europe*, Cambridge 1995.

⁴⁵ BRENNER, P. J., *Reisebericht in der deutschen Literatur. Ein Forschungsüberblick als Vorstudie zu einer Gattungsgeschichte*, Tübingen 1990.

determinovaných hodnocení.⁴⁶ Z textů věnujících se dějinám dopravy, byla v předkládané práci nejvíce využita kniha Milana Hlavačky, která ač ne příliš rozsáhlá, poskytuje dobrý vhled do způsobu, jakým se na českém území cestovalo na přelomu 18. a 19. století. Pro dějiny dopravy v českých zemích v období průmyslové revoluce byla využita i jeho obsáhlá studie k tomuto tématu.⁴⁷

Mezi publikacemi, jež se zabývají britskou cestopisnou literaturou, zaujímá významné místo kolektivní práce editovaná Timem Youngem a Peterem Hulmem analyzující britské cestopisy od počátku 16. století po současnost.⁴⁸ Podobně podnětnou studií zaměřující se především na žánrovou proměnu anglické cestopisné literatury a typologií cestování (poutní a naučné cesty, Grand Tour atp.) je práce Barbary Korte.⁴⁹

Velkou badatelskou pozornost vzbudily také britské cestopisy o Irsku. Svědčí o tom bibliografie cestopisných publikací a rukopisných textů sestavená Johnem McVeaghem, jež se neomezuje pouze na britské návštěvníky Irska, ale zahrnuje také evropské a americké cestovatele.⁵⁰ Autor této bibliografie je také spoluautorem komentované edice anglických cestopisů od dob Geralda z Walesu po texty z 19. století.⁵¹ V posledním desetiletí pak bylo publikováno několik studií a sborníků, které se zabývají buď irskou problematikou, nebo jejím zasazením do kontextu „koloniálních“ cestopisů, tj. britské cestopisné produkce o britských dominiích, která se vyznačovala specifickým způsobem popisu.⁵²

Relevantní pro předkládanou práci jsou především dvě studie Williama Williamse o vývoji britského turismu do Irska a o britských cestopisech o Irsku z 18. století a první poloviny století následujícího. Williamsovy práce se vyznačují analýzou velkého množství pramenného materiálu; zahrnutí původem irských cestovatelů však poněkud zkresluje jeho výsledné závěry. Poměrným nedostatkem Williamsovy studie o cestopisné literatuře je její tematické členění, které v určitých případech nedovoluje

⁴⁶ HENTSCHEL, U., *Böhmen im Spiegel der deutschen Reiseliteratur zwischen 1700 und 1848*, in: LEISTNER, B. (ed.), *Literaturlandschaft Böhmen*, Lübeck – Travemünde 1997.

⁴⁷ HLAVAČKA, M., *Cestování v éře dostavníku*, Praha 1996; HLAVAČKA, M., *Dějiny dopravy v českých zemích v období průmyslové revoluce*, Praha 1990.

⁴⁸ HULME, P. – YOUNGS, T., *The Cambridge companion to travel writing*, Cambridge 2002

⁴⁹ KORTE, B., *English Travel Writing from Pilgrimages to Postcolonial Explorations*, Basingbroke 2000.

⁵⁰ McVEAGH, J. (ed.), *Irish Travel Writing: A Bibliography*, Dublin 1996.

⁵¹ HADFIELD, A. – McVEAGH, J. (ed.), *Strangers to that land: British perception of Ireland from the Reformation to the Famine*, Gerrards Cross 1994.

⁵² HOOPER, G. (ed.), *Landscape and empire 1170–2000*, Aldershot, Hants, 2005; HOOPER G. – YOUNGS, T. (ed.), *Perspectives on travel writing*, Aldershot, Hants, 2004; SURANYI, A. *The genius of the English nation: travel writing and national Identity in Early Modern England*, Cranbury, NJ 2008;

dobře zhodnotit rozdíly ovlivněné historickým vývojem a dobovou proměnou britských postojů k Irsku.

Na závěr je nutné vyzdvihnout dvě práce, které k cestopisům přistupují jako k pramenu demonstrujícímu prostorové představy a prostorovou identitu jejich autorů. Jedná se o práci irského historika Glenna Hoopera *Travel writing and Ireland 1760 – 1860. Culture, History, Politics* analyzující britské cestopisy do Irska a práci německého historika Bernharda Strucka *Nicht West – nicht Ost. Frankreich und Polen in der Wahrnehmung deutscher Reisender zwischen 1750 und 1850*. Hooperova studie je výjimečně kvalitní analýzou postupné proměny britského postoje k Irsku mezi lety 1760 až 1860. Hlavním cílem Struckovy práce je prověřit rozšířenou představu o kvalitativním rozdílu mezi východní a západní Evropou a ve výsledku ukázat, že vnímání kvalitativního rozdílu bylo podmíněno odlišnými faktory, než pouhým cestováním z Německa směrem na východ či na západ. Ačkoli se závěry předkládané práce se závěry obou autorů ne ve všem shodují, jsou tyto dvě studie považovány za hlavní teoretické i metodologické inspirace.

Prameny a metoda

Prameny využití v této práci je možné rozdělit do několika základních skupin. V první řadě se jedná o britské a německé cestopisy, které byly – ať již ve formě monografie nebo jako příspěvky v periodikách – publikovány ve sledovaném období, tj. mezi lety 1750 až 1850. I přes stanovený časový limit byly učiněny některé výjimky. Do pramenného korpusu byly zařazeny dvě práce, které vyšly ještě před rokem 1750. Jedná se o německý cestopis Johanna Georga Keyßlera *Neueste Reisen durch Teutschland* vydanou poprvé v roce 1741, podruhé však již v roce 1751, a o cestopis anglického divadelního režiséra Williama Chatwooda *A Tour through Ireland* z roku 1748.⁵³ Oba cestopisy však reprezentovaly důležitý zdroj poznání pro cestovatele, kteří Irsko a Čechy navštívili po polovině 18. století, a jsou zahrnuty také proto, že na nich lze dobře

⁵³ KEYBLER, J. G., *Neuste Reisen durch Teutschland, Böhmen, Ungarn, die Schweitz, Italien und Lothringen, worinn der Zustand und dass Merkwürdigste dieser Länder beschrieben und vermittelt der natürlichen, gelehrten und politischen Geschichte [...] erläutert wird*, 2 díly, Hannover 1740-1741 [2. vydání: Hannover 1751]; CHETWOOD, W. R., *A Tour through Ireland in several Entertaining Letters Wherein the present state of that kingdom is consider'd: and the most noted cities, towns, seats, rivers, buildings, &c. are described ... To which is prefix'd, a description of the road from London to Holy-Head. By two Englist Gentlemen*. London 1748

demonstrovat proměnu literárního stylu cestopisné produkce od poloviny do konce 18. století. Limit roku 1850 je zachován.

Při výběru pramenů byl zachován požadavek na vnější perspektivu autorů. Jedná se tedy pouze o německé a britské autory, kteří nepocházeli z Čech nebo z Irska. V souvislosti se základními tezemi této práce bude analyzováno, jakým způsobem se měnil postoj cestovatelů k zemím, které měly z jejich pohledu pomezí charakter vlasti a ciziny. Zahrnutí irských a českých autorů (ač anglického či německého původu) by tuto perspektivu nutně zaměřilo jiným směrem. Tato podmínka však připouští dvě výjimky. První je cestopis *Sketches of some of the Southern Counties of Ireland collected during a Tour in the Autumn*, který pochází od krajináře George Holmese. Ten byl sice irského původu, žil a socializoval se však v Londýně. Druhou výjimkou je humoristický cestopis Johanna Baptista Weise *Hans-Jörgels Badereise*.⁵⁴ Weis pocházel z Plané v západních Čechách, záhy však přesídlil do Vídně, kde se stal redaktorem časopisu *Komische Briefe des Hans-Jörgels*. Oba cestopisy jsou však využity k dokreslení literární proměny cestopisné literatury v období romantismu (Holmes) a k satirické reflexi jevů, jež se díky častému zobrazování proměnily v literární topoi (Weis), nikoli tedy k demonstraci prostorových představ autorů.⁵⁵

Časový limit a původ autorů reprezentují jediná kritéria výběru cestopisů do Čech a do Irska. Ačkoli nejsou všechny tituly přímo citovány, bylo cílem zohlednit všechny publikace, které odpovídají zadaným parametrům. Snahou tedy bylo sestavit pokud možno úplnou bibliografii britské a německé cestopisné produkce o Irsku a o Čechách. Využity v tomto ohledu byly: bibliografie cestopisů o Irsku od Johna McVeagha, knihovní katalogy Staatsbibliothek zu Berlin a Universitätsbibliothek Wien a především soupis fondů knihovny Eutiner Landesbibliothek, která se specializuje na cestopisnou literaturu. Tyto údaje pak byly doplněny o tituly vyskytující se v odborné literatuře

⁵⁴ HOLMES, G., *Sketches of some of the Southern Counties of Ireland collected during a Tour in the Autumn*, 1797, London 1801; WEIS, J. B., *Hans-Jörgels Badereise, oder Abenteuer auf einer Fahrt von Wien nach Hradisch, Luhatschowith, Brünn, Leitomischl, Czaslau, Prag, Töplitz, Tetschen, Blasewitz, Dresden, Leipzig, Karlsbad, Marienbad, Franzensbad und zurück, zu Wasser und zu Land. Unentbehrliches Handbuch für Jeden, welcher diese Tour nicht machen, und doch wissen will, wie man andern Orts ißt, trinkt, denkt und spricht, und was man daselbst zu sehen und zu hören bekommt. In Briefen an seinen Schwager Maxel in Feselau*, 2 díly, Wien 1842.

⁵⁵ Srov. podkapitoly *Gotická a pitoreskní krajina irského venkova* a *Jazyk a etnicita jako princip společenské a prostorové diference*.

zaměřené na cestopisy o Čechách a o Irsku.⁵⁶ Celkově tak bylo zhodnoceno devadesát pět cestopisů pro Čechy a osmdesát čtyři pro Irsko. I přes snahu vytvořit obšírný bibliografický soupis, není možné nárokovat jeho úplnost.

Druhým typem cestopisné literatury jsou cestovní zápisky, které byly ve formě deníkových nebo vzpomínkových záznamů publikovány mimo sledované období. Ty jsou sice do textu zařazeny, nefigurují však v kvantitativních údajích o dobové cestopisné produkci.⁵⁷ Pakliže byl tento druh textů publikován až s velkou časovou prodlevou, a odráží tedy spíše autorovu dlouhodobou zpětnou reflexi, než bezprostřední reakci na pozorované jevy, je na to v práci upozorněno.

Cestopisná literatura patřila od poloviny 18. století k jednomu z nejpoblárnějších literárních žánrů, a publikované tituly proto přitahovaly pozornost recenzních periodik. Zahrnutí recenzních článků umožňuje analyzovat ohlasy, jež vzbudila nejen literární úroveň cestopisných publikací, ale také jejich obsah. Zvláště v první polovině 19. století se do hodnocení jednotlivých titulů promítají rozpory či naopak názorové shody mezi politickými postoji recenzentů a autorů cestopisů.

Další typ pramene reprezentují dobové teoretické studie a literární díla. Jedná se o tituly, k nimž se vztahují přímo autoři cestopisné literatury, jakožto k textům ovlivňujícím jejich perspektivu. Příkladem tohoto druhu pramene je studie filozofa Edmunda Burkeho *A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful*, která zásadním způsobem proměnila dobové estetické hodnoty.⁵⁸ Vývoj dobových náhledů na cestování, zásad, kterými se osvícenští cestovatelé měli řídit, a kodifikaci jevů, na které se měli při cestování soustředit, shrnují cestovní instrukce, které reprezentují další druh pramene. Dobová geografická díla, jako např. studie Immanuela Kanta *Vorlesungen über physische Geographie*, jsou pak využita k analýze teoretických reprezentací geografického prostoru a hranic.⁵⁹ Poslední skupinou pramenů

⁵⁶ McVEAGH, J. (ed.), c. d.; <http://staatsbibliothek-berlin.de/>; <http://bibliothek.univie.ac.at/>; www.lb-eutin.de/index.php?fuseaction=cntrl.rf; HENTSCHEL, U., *Böhmen...*, s. 35-55; HOOPER, G., *Travel writing and Ireland 1760 – 1860. Culture, History, Politics*, Basingstoke 2005.

⁵⁷ Srov. podkapitola *Čtenáři a recenzenti*.

⁵⁸ BURKE, E., *A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful*, London 1757.

⁵⁹ KANT, I., *Vorlesungen über physische Geographie*, in: ROSENKRANZ K. – SCHUBERT F. W. (ed.), *Immanuel Kant's sämtliche Werke*, 14 dílů, Leipzig 1838-1842, zde 6. díl, 1839.

jsou encyklopedie, které nejsou pokládány pouze za zdroj poznání, ale také za pramen zobrazující kolektivní reprezentace a kodifikace dobových společenských náhledů.⁶⁰

Jak bude detailněji ukázáno níže, reprezentují autoři britské a německé cestopisné literatury v rámci celého období mezi lety 1750 až 1850 poměrně homogenní sociální skupinu.⁶¹ Zohlednění delšího časové období (v tomto případě celého století) a většího počtu titulů umožňuje přistupovat k cestopisům jako k pramenu „seriálnímu“, tj. jako k textovému celku, který se vyvíjí nejen horizontálně v závislosti na individualitě autora, ale také vertikálně, časově, v závislosti na proměně literárního žánru a dobových postojů.⁶²

Vnímání prostoru a prostorových hranic pak úzce souvisí s konceptem *mental maps*, který se vyvinul v návaznosti na teoretická východiska formulovaná kognitivní psychologií.⁶³ Tento koncept našel uplatnění také v historii. Kromě již zmíněných prací Edwarda W. Saida, Larryho Wolffa a Marie Todorové byl reflektován také v novějších studiích, které se soustřeďují na způsoby, jakými byly prostor a jeho části vnímány, konstruovány a reprezentovány.⁶⁴ Tyto práce ukazují, že procesy prostorového vnímání a prostorové imaginace jsou založeny do značné míry na subjektivní zkušenosti jedince. Reprezentace produkovaná na základě vnímání tedy není pouhým odrazem reálné podoby pozorovaného objektu, ale stejnou měrou se do ní projektují vnitřní dispozice pozorovatele.⁶⁵ Přestože tak především psychologie upozorňuje na jedinečnost každé „kognitivní mapy“, je v této práci předpokládáno, že zohlednění většího počtu výpovědí, pocházejících od sociálně homogenní skupiny pozorovatelů (autorů cestopisné literatury), umožní identifikovat jevy, které měly spíše kolektivní než individuální charakter.

Tato práce je studií srovnávací. Využívá metody synchronního srovnání, tj. srovnání jevů probíhajících ve stejné dějinné epoše, a je vymezena speciálně, tj. na srovnání

⁶⁰ PAASI, A., *Territories...*, s. 52 a 69-70; WOLFF, L., c. d., s. 363-363.

⁶¹ Srov. podkapitola *Autoři: sociální a kulturní profil*.

⁶² STRUCK, B., *Nicht West – nicht Ost. Frankreich und Polen in der Wahrnehmung deutscher Reisender zwischen 1750 und 1850*, Göttingen 2006, s. 36.

⁶³ Srov. mj. GOULD, P.– WHITE, R., *Mental maps*, Harmondsworth 1974; KOSSLYN, S., *Image and mind*, Cambridge 1981; LYNCH, K., *The image of the city*, Cambridge, MA 1960; TYE, M., *The Debate About Mental Imagery*, in: *The Journal of Philosophy*, 81/1984, č. 11, s. 678-691.

⁶⁴ SCHLÖGEL, K., *Im Raume lesen wir die Zeit: über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik*, München 2003; CONRAD, CH. (ed.), *Mental maps*, in: *Geschichte und Gesellschaft* 28/2002, č. 3; STRUCK, B., c. d.

⁶⁵ HASLINGER, P. PETER, Einleitung: Grenze im Kopf. Anmerkungen aus geschichtswissenschaftlicher Perspektive, in: TÝŽ (ed.), *Grenze im Kopf. Beiträge zur Geschichte der Grenze in Ostmitteleuropa*, Frankfurt/Main 1999, s. 7-18.

určitých aspektů a fenoménů, v tomto případě vnímání prostoru a prostorových hranic.⁶⁶ Komparace probíhá v této práci ve dvou rovinách. Jedná se jak o srovnání dvou zemí, Irsko a Čech, tak o srovnání prostorových představ, které o Čechách a Irsku měli němečtí a britští cestovatelé. Některé vlivy formující prostorové vnímání však nebyly pouze formovány specifickými podmínkami německé a britské „domácí kultury“, ale měly transnacionální charakter a vyplynuly z transferu idejí (osvícenských, romantických, liberálních atd.). Tato práce se tak snaží postihnout podobnosti v jejich univerzální, nadnárodní formě. Jak již bylo naznačeno výše, jsou procesy vnímání, konstrukce a reprezentace prostoru do značné míry ovlivněny identitou pozorovatele a jeho prostorovými představami. Díky tomu se tak tato práce řadí k obecnějším komparacím identit.⁶⁷

Motivací k takto zadanému srovnání byla také snaha evaluovat tezi, zastávanou částí badatelů zabývajících se britskými a irskými dějinami, o specifické povaze irsko-britských vztahů. Tato teze vedla v případě výzkumu britské cestopisné literatury o Irsku k přesvědčení o výlučnosti britského pohledu na Irsko.⁶⁸ Za využití srovnávací metody se tak tato práce snaží o prověření tohoto závěru. Současně však bude zkoumáno, zda určité postoje a výpovědi mohly být výsledkem působení jiných, obecnějších faktorů, než za jaký je považována unikátní dynamika irsko-britského vztahu. I česko-německé vztahy se vyznačují jistou dávkou osobitosti,⁶⁹ a proto může konfrontace britsko-irského a německo-českého vztahu osvětlit specifika a podobnosti obou případů.

Struktura

Předkládaná práce je rozdělena do čtyř hlavních kapitol. První kapitola je založena z velké části na sekundární literatuře a přibližuje zkoumané země, tj. Čechy a Irsko, z hlediska historického politického, sociálního, kulturního a hospodářského vývoje. V případě Čech je **zohledněn** jejich multidimenzionální politický charakter, tj. historická zemská tradice, příslušnost k rakouské monarchii a přináležitost ke Svaté říši římské a

⁶⁶ K metodě synchronní a speciální komparace srov. KAELBLE, H., *Der historische Vergleich: eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert*, Frankfurt/Main 1999, s. 15-44.

⁶⁷ K srovnání identit (*Identitätsvergleich*) srov. tamtéž, s. 70-76.

⁶⁸ HOOPER, G., *Travel writing...*, s. 54-98; Srov. dále HADFIELD, A – McVEAHG, J. (ed.), c. d.; WILLIAMS, W. H. A., *Tourism, landscape, and the Irish character: British travel writers in pre-famine Ireland*, Madison 2008.

⁶⁹ KŘEN, J., *Konfliktní společenství: Češi a Němci 1780–1980*, Praha 1990.

Německému spolku. Pozornost je věnována zejména problematice vymezení zemské hranice jako hranice lineární a snaze rakouského státu o transformaci české zemské hranice do podoby rakouské státní hranice. Zároveň jsou však také nastíněny předpoklady formování hranice kulturní, která byla v Čechách vymezena jazykově. V irském případě je brána v ohled především snaha anglických panovníků o rozšíření správy na území celého ostrova. S tím úzce souvisí úsilí o překonání kulturní hranice mezi původním galským a nově příchozím anglonormanským, anglickým a skotským obyvatelstvem.

Druhá kapitola podrobně analyzuje cestopisnou literaturu, a to jak v obecné rovině, s ohledem na vývoj tohoto žánru, tak v rovině konkrétní se zaměřením na německé a britské cestopisy a jejich autory. Součástí této kapitoly je též výzkum orientovaný na dějiny cestování a na změny ve způsobu dopravy, k nimž ve sledovaném období došlo a které generovaly také změnu ve vnímání prostoru.

Třetí kapitola je zaměřena na vnímání Čech a Irska ve druhé polovině 18. století. Soustředí se na několik tematických okruhů: vnímání geografických, kulturních a politických hranic, vnímání prostoru ve smyslu jeho politického členění, vnímání prostoru jako kulturně definované veličiny, rozdělené kulturními hranicemi, a vnímání společnosti. Cílem této kapitoly je analyzovat, nakolik a jak se projektovaly hodnoty a kritéria, formované myšlenkovými koncepty osvícenství, do německého vnímání Čech a zda lze podobné trendy odhalit také v britském vnímání Irska.

Do poslední, čtvrté kapitoly je zahrnuto období od počátku do poloviny 19. století. Kapitola je rozdělena do dvou hlavních částí, které se odděleně zabývají vlivem preromantických a romantických principů na změny ve vnímání prostoru a vlivem, jenž měl politický vývoj od počátku 19. století na transformaci britských a německých postojů k Irsku a k Čechám.

HRANICE, PROSTOR A STÁT V ČECHÁCH A V IRSKU DO POČÁTKU 19. STOLETÍ

Čechy a Irsko jsou teritoriálními celky, které lze historicky a geograficky definovat a které v kontextu politických, geografických a kulturních hranic vykazují, přes viditelné rozdíly, i mnoho typologických shod. Ze zeměpisného hlediska se jejich hranice vyznačují teritoriální stabilitou a překrýváním s výraznými geografickými mezníky – horami a mořem. I když je ostrovní poloha Irska zdánlivě efektivnějším způsobem oddělení, byly i Čechy – díky svému hornatému a lesnatému ohraničení – často prezentovány jako svébytné území ve středu Evropy. Na kartografických vyobrazeních se od konce 15. století ustálilo znázornění českého teritoria jakožto „ostrova“ v srdci Evropy a tento motiv se ve stylizované podobě opakuje i na jedné z nejznámějších map 16. století, kde Čechy reprezentují symbolickou sponu na opasku královny – Evropy.⁷⁰

Vztah geografického a politického ohraničení jistě není tak legitimní, jak se v různých dobách snažili prokázat četní politikové, geografové a historici. Kritika teorie „přirozených“ hranic zdůraznila zejména to, že geografické mezníky nejsou nepřekonatelnou překážkou, která by implikovala politické nebo kulturní oddělení dvou komunit.⁷¹ I historicko-politický vývoj Čech a Irska, charakteristický jejich příslušností k větším státním celkům a v irském případě i dlouhým obdobím teritoriálního rozdělení, ukazuje, že geografická bariéra není zárukou politické samostatnosti či územní integrity. Přesto hrály také zeměpisné dispozice obou zemí významnou, ať již praktickou nebo ideologickou, roli ve formování jejich politických hranic.

1. Čechy: vymezení vnější hranice a teritoriálních příslušností

⁷⁰ Jedná se o tyto mapy: Hieronymus Münzer, *Deutschlandkarte* z roku 1493, Erhard Etzlaub, *Romwegkarte* z roku 1500, Martin Waldseemüller, *Carta itineraria Europae* z roku 1520 a Johannes Putsch, *Europa Regina* z roku 1537. Srov. k tomuto REICHERT, F., *Grenzen in der Kartographie des Mittelalters*, in: GESTRICH, A. – KRAUSS, M. (ed.), *Migration und Grenzen*, Stuttgarter Beiträge zur historischen Migrationforschung 4, Stuttgart 1998, s. 15-29, zde s. 28-29.

⁷¹ Pilotní a programovou studií této kritiky je práce Luciena Febvra o řece Rýn, jako symbolické německo-francouzské hranici. FEBVRE, L., *Le Rhin: Problemes d'histoire et d'economie*, Paris 1935.

Geografický charakter Čech ovlivnil především intenzitu osídlování, které postupovalo v pohraničních oblastech srovnatelně pomaleji než ve vnitrozemí. Hranice raně středověkého českého státu tak byly po dlouhou dobu pouze volně vymezeny pásem těžce průchodných, řídko osídlených, hornatých a lesnatých oblastí.⁷² Dobu, kdy se tato široká hraniční zóna transformuje do topograficky přesně vymezené linie, se snažila určit řada studií, jejichž závěry se však v závislosti na využitých pramenech, interpretaci a definici „lineární hranice“ značně odlišují. Na jedné straně jsou za určující považovány první zmínky o geografickém oddělení dvou teritorií, které se objevují již v raně středověkých textech. Na druhé straně je hranice definována ve své moderní podobě, jako „demarkační čára, která funkčně a symbolicky ohraničuje území, pravomoc a suverenitu státu“.⁷³ Na základě této charakteristiky je etablování politických hranic v habsburské monarchii datováno až tereziánskými a josefínskými státně-správními reformami, které odrážejí i zásadní konceptuální přeměnu ve vztahu mezi kategoriemi „stát“, „teritorium“ a „politické hranice“.⁷⁴

Při hledání nejstarších zmínek o existenci politického ohraničení českého státu vychází část badatelů z nejstarších darovacích a zřizovacích listin, které určitým způsobem definují území českého státu.⁷⁵ K těmto dokumentům náleží zejména věnování části hornorakouského území mezi říčkami Ainst a Naarn a „Severním lesem“ (Šumavou), reprezentující jižní hranici Čech, klášteru sv. Jimrama v Řezně, ověřené Ludvíkem II. Němcem v roce 853 nebo potvrzení hranic míšeňského biskupství, vydané Ottou III. v roce 995, kde je jižní část jeho hranice stanovena mezi prameny řek Labe a Odry, tj. mezi Čechami a územím lužickosrbského kmene Nižanů. Na základě těchto pramenů tak spadá nejstarší vymezení hranic českého teritoria již do období mezi 9. a 10. stoletím.⁷⁶

⁷² KOMLOSY, A. – BŮŽEK, V. – SVÁTEK, F. (ed.) *Kulturen an der Grenze*, Wien 1995, s. 12.

⁷³ JOHNSTON, R. J. – GREGORY, D. – PRATT, G. – WATTS, M. (ed.), *The Dictionary of Human Geography*, Oxford 2000, s. 53.

⁷⁴ K tezi o formování lineární hranice v době ancien régime jako výsledku proměny vztahu k teritoriu a rozvoje kartografie srov. BLACK, J., *Boundaries and conflict. International relations in ancient régime Europe*, in: GRUNDY-WARR, C. (ed.), *Eurasia. World Boundaries 3*, London – New York 1994, s. 19-54, zde s. 28.

⁷⁵ Následující přehled formování politických hranic českého státu je pouze typologický a nevztahuje se na území, která byla dočasně připojena jako výsledek expanzionistické politiky českých panovníků (zejména posledních Přemyslovců a Karla IV.). Stejně tak nezahrnuje území samostatných historických zemí spojených s Korunou českou (Moravu, Slezsko a Horní a Dolní Lužici). Pro celkový přehled územního vývoje srov. TRÁVNÍČEK, D., *Přehled územního vývoje našeho státu*, Brno 1984; SEMOTANOVÁ, E., *Historická geografie českých zemí*, Praha 2002, s. 125-141.

⁷⁶ DOBIÁŠ, J., *Seit wann bilden die natürlichen Grenzen von Böhmen auch seine Landesgrenze?*, in: *Historica* 6, 1963, s. 5-44, zde s. 25, 34-36 a 42. Interpretace listiny Oty III. jako pramene ke stanovení

Ačkoli v této době dochází k formování územního jádra českého státu, jeho hranice fakticky byly stále jen volně lokalizovány *in media silva* – uprostřed hraničních lesů.⁷⁷ Jejich přesnější vytčení tedy spojují další autoři až s kolonizací pohraničí, probíhající na českém území intenzivněji od 13. století. Na snáze přístupné dolnorakouské, hornorakouské nebo bavorské straně hraničního lesa nalezneme počátek osídlování sice již dříve, pro krystalizaci hranice je však rozhodující chvíle, kdy se střetávají mocenské a teritoriální nároky dvou stran a kodifikace hranice je obvykle následkem dlouhodobějších hraničních sporů.⁷⁸ Stejně tak se při stanovení hranic nejedná o předem teoreticky lokalizované rozdělení sfér vlivu v celé jejich délce, ale o praktickou delimitaci konfliktních úseků.⁷⁹

Nejstarší zmínku o takto určeném průběhu hranice podává kronika Gerlacha z Mühlhausenu, popisující mimo jiné spor Soběslava II. s Jindřichem II. Babenberským o Vitorazsko. Na setkání s císařem Fridrichem I. v roce 1179 v Chebu byl Soběslav nucen vzdát se jižní části Vitorazska a hranice byla pomocí několika topografických bodů (vodní toky, prameny a brody) vymezena v okolí šumavského Höhenbergu.⁸⁰ Toto ujednání se ale týkalo pouze nepatrného úseku české hranice, jejíž další části byly vytyčeny až v průběhu několika dalších staletí.

Územní ohraničování bylo přitom mnohdy iniciováno majiteli pohraničních panství, kteří byli odpovědní za osídlování zalesněných oblastí. Zemská hranice se poté formovala v závislosti na lenní příslušnosti majitele panství k panovníkovi. Tímto způsobem se utvářela část česko-saské hranice v okolí Božího Daru a Horní Blatné, na území náležícím ke krušnohorskému panství Schwarzenberg. To se od 13. století, kdy jej císař Fridrich II. věnoval Přemyslu Otakaru I., nacházelo ve vlastnictví českých králů. V rámci dohod uzavřených v roce 1459 v Chebu jej Jiří z Poděbrad věnoval do

průběhu české hranice v 10. století je ale značně problematická. Samotný Dobiáš zpochybňuje údaj o situování hranice míšeňského biskupství mezi prameny Labe a Odry a upozorňuje, že spíše než o pramen Odry se jednalo o pramen řeky Bobr a hranice dále kopírovala hřebeny Krkonoš, Jizerských a Orlických hor. Pozdější výzkum označil tuto listinu dokonce za falsifikát pocházející z 11. století, tj. z období územních sporů mezi míšeňským a merseburským biskupstvím. Srov. KALHOUS, D., *Kristiánova legenda a počátky českého politického myšlení*, nepublikovaná disertační práce, FF MU, 2005, http://is.muni.cz/th/12320/ff_d/Disertace.txt (poslední náhled 4. 8. 2011).

⁷⁷ SEMOTANOVÁ, *Historická geografie*, c. d., s. 126-127.

⁷⁸ K formování česko-bavorské hranice ve středověku a raném novověku srov. JÁNSKÝ, J., *Kronika česko-bavorské hranice I-V*, Průvodce historií západních Čech 7-11, Domažlice 2000-2001 a ZIEGLER, W., *Die bayerisch-böhmische Grenze in der Frühen Neuzeit – ein Beitrag zur Grenzproblematik in Mitteleuropa*, in: SCHMALE, W. – STAUBER, R., *Menschen und Grenzen in der Frühen Neuzeit*, Berlin 1998, s. 116-130.

⁷⁹ KARP, H.-J., *Grenzen in Ostmitteleuropa während des Mittelalters*, Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands 9, Köln – Wien 1972, s. 117 a 157.

⁸⁰ Tamtéž, s. 95-96.

dědičné držby saským Wettinům.⁸¹ Česko-saská hranice se tak posunula jižním směrem a byla určena severní hranicí ostrovského panství rodiny Šliků. V té době se zde stále nacházel pouze pás hustého lesa a přesný průběh hranice nebylo třeba vyznačovat. O několik desetiletí později, společně s rozvojem těžby stříbra a zakládáním nových horních osad (mezi nimi právě Boží Dar a Horní Blatná a na české straně Šliky založený Jáchymov), roste zájem o tuto oblast, a tím i potřeba jejího teritoriálního ohraničení. K tomu dochází ve 30. letech 16. století, kdy jsou zde umístěny kamenné mezníky se znaky saského kurfiřta, českého krále a se šlikovským erbem. Již v polovině 16. století však dochází k dalšímu hraničnímu posunu, když je schwarzenberské panství rozděleno mezi odpůrce šmalkaldské jednoty – českého krále Ferdinanda I. a budoucího kurfiřta Mořice Saského. Jižní, hornoblatenská a božidarská část panství se opět stává součástí českého státu a po počátečních sporech mezi oběma panovníky o výnosy ze stříbrných dolů je s konečnou platností vyznačena i zemská hranice.⁸²

V průběhu raně novověkého období se tedy setkáváme s postupným etablováním státní hranice ve smyslu topograficky přesně vyznačené linie. Od této doby se k řešení pohraničních sporů začínají scházet bilaterální zemské komise, lokalizace hranic je již často prováděna pomocí kompasů a dochází k pravidelným opravám hraničního značení.⁸³ Ani v této době však státní, resp. zemské hranice nepředstavují jedinou formu administrativně-politického členění. Součástí spletité sítě byly kromě hranic zemských a dominiálních i hranice diecézní, jejichž průběh se nemusel nutně shodovat s hranicemi světských panství. V českém případě se sice správní pravomoc pražského biskupství prakticky shodovala se státním územím, i zde však existovaly výjimky související zejména s odstoupením některých teritorií. Díky tomu náležely k pražské diecézi i po ztrátě Lužice některé farnosti v Žitavsku a přeshraniční spory o správní příslušnost byly v 17. století vedeny i s budyšínským děkanem o šluknovský a frýdlantský výběžek.⁸⁴

⁸¹ Chebská smlouva z roku 1459 je často považována za dokument ustavující česko-saskou hranici. Srov. GROSS, R., *Geschichte Sachsens, Leipzig*, 2007, s. 28; Česko-německý projekt *Hranice*, který vznikl u příležitosti 550. výročí podpisu chebské smlouvy, <http://www.hranice1459.cz/> (poslední náhled 4. 8. 2011). Ačkoli smlouva vyjasnila některé mocenské a územní spory mezi saským a českým panovníkem (saský vévoda Vilém III. upustil od svých nároků na český trůn, společně se svým bratrem, kurfiřtem Fridrichem II., se zřekl panství Most, Duchcov a hradu Osek a Jiří z Poděbrad jim naproti tomu propůjčil 63 lokalit situovaných v Sasku jako dědičné léno) a stanovila tak zemskou příslušnost u některých sporných měst a osad; nevymezovala detailní průběh hranice. Srov. KARP, c. d., s. 112.

⁸² FIALA, J., *Stará česko-saská hranice mezi Jáchymovem a Božím Darem*, in: Historický sborník Karlovarska V, 1997, s. 32-50, zde s. 34.

⁸³ Tamtéž, s. 42-47.

⁸⁴ HLEDÍKOVÁ, Z. – JANÁK, J. – DOBEŠ, J., *Dějiny státní správy v českých zemích od počátku státu po současnost*, Praha 2005, s. 191-193.

Konečné upevnění významu státních hranic, jakožto nejdůležitějších administrativně-politických mezníků, je dalšími badateli datováno až do 18. století a označováno za jeden z výsledků centralistické politiky absolutistických panovníků. Tato změna souvisí i s ideovou proměnou pojetí státu a státního teritoria. Na rozdíl od dřívějšího modelu dynastického státu, který spočíval na feudálním systému personálních loajalit, se absolutistický stát opírá o svrchovanou moc panovníka nad určitým územím a jeho obyvateli.⁸⁵ Jedním z cílů centralistické vlády je i precizní vyznačení vlastního území a odstranění přetrvávajících teritoriálně-správních nesrovnalostí. Díky tomu dochází na českém území v průběhu 18. a 19. století k posledním menším územním úpravám. V roce 1764 je uzavřena hraniční smlouva s Bavorskem, na jejímž základě je k Čechám trvale připojena Železná Ruda a Folmava. Po zániku Svaté říše římské v roce 1806 jsou do Čech inkorporována bývalá říšská léna Ašsko a Chebsko a František I. se současně zřiká lenních práv nad drobnými územími v říši. Během 19. století jsou pak dořešeny další teritoriální spory týkající se hornolužické enklávy Šerachov (v Sasku ležící město, které až do roku 1809 správně příslušelo k Čechám) a několika vsí ve šluknovském a frýdlantském výběžku.⁸⁶

Správně, vojensky či hospodářsky motivovaný zájem státu o dokumentaci geografického prostoru dokládají i panovnické zakázky na kartografická zobrazení státního území a jeho detailní soupisy. V roce 1720 je tak Janem Kryštofem Müllerem vyhotovena rozsáhlá mapa Čech, na kterou navazuje i vojenské mapování celé habsburské monarchie iniciované Josefem II.⁸⁷ Důraz je zároveň kladen i na správní unifikaci a homogenizaci samotného území státu. Postupně jsou rušeny vnitřní hranice (zejména hranice celní) a je prováděna restrukturalizace vnitřního teritoriálně-správního členění. Tento trend se odrazil jak do zrušení celní hranice mezi Čechami a rakouskými zeměmi v roce 1775, tak do správních reforem, iniciovaných tereziánskými patenty z let 1748 až 1751, na jejichž základě bylo územně upraveno krajské rozdělení, postátněny krajské úřady a panství, jakožto správní jednotky, které byly zahrnuty do státně-správní

⁸⁵ ANDERSON, M., c. d., s. 25.

⁸⁶ LUFT, R., „*Alte Grenzen“ und Kulturgeographie. Zur historischen Konstanz der Grenzen Böhmens und der böhmischen Länder*, in: LEMBERG, H. (ed.), *Grenzen in Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Aktuelle Forschungsprobleme, Tagungen zur Ostmitteleuropaforschung 10*, Marburg 2000, s. 95-135, zde s. 101-111.

⁸⁷ Müllerova mapa a mapy založené na josefském vojenském mapování jsou k dispozici na <http://oldmaps.geolab.cz/>.

hierarchie. Vnější státní hranice se nadto stává účinným nástrojem pro státem řízenou celní a hospodářskou politiku.⁸⁸

Centralistická politika rakouského státu se tak na sklonku 18. století projevovала snahou o získání efektivní kontroly nad jeho územím, o jeho účinnější integraci, správu a ohraničení. Tento cíl však narážel na reálnou roztržitost monarchie a na protichůdné autonomní síly působící v jejích jednotlivých částech.⁸⁹ V Čechách je politicko-územní komplexita dotvářena jak přetrváním stavovské představy o českém historickém územním právu, tak spojením se Svatou říší římskou. Mnohvrstevnatost teritoriálních příslušností se odrazila i do různých charakteristik německo-české hranice. I přesto, že je na počátku 19. století téměř dovršeno její lineární topograficko-geografické vymezení, osciluje její povaha, ač s odlišnou silou, mezi několika typy. Jedná se jak o vnější, státní hranici rakouské monarchie, tak o zemskou hranici mezi českým královstvím a jednotlivými německými státy – potažmo o vnitřní říšskou, později spolkovou hranici.

Existence několika možných teritoriálních interpretací, které se vztahují na území českého království v 18. a 19. století, však nezpochybňuje to, že jeho geografická jednota zůstává od 15. století v podstatě nenarušena. A i přesto, že procesy lineárního vymezování hranice a její transformace do podoby politického, administrativního a ekonomického nástroje státní kontroly probíhaly po několik staletí, nebyl přibližný průběh české hranice od středověku výrazně pozměněn. Jak argumentuje německý historik Robert Luft, je stabilita a teritoriální integrita českého území výsledkem strukturálního rozdílu mezi politicky, hospodářsky a kulturně silným centrem a sídelně, a tím i ekonomicky slabšími pohraničními oblastmi. Pouze v těch regionech, které i přes svou periferní polohu měly větší význam, docházelo k častějším pohraničním sporům a hraničním úpravám. Takovou oblastí bylo například česko-saské pohraničí, jehož ekonomický potenciál stoupl nejprve v 16. století objevením ložisek stříbra a později nástupem manufakturní výroby na přelomu 18. a 19. století.⁹⁰

Geografická a politická integrita Čech však nebyla doprovázena jejich kulturní a etnickou homogenitou. Migrace německých osadníků do Čech od 13. století se odrazila do převážně německého charakteru pohraničních oblastí a měst. Z centrálního pohledu

⁸⁸ KOMLOSY, A., *Ökonomische Grenzen*, in: HEINDL, W. – SAURER, E. (ed.), c. d., s. 809-876, zde s. 810-815.

⁸⁹ Srov. STAUBER, R., c. d.

⁹⁰ LUFT, R., c. d., s. 134-135.

habsburských panovníků nepředstavovala etnická heterogenita příliš velký problém. Pro období 17. a 18. století byla důležitější téměř naprosto úspěšná rekatolizace, o jejímž úspěchu svědčí i poměrně malý dopad tolerančního patentu, jenž na katolické povaze Čech mnoho nezměnil. Druhým pilířem rakouského centralismu bylo zavedení němčiny jako „univerzálního jazyka říše“, jehož osvojení bylo nutným předpokladem sociálního či kariérního vzestupu.⁹¹ Méně úspěšnou byla snaha ztotožnit rakouskou monarchii s „vlastí“ společnou všem jejím občanům. Ani přední osvícenský reformátor Joseph von Sonnenfels se ve svém spisu *Ueber die Liebe des Vaterlandes* z roku 1771 přes detailní definici „lásky k vlasti“, spočívající v náklonnosti a pýše na určitý geografický celek, nepokusil specifikovat, s kterým územím by se vlastenecky smýšlející obyvatel monarchie měl identifikovat.⁹² Více než v monarchii jako celku se patriotismus uplatnil v rámci jejích jednotlivých částí, kde byl adoptován místními společenskými elitami, a měl často povahu vymezení se proti panovnickému centralismu.

Patriotické hnutí v Čechách, založené na ztotožnění se s Čechami jako historicky svébytným celkem, vyústilo i do obhajoby češtiny, jakožto s němčinou rovnoprávného zemského jazyka tak, jak to stanovovalo Obnovené zřízení zemské. Praktickým důsledkem byl návrh českých stavů na zavedení českého jazyka jako vyučovacího předmětu na gymnáziích. Tato žádost byla dvorskou studijní komisí s poukázáním na dostačující obecnost německého jazyka v říši zamítnuta. Později bylo dvorskou kanceláří aspoň povoleno zřízení stolice českého jazyka a literatury na pražské univerzitě. Pro šlechtu reprezentoval zájem o český jazyk především politickou demonstraci, která měla připomenout jeho historický význam.⁹³ Čeština však nebyla jen abstraktním nástrojem politické a historické argumentace, ale i jazykem, ke kterému se hlásila část českého obyvatelstva. V době, kdy ve střední Evropě jazyk reprezentoval jedno z nejdůležitějších hledisek pro vymezení kolektivní identity, tak postupná kodifikace a etablování českého jazyka výrazně posílilo význam česko-německé kulturní hranice, která se během 19. století stále více upevňovala.

2. Irsko: překonávání vnitřních hranic a kulturní dichotomie

⁹¹ HROCH, M., *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*, Praha 1999, s. 54.

⁹² EVANS, R. J. W., *Joseph II and Nationality in the Habsburg Lands*, in: Týž, *Austria, Hungary, and the Habsburgs. Essays on Central Europe, c. 1683-1867*, Oxford 2006, s. 134-146, zde s. 138.

⁹³ HROCH, M., *Na prahu...*, s. 27-28 a 54-58.

Geopolitické formování Čech spočívající na modelu silného centra a slabší periferie a vykazující značnou teritoriální stabilitu, kontrastuje s vývojem v Irsku. Jeho ostrovní poloha a z ní vyplývající jednoznačné vnější geografické ohraničení nezabezpečilo totiž ani stálost politických hranic ani vnitřní jednotu. Tato skutečnost je irským geografem Johnem Andrewsem vysvětlena právě na základě explicitního srovnání územně politického vývoje v Irsku a v Čechách. Na rozdíl od českého království, které disponovalo ve středu situovaným silným centrem, jež se stalo „zárodkem geopolitické konsolidace“, ⁹⁴ se v Irsku, kvůli rozsáhlým a těžko proniknutelným mokřinám uprostřed ostrova, nevytvořilo jedno, ale několik center, situovaných v okrajových oblastech na pobřeží. Tímto způsobem se postupně etablovalo několik „nukleárních regionů“, které tvořily zárodky pozdějších pěti provincií: Leinsteru, Munsteru, Meathu, Ulsteru a Connachtu. V průběhu 12. století získává Dublin ve východní provincii Leinster ústřední geopolitický význam. Tento význam se více upevňuje až v době, kdy je charakter Dublinu již příliš spjat s přítomností „cizí“ anglonormanské a angloirské správy, a Dublin jen obtížně přebírá roli „národně sjednocujícího“ centra, jakou v Čechách zaujímal Praha.⁹⁵ Zatímco v Čechách je formování politické hranice charakterizováno úsilím o přesnější teritoriálně-funkční vymezení vnějších hranic, a to i v době začlenění království do komplexu habsburských zemí, kdy je důraz kladen na ohraničení území monarchie a jednotlivých německých států, v Irsku je zásadním geopolitickým problémem teritoriální rozdrobenost a snaha odstranit vnitřní regionální hranice.

I přesto, že se několika irským panovníkům podařilo přechodně získat vládu nad celým ostrovem, bylo faktické politické jednoty dosaženo až na počátku 17. století za vlády Jakuba I.⁹⁶ Již raně středověké období se v Irsku vyznačuje kontinuálním mocenským bojem mezi drobnými „králi“ v rámci jednotlivých provincií a mezi většími „králi“, kterým se podařilo podmanit si větší část provincie a kteří se snažili prosadit svou moc i za její hranice.⁹⁷ I přes krátkodobé centralizační úspěchy, kdy se některým panovníkům

⁹⁴ ANDREWS, J. H., *The geographical element in Irish history*, in: Ó CRÓINÍN, D. (ed.), *A New History of Ireland*, díl 1, Oxford 2005, s. 1-31, zde s. 11.

⁹⁵ Tamtéž, s. 12.

⁹⁶ ELLIS, S. G., *Ireland in the Age of Tudors, 1447-1603, English Expansion and the End of Gaelic Rule*, London – New York 1998, s. 11.

⁹⁷ Termín „království“ (*kingship*), v jehož čele stál „král“ (*king*), se v irském případě vztahuje na malou politickou jednotku, organizovanou na rodové bázi, kterých bylo v raně středověkém Irsku několik desítek. Představitelé nejsilnějších dynastií se pak prosazovali jako králové provincií, s drobnými králi jako svými vazaly. Takovou dynastií byly zejména králové z rodu Uí Néill, rozděleného na severní a jižní větev, kteří svůj původ odvozovali od jen částečně historicky doložené postavy Nialla Noígíallacha

zdařilo rozšířit jejich moc na větší část ostrova, zůstalo Irsko politicky rozdrobené.⁹⁸ Na místo postupného upevňování centrální politické moci, ke kterému dochází v tomto období v českém království, rostla v Irsku moc jednotlivých provinčních velmožů, z nichž se ti nejmocnější snažili během 11. a 12. století získat legendární titul irského „velekrále“ (*high-king*), žádný z nich ale nedosáhl absolutní převahy. Vyjádřeno slovy irského historika Francise Byrneho: „Všechny naše prameny se shodují, že instituce *high-kings* v Irsku skutečně existovala. Jedinou neshodou zůstává, kdo ji ve skutečnosti zastával.“⁹⁹

Klíčovou událostí se pro pozdější politický vývoj v Irsku stal jeden z mnoha vojenských střetů 12. století, tentokrát mezi králem Leinsteru Dermotem MacMurroughem a králem Connachtu Rorym O’Connorem. Skutečnost, že cílem obou bylo získání titulu krále Dublinu, a tím vytvoření pozice k dosažení titulu velekrále Irska, napovídá na vzrůstající politický význam tohoto přístavu. Poté, co byl O’Connor akceptován jako velekrál, požádal dočasně oslabený MacMurrough výměnou za vazalský slib o pomoc anglického krále Jindřicha II. Ten sice odmítl aktivní účast, přesto MacMurroughovi povolil přijmout vojenskou podporu několika normanských šlechticů usazených ve Walesu, mezi nimiž se nejvíce prosadil Richard de Clare, hrabě z Pembroke, zvaný Strongbow. Za přispění Normanů se MacMurroughovi podařilo obnovit moc nad Leinsterem (titul velekrále a kontrolu nad západem ostrova si ale nadále udržel O’Connor), a po jeho smrti v roce 1171 nastupuje na jeho místo právě Pembroke, jenž svou pozici upevnil i sňatkem s MacMurroughovou dcerou Aoife. Strongbowovo silící postavení a jeho úspěšné výboje za hranice Leinsteru přesvědčily Jindřicha II. o nutnosti demonstrovat své mocenské nároky a podniknout vlastní vojenskou výpravu do Irska. Ta se díky včasnému vazalskému slibu, který Jindřichovi složil Strongbow a několik dalších lokálních velmožů, obešla bez vojenského střetu a Jindřich byl nenásilně potvrzen správcem Irska.

Titul *Lord of Ireland* ale Jindřichovi nezaručil přímou kontrolu nad celým ostrovem, který zůstal fakticky rozdělený na území podléhající anglickému králi a oblastí, které

panujícího v Irsku v 5. století. Niall a jeho sídlo, kterým byla legendární Tara v provincii Meath, se v pozdějším období stal tématem literárních zpracování, legitimizujících mocenské nároky rodu Uí Néill na titul irských „velekrálů“ (*high-kings*). Ke sjednocení ostrova však fakticky nedošlo ani pod touto dynastií. Srov. BYRNE, F. J., *The trembling sod: Ireland in 1169*, in: COSGROVE, A. (ed.), *A New History of Ireland*, díl 2, Oxford 1987, s. 1-42.

⁹⁸ Nejúspěšnějším byl v tomto ohledu král Munsteru Brian Boru, jehož vzestup zastavila až bitva u Clontarfú v roce 1014, ve které padl.

⁹⁹ BYRNE, F. J., c. d., s. 6-7.

zůstaly věrné Rorymu O'Connorovi. Toto uspořádání stvrdila i smlouva podepsaná ve Windsoru v roce 1175. Na jejím základě se v Jindřichově jurisdikci a pod přímou správou jeho vazalů ocitla jihovýchodní část Irska zahrnující provincie Leinster a Meath s přístavní městy Waterford, Wexford a Dublin. Severozápadní část pak uznávala svrchovanost O'Connora, který se však zavazoval k placení každoročního tributu.¹⁰⁰ Podmínky smlouvy sice nebyly dodrženy příliš dlouho – O'Connor nebyl schopen udržet kontrolu nad celým svým územím a neustále čelil invazím normanských šlechticů daleko za hranice jejich původně vymezených panství – i tak se stal model rozdělení ostrova na anglonormanský jihovýchod a galský severozápad platformou následného politického uspořádání. Hranice mezi těmito dvěma sférami vlivu byla značně pohyblivá a závisela na momentálním rozložení sil mezi zúčastněnými stranami: anglickým králem, reprezentovaným v Irsku jím jmenovanými úředníky, předáky galských dynastií a novým elementem na mocenském poli, jímž byla usazující se anglonormanská šlechta.

Na přelomu 12. a 13. století se královská moc v Irsku zdála být na trvalém vzestupu. Za vlády Jindřichova syna Jana byl podroben téměř celý ostrov a z Dublinu vytvořeno centrum královské správy v čele s guvernérem. S výjimkou několika izolovaných velmožů v severním Ulsteru, uznala královskou svrchovanost většina anglonormanské a galské šlechty, což umožnilo i administrativní reorganizaci ostrova. Na základě anglického modelu byla během 13. století zřizována jednotlivá hrabství a do konce století se vně tohoto správního systému nacházely pouze odlehlé oblasti severního Ulsteru a západního Connachtu. Územní oporu královské moci však i nadále představovala jihovýchodní provincie Leinster, kde bylo upevňování anglické správy doprovázeno osidlováním úrodných nížin anglickými kolonisty. Jejich přítomnost a zavádění nových zemědělských a stavebních metod se odrazily do viditelných rozdílů v kulturní krajině a do produkce kulturní hranice mezi původní galskou a nově příchozí anglonormanskou komunitou.

Přesné geografické vymezení galsko-anglonormanské hranice je díky její teritoriální pohyblivosti velmi obtížná. Situaci komplikovala i povaha anglonormanského osídlení, které se koncentrovalo v nížinatých oblastech do 180 metrů nad mořem. Původní galské obyvatelstvo bylo vytlačeno do výše položených regionů, z nichž se však některé nacházely v přímé blízkosti kolonizovaných území. Takovým místem bylo zejména

¹⁰⁰ ALTHOZ, J. L., *Selected documents in Irish history*, Armonk (N. Y.) – London 2000, s. 16-17.

pohoří Wicklow v provincii Leinster, ležící jen v nepatrné vzdálenosti od samotného Dublinu, z něhož klany O'Byrnů a O'Toolů pořádaly pravidelné nájezdy na anglonormanské osady. V těchto lokalitách, kde docházelo k častým střetům mezi galským a anglonormanským obyvatelstvem je možné odvodit přibližný průběh hranice z existence pásu opevněných sídel, tzv. *motte*. Geopolitické rozdělení ostrova bylo navíc implikováno i právně – parlamentní statuta z roku 1297 odlišovala „území míru“ (*land of peace*), na kterém platilo anglické právo a jehož hranice byly bráněny normanskými markami, od „území války“ (*land of war*), kde bylo praktikováno galské zvykové právo. Militantní charakter hranice ale nevylučoval sociální interakce mezi oběma skupinami obyvatelstva. Kontaktní zóny tak nebyly pouze místem vojenských střetů, ale i oblastí kulturní výměny. Rozdíly ve způsobu obdělávání půdy, v architektuře a stylu odívání, tolik patrné po příchodu Anglonormanů, se díky postupnému ovlivňování probíhajícímu z obou stran začaly postupně stírat.¹⁰¹

Probíhající kulturní asimilace neunikla pozornosti anglického dvora. Od počátku 14. století navíc dochází k postupnému oslabení královské moci v Irsku, podmíněnému několika faktory. Jedním z nich bylo soustředění pozornosti anglických panovníků na dění ve Francii, ve Skotsku a ve Walesu a opomíjení irských záležitostí, doprovázené podfinancováním irské správy. Dále to byl výrazný populační úbytek způsobený morovou epidemií, která postihla celé Britské ostrovy a jejímž důsledkem byl relativní dostatek půdy, a tím i pokles atraktivitu pobytu v Irsku pro mnohé z kolonistů. Jejich zpětný odliv umožnil galským velmožům obnovit ztracené pozice, a královská správa tak byla postupně omezena na čtyři východní hrabství Dublin, Kildare, Meath a Louth, tvořící region později označovaný jako *Pale*.¹⁰² Přímé sousedství s teritorií podléhajícími jednotlivým galským klanům vyžadovalo neustálou militarizaci jeho hranic. Hraniční panství byla jejich anglonormanskými majiteli nadále spravována jako marky a v druhé polovině 15. století bylo započato se stavbou obranného valu spojujícího prstenec vojenských věžovitých pevností, tzv. *tower houses*.¹⁰³

Na rozdíl od předcházejícího století, kdy měla hranice z anglického pohledu expandující charakter, se v průběhu 14. století situace obrací a hranice *Pale* je hranicí výrazně

¹⁰¹ DUFFY, P. J., *The Nature of the medieval Frontier in Ireland*, in: *Studia Hibernica* 22/23, 1982/1983, s. 21-38, zde s. 23.

¹⁰² ELLIS, S. G., c. d., s. 21-22.

¹⁰³ DUFFY, P. J. c. d., s. 26.

defenzivní.¹⁰⁴ Za těchto podmínek bylo i kulturní (a mnohdy i sociální) sbližování anglonormanské a galské komunity považováno za potenciální zdroj dalšího úpadku anglických držav. Mezi praktiky často kritizované anglickým dvorem byla manželská spojení mezi potomky galských a anglonormanských rodů, výměnná výchova dětí v galských a anglonormanských rodinách a vzájemné přebírání kulturních zvyklostí – na anglonormanské straně se jednalo především o způsob odívání, využívání smíšeného anglického a irského práva a literární tvorbu v irském jazyce, u galského obyvatelstva se kromě přebírání architektonických vzorů (zejména výstavba *tower houses*), postupně etabloval i feudálně-společenský model, který nahrazoval původní rodové uspořádání.¹⁰⁵

Úsilí o zastavení postupné „degenerace“ anglonormanské šlechty komplexně shrnovala série zákonů přijatých v Kilkenny v roce 1366.¹⁰⁶ Ta měla zabránit probíhající asimilaci a potomkům anglických přistěhovalců důrazně zakazovala nejen sňatky s galskými protějšky a užívání galského zvykového práva, ale také jízdu na koni bez sedla a pěstování galských her.¹⁰⁷ Na místo toho byly podporovány takové sporty, které byly hodny anglického šlechtice, jako lukostřelba a vrh oštěpem. Zákony dále vylučovaly irské obyvatele z možnosti ucházet se o světské nebo církevní úřady, pakliže by nepřijali anglická jména a angličtinu za obcovací jazyk. Kilkennská statuta se stala často diskutovaným tématem irské republikánské historiografie, kterou byla interpretována jako „agresivní vyčlenění“ Irů ze společenského a právního systému a demonstrace anglické kulturní nadřazenosti.¹⁰⁸ Stejně tak ale odhalovala defenzivní povahu anglické správy v tomto období. I přesto, že si anglický panovník neustále nárokoval teoretickou svrchovanost nad celým irským územím, nové zákony, cílené pouze na území pod přímou anglickou správou a motivované snahou o zachování jeho „anglického“ charakteru, přiznávaly faktické rozdělení ostrova a úsilí tuto nyní erodující hranici za každou cenu udržet.¹⁰⁹

¹⁰⁴ K typologii expanzivní a defenzivní hranice srov. STRUCK, B., c. d., s. 199.

¹⁰⁵ HESLINGA, M. W., *The Irish border as a cultural divide: a contribution to the study of regionalism in the British Isles*, Assen 1971, s. 127.

¹⁰⁶ Termín „degenerace“ je v tomto kontextu výslovně užíván v dobových pramenech. Srov. ELLIS, S. G., c. d., s. 23.

¹⁰⁷ Jednalo se především o týmovou hru *hurling*, v níž míč odpalovaný dřevěnými pálkami způsoboval četné úrazy.

¹⁰⁸ LYDON, J., *Making of Ireland: from the ancient times to the present*, New York 1998, s. 85 a 93.

¹⁰⁹ ELLIS, S. G., c. d., s. 24; HESLINGA, M. W., c. d., s. 128.

Bez ohledu na tyto snahy vykazovaly na počátku 16. století „anglické rysy“ pouze Dublin a jeho okolí a několik přístavních měst (Wexford, Waterford, Cork, Limerick, Galway a Sligo), osídlených anglickým měšťanstvem a udržujících čilé námořní kontakty s mateřskou zemí. Na těchto teritoriálních državách byla po nástupu tudorovské dynastie založena politika opětovného podrobení celého ostrova.¹¹⁰

Změnu politiky vůči Irsku započal Jindřich VIII., když se v roce 1541 prohlásil králem Irska a obnovil tak (aspoň teoreticky) nárok anglických panovníků na celý ostrov. Současné rozšíření anglického práva a správy mělo být zajištěno pomocí prosazení nového politického konceptu „kapitulace a opětovného udělení“ (*surrender and regrant*), kdy se galští předáci formálně vzdali svých panství a ta jim byla znovu udělena jako léno anglického krále. Jindřich v tomto ohledu nenarazil zpočátku na žádný větší odpor. Pro velkou část irské šlechty bylo výhodné stát se součástí okruhu anglické dědičné nobility (zejména i proto, že anglické právo na rozdíl od irského zaručovalo dědičnost šlechtického titulu). Napětí mezi korunou a jejími irskými poddanými však vzrostlo po Jindřichově rozchodu s Římem. Jak galská, tak anglonormanská šlechta totiž spojovala svou identitu s katolicismem a odolávala shora vycházejícímu reformnímu úsilí. Tento společný odpor přiblížil obě původně antagonistické skupiny, které se nyní společně stavěly především proti přílivu nové, v Anglii narozené a anglikánské šlechty, uplatňující se v pozicích královských úředníků.¹¹¹ Rostoucí rozpory se neobešly bez periodických ozbrojených demonstrací odboje proti královské moci. Za vynaložení značných finančních prostředků však koruna dokázala tato povstání dříve či později porazit a přínosem pro ni byla konfiskace panství revoltujících šlechticů. Takto nabyté pozemky byly buď postoupeny loajálnějšímu příbuzným, nebo rozděleny mezi nově příchozí vrstvu drobné anglické šlechty, která k nim přistupovala jako k podnikatelské příležitosti. Na základě zkušeností s kolonizací severoamerických držav bylo k osídlení půdy využito z Anglie přicházejících zemědělců a řemeslníků, což zajistilo existenci loajálních poddaných. Tato kolonizační politika (*plantation*), která započala na hranicích Pale a později se uplatnila i v Munsteru a Ulsteru, byla podporována jak tudorovskými, tak stuartovskými

¹¹⁰ HESLINGA, M. W., c. d., s. 129.

¹¹¹ Pro tuto nově příchozí protestantskou šlechtu se postupně etabloval termín „novoanglická“ šlechta (*New English*), zatímco katoličtí potomci starých anglonormanských rodů, usazujících se v Irsku od 12. století, byli označováni za „staroanglickou“ šlechtu (*Old English*). Pro tuto skupinu byla zásadním problémem reformační politika, která je nutila k výběru mezi loajalitou anglickému panovníkovi a náboženským přesvědčením. Někteří z nich nakonec přistoupili ke konverzi, ale velká část se stále více sblížovala s příslušníky „etnický“ rozdílné, ale nábožensky stejně smýšlející galské šlechty.

panovníky.¹¹² Největší úspěch měla v Ulsteru, kde k ní byly využity konfiskované pozemky Hughu O'Neilla, hraběte z Tyronne, jenž na přelomu 16. a 17. století vedl neúspěšné povstání proti Alžbětě I. Porážka O'Neilla znamenala i konec podílu na politické moci, kterou si galská šlechta po anglonormanské invazi dokázala udržet, a z geopolitického hlediska vyústila i do podrobení posledního irského území, jehož majitel se bránil anglické svrchovanosti. Díky tomu je O'Neillova kapitulace, která se časově shoduje s nástupem Jakuba I. na anglický trůn v roce 1603, chápána jako konečné sjednocení Irska pod anglickou vládou.¹¹³

Politická pozice Irska však byla stále značně nejasná a pohybovala se na pomezí koloniálního statutu a personální unie. Sporné zůstalo i to, nakolik mohla irská šlechta zasahovat do správních záležitostí řízených královským reprezentantem v Dublinu. Ač tedy bylo na počátku 17. století překonáno teritoriální rozdělení Irska, přetrvávala až do konce 18. století nejasnost v míře politického oddělení či spojení obou ostrovů.

Stuartovská politika se musela potýkat i s dalšími problémy vyplývajícími z „neúplného“ tudorovského dobytí Irska.¹¹⁴ Ačkoli poražená galská šlechta opustila politickou scénu a pokračující kolonizace proměnila strukturu pozemkové držby ve prospěch nově příchozích anglických protestantů,¹¹⁵ nebylo dosaženo zamýšlené protestantizace obyvatelstva. Katolická církev stále disponovala rozsáhlou a dobře fungující organizací, která ztěžovala etablování nových anglikánských struktur, a katolická „staroanglická“ šlechta byla i majoritním pozemkovým vlastníkem. Menšinová protestantská „novoanglická“ šlechta však zaujímala privilegované postavení při rozdělování královských úřadů, což přispívalo k zvýšení napětí mezi oběma skupinami.¹¹⁶

Rostoucí politická frustrace katolické šlechty a obava z možných protikatolických zásahů, pramenící z masového přílivu skotských presbyteriánů do Ulsteru, přerostly v roce 1641 do ozbrojeného konfliktu, který na lokální úrovni eskaloval do krvavých útoků proti protestantskému obyvatelstvu. Povstání, které přispělo k zostření sporu mezi anglickým parlamentem a korunou, potlačila až Cromwellova Armáda nového typu

¹¹² K problematice kolonizace Irska srov. CANNY, N., *Making Ireland British, 1580-1650*, Oxford 2003.

¹¹³ ELLIS, S. G., c. d., s. 353.

¹¹⁴ Tamtéž, s. 355-357.

¹¹⁵ Rozdílná byla situace v Ulsteru, kde geografická blízkost se Skotskem a již existující kontakty otevřely cestu masivní skotské emigraci, která se do konce 17. století odrazila na převážně presbyteriánském charakteru Ulsteru. Srov. HESLINGA, M. W., c. d., s. 155-157.

¹¹⁶ HECHTER, M., *Internal colonialism: the Celtic fringe in British national development*, London 1975, s. 103.

v roce 1649. To, čeho nebylo dosaženo během dlouhodobých tudorovských a Stuartovských kolonizačních pokusů, se nyní rychle prosazovalo na základě Cromwellova tříbodového programu požadujícího eliminaci jakéhokoli vojenského odporu proti vládě, likvidaci všech účastníků povstání a důslednou evangelizaci. Tento postup měl navíc podporu u anglické a skotské složky společnosti, alarmované předchozí vlnou protiprotestantských výbuchů. Vojenská opozice byla tvrdě rozdrčena, její účastníci popraveni a důsledné pronásledování katolické církve a jejích kněží rozbilo dlouho a obtížně budovanou církevní strukturu.¹¹⁷

Sociální, konfesijní a pozemková restrukturalizace Irska měla být dovršena tzv. transplantací (*transplantation*) katolického obyvatelstva do provincie Connacht. Na jejím základě byla v jižním a východním Irsku konfiskována půda v katolickém vlastnictví a ti její majitelé, kteří se nepodíleli na povstání, byli kompenzováni pozemky v nehostinných oblastech na západ od řeky Shannon. Tento koncept narazil na nedostatek protestantských osadníků, kteří by nahradili vyhoštěné katolíky a nebyl proto proveden do důsledků. Přesto však znamenal zásadní proměnu v poměru držby půdy. Katolíci, kteří před rokem 1641 vlastnili téměř 60 procent irských pozemků, se nyní museli spokojit s pouhými 20 procenty, situovanými téměř výlučně v Connachtu.¹¹⁸

Ani restaurace Stuartovců nepřinesla očekávanou majetkovou rehabilitaci katolické šlechty. Na místo toho bylo potvrzeno Cromwellovo uspořádání a hmatatelným výsledkem tak bylo pouze zastavení tvrdé perzekuce katolicismu a umožnění obnovení církevní organizace. Katolické naděje byly spjaty s nástupnictvím Jakuba II., který neskrýval své prokatolické sympatie a irským místodržícím jmenoval příslušníka jedné ze „staroanglických“ katolických rodin, Richarda Talbota, hraběte Tyrconella. Tento vývoj uspišil jednání anglických protestantů s Vilémem Oranžským a dějištěm jejich střetu se stalo právě Irsko. Vilémův vítězný postup byl ověnčen úspěšným odražením Jakubovy armády obléhající město Derry v provincii Ulster, vítězstvími v bitvách na řece Boyne, u Athalonského mostu a na Aughrimském poli a završen konečnou Jakubovou kapitulací u města Limerick v roce 1691.

Vilémovo vítězství s sebou přineslo další konfiskaci katolického majetku, sérii protikatolických zákonů a upevnění politického postavení protestantské menšiny.

¹¹⁷ Více k tomuto tématu BARNARD, T. C., *Cromwellian Ireland: English government and reform in Ireland: 1649 – 1660*, Oxford 2000.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 11.

Politický národ, vzešlý z majetkové a politické reorganizace irské společnosti v 17. století, tak byl po celé 18. století reprezentován úzkou vrstvou anglikánských pozemkových vlastníků, kteří měli většinové zastoupení v irském parlamentu. I přesto, že se jednalo o skupinu, která se v Irsku usadila jen během předchozích dvou století, vyvinul se u ní postupem času silný patriotický vztah k „nové“ vlasti, opírající se o naraci vítězného (a tím i spravedlivého) protikatolického a protistuartovského boje.¹¹⁹ Dějiště událostí z let 1690/91 se v následujícím století etablovala jako významná „místa paměti“ a stejně jako připomínka protiprotestantských útoků z roku 1641 se oslava Vilémova tažení stala nedílnou součástí „historické paměti“ irských protestantů.¹²⁰

Současně s upevňováním patriotismu u irských anglikánských politiků však vzrůstal jejich ambivalentní postoj k britské vládě. Na jedné straně bylo zřejmé, že bez anglické opory a trvání na vyčlenění katolíků z politického života si jen stěží udrží mocenskou převahu. Na druhé straně jim bylo stále více proti mysli akceptovat rozhodnutí westminsterského parlamentu, zasahujícího do irských (zvláště ekonomických) záležitostí.

V druhé polovině 18. století se tak téma faktického vztahu Irska a Británie stalo častým předmětem politických úvah. V žádném případě nebyl zpochybněn nárok anglických panovníků na titul irských králů. Naopak, statut království, pocházející z doby Jindřicha VIII., byl interpretačně využit ke zdůraznění rozdílů mezi Irskem a ostatními, především severoamerickými, britskými državami, které na rozdíl od Irska byly oprávněně považovány za kolonie.¹²¹ To, co vyplývalo z historické tradice a práv Irska jakožto království, byl i nárok na rozhodování vlastních záležitostí pomocí irského parlamentu, jehož tradice sahala – stejně jako v anglickém případě – do 13. století. V administrativní a legislativní rovině bylo cílem kritiky několik skutečností: jednalo se o jmenování irského místokrále (*Lord Lieutenant of Ireland*) výhradně na základě rozhodnutí britského kabinetu, o nutnost souhlasu rady britského panovníka se zákony přijatými irským parlamentem a o nadřazené postavení britského parlamentu, který byl

¹¹⁹ BARTLETT, T., *Ireland, Empire, and Union, 1690 – 1801*, in: KENNY, K. (ed.), *Ireland and the British Empire*, Oxford 2006, s. 61-89, zde s. 69.

¹²⁰ TROOST, W., *William III and Ireland*, in: HOFTIJZER, P. – BARFOOT, C. C. (ed.), *Fabrics and fabrications: the myth and making of William and Mary*, Amsterdam 1990, s. 225-258, zde s. 256. Výročí 1641 a 1690 si – samozřejmě s opačným sentimentem – připomínali i irští katolíci. Rozdílná interpretace těchto událostí a jejich politizace přispěla nemálo k formování opoziční kolektivní identity u obou skupin. Srov. ASSMANN, J., *Religion and cultural memory: ten studies*, Stanford (CA) 2006, s. 7.

¹²¹ SMALL, S., *Political thought in Ireland, 1776 – 1798*, Oxford 2002, s. 58.

oprávněn přijímat zákonodárství pro Irsko.¹²² V atmosféře amerického boje za nezávislost vystoupili se svými požadavky i irští patrioti a výsledkem bylo přijetí nové irské ústavy v roce 1782, která irskému parlamentu zajistila legislativní samostatnost. Obě království sice zůstala spojena osobou panovníka a jeho zástupce v Irsku, který byl nadále jmenován královským kabinetem a který disponoval výkonnou mocí, přesto však irská legislativní odluka znamenala z anglického pohledu až příliš velké ohrožení imperiální jednoty.¹²³ Když se o deset let později rozhořela válka s revoluční Francií, využili její irští radikální přívrženci situace a zahájili vyjednávání s francouzskou armádou. Výměnou za možnost využít Irsko jako základnu pro invazi do Británie slíbila francouzská generalita podporu při pokusu o svržení britské vlády v Dublinu. Za těchto okolností bylo nezbytné Irsko, představující tradičně slabý článek britské strategické obrany, pevněji připoutat k Británii. Povstání irských revolucionářů v roce 1798, kterému se nakonec dostalo jen sporadické francouzské pomoci, bylo během krátké doby poraženo a revoluční vlnou alarmovaný irský parlament akceptoval bez přílišných protestů zákon o irsko-britské unii. S platností od roku 1801 tak přestal existovat irský parlament a irští zástupci usedli do lavic v londýnském Westminsteru.¹²⁴

Rostoucí politická emancipace irského katolického obyvatelstva v průběhu 19. století s sebou přinesla i ostrou kritiku unionistického uspořádání, spojenou s požadavkem irské autonomie v rámci impéria. Ve světle obracejícího se poměru politické moci ve prospěch katolické většiny nemohla irská protestantská menšina tento nárok akceptovat. Až do rozdělení ostrova a vyhlášení Irského svobodného státu v roce 1921 tak byl boj o samosprávu (*Home Rule*) ústředním bodem irského politického života.

Součástí britské post-unionistické politiky bylo i cílené získávání geografické znalosti o nově nabytých regionech. Irsko sice bylo v různých legislativních podobách a interpretacích po staletí součástí impéria, přesto, anebo právě díky tomuto nejasnému statutu, převládlo v prvním desetiletí nového století přesvědčení, že dlouhodobý

¹²² Omezení zákonodárné iniciativy irského parlamentu pomocí nutného souhlasu královské rady se zákony, které budou projednávány během parlamentního zasedání, vyplývalo z tzv. Poyningsova zákona přijatého již v roce 1495 a oprávnění anglického parlamentu k přijímání zákonů týkajících se Irska bylo uzákoněno na základě Deklarativního zákona z roku 1720. Tamtéž, s. 36.

¹²³ BARTLETT, T., *Ireland, Empire and Union...*, s. 77-78.

¹²⁴ Ke spolupráci revoluční organizace United Irishmen a Francie srov. ELLIOTT, M., *Partners in Revolution: The United Irishmen and France*, New Haven 1982; pro různé perspektivy na irsko-britskou unii srov. KEOGH, D. – WHELAN, K. (ed.), *Acts of Union: the causes, contexts, and consequences of the Act of Union*, Dublin 2001.

nedostatek informací a neporozumění irským specifickým byly hlavní příčinou neadekvátních vládních rozhodnutí a z nich pramenící irské nespokojenosti.¹²⁵

Kromě zvýšené publikace cestopisné literatury se potřeba získání nových poznatků odrazila i do vládou iniciovaných statistických průzkumů a především do projektu mapování Irska (*Ordnance survey*) zahájeného v roce 1824. Podobně jako v případě několika kartograficko-statistických zpracování habsburské monarchie byla i britská vláda vedena především úsilím o zefektivnění daňových výnosů a dokumentaci vojensko-strategických možností. Vedlejší motivací však byla i snaha o přesnou identifikaci a „ovládnutí“ geografického prostoru, který byl nyní nedílnou součástí impéria. Výsledkem byla i anglicizace „nesrozumitelných“ galských místních názvů a jejich začlenění do anglického a tím i unifikovaného kulturně-geografického rámce.¹²⁶

V rakouském případě přispělo podrobné mapování českého území, které probíhalo v několika fázích od 60. let 18. století, k zvýraznění vnější hraniční linie a rozdělení pohraničního prostoru do oblastí náležících či nenáležících ke státnímu teritoriu. V Irsku byl sice díky ostrovní poloze průběh vnější hranice zřejmý, kartografové však pronikali i do málo frekventovaných oblastí v Connachtu a Ulsteru a do bažinatých regionů ve středu ostrova a popsání těchto lokalit vedlo k jejich „zhmotnění“ v geografickém povědomí veřejnosti. Práce rakouských vojenských a britských královských inženýrů nebyla důležitá pouze z hlediska produkce map sloužících vládě nebo zájemcům o nové geografické poznatky, ale odrazila se i do života obyvatel v mapovaných oblastech. Kartografické a statistické práce vyžadovaly aktivní přítomnost státních úředníků v odlehlých pohraničních a jiných špatně dostupných oblastech. Tento kontakt se „státním aparátem“ zprostředkoval v těchto lokalitách povědomí o přináležitosti ke státnímu teritoriu a rakouští a britští kartografové se tak stali nositeli „státní“ identity.¹²⁷

Jak ve Spojeném království, tak v habsburské monarchii dochází na přelomu 18. a 19. století k proměně vztahu mezi státem a jeho teritoriem. Statistické soupisy a

¹²⁵ HOOPER, G., *The Pursuit of Signs: Searching for Ireland after the Union*, in: LITVACK, L. – HOOPER, G. (ed.), *Ireland in the Nineteenth Century. Regional Identity*, Dublin 2000, s. 215-232, zde s. 216-217.

¹²⁶ CRONIN, M., *History, Translation, Postcolonialism*, in: SIMON, S. – ST-PIERRE, P. (ed.), *Changing the Terms: Translating in the Postcolonial Era*, Ottawa 2000, s. 33-52, zde s. 34.

¹²⁷ HASLINGER, P., *Grenzen als Strukturprinzip...*, zde s. 14; CAROLL, P., *Science, culture and modern state formation*, Berkeley – Los Angeles 2006.

kartografická vyobrazení se velkou měrou podílely na materializaci a propojení jednotlivých míst v mysli veřejnosti. Na důležitosti nabyly i politické hranice, jakožto mezníky státem nárokovaného geografického prostoru.¹²⁸ Tento prostor však nebyl i přes snahu vycházející z politického centra naprosto unifikovatelný. Do hry zde vstupovala především kulturní a etnická heterogenita obou politických celků. Jak v Irsku, tak v Čechách se během období 1750 až 1850 etablovaly dvě dominantní skupiny, z nichž ta méně početná, která se však mohla opřít o většinu v rámci celého státního celku, aspirovala na politickou a kulturní dominanci. Kromě významu politických hranic tak stoupala i důležitost hranic kulturních. Otázkou zůstává, nakolik se tato přeměna odrazila i do prostorového vnímání cestovatelů na přelomu 18. a 19. století, jaká strukturující kritéria figurovala na jejich mentálních mapách, zvláště pak, když se mohli identifikovat s částí místního obyvatelstva.

¹²⁸ EVANS, R. J. W., *Frontiers and National Identities in Central-European History*, in: Týž, *Austria*, s. 114-133, zde s. 120-121.

CESTOVÁNÍ, CESTOPISY A JEJICH AUTOŘI

1. Cestopis: žánr na pomezí mezi naučnou a beletristickou literaturou

Cestování a produkce cestopisné literatury nebyly v polovině 18. století novými fenomény. Za nejstarší literární popis cesty je považován již Epos o Gilgamešovi, jehož psaná verze vznikla ve 2. tisíciletí př. n. l. Podobně jako nejznámější antické ztvárnění cesty, Homérova *Odyssea*, je i Epos o Gilgamešovi spíše metaforickým dílem, zobrazujícím životní pouť a zkoušky, kterým je jedinec vystaven na cestě k získání moudrosti. I přes tento mýtický charakter však Gilgamešovo i Odysseovo putování splňují základní definici cestování, kterou je pohyb jedince v prostoru.¹²⁹ Během středověkého a raně novověkého období se značně rozšířila škála důvodů a motivací, kvůli kterým se jednotlivci rozhodli opustit domácí zázemí a vydat se na cestu do více či méně vzdálených končin. Z pohledu literárního a historického výzkumu je cestování nejčastěji analyzováno z hlediska svého typu a funkce. Různou podobu měly středověké náboženské poutě, renesanční objevitelské výpravy, výchovné kavalírské cesty nebo prakticky motivované cesty obchodníků a diplomatů. I literární zápisky z těchto cest, pakliže se dochovaly, mají odlišnou a svébytnou formu.¹³⁰

Pro žánrový vývoj cestopisu v 18. století mělo největší význam etablování tzv. humanistického cestopisu. Během 15. a 16. století byl v humanistických kruzích v souvislosti s formováním nové koncepce vzdělání diskutován i smysl cestování. Nově byl zdůrazněn význam cestování jako prostředku k dovršení vzdělání. Odpoutání od domova a od důvěrně známých věcí mělo kromě poznání nového přispět i k formování soběstačnosti a samostatného úsudku. K tomuto pohledu přispěla i legitimizace „zvídavosti“, která stála v protikladu se středověkým důrazem na dogmatismus. Základem nového typu vzdělání byla dobře položená otázka, která měla produkovat

¹²⁹ HLAVIN-SCHULZE, K., „*Man reist ja nicht, um anzukommen*“: *Reisen als kulturelle Praxis*, Frankfurt/Main 1998, s. 22-24.

¹³⁰ Typologizaci cestování se zabývá velké množství literatury. Výběrově srov. KORTE, B., c. d.; MAČZAK, A. – TEUTEBERG, H. J. (ed.), *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung* (Wolfenbütteler Forschungen 21), Wolfenbüttel 1982; MAURER, M. (ed.), *Neue Impulse der Reiseforschung*, Berlin 1999; STAGL, J., *Eine Geschichte der Neugier: die Kunst des Reisens 1550-1800*, Wien 2002.

posun v myšlení a ve vědě. Cílem nového humanistického cestopisu tak bylo zprostředkování nových informací a faktů a styl cestopisné literatury se měl přiblížit vědeckému žánru. Cestopis zároveň informoval o věcech zajímavých, tj. „kuriózních, podivuhodných a pozoruhodných.“¹³¹ Ty však byly mnohdy – zejména jednalo-li se o kuriozity z méně známých oblastí – obtížně ověřitelné a autoři cestopisů se tak snažili propůjčit svým textům známky objektivnosti. Toho bylo dosaženo citováním autorit (důvěryhodně působily zejména antické prameny) a využitím odosobněného a standardizovaného stylu výkladu. Humanistický cestopis se tak počíná profilovat jako normovaný soupis pozorování a informací, jehož struktura se odvíjí od časové a místní posloupnosti.¹³²

Změna přístupu k cestování a důraz, který byl kladen na „dobrý“ a „přínosný“ způsob cestování, se odrazila do produkce metodických příruček sloužících budoucímu cestovateli. Kromě udělení praktických cestovních rad bylo hlavním smyslem těchto instrukcí osvětlení obecného přínosu cestování a seznámení čtenářů s existujícími cestovatelskými poznatky. Tato témata se ve druhé polovině 16. století stala základem textů a učení, souhrnně označovaného jako *Ars apodemika* či *prudentia peregrinandi*, tj. jako umění cestovat. Publikování příruček v tomto duchu se stalo celoevropským fenoménem a jejich recepce změnila v období mezi 16. a 18. stoletím celou metodiku cestování. Obsah instrukcí podléhal ustálené formě a zahrnoval definici cestování, argumenty pro a proti vydání se na cestu, zdravotní doporučení, náboženská poučení (to se týkalo zejména textů publikovaných v protestantských zemích, které v cestě do vyhledávaných, především katolických destinací spatřovali potenciální nebezpečí náboženského pochybení, či dokonce konverze), praktické cestovní rady, krátký popis navštěvovaných zemí, obyvatelstva a politického uspořádání, charakteristiku klimatických podmínek, doporučení, jak používat cestovní pomůcky jako mapy a nástroje určující směr a vzdálenost, seznamy pozoruhodností, které by neměly uniknout pozornosti cestovatele, a návody na budoucí zhodnocení významu cesty.¹³³

Původním humanistickým záměrem bylo adresovat tyto průvodce všeobecně vzdělané vrstvě. V průběhu 17. století se však stále více stávaly pomůckou šlechtických vychovatelů, doprovázejících na cestách (zejména italských) mladé urozené svěřence, a

¹³¹ STAGL, J., c. d., s. 75.

¹³² Tamtéž, s. 74.

¹³³ Tamtéž, s. 94-106.

styl apodemických textů se tedy stále více přizpůsoboval potřebám *Grand Tour*.¹³⁴ Během následujícího století ale došlo k významné změně v sociální skladbě cestovatelů. Stále větší podíl na cestování získávala střední vzdělaná vrstva, která v této době počíná disponovat potřebným ekonomickým kapitálem a volným časem. V Británii k této změně dochází již na počátku 18. století, německé měšťanstvo následuje tento trend až o půl století později. Díky tomuto předstihu je britské literární prostředí i hlavním iniciátorem žánrové proměny cestopisné literatury.¹³⁵ Na počátku 18. století ustává produkce původních apodemických příruček. Místo nich vznikají nové instruktážní texty založené na osvíceneckých hodnotách a určené novému typu středostavovského vzdělaného cestovatele. V Británii je prvním příkladem takového spisu *Collection for Improvement of Husbandry and Trade* od Johna Houghtona, publikovaný mezi lety 1692 až 1703 a opětovně vydávaný v průběhu 18. století. Jeho zaměření na ekonomický profit, který mohou přinést vědomosti nabyté během zahraničních cest nejen samotnému cestovateli, ale i jeho vlasti, dokumentuje změnu v pojetí smyslu cestování, který je nyní vymezen patriotickým zájmem o blaho rodné země.¹³⁶

Společenská transformace cestování se promítla i do samotné produkce cestopisné literatury. Cestující aristokraté sice měli za úkol (většinou zadaný otcem, který cestu financoval) vypracovat cestovní deník, ten byl však v mnoha případech sepsán samotným vychovatelem a byl v rukopisné formě určen jen nejbližšímu rodinnému okruhu. Oproti tomu se pro mnoho příslušníků střední třídy stalo nedílnou součástí cesty i následné zprostředkování zkušeností a nabytých znalostí širšímu čtenářskému okruhu. Výsledkem se stala produkce nového typu cestopisné literatury, která odpovídala osvícenským hodnotám a zájmům. Tento osvícenecký cestopis si jako prostředek seznámení se s více či méně známými destinacemi získával během 18. století stále větší oblibu čtenářské veřejnosti.¹³⁷

¹³⁴ K cestám německé a britské šlechty srov. GROSSER, T., *Reisen und soziale Eliten. Kavalierstour – Patrizierreise – bürgerliche Bildungsreise*, in: MAURER, M. (ed.) *Neue Impulse der Reiseforschung*, Berlin 1999, s. 135-176 a BLACK, J., *The British and the Grand Tour*, London 1985.

¹³⁵ FISCHER, T., c. d., s. 137.

¹³⁶ HUNT, M., *Racism, Imperialism, and the Traveler's Gaze in Eighteenth-Century England*, in: *The Journal of British Studies* 32, 1993 (4), s. 333-357, zde s. 348-349.

¹³⁷ BÖDEKER, H. E., *Reisbeschreibungen im historischen Diskurs der Aufklärung*, in: BÖDEKER, H. E. – IGGERS, G. G. – KNUDSEN, J. B. – REILL, P. H. (ed.), *Aufklärung und Geschichte. Studien zur deutschen Geschichtswissenschaft im 18. Jahrhundert*, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 81, Göttingen 1986, s. 276-298, zde s. 278-279.

1. 1. Od objektivismu k subjektivismu: žánrová proměna německé a anglické cestopisné literatury v 18. a 19. století

I přesto, že se v průběhu 18. století cestování značně „demokratizuje“, zůstává produkce osvíceneckého typu cestopisu a jeho čtenářská recepce omezena pouze na skupinu vzdělané střední třídy. Cestopis je akceptován jako médium zprostředkující objektivní informace a svým charakterem se blíží encyklopedickým textům, seznamujícím čtenáře s poznatky o navštívených regionech, jejich politickém systému, klimatu, obyvatelstvu a jejich kultuře a zvycích. Podobně jako u aristokratické *Grand Tour* je cestování normováno souborem metodických textů. Cílem této instruktážní literatury je nejen poučit čtenáře o praktických otázkách, ale, a to zejména, odhalit pravý smysl cestování. S tím souvisí i výchova ke správnému způsobu pozorování a k tomu, jak tato pozorování zhodnotit, využít a zprostředkovat.¹³⁸ Do popředí při tom vstupují dobové společenské hodnoty, uznávané především střední třídou a reprezentované triádou „vědění, morálka a rozum“.¹³⁹

Základním požadavkem takového cestopisu je objektivita, které je dle dobového přesvědčení možné dosáhnout, pokud jsou zachovány určité postupy regulující způsob poznání a popisu. Většina osvícenských autorů se snaží čtenáře ujistit o svém nestranném pohledu a o objektivním zaznamenání pozorovaných jevů. Londýnský knihkupec a inspicient William Rufus Chetwood, který podnikl cestu do Irska krátce před polovinou 18. století, se ve svých dopisech vyznává právě z touhy posoudit tuto zemi z nezaujatého pohledu. Ještě během plavby do irského Dublinu píše svému příteli:

„I will assure you, I shall not be biased: I will describe every thing I see and hear with the utmost Impartiality; I shall expose their Faults, and not conceal their Virtues.“¹⁴⁰

Název, který Chetwood při publikaci svých dopisů v knižní podobě zvolil, měl již dopředu nastínit oblasti, o nichž má kniha informovat. Stejně jako u dalších osvíceneckých cestopisů je naprosto výstižný a kromě hlavního titulu *A Tour through Ireland in several Entertaining Letters*, obsahuje i obsáhlý podtitul: *WHEREIN The present State of that Kingdom is consider'd; and the most noted Cities, Towns, Seats, Rivers, Buildings &c. are described. INTERSPERSED with Observations on the*

¹³⁸ K osvícenecké instruktážní literatuře srov. STAGL, J., c. d., s. 285-303. Srov. dále kapitola IV.

¹³⁹ BEYRER, K., *Die Postkutschenreisen*, Tübingen 1985, s. 113-117.

¹⁴⁰ CHETWOOD, W. R., c. d., s. 49.

Manners, Customs, Antiquities, Curiosities, and Natural History of that Country. Tím bylo čtenáři již na první pohled zřejmé, že ho tato kniha zasvětila do všech normovaných a katalogizovaných okruhů vědomostí, uznávaných v osvícenském intelektuálním prostředí.

I přesto, že požadavku na objektivitu bylo častěji rozuměno jen jako snaze nezveřejňovat nepravdivé, nepředpojaté a pokud možno vyčerpávající informace, je u některých autorů „pravda“ chápána ve více filozofické rovině jako absolutní výsledek racionálního poznání. Míra takového poznání je však nutně omezena samotnou osobností autora. Napětí vyplývající z konfliktu mezi zjevnou snahou o zprostředkování objektivního popisu a subjektivním hodnotovým soudem je patrné zejména v jednom z nejznámějších německých cestopisů druhé poloviny 18. století, popisu cesty po Německu a Švýcarsku podniknuté významným berlínským spisovatelem a nakladatelem Christophem Friedrichem Nicolaiem v roce 1781.¹⁴¹

Nicolaiův dvanáctidílný cestopis, který i přes svůj značný rozsah zaznamenává pouze část cesty z Pruska přes Durynsko, Bavorsko, Vídeň a jihoněmecké státy k hranicím se Švýcarskem, vzbudil ve své době mnoho kladných i záporných reakcí. Důvodem byla právě „láska k pravdivosti“,¹⁴² z níž se autor vyznává a která zapříčinila Nicolaiem předem očekávanou kritiku od publika s jiným názorem.¹⁴³ Při své cestě Německem se sice Nicolai nezastavil přímo v Čechách – po návštěvě Bamberku a Erlangenu cestoval přímo do Norimberku, Řezna a oblíbenou lodní trasou po Dunaji do Vídně – dlouhodobý pobyt v hlavním městě rakouské monarchie mu ale poskytl příležitost okomentovat stav „vědy, průmyslu, náboženství a zvyků“ na celém území habsburského státu, a tedy i v českém království. Nejčastěji se tak stalo v souvislosti s popisem konfesionálních poměrů, kdy pro Nicolaie Čechy, i přes čerstvě vydaný toleranční patent, představovaly baštu náboženské nesnášenlivosti.¹⁴⁴ Rozpor mezi Nicolaiovou snahou o reálné zachycení pravdy a hodnocením založeném na autorových

¹⁴¹ NICOLAI, CH. F., *Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz, im Jahre 1781. Nebst Bemerkungen über Gelehrsamkeit, Industrie, Religion und Sitten, von Friedrich Nicolai*, 12 dílů, Berlin – Stettin, 1783-1796.

¹⁴² Srov.: „Ich habe mich beständig nach meinen besten Kräften bemühet, in allen Schriften, und auch in meiner Reisebeschreibung, Wahrheitsliebe und Sorgfalt zu vereinigen. [...] Wahrheit war meine einzige Absicht, und wird es immer seyn!“ Tamtéž, 7. díl, 1786, Anhang, s. 3.

¹⁴³ Kritika pocházela především z řad katolických intelektuálů, kteří odmítli Nicolaiovy protikatolické výroky. Srov. FREY, M., *Toleranz und Selektion. Konfessionelle Signaturen zwischen 1770 und 1830*, in: BLASCHKE, O. (ed.), *Konfessionen im Konflikt: Deutschland zwischen 1800 und 1970: ein zweites konfessionelles Zeitalter*, Göttingen 2002, s. 113-153.

¹⁴⁴ NICOLAI, CH. F., c. d., 5. díl, 1785, s. 182 a 218.

subjektivních názorech se projevuje i v obecnějším smyslu než pouze v očividné podpoře protestantského vyznání. Jak ukazuje analýza Nicolaiova spisu od německého literárního historika Hanse Joachima Piechotty, je i přes využití literárních (zdůraznění vlastní pravdomlupnosti) a technických prostředků, které mají u čtenáře navodit dojem objektivního získání a zprostředkování informací, pro autora nemožné distancovat se od vlastního vědomí.¹⁴⁵ U Nicolaie je však toto prakticky nemožné oddělení objektivní a subjektivní překlenuto sebejistým přesvědčením o autoritě vlastního názoru a absolutní možnosti vlastního poznání:

„Ich empfinde sehr tief alles, was wider die gesunde Vernunft ist; [...] Ich suche jeden Gegenstand gründlich kennen zu lernen, ihn mit allen denjenigen zu vergleichen, mit denen er verbunden ist, auch den geringsten Umstand nicht zu vernachlässigen, der ihn in ein helleres Licht setzen kann; ehe dies geschehen ist, sage ich meine Meinung nicht. Aber nachher sage ich sie mit der größten Freymuthigkeit.“¹⁴⁶

Charakteristickým rysem Nicolaiova popisu je tedy snaha o detailní deskripci každého objektu, která by odpovídala požadavkům na exaktní způsob získávání znalostí. Tato „totalita popisu“, vlastní nejen tomuto, ale i dalším dobovým cestopisným textům, představuje další z metod, které mají přesvědčit čtenáře o autorově nestrannosti.¹⁴⁷ I přesto, že se díky hustému popisu Nicolaiův cestopis rozrostl na více než pět tisíc stránek (a i ostatní dobové publikace jsou charakteristické svým značným rozsahem), bylo i pro něj, v rámci zachování určité obsahové soudržnosti, nezbytné informace třídit a strukturovat, stejně jako k nim připojit hodnotový soud. Jak již bylo výše uvedeno, z Nicolaiovy perspektivy je jeho vlastní mínění totožné s „pravdivým“ hodnocením,

¹⁴⁵ Pokud jde o technické prostředky, jedná se zejména využití speciálního měřiče vzdálenosti, napojeného na zadní osu vozu, který pro Nicolaie před cestou sestavil berlínský obchodník Catel. Srov. NICOLAI, CH. F., *Beschreibung einer Reise*, 1. díl, 1783, s. 18-20. I přesto, že se využití tohoto instrumentu snaží Nicolai prezentovat jako objektivní způsob diferenciací prostoru, rozděleného na přesně změřené vzdálenosti mezi dvěma stanovenými body, a že nástroj má sloužit ke konkretizaci abstraktního vnímání pohybu, připomíná Piechotta dvě zásadní meze („Reiseparadoxon“) takto provedeného „objektivního“ měření. První se týká samotného procesu měření – Catelův přístroj samozřejmě nezaznamenával pouze vzdálenost mezi dvěma místy, ale i objížďky, způsobené překážkami na silnicích, které tou dobou byly ve většině německých států více než časté. Namísto měření vzdálenosti, jakožto objektu, se tak měří celková trasa, kterou musí absolvovat dostavník, resp. Nicolai, jakožto cestující subjekt. Stejně tak subjektivní je i Nicolaiův výběr geografických bodů, představujících kritéria pro výměru vzdáleností. Pakliže přičteme ještě technické závady na přístroji, o kterých se často zmiňuje sám autor, je zřejmé, že ani tento exaktní způsob měření není prost subjektivního a nepřesného hlediska. Srov. PIECHOTTA, H. J., *Erkenntnistheoretische Voraussetzungen der Beschreibung: Friedrich Nicolais Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781*, in: TÝŽ, *Reise und Utopie. Zur Literatur der Spätaufklärung*, s. 98-150, zde s. 106-111 a s. 119.

¹⁴⁶ NICOLAI, CH. F., c. d., zde 7. díl, 1786, Anhang, s. 129.

¹⁴⁷ PIECHOTTA, H. J., c. d., s. 127.

díky čemuž zde pro něj nedochází k žádnému rozporu mezi subjektivitou a objektivitou. Z vnějšího pohledu však toto posouzení závisí na tom, do jaké míry je čtenářské publikum ochotné akceptovat autora stanoviska. Pokud se hodnotová měřítko u autora a publika shodují, tj. pakliže vycházejí ze stejné kultury a „mentality“, mohou být i autorovy subjektivní názory širší veřejností přijímány jako objektivní a normativní výpovědi.

Společně se stoupající popularitou cestování dochází během druhé poloviny 18. století také k značnému nárůstu produkce na poli cestopisné literatury. Nabývající množství titulů a vliv, který na tento žánr měla ostatní literární tvorba a filozofické myšlení, zapříčinily postupnou erozi původního objektivně-informativního účelu. Osvícenský cestopis byl stále více kritizován a místo něho se čtenářskému zájmu začal těšit nový druh cestopisné literatury, přebírající prvky beletristického popisu. Tón v tomto případě udávalo francouzské a anglické literární prostředí, z nichž čerpalo inspiraci i prostředí německé.

V Británii se již nedlouho po polovině 18. století projevil pokles čtenářského zájmu o encyklopedický a odosobněný popis tou dobou již důvěrně známých destinací, ke kterým patřila především italská a francouzská města. Východisko v tomto případě nalézali autoři cestopisné literatury dvojího druhu. Někteří se rozhodli vyhledat regiony, které nepatřily mezi typicky navštěvované. To přispělo k objevení takových míst, jakými byla Korsika, Sicílie nebo Malta. Častěji byl však zájem čtenářů povzbuzen líčením subjektivních pocitů a zážitků. Směsici starého a nového reprezentuje v anglickém literárním prostředí popis cesty po Francii a Itálii od skotského spisovatele Tobiaše Smolletta publikovaný v roce 1766. Celý název dvousvazkové knihy – *Travels through France and Italy, containing Observations on Character, Customs, Religion, Government, Police, Commerce, Arts, and Antiquities, with a particular Description of the Town, Territory, and Climate of Nice, to which is added a register of the Weather, kept during a residence of eighteen months in that City*, připomíná svou délkou a výstižností již zmíněnou publikaci Williama Chetwooda a odpovídá tak typu encyklopedického osvíceneckého cestopisu. Samotný text je ale kromě v názvu slíbených informací prodchnut i popisem drobných nehod, strastí a Smollettových dojmů, které mají pobavit budoucího čtenáře.¹⁴⁸

¹⁴⁸ KORTE, B., c. d., s. 52-55.

Šedesátá léta 18. století však kromě tohoto díla, ve kterém se jen opatrně prosazovala individualita autora, přinesla i publikaci dvou zásadních textů, které urychlily odklon od tradičního popisného stylu a relativizovaly výpovědní hodnotu informací zprostředkovaných cestopisnou literaturou.

První z těchto publikací byl pedagogický spis Jeana Jacquese Rousseaua z roku 1762, *Emil čili o výchově*, jehož pátá kniha obsahovala i část věnovanou cestování. Již v jejím úvodu se Rousseau kriticky vyjadřuje k informativní hodnotě osvíceneckého cestopisu, když tvrdí, že mu ani jejich celoživotní četba nepřinesla jednotný pohled na jeden a týž národ. Vina je samozřejmě na straně autorů, kteří se svá díla snaží zpestřit řadou neupřímností a výmyslů. Ale i kdyby byli všichni autoři cestopisné literatury upřímní a seznamovali čtenáře jen s tím, co viděli, nebo s tím, čemu opravdu věří, není možné, aby vše nepopisovali skrze vlastní optiku a subjektivní pohled a nelišili se tak jeden od druhého. Pro někoho, kdo se chce opravdu poučit, je tedy pouhé čtení ztrátou času. Jediným východiskem je vidět vše na vlastní oči. „Smíme čísti, musíme viděti,“ doporučuje Rousseau Emilovi a svým čtenářům.¹⁴⁹

U mnoha z nich tak tento text podnítil touhu cestovat a poznávat ne na základě literatury a cizího úsudku, ale na základě vlastní zkušenosti. Ani Rousseau však nebyl zastáncem cestování beze smyslu, zvláště když se jedná o součást výchovy. Jako každá jiná rozumová věc, musí mít i cestování a s ním spojené poznání pravidla, jimiž se řídí. Na rozdíl od tehdy oblíbených návštěv nejznámějších evropských metropolí je ale Emilovi doporučena návštěva venkovských regionů. Ve velkých městech jsou lidé vždy stejní, ať se jedná o Paříž nebo o Londýn, mají více či méně podobných předsudků a vyznávají stejné hodnoty. Pravý národní charakter pozná cestovatel nejlépe na venkově, kam pronikne jen málo cizinců a kde dochází pouze k pomalé společenské transformaci.¹⁵⁰ Kromě popularizace samotného cestování tak četba Rousseaua vzbudila i zájem o venkovské prostředí, jež bylo před tím téměř opomíjeno.

Rousseau se v části nazvané *Vyznání víry savojského vikáře* zamýšlí i nad samotným způsobem poznání a nastiňuje limity objektivního pozorování řízeného rozumem, které může jedince přiblížit k absolutní pravdě. Poznání je výsledkem dvou odlišných procesů – vnímání a posuzování. Vnímání probíhá na základě pocitů a zobrazuje věci odděleně, vně myšlenkových konstruktů, tak jak se nacházejí v přírodě. Posuzování je pak

¹⁴⁹ ROUSSEAU. J. J., *Emil čili o vychování*, 2 díly, Praha 1911, zde 2. díl, s. 354.

¹⁵⁰ Tamtéž, s. 378.

založeno na srovnání několika věcí, které jsou obrazně přenášeny z místa na místo a pokládány vedle sebe tak, aby vynikly jejich shody a rozdíly. Nalézání vztahu mezi těmito věcmi je však hledání něčeho, co ve skutečnosti neexistuje, a co se odehrává pouze v mysli pozorovatele. Tento proces je individuální a nemůže si nárokovat právo na absolutní pravdu. Pravda je totiž obsažena pouze ve věcech, nikoliv v jejich posuzovateli. Čím méně tak jedinec zapojuje vlastní úsudek a čím více se spoléhá pouze na své pocity, které dokáží postihnout jedinečnost každé věci, tím více se může přiblížit i samotné pravdě.¹⁵¹ Rousseauův důraz na subjektivismus a na individuální vnímání, které jedince přibližuje k pravému poznání, se stal základem preromantického myšlení a jako takový hrál klíčovou roli pro budoucí vývoj cestopisné literatury.

Druhou knihou, pocházející z anglického literárního prostředí, která se rychle rozšířila do dalších evropských států, byla *Sentimentální cesta po Francii a Itálii* od irsko-anglického autora Laurence Sterna publikovaná v roce 1768. Jako podklad sloužila Sternovi jeho vlastní cesta na kontinent, kterou podnikl v roce 1765. Autorem, jehož jméno figuruje na titulní straně, však není sám Sterne, ale pan Yorick, který je, podobně jako v klasickém cestopise, pozorovatelem a vypravěčem. Pro čtenáře, znající Sternovo dřívější dílo *Život a názory blahorodného Tristrama Shandyho*, kde se postava pastora Yoricka již objevuje, však nebyla pravá totožnost autora přílišnou záhadou. Zavádějící nebylo pouze jméno spisovatele, ale i celý název knihy. I přes autorův slib provést čtenáře dvěma nejvyhledávanějšími evropskými destinacemi se Yorick nedostane z Calais dále než do Paříže a kniha končí jeho cestou do Lyonu, bez toho, aby zmiňovala Itálii. To však není tak podstatné, protože popis okolí a pamětihodností nebyl Sternovým záměrem a čtenář se nedozví mnoho ani o místech, která Yorick skutečně navštívil. Namísto toho jej Sterne seznamuje s Yorickovými pocity a náladami, navozenými konfrontací s okolím. V předmluvě, která se poněkud netradičně nenachází na začátku, ale až na dvacáté stránce textu, se Yorick sám charakterizuje jako sentimentální cestovatel, jehož pozorování budou naprosto odlišná od jeho předchůdců, a jehož záměrem není informovat o znalostech a vylepšeních, ale o sobě samém.¹⁵²

Sternova definice a termín „sentimentální cestovatel“ se staly inspirativní pro řadu dalších cestopisných děl, což však neznamenalo, že by po publikaci jeho knihy zcela vymizely informativně zaměřené cestopisy a následná produkce se odvíjela pouze od

¹⁵¹ Tamtéž, s. 89-91.

¹⁵² STERNE, L., *Sentimental Journey through France and Italy by Mr. Yorick*, 2 díly, London 1768, zde 1. díl, s. 28-31.

zobrazování subjektivních nálad a pocitů. Texty, které se stylově blížily Sternovu cestopisu, pocházely především od literárně a umělecky proslavených autorů, pro něž byl Stern a jeho dílo přímým vzorem. V anglickém prostředí se mu nejvíce přibližuje série dopisů z cesty po Skandinávii od anglické spisovatelky a filozofky Mary Wollstonecraft, vydaná v roce 1796.¹⁵³ Podobně jako Sternův *Yorick* se i Wollstonecraft již dopředu vyznává z toho, že centrálním bodem textu je ona sama, její pocity a reflexe, které v ní pobyt ve Skandinávii vzbuzuje. Základem je tedy její vlastní, subjektivní zkušenost a její individuální nazírání na okolí. Na samotném čtenáři pak zůstává, jak tuto výpověď posoudí.¹⁵⁴

Němečtí čtenáři se se Sternovým dílem mohli seznámit prostřednictvím překladu, vydaného již ve stejném roce jako anglický originál pod názvem *Yorick's empfindsame Reise durch Frankreich und Italien*. Německý termín „empfindsame“ jako ekvivalent anglického „sentimental“ byl novotvarem, který překladatel Johann Joachim Bode použil na návrh Gottholda Ephraima Lessinga a který se záhy stal uznávaným označením pro německou uměleckou tvorbu konce 18. století.¹⁵⁵ Podobně jako před tím v Británii se i v Německu Sternova Sentimentální cesta těšila obrovské popularitě. Již na počátku 70. let 18. století vydal spisovatel Johann Gottlieb Schummel svůj vlastní sentimentální cestopis po Německu, který měl značný čtenářský ohlas.¹⁵⁶ Dílo však neuspokojilo literární kritiku a odmítavě se k němu vyjádřil především Johann Wolfgang Goethe, jenž Schummelův cestopis označil za pouhou imitaci Sternova díla, které schází opravdovost prožitku, jak ji pozorujeme u Sternova *Yoricka*.¹⁵⁷ I přesto, že sentimentální styl pronikl i do některých dalších cestopisů – ovlivněna jím byla zejména německá spisovatelka Sophie von La Roche – uplatnění našel především v románové formě u autorů, jako Christoph Martin Wieland, Johann Paul Richter nebo sám Goethe, jehož *Utrpení mladého Werthera* mělo až nečekaný společenský dopad.¹⁵⁸

¹⁵³ WOLLSTONECRAFT, M., *Letters written during a short residence in Sweden, Norway and Denmark*, London 1796.

¹⁵⁴ CHANEY, CH, *The Intimate familiar: Essay as autobiography in Romanticism*, in: STELZIG, E. L. (ed.), *Romantic autobiography in England*, s. 195-210, zde s. 199.

¹⁵⁵ KRÜGER, R., *Das Zeitalter der Empfindsamkeit. Kunst und Kultur des späten 18. Jahrhunderts in Deutschland*, Leipzig 1972, s. 29.

¹⁵⁶ SCHUMMEL, J. G., *Empfindsame Reisen durch Deutschland*, 3díly, Wittenberg – Zerbst 1771-1772.

¹⁵⁷ MARTIN, A. E., *Moving scenes: the aesthetics of German travel writing on England 1783-1830*, London 2008, s. 62.

¹⁵⁸ Tamtéž, s. 39-67; LARGE, D., 'Sterne-Bilder': *Sterne in the German-Speaking world*, in: DE VOOGD, P. – NEUBAUER, J. (ed.), *The Reception of Laurence Sterne in Europe*, New York 2004, s. 68-84.

U podstatné části cestopisné produkce na sklonku 18. století se vliv Laurence Sterna a dalších spisovatelů neprojevil přímou snahou o nápodobu hrdinů Yorickova typu, ale přehodnocením vztahu k individualizované autorské výpovědi. Tyto cestopisy se nezhýbaly svého nároku na informativní hodnotu, ale vyznačovaly se prolínáním objektivistických, tj. informativních, a subjektivistických prvků. Současně se již autoři nesnažili vzbudit zdání nestrannosti a na významu nabýval jejich individuální náhled a názor. S touto proměnou se setkáme i v dobových cestopisech do Čech a do Irska. Čistě sentimentální charakter nemá žádný z nich – nejvíce se mu přibližuje popis pobytu v Karlových Varech od kuronské spisovatelky Sophie Becker a autobiografické zobrazení cesty do Irska od britského spisovatele Thomase De Quinceyho.¹⁵⁹ Na konci 18. století se ale i do ostatních publikací promítá naznačená změna, dokládající postupný ústup tradičního odosobněného osvícenského cestopisu.

Bylo by obtížné nebo dokonce nemožné tuto transformaci přesně datovat – různé typy cestopisné literatury ještě dlouho přežívaly vedle sebe a každá z nich si našla své zastánce. Tak se v německém prostředí ještě v polovině 80. let 18. století objevovala snaha zachovat a očistit objektivistický ráz cestopisné literatury. Její vzrůstající produkce, kdy se k publikaci svých zážitků uchýloval stále větší počet cestujících, a s tím spojená klesající vědecká hodnota, se staly trnem v oku pro mnohé čtenáře exaktního osvícenského cestopisu. Jedním z nich byl i anonymní autor článku *Über die vielen Reisebeschreibungen in unsern Tagen*, jenž byl otištěn v časopise *Berlinische Monatsschrift* v roce 1784 a který byl uveden ironickou gratulací adresovanou imaginárnímu příteli:

„[...] mein werther Freund [...] jetzt aber kann ich [...] mein freudiges Erstaunen über das fast Einzige, was ich bei Ihnen finde äussern, nemlich darüber: Daß Sie voriges Jahr eine Reise gemacht, und bis itzt noch keine Reisebeschreibung haben drucken lassen! Der wohlthätige Schutzgeist der Gelehrsamkeit in Deutschland wird ja geben, daß Ihr Beispiel Nachahmer findet.“¹⁶⁰

Problematickou se autorovi článku nezdála být pouze nadbytečná publikace cestopisné literatury, ale také to, že se neúnosně rozšiřoval okruh jejich tvůrců. Nejednalo se již

¹⁵⁹ BECKER, S., *Briefe einer Curländerinn. Auf einer Reise durch Deutschland*, 2 díly, Berlin 1791; DE QUINCEY, T., *Autobiography from 1785 to 1803*, in: MASSON, D. (ed.), *The Collected Writings of Thomas De Quincey*, Edinburgh 1889.

¹⁶⁰ Citováno dle: BAASNER, R., *Unser Staatsgeographus ist beständig auf Reisen*, in: MAURER, M., c. d., s. 249-266, zde s. 251.

pouze o vzdělané autory, kteří dokázali textu propůjčit jak vědeckou, tak literární hodnotu, ale i o „děti a nezletilce, ženy a dívky, nevědomce a nevzdělance, jedince bez hlavy a rozmyslu a vědomostí a pozorovacích schopností,“ kteří z cestopisů dělají jeden z nejpokleslejších žánrů našeho literárně plodného století.¹⁶¹ Hlavním terčem kritiky byla skutečnost, že se autoři cestopisů již nedrží stanovených zásad objektivistického popisu a píšou o věcech, které pro ostatní nemají žádný význam, tj. ne o okolních objektech, ale o sobě a o vlastních zážitcích.¹⁶²

Tato debata vedla nepřímo i k tematizaci obecných hranic objektivnosti, a to i v textech, jejichž primárním cílem bylo informovat o nových poznatcích. V kontextu cestopisné literatury se jednalo o publikace založené na výsledcích výzkumných cest, zprostředkující vědomosti o místech, která nebyla důvěrně známá, ale reprezentovala naopak „bílá místa“ tehdejší geografie. Do této diskuse vstoupil především německý přírodovědec a cestovatel Georg Forster, proslavený svými zápisky z plavby po Tichém oceánu uskutečněné mezi lety 1772 až 1775 pod vedením Jamese Cooka.¹⁶³ Forster, který byl jako odborník často žádán o recenzi nových přírůstků na poli cestopisné literatury, se důrazně zastával uplatnění autorova subjektivního názoru. Ten byl totiž něčím, co propůjčovalo textu na zajímavosti a také na věrohodnosti. Pakliže autor seznámí čtenáře se svým výchozím postojem tak, aby si dokázali představit, z jakých premis jeho názor vychází, je jeho výpověď smysluplnější a věrohodnější než suchý a odosobněný popis, který si sice činí nároky na objektivitu, ale o kterém si čtenář nemůže udělat vlastní představu a nezbyvá mu nic jiného, než mu věřit.¹⁶⁴ Subjektivní náhled je tedy dle Forstera něčím, co není jen nutným zlem, kterému se nelze vyhnout – tak, jak to před ním interpretoval Rousseau, ale něčím, co je pozitivní a co přispívá k vytříbení úsudku čtenářské veřejnosti.

Na přelomu 18. a 19. století se tak individuální pohled a z něho vyplývající názorová pluralita stávají stále více uznávanými klady a jsou charakteristické pro další vývoj cestopisné literatury v první polovině 19. století. Stejně jako různost názorů se v 19. století uplatňuje i široká škála literárních stylů. Kromě romantického cestopisu, který

¹⁶¹ Tamtéž.

¹⁶² FISCHER, T., c. d., s. 164-165.

¹⁶³ Forster své zápisky publikoval nejprve v anglickém jazyce pod názvem *A Voyage round the World in His Britannic Majesty's Sloop Resolution, Commanded by Capt. James Cook, during the Years 1772, 3, 4 and 5*, London 1777.

¹⁶⁴ FISCHER, T., c. d., s. 86-87.

těžil ze základů položených sentimentální literaturou, si novou popularitu získává i informativní cestopis.

Heterogenita literárních stylů se neuplatňuje jen v rámci celého komplexu cestopisné literatury, ale i v jednotlivých titulech. Znamý romantický básník William Wordsworth se tak ve svých dopisech z Irska z roku 1829 nepozastavuje jen nad přírodními krásami „smaragdového ostrova“, které se ostatně, jak sám poznamenal, nevyrovnaly scenériím ve Walesu a Skotsku, ale stejnou měrou seznamuje své blízké s názory na místní politické a konfesijní poměry.¹⁶⁵

V souvislosti s prosazující se industrializací se nové poznatky z oblasti vědy a průmyslu šířily i díky publikaci zápisků z cest po zemích stojících na špici tehdejšího vývoje, k nimž patřila především Británie. To znamenalo i postupnou změnu ve vyhledávaných destinacích a na místo původních kulturních center (Itálie a Francie) stoupá obliba ekonomicky vyspělých států západní Evropy. Cestopisy z těchto regionů ale nejsou jen oslavným holdem modernizaci a pokroku. Některé z nich se vyjadřují i k negativním ekonomickým, společenským a environmentálním dopadům v těchto regionech. Cestopis první poloviny 19. století přebírá i úlohu nástroje kritiky dobových společenských a politických poměrů. Také v německých státech s přísnějšími cenzurními předpisy byl cestopis často využíván jako „krycí médium“, v němž bylo možno publikovat kritické názory bez toho, aby byla vzbuzena přílišná pozornost příslušných politických úřadů.¹⁶⁶ Zájem o společenské a politické upořádání v jednotlivých státech patřil již k průvodním znakům osvícenského cestopisu. Zde byly tyto jevy zkoumány v návaznosti na odchylky nebo přiblížení k určitému celospolečenskému ideálu vyplývajícímu z víceméně univerzálních osvíceneckých hodnot. V případě novějších cestopisů však do popředí stále více vystupuje individuální smýšlení jednotlivých autorů, které se díky společensko-politické transformaci během 1. poloviny 19. století značně diferencuje.

To, že je hodnocení navštívené země plně závislé na osobnosti autora, dokládá i cestopis brunšvického právníka Karla von Strombecka, který v roce 1838 navštívil část rakouské monarchie. Již v předmluvě ke svému dílu se Strombeck zamýšlel nad tím,

¹⁶⁵ HILL, A. G. (ed.), *The letters of William and Dorothy Wordsworth V., The Later Years, 1829-1934*, Oxford 2000, zvláště s. 141-167.

¹⁶⁶ WÜLFING, W., *Reiseliteratur*, in: GLASER, H. A. – WITTE, B. (ed.), *Deutsche Literatur: Eine Sozialgeschichte 6: Vormärz, Biedermeier, Junges Deutschland, Demokraten. 1815 – 1848*, Reinbek 1980, s. 180-194, zde s. 183.

čím je ovlivněna obliba nebo naopak odsouzení určitého literárního díla a došel k přesvědčení, že je pro čtenáře zásadní nalézt v textu potvrzení jeho vlastních názorů. Tento přístup tak dle Strombecka vysvětloval i to, proč se některé cestopisy a zároveň tak i země, o kterých píše, stávají „buď předmětem obdivu anebo předmětem opovržení“. Strombeck se touto úvahou již dopředu vymezil proti očekávané kritice svého díla, které na rozdíl od liberální německé produkce pozitivně hodnotilo poměry v habsburské říši.¹⁶⁷ To, že se Strombeck nesnažil zakrýt svůj názor a to, že se přihlásil k přesvědčení, které nebylo přinejmenším velkou částí německé intelektuální veřejnosti uznáváno, ukazuje právě na onu míru uplatnění názorové plurality v cestopisné produkci první poloviny 19. století.

Do poloviny 19. století se tak cestopis etabluje jako žánr, jehož primární kvalitou je jedinečnost (nikoli obecnost) vyjádření. Autoři cestopisů se již nesnaží vzbudit zdání objektivitu, tak jak k tomu napomáhaly různé strategie v předcházejícím století, a místo toho otevřeně prezentují svůj vlastní pohled na pozorované skutečnosti. S tím souvisí i nárůst heterogenity v rámci celého korpusu cestopisné literatury. Osvícenecký cestopis se profiluje jako celoevropský fenomén, který vzniká pod vlivem transnacionální intelektuální výměny mezi příslušníky „učenecké republiky“, a je díky tomu založen na univerzálních společenských hodnotách.¹⁶⁸ Bez ohledu na národní prostředí, v němž je produkován, je tak jeho podoba téměř identická. Od počátku 19. století však díky individualizaci autorské výpovědi dochází i k posílení významu specifického zázemí, ze kterého autor vychází a které formuje jeho identitu a úhel pohledu. Stejným způsobem se stratifikuje i čtenářská veřejnost, pro kterou již cestopis není pouze zdrojem exaktního poučení, ale je i objektem nadšeného souhlasu, či ostré polemiky.

1. 2. Čtenáři a recenzenti

Jak německá tak britská veřejnost se v druhé polovině 18. století profilovala jako nejvíce zcestovalá. Ani občasná kritika stávající nadprodukce cestopisné literatury nezbrzdila neutuchající čtenářský zájem a touhu po vlastním cestovatelském zážitku.

¹⁶⁷ STROMBECK von, K. F., *Darstellungen aus einer Reise von Niedersachsen nach Wien im Sommer des Jahres 1838*, in: TÝŽ, *Darstellungen aus meinem Leben und aus meiner Zeit*, 8. dílu, Braunschweig 1833-1840, zde 7. díl, 1839, s. V-VI.

¹⁶⁸ K intelektuální výměně v osvícenství srov. MAYHEW, R., *British Geography 's Republic of Letters: Mapping an Imagined Community, 1600-1800*, in: *Journal of the History of Ideas* 65, 2004/2, s. 251-276.

Profesor Göttingenské univerzity August Ludwig Schlözer tak v předmluvě ke svým vydaným přednáškám z roku 1777 uvedl:

„Wir Deutsche reisen häufiger, als vielleicht irgend ein anderes Volk des Erdbodens: und diesen herrschenden Geschmack an Reisen können wir immer unter unsre National-Vorzüge zählen.“¹⁶⁹

V anglickém prostředí bylo i před polovinou 18. století cestování natolik rozšířeno, že ho již mnozí ani nepovažovali za „národní přednost“. V dobové korespondenci lze nalézt řadu kritických poznámek o vysokém počtu krajanů, jež britští cestovatelé při návštěvě nejrůznějších evropských destinací potkali. Hrabě Suffolk, který v roce 1738 navštívil lázeňské město Spa v dnešní Belgii, si již tehdy stěžoval, že „se celé místo jen hemží Angličany“ a William Wentworth-Fitzwilliam byl přesvědčen, že při návštěvě Benátek v roce 1767 potkal „celé tisíce svých rodáků.“¹⁷⁰

Stejně velké oblibě jako cestování samotné se těšila i četba cestopisné literatury. Ta totiž sloužila nejen těm, kteří se na cestu chystali, ale zejména těm, kteří se cestování z různých, ať již ekonomických nebo časových důvodů věnovat nemohli. Míru popularity cestopisné literatury lze odvodit z několika faktorů. Ukazuje na ni její komerční úspěšnost, dlouhé seznamy předplatitelů uveřejněné zpravidla na počátku publikace, výpůjční seznamy čtenářských společností vykazující frekvenci, s jakou byly vyžadovány právě cestopisné publikace, zastoupení takových titulů v přehledech nově vydané literatury a také časté recenze, objevující se na stránkách předních periodik.

Problematika produkce cestopisné literatury na přelomu 18. a 19. století je detailněji zpracována v německé historiografii a literární vědě. Na základě různých ukazatelů (např. podíl cestopisů v katalogích knih představených na knižních veletrzích v Lipsku a ve Frankfurtu, nebo soupisy fondů čtenářských společností a veřejných knihoven), dospělo několik autorů k závěru, že němečtí čtenáři patřili k největším konzumentům cestopisné literatury v Evropě.¹⁷¹ Dle těchto ukazatelů se produkce knih v německém prostředí mezi lety 1770 až 1800 více než zdvojnásobila, čítajíc v roce 1800 více než 4

¹⁶⁹ SCHLÖZER, A. L., *Entwurf zu einem Reise-Collegio nebst einer Anzeige seines Zeitungs-Collegii*, Göttingen 1777, s. 3. Srov. také ELKAR, R. S., *Reisen bildet. Überlegungen zur Sozial- und Bildungsgeschichte des Reisens während des 18. und 19. Jahrhunderts*, in: KRASNOBAEV, B. I. – ROBEL, G. – ZEMAN, H. (ed.), *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforchung*, Berlin, 1980, s. 51-82, zde s. 54.

¹⁷⁰ CONWAY, S., *Britain, Ireland and Continental Europe in the Eighteenth Century. Similarities, Connections, Identities*, Oxford 2011, s. 191.

¹⁷¹ ELKAR, R. S., c. d., s. 54.

tisíce nově publikovaných titulů.¹⁷² V rámci tohoto nárůstu se podíl cestopisů zvýšil zhruba o pětinásobek a kolem roku 1800 tak cestopisná a geografická literatura reprezentovala pět procent z celkového množství titulů vycházejících v německých státech.¹⁷³ Pro představu úplného množství čtenářů je však nutné toto číslo nadsadit i o cestopisy publikované časopisecky a není možné opomenout ani důležitost veřejných knihoven, kde v některých případech představoval podíl cestopisné literatury až osmdesát procent z celkově dostupných titulů.¹⁷⁴

Kolem poloviny 18. století, kdy nebylo k dispozici tolik nových publikací jako o několik desítek let později, byl čtenářský zájem uspokojován vydáváním sbírek již starších humanistických cestopisů nebo reedicí nejznámějších titulů. Díky tomu se jeden z nejznámějších německých cestopisů 18. století, *Neueste Reisen durch Teutschland* od Johanna Georga Keyßlera, udržel v nakladatelských plánech po celých třicet let – poprvé byl vydán mezi lety 1740 až 1741 a naposledy v roce 1774.¹⁷⁵ Jeho dlouhodobou oblibu vysvětluje především to, že i přes stoupající produkci cestopisů se jen málokterý věnoval německým státům, případně jejich většímu počtu, tak jak to bylo u Keyßlerova cestopisu. Na tuto skutečnost upozornil v předmluvě k svému cestopisu i Friedrich Nicolai, který se, i přes své ambice tento výkon napodobit, stačil ve dvanácti svazcích svého díla věnovat pouze zlomku geografické oblasti popsané Keyßlerem.¹⁷⁶ I přesto byl Nicolaiův cestopis již dopředu zamluven řadou čtenářů. Seznam předplatitelů uveřejněný na několika úvodních stránkách prvního dílu z roku 1783 dokládá, že celkem bylo objednáno 797 výtisků. Mezi předplatiteli byli zastoupeni příslušníci vysoké a nižší šlechty (na prvním místě s pruskou královnou Elisabeth Christine), měšťanstvo nejrůznějšího profesního zaměření a větší množství exemplářů pořizovaly také veřejné knihovny a čtenářské společnosti.¹⁷⁷

Anglická historiografie a literární věda se tradičně zaměřuje spíše na obsahovou a kontextuální interpretaci cestopisné literatury a na rozdíl od německého prostředí v ní chybí práce detailně analyzující socio-ekonomické pozadí knižní produkce. Základní

¹⁷² NORTH, M., *Genuss und Glück des Lebens: Kultur Konsum im Zeitalter der Aufklärung*, Köln 2003, s. 10; VAN DÜLMEN, R., *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit: Religion, Magie, Aufklärung*, München 2005, s. 242.

¹⁷³ STRUCK, B., c. d., s. 116.

¹⁷⁴ NORTH, M., c. d., s. 44; ELKAR, R. S., c. d., s. 54.

¹⁷⁵ SIEBERS, W., *Johann Georg Keyssler und die Reiseschreibung der Frühaufklärung*, Würzburg 2009, s. 33.

¹⁷⁶ NICOLAI, CH. F., c. d., 1. díl, 1783, s. VII.

¹⁷⁷ Tamtéž, s. XXVII-XLVI.

údaje o britském knižním trhu lze však zjistit na základě dobových pramenů. *Knight's Cyclopædie of the industry of all nations*, vydaná u příležitosti londýnské světové výstavy v roce 1851, tak pod heslem „knižní trh“ uvádí, že v celé Británii bylo mezi lety 1792 až 1802 vydáno 4096 nových titulů, což je v průměru 372 publikací ročně. Mezi lety 1800 až 1872 se tento počet více než zdvojnásobil a průměrný roční přírůstek představoval 735 titulů.¹⁷⁸ Pro zjištění orientačního podílu cestopisné literatury na knižní produkci lze využít studii Richarda Shera o skotských autorech a nakladatelích v druhé polovině 18. století. Na základě počtu reedice jednotlivých titulů identifikuje Sher takové publikace, které lze v tomto období označit za „bestsellery“. Z celkového počtu knih splňující autorem stanovené požadavky připadlo nejvíce titulů na historické a beletristické práce. Za nimi se nacházely studie filozofické, poezie a s devíti procenty právě cestopisná literatura. Na spodních příčkách se pak umístila díla náboženská nebo dramatická.¹⁷⁹

Úspěch u britských čtenářů neměly pouze cestopisy z exotických nebo zahraničních destinací, ale podobně jako u cestopisů po německých státech i díla popisující domácí britské prostředí. Stejnou oblibu jako Keyßlerovy německé cesty tak měl i známý cestopis Daniela Defoea *A tour thro' the whole island of Great Britain* publikovaný ve třech dílech mezi lety 1724 až 1727, který byl do konce 18. století vydán ještě devětkrát.¹⁸⁰ O popularitě cest po Británii svědčí i seznam zájemců o popis putování anglického krajináře Johna Hassella po ostrově Wight *A Tour of the Isle of Wight* vydaný v roce 1790. Mezi předplatiteli, kteří si dohromady objednali 667 výtisků, se na předním místě tradičně nacházeli zástupci vysoké aristokracie – princ z Walesu a vévodové z Yorku a Gloucesteru. Dále jsou zastoupeni příslušníci nižší aristokracie a měšťanstva, na rozdíl od německého prostředí však bez údajů o profesním zaměření předplatitele. Větší množství výtisků objednávali jednotliví knihkupci, nejčastěji se sídlem v Londýně. Knihovny a čtenářské společnosti, které zaujímají přední místo mezi německými předplatiteli, se v britském kontextu vůbec nevyskytují.¹⁸¹

Číselné údaje pro německé a britské prostředí sice nejsou zcela kompatibilní (vycházejí z různých faktorů a do hry vstupuje i rozdílná velikost německého a britského knižního trhu), přesto však v obou případech dokládají významný nárůst knižních publikací na

¹⁷⁸ KNIGHT, CH., *Cyclopædie of the industry of all nations*, London 1851, s. 403.

¹⁷⁹ SHER, R. B., *The Enlightenment and the Book: Scottish Authors and Their Publishers in Eighteenth-Century Britain, Ireland, and America*, Chicago 2006, s. 93.

¹⁸⁰ RICHETTI, J. (ed.), *The Cambridge history of English literature, 1660-1780*, Cambridge 2005, s. 723.

¹⁸¹ HASSELL, J., *A Tour of the Isle of Wight*, London 1790, s. IX-XIX.

přelomu 18. a 19. století, na němž měla podíl i stále populárnější cestopisná literatura. Na popularitě také nabývaly ty cestopisy, které se vztahovaly k domácímu, tj. německému nebo britskému prostředí. V souvislosti s tímto trendem pak vzrostla i obliba a produkce německých cestopisů o Čechách a britských cestopisů o Irsku.

Pro období od poloviny 18. do poloviny 19. století lze statisticky zhodnotit 95 německých a 84 britských textů, které odpovídají zadaným kritériím, tj. jsou vydány knižně nebo časopisecky v průběhu sledovaného období a jsou dílem německy píšících (vyjma z Čech pocházejících) a britských (a to pouze anglických, skotských a velšských, nikoli irských) autorů. Kvantitativní přehled titulů publikovaných v jednotlivých desetiletích mezi lety 1740 až 1850 vypadá následovně:

Dekáda	1740	1750	1760	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830	1840
Čechy	1	1	1	4	10	21	11	8	11	15	12
Irsko	1	0	3	2	6	3	10	10	9	19	21

Počet cestopisů publikovaných mezi 1740 – 1850 (celkem Čechy: 95, Irsko: 84)

Z uvedené tabulky vyplývá, že v průběhu sledovaného období došlo v produkci cestopisné literatury o Čechách a Irsku k několika konjunkturálním zlomům. V počátečním období do roku 1779 byla produkce německých cestopisů vztahujících se k Čechám poměrně nízká a během čtyřiceti let od roku 1740 bylo publikováno pouze sedm titulů. Kolem roku 1780 však došlo k zásadnímu zlomu a v následujících třech desetiletích do roku 1809 se objevilo již čtyřicet dva publikací, což bylo šestkrát více než v předchozím období. Největší podíl na tomto nárůstu pak měla devadesátá léta 18. století, kdy bylo publikováno dvacet jedna titulů. Situace v Irsku byla poněkud odlišná. Zde hrály z celkového pohledu klíčovou roli změněné politické poměry po roce 1800. Zatímco tak bylo do konce století publikováno pouze patnáct titulů, v první polovině 19. století jich bylo již šedesát devět, přičemž největší podíl na tomto počtu mají čtyřicátá léta 19. století, kdy zájem o Irsko podnítil především tragický hladomor, který Irsko postihl mezi lety 1845 až 1852 a jehož následky motivovaly mnohé Brity k návštěvě postižených míst.¹⁸²

¹⁸² Tento vzestupný trend potvrzují i další studie. Srov. WILLIAMS, W. H. A., *Tourism...*, s. 7-16. Williams v publikačním přehledu k jednotlivým obdobím uvádí mnohem vyšší počty titulů. Jeho údaje vycházející také z McVeaghovy bibliografie však nepodléhají žádnému předchozímu výběru a zahrnují i

Údaje o počtu titulů, reedic a předplatitelů poukazují především na míru komerční úspěšnosti cestopisné literatury a čtenářského zájmu o tyto publikace. Pro bližší zkoumání čtenářského vkusu a nároků kladených na žánrovou podobu cestopisné literatury pak mohou být lépe využity recenze na publikované tituly. V tomto kontextu je nutné si uvědomit, že jen menší část publikací pocházela od i jinak literárně činných autorů. Ostatní píší cestovatelé, kteří mnohdy své zážitky z cest vydávali anonymně, sice patřili ke vzdělanější společenské vrstvě, jejich autorské zkušenosti však byly minimální – omezené často na jeden konkrétní cestopis – a jako takoví se jen stěží mohli vyrovnat panujícím literárním nárokům. Jejich snahou tak nebylo vytvoření literárně bezchybného a novým uměleckým proudům poplatného díla, jako spíše zaujetí čtenáře na základě poznatků, které se z jejich pohledu zdály důležité a hodné dalšího zprostředkování. Sledujeme-li literární vývoj cestopisné literatury, který je tradičně analyzován převážně na základě klíčových, a tím i literárně vytříbených textů, je nezbytné tuto modelovou proměnu doplnit také o početný korpus literárně méně významných publikací, do nichž nové literární trendy pronikaly pouze pomalu a okrajově. Zohlednění těchto titulů tak může přispět k vysvětlení synchronní existence různých způsobů vyjadřování v rámci cestopisné produkce, sahajících od popisně-informativního stylu až po styl subjektivně-reflektivní.

Jak již bylo naznačeno, lze v německých státech během osmdesátých let 18. stol. pozorovat výrazný nárůst produkce cestopisů zaměřených na domácí prostředí. Zatímco během sedmdesátých let 18. století bylo publikováno pouze kolem třiceti titulů vztahujících se k německým zemím, v následujícím desetiletí jich bylo již kolem jednoho sta.¹⁸³ Jak dokládá uvedená tabulka, je tento vzestupný trend patrný i v produkci cestopisné literatury o Čechách, v níž došlo mezi lety 1770 až 1790 k více než dvojnásobnému nárůstu. Pakliže tak byly ještě na počátku osmdesátých let vítány texty, které čtenářům dovozovaly seznámit se s nejméně atraktivnějšími německými lokalitami, staly se v průběhu tohoto desetiletí reakce na podobné publikace mnohem odtažitějšími. Nejčastěji vyhledávána a popisována byla významná německá města jako Mnichov, Berlín a Lipsko. K častým geografickým námětům patřily ale také významné rekreační lokality, k nimž mezi jinými patřily Karlovy Vary. V druhé polovině

tituly, které nebyly vydány a zůstaly pouze v rukopise nebo byly publikovány s výrazným časovým zpožděním po roce 1850 (např. korespondence a deníky). Stejně tak jsou zařazeny práce pocházející nejen od britských, ale i domácích irských a jiných zahraničních (zejména amerických a francouzských) autorů.

¹⁸³ Srov. <http://www.lb-eutin.de/index.php?fuseaction=cntrl.rf> (poslední náhled 15. 8. 2011).

osmdesátých let 18. století se popis pobytu v některých místech stal již natolik častým tématem, že se recenzenti jednotlivých titulů o této skutečnosti neopomněli kriticky zmínit. Tento názor zastával také recenzent publikace *Bemerkungen auf einer Reise nach Karlsbad* z roku 1785 od brunšvického lékaře Franze Hyeronima Brückmanna, který svůj příspěvek uvedl následovně:

„Die Reise geschah 1784 von Braunschweig aus über Halle, Leipzig, Meissen, Dresden, Freyberg und Annaberg nach Karlsbad. Der Verf. [asser] hat sehr weislich alle diese Städte unbeschrieben gelassen, da man damit schon bis zum Ekel versorgt ist, und schränkt sich blos auf das so sehr besuchte Karlsbad ein.“¹⁸⁴

Brückmann se tedy od recenzenta dočkal pochvaly za to, že čtenáře neunavoval již dobře známými informacemi. Stejně pozitivně byl zhodnocen i jeho popis Karlových Varů, neboť se netýkal města samotného, ale zaměřoval se na podstatu a účinky místních léčivých pramenů, o jejichž užívání panovaly i přesto, že „se nacházely uprostřed Německa“, zkreslené představy.¹⁸⁵

Na základě zprostředkování nových mineralogických poznatků byla oceněna i publikace *Briefe über das Karlsbad und die Naturproducte der Gegend* od Josepha Friedricha von Racknitz z roku 1788.¹⁸⁶ Kladnou reakci získal také cestopis *Briefe über Schlesien, Krakau, Wieliczka, und die Grafschaft Glatz auf einer Reise im Jahr 1791* od Johanna Friedricha Zöllnera.¹⁸⁷ U Zöllnera bylo vyzdvihnuto především to, že jím popsany region slezského pohraničí nepatřil do té doby k příliš frekventovaným destinacím. Recenzent sice připustil, že pro znalce lokálních slezských periodik bylo mnoho informací uveřejněných Zöllnerem běžnou znalostí, na druhou stranu však vyzdvihl, že pro ostatní čtenáře byly údaje o slezském přírodním bohatství, manufakturách a etnografickém charakteru obyvatelstva neznámé a vysoce přínosné.¹⁸⁸ Také v první polovině 19. století se uznání dočkaly především specializované práce zaměřené na méně známé aspekty. K nim se řadila i studie *Reise durch Sachsen nach Böhmen und Oesterreich, mit besonderer Beziehung auf das niedere und höhere Unterrichtswesen* od hamburského pedagoga Johanna Krögera z roku 1840. I přesto, že se v tomto období již mnoho autorů odpoutalo od neosobního a na objektivní informace zaměřeného stylu, je

¹⁸⁴ *Allgemeine Literatur-Zeitung*, 1785/3, č. 184, s. 146-147.

¹⁸⁵ Tamtéž.

¹⁸⁶ *Allgemeine Literatur-Zeitung*, 1789/1, č. 83, s. 659-660.

¹⁸⁷ *Allgemeine Literatur-Zeitung*, 1794/1, č. 98, s. 781-784.

¹⁸⁸ Tamtéž, s. 781.

právě „vměšování osobních náhledů“ Krögerovi vyčítáno. Stejně tak jsou kritizovány vsuvky, které „nepatří bezprostředně k meritu věci“. Na výsost kladně však byly hodnoceny ty části, které se vztahovaly k hlavnímu tématu studie, tj. výchovným institucím. Přivítán byl zejména popis sirotčinců, seminářů a obecných škol, a to tím spíše, že v kontextu Čech a rakouské monarchie se jednalo o téměř nereflektované téma.

Jak je patrné, byla jak v druhé polovině 18. století, tak v první polovině 19. z pohledu německých recenzentů stále preferována díla informativního a vědeckého rázu. Naproti tomu byla pozice textů poplatných novým literárním trendům mnohem obtížnější, zvláště nedosahoval-li autor úrovně soudobých literárních vzorů. Negativního zhodnocení se tak dostalo cestopisu *Wanderung von St. Petersburg nach Paris im Jahre 1812* od mnichovského právníka, soukromého vědce a cestovatele Christiana Müllera z roku 1815. Müller, který se snažil psát v duchu sentimentálního zdůraznění vlastních pocitů, byl autorem recenze obviněn z přílišného egocentrismu a soustředění se na nepodstatné detaily. U několika málo podstatných informací, které by pro čtenáře mohly mít význam, pak bylo poukazováno na Müllerovu faktickou nespolehlivost. Zlehčována byla také jeho tendence soustředit se nikoli na popis geografických zajímavostí, ale na charakterizování sociálních interakcí a mezilidských vztahů, jež považoval za „věčně platné dokumenty v archivu lidstva“. Mezilidské vztahy by, dle recenzenta, tak jako tak neměly reprezentovat hlavní náplň cestopisné literatury; v Müllerově případě však situaci ještě více zhoršoval fakt, že byly popisovány skrze prizma spisovatelovy vlastní osoby, a čtenář se tak na místo „lidstva“ seznámil pouze s autorem samotným. Závěrem byly sice autorovi přiznány určité literární kvality, zároveň je však naznačeno, že „prostor na jejich vylepšení je bezpochyby velký“.¹⁸⁹

Müllerův cestopis sice nepatřil ke skvostům německé dobové literatury, jeho kritické přijetí však poukazuje na to, že literárně ambiciózní texty byly oceněny jen zřídka. Ohlas získali pouze ti autoři, kteří měli i další zkušenosti na literárním poli. Mezi tyto výjimky patřila známá členka německých literárních kruhů Sophie Becker. Její vydaná korespondence zachycující cestu po Německu v letech 1784 a 1785, kterou podnikla jako společnice hraběnky von Medem, byla recenzenty přijata velmi kladně a byla označena jako dílo oduševnělé a literárně vzdělané autorky odrážející „nejen vzdělaného ducha, ale také chápající srdce otevřené krásám přírody.“ Literární styl

¹⁸⁹ *Allgemeine Literatur-Zeitung*, 1815/ 3, č. 270, s. 585-587, citát s. 586; *Allgemeine Literatur-Zeitung*, 1815, 3/271, s. 593-598.

jednotlivých dopisů byl charakterizován jako „plynulý, zračící zdravou morálku, praktickou životní filozofii, opravdovost prožitku a lehké melancholické ladění.“¹⁹⁰ Tak pozitivního hodnocení s ohledem na literární zpracování se však dostalo jen pouhému zlomku cestopisných publikací.

Také z pohledu britských recenzentů splňoval náročné stylistické požadavky jen málokterý z amatérských autorů. Za využití typologie cestovatelů navržené Sternovým Yorickem byl odsouzen autor cestopisu *A Month's Tour in North Wales, Dublin and its Environs* z roku 1781, který se v očích recenzenta nekvalifikoval jako zvědavý, ale jako jednoduchý cestovatel. Recenzovaný cestopis se totiž kromě letmého popisu irského hlavního města a v té době již dobře známých letovisek v jeho okolí, zpestřeného závěrečnou úvahou o irské národní povaze, omezil na líčení autorových styků s příslušníky dublinské společenské elity, které více než k samotnému poučení čtenáře sloužily k upevnění autorova sociálního statusu v očích veřejnosti. Naštěstí, jak na závěr autor recenze úsměvně poznamenal, byla příroda natolik rozumná, že sblížila věci stejně jednoduchého charakteru:

„You would not force your tender infant to swallow a bottle of Champaign. Its food must be of the most *simple* kind; it must be *next to nothing* at all; - it must be like our *traveller* and our *traveller's book!*“¹⁹¹

Uznání, zřídka vždy však absolutního, se dostalo pouze zkušenějším autorům. Cestopis *Sketches of some of the Southern Counties of Ireland* od poměrně známého krajináře a portrétisty George Holmese vydaný v roce 1801 byl oceněn zejména díky romantickému popisu Muckross Lake, jednoho z méně frekventovaných míst oblíbené jezerní oblasti Killarney v irském hrabství Kerry. Také na dalších místech byl autorův styl hodnocen jako „příjemný“ a „poutavý“. I přesto nebylo závěrečné shrnutí bezvýhradným chvalozpěvem. Čtenáři byla kniha sice doporučena, ne však bezvýhradně:

„If the author exhibits no extraordinary powers, his book is not remarkable for any glaring defects; and if it does not often delight by its vigour or its novelty of remark, it is

¹⁹⁰ *Allgemeine Literatur-Zeitung*, 1791/4, č. 350, s. 685-687, zde s. 685.

¹⁹¹ *The Scots Magazine*, 1782/44, s. 206.

always amusing, and bears evident mark of cultivated understanding, and an improved taste.”¹⁹²

Drobné stylistické nedostatky byly nalezeny také v další publikaci z počátku 19. století pocházející z pera profesionální autora cestopisné literatury Johna Carra, *The Stranger in Ireland*. Stejně jako Carrova předchozí díla byl také jeho irský cestopis přijat víceméně pozitivně, jako přínosná byla oceněna zejména charakteristika irské národní povahy. Přesto se však recenzent neopomněl zmínit, že některé autorovy „žerty jsou vyčpělé, excerpta příliš dlouhá a nezáživná a anekdoty nicotné“.¹⁹³

Jak Holmesův tak Carrův recenzent však upozornili na podstatný fenomén, jenž se v hodnocení irských cestopisů objevil na počátku 19. století a kterým byl limitovaný počet publikací seznamujících čtenáře s topografickým a etnografickým charakterem Irska, a z toho vyplývající přivítání každého přírůstku na tomto poli. Nedostatek informací o Irsku byl citelný právě v době, kdy se po přijetí zákona o unii stalo Irsko integrální součástí britského státu. Unie, jak byli mnozí přesvědčeni, se mohla stát politicky úspěšnou pouze tehdy, budou-li obyvatelé Británie objektivně informováni o irských poměrech a pokud se lépe seznámí se zemí, která měla reprezentovat „klenot v koruně Velké Británie“.¹⁹⁴ V první polovině 19. století tak byly oceněny zejména publikace, které zaplňovaly vědomostní nedostatky o sousedním ostrově. S povděkem tak byl přijat rozsáhlý spis Edwarda Wakefielda *An Account of Ireland, Statistical and Political* vydaný v roce 1812. Wakefield se v něm téměř v osvíceneckém duchu věnoval popisu všech důležitých oblastí, jako byla geografická a klimatická specifika, manufakturní výroba, konfesionální poměry nebo místní zvyky. Jeho dílo pak bylo recenzentem označeno jako zásadní zdroj informací o zemi, „která je, jak jsme si všichni vědomi, pro Anglii nepostradatelná ze dvou důvodů – díky své produkci a díky své blízké poloze, která by se stala kritickou, očitlo-li by se Irsko v rukou nepřátel“.¹⁹⁵

Nedostatek informací o Irsku byl během druhé poloviny 19. století postupně zaplňován. K dispozici byly texty nejrůznější kvality a demonstrující nejrůznější, mnohdy zcela protichůdné názory, přičemž ostré protiirské výpady nebyly vždy přijímány pozitivně. Na tuto skutečnost upozorňuje i autor recenze cestopisu *Notes of a Journey in the North of Ireland in the summer of 1827*, který byl natolik prodchnut přehnaně stereotypními

¹⁹² *The British Critic*, 1802/19, s. 18-22, citát s. 22.

¹⁹³ *The British Critic*, 1806/28, s. 359-367, citát s. 363.

¹⁹⁴ *The British Critic*, 1802/19, c. d., s. 22.

¹⁹⁵ *The Gentleman's Magazine*, 1812/112, s. 349-353, citát s. 349.

reflexemi irské povahy a protiirskými postoji, že se recenzent cítil povolán zastat se „nebohého sousedního národa“. Další závažný problém recenzovaného cestopisu představovalo přebírání dlouhých pasáží z knih jiných spisovatelů. Anonymní autorka tohoto spisku se sice pokusila tyto části prezentovat jako své vlastní myšlenky, tento manévř však neunikl oku bystrého recenzenta, který na závěr svého posudku pouze vyjádřil naději, že se autorka, jež se o sobě zmiňuje jako o bývalé herečce, „stejně jako z divadelních prken, stáhne také z role zvědavé turistky a spisovatelky“.¹⁹⁶

Obsah uvedených recenzí poukazuje na to, že informativní hodnota cestopisné literatury a její význam při zprostředkování objektivních poznatků byly považovány za stěžejní nejen v osvěcenském prostředí druhé poloviny 18. století, ale také v průběhu první poloviny 19. století. Také v této době byl v první řadě hodnocen vzdělávací přínos cestopisů a kriticky byla přijata zejména ta díla, v nichž autoři opakovali známé skutečnosti, případně bezúčelně přejímali pasáže již z vydaných známých prací. I přesto, že se z pohledu současné literární vědy cestopis během první poloviny 19. století vyvinul z objektivisticky laděného a encyklopedisticky koncipovaného popisu do subjektivisticky stylizovaného a beletristického díla, dotkla se tato proměna v absolutní podobě jen malého zlomku cestopisných publikací. Klasický encyklopedický styl, ve kterém je osobnost autora zcela potlačena, sice během druhé poloviny 18. století mizí, není však nahrazen pouhým zobrazením autorových pocitů a reflexí, ale spíše popisem autorova konkrétního a subjektivního zážitku. Ten sice může na některých místech přecházet do reflektivních úvah a zamyšlení, z velké části se však jedná o charakteristiku (jakkoli subjektivní) pozorovaných a prožitých skutečností. O umělecky stylizované vyprávění se pokusila jen malá část autorů a také ti byli v mnoha případech recenzenty kritizováni. Naopak vyzdvihnuty byly ty práce, které referovaly o nových, nejlépe specializovaných poznacích. Těmto pracím pak byly odpuštěny i časté stylistické nedostatky.

Mnoho amatérských autorů se již v úvodu ke svým publikacím hájilo tím, že zápisky či korespondence z jejich cesty nebyly původně určeny ke zveřejnění. Dostalo se jim však velmi vřelého přijetí u rodiny a přátel, kteří trvali na tom, aby se s nimi seznámila i širší veřejnost. Pouze pod tímto tlakem tak autor souhlasil s jejich publikací, i přestože si byl

¹⁹⁶ *The Literary gazette; and journal of Belles Lettres, Arts, Science etc.*, 1828/603, s. 500-501.

dobře vědom své tvůrčí nedokonalosti.¹⁹⁷ V silách a ani cílem většiny autorů tak nebylo stvořit ideální literární dílo, ale seznámit čtenáře se svými pozorováními a zážitky z cest, doplněnými často o poznámky odpovídající jejich profesnímu zájmu. Bylo-li toto předsevzetí dodrženo, tj. pakliže byl popis založen na autorově autentickém zážitku a přinesl nové poznatky nebo nový pohled na popsanou zemi, byl cestopis akceptován jak ze strany recenzentů, tak ze strany čtenářů. Ani v první polovině 19. století se tak z cestopisu nevytratil důraz na informativní hodnotu a tento druh literatury byl tedy stále akceptován jako důležitý prostředek poznání.

Váha, která byla informacím uveřejněným v cestopisné literatuře přikládána, je zvláště patrná při pohledu na ohlas, jenž jednotlivé tituly vzbudily v zemi, o které referují. Je zřejmé, že cestopisná literatura nebyla recipována pouze v autorově domácím okruhu. Zvláště v případě dvou natolik jazykově a geograficky blízkých prostředí, jako bylo německo-české a irsko-britské, se vydané tituly rychle rozšířily a jména českých a irských čtenářů najdeme i na seznamech předplatitelů německých a britských cestopisů. Recenze pocházející ať již z českých, příp. rakouských, nebo irských literárních kruhů měly na rozdíl od německých a britských svůj specifický charakter. Jejich autoři se zpravidla považovali za větší odborníky na popisovanou problematiku, případně se jen stěží ztotožňovali s vnějším pohledem na svou vlastní zemi. Dle charakteru recenzovaného díla se tak recenzent buď omezil na opravy faktických chyb, nebo se snažil polemizovat s případným kritickým a negativním hodnocením.

Podobu akademické debaty měla mj. reflexe cestopisu saského profesionálního cestovatele Karla Küttnera *Reise durch Deutschland, Dänemark, Schweden, Norwegen und einen Theil von Italien* vydaná v roce 1801. Küttner v něm mimo jiné vylíčil i svůj pobyt v Krkonoších. Tato část neunikla pozornosti českého lékaře a mineraloga Josepha Karla Hosera, autora topografické příručky o tomto pohoří vydané o dva roky později. Hoser, jakožto nadšený turista a znalec Krkonoš se cítil povinen ve svém vlastním díle opravit Küttnerovo přesvědčení, že pod názvem Krkonoše je chápán celý horský pás sahající od Horní Lužice po Moravu. Tento omyl byl, dle Hosera, o to závažnější, že se ho nedopouštěl pouze Küttner, ale mnozí další a bylo tedy nezbytné jej vyjasnit.¹⁹⁸

¹⁹⁷ HAGEN von der, F. H., *Briefe in die Heimat aus Deutschland, der Schweiz und Italien*, 4 díly, Breslau 1818-1821, zde 1. díl, 1818, s. 4; EGGERS von, CH., *Reise durch Franken, Baiern, Oesterreich, Preußen und Sachsen*, 4 díly, Leipzig 1810, zde 1. díl, s. 3.

¹⁹⁸ HOSER, J. C., *Das Riesengebirge: in einer statistisch-topographischen und pittoresken Übersicht*, Wien 1803, s. 7.

Takové chyby však vyplývaly jen z nepřesných vědomostí jednotlivých autorů a následná polemika probíhala čistě v rámci učeneckého diskurzu.

Závažněji byly přijímány takové texty, jejichž podstatou byla klasifikace navštívené země a jejích obyvatel. Typickou ukázkou takové práce, která v prostředí, o němž referovala, vzbudila vlnu protestů a nevole, byla již několikrát zmíněná Nicolaiova *Reise durch Deutschland*. Jeho protikatolické a protirakouské výpady daly podnět ke vzniku mnoha polemických pamfletů, mezi nimiž vynikal spisek vídeňského osvícenského spisovatele Aloyse Blumauera. Spor mezi Nicolaiem a Blumauerem se však posunul i do více osobní roviny a námětem Blumauerova pamfletu nebyla pouze korekce Nicolaiových konfesionálních a politických názorů, ale zpochybněny byly i jeho nakladatelské praktiky.¹⁹⁹

Ne vždy se však domácí recenzenti museli vyrovnávat s negativním hodnocením rodné země. Milým překvapením byla pro rakouské publikum práce Christiana Eggerse von Daneborg *Reise durch Franken, Baiern, Oesterreich, Preußen und Sachsen* popisující zejména cestu do Vídně v letech 1804 až 1805. Údaje, které Eggers ve svém díle prezentoval, sice, dle recenzenta, nebyly pro rakouského čtenáře ničím novým a převratným, pro ostatní německé publikum, které je známé svou ignorancí ve věci rakouských poměrů, však budou jistě velmi poučné. Zvláště potěšující, a to nejen pro recenzenta samotného, ale pro rakouské občany všeobecně, muselo být, s jakou vřelostí autor popsal přednosti rakouského státu a vlády. Sám recenzent se ale dopředu obával přijetí Eggersovy knihy v domácím německém prostředí, které je známé „pranýřováním podobných názorů“.²⁰⁰

Ekvivalent Nicolaiova cestopisu, co do vzbuzeného ohlasu, reprezentoval v irském prostředí cestopis Richarda Twisse *A Tour in Ireland in 1775*.²⁰¹ Twiss, který se na poli cestopisné literatury představil již popisem svých cest po Portugalsku a Španělsku,²⁰² se do Irska vydal jako profesionální cestovatel s cílem představit své zážitky širšímu čtenářskému okruhu. V průběhu svého irského cestopisu se Twiss prezentoval jako

¹⁹⁹ BLUMAUER, A., *Prozeß zwischen Herrn Friedrich Nikolai, Buchhändler in Berlin, an einem, dann denen 797 Pränumeranten, die auf besagten Herrn Nikolai neusten Reise-beschreibungen ihr baares Geld vornhinein bezahlten, andern Theils, welcher zu Wien im Realzeitung-Comtoire von Rechtswegen verführet wird. Allen Buchhändlern, die auf so eine Art reich werden wollen, zum schrecklichsten Beyspiel theilweis herausgegeben*, 2 díly, Leipzig 1783-1784; Srov. k tomuto SELWYN, P. E., *Everyday Life in the German Book Trade: Friedrich Nicolai as Bookseller and Publisher in the Age of Enlightenment, 1750-1810*, Philadelphia 2000, s. 80.

²⁰⁰ *Annalen der Literatur und Kunst des In- und Auslandes*, 1810/3, s. 102-111, citát s. 104-105.

²⁰¹ TWISS, R., *A Tour in Ireland in 1775*, London 1776.

²⁰² TWISS, R., *Travels through Portugal and Spain in 1772 and 1773*, London 1775.

světaznalý cestovatel, který jednotlivé topografické zajímavosti přibližoval čtenářům za pomoci (mnohdy irelevantních) srovnání s již navštívenými místy. Oblíbené výletní místo, sídlo vikomta Powerscourta v hrabství Wicklow, které se kromě honosné historické budovy pyšnilo i rozsáhlými zahradami a blízkým vodopádem, nevzbudilo u Twisse příliš velkou pozornost a popsal je jako:

„ [...] pleasing and picturesque, but not grand, nor in any wise comparable to those of Terni and Tivoli in Italy, (Niagara out of the question), nor even to several which I saw in Scotland.”²⁰³

Zcela odsouzena byla úroveň irského umění, které „podstatně zaostává za zbytkem Evropy“, a za druhořadé byly považovány i umělecké sbírky, jež si cestovatelé mohli prohlédnout v dublinských institucích a přístupných aristokratických galeriích.²⁰⁴ Irských čtenářů se však nejvíce dotklo hodnocení ženské části irské populace. Na základě několika anekdot byly místní venkovanky Twissem vylíčeny jako nedbalé počestnosti a základních hygienických návyků. Urozenější dámy byly sice shledány vzdělanými, to však pouze vyrovnávalo jejich materiální nezaopatřenost.²⁰⁵

Reakce irských literárních kruhů neměla ani tak podobu věcné kritiky usilující o vyvrácení Twissových odsuzujících závěrů, jako několika satirických odpovědí převádějících celou kauzu do posměšné roviny. Mezi pamflety vynikla zejména parodická báseň dublinského právníka Williama Prestona *An Heroic Epistle from Donna T. Pinna y Ruiz*. Základ básně tvořilo setkání Twisse se španělskou rodinou Pinna y Ruiz, popsané ve Twissově předchozím cestopise po Pyrenejském poloostrově. Preston rozvinul styky mezi Twissem a dcerou tohoto domu, donou Teresou, do podoby milostné aféry, která se však zauzlí ve chvíli, kdy Twiss oznamuje svou touhu vydat se do Irska. Teresa je nejen zarmoucená z blížícího se odloučení, ale obává se i možných lákadel, kterým její vyvolený bude v Irsku vystaven, a stýská si:

„Where does my brave, my beauteous Briton rove,
That star of courtesy, that soul of love! [...]
What fair Hibernian, with superior charms,

²⁰³ Tamtéž, s. 55.

²⁰⁴ Tamtéž, s. 10.

²⁰⁵ Tamtéž, s. 49, 103-104, 107, 137.

Preston dále chytře parafrázuje nejrůznější výroky z Twissova irského cestopisu, když z pozice Teresy vyjmenovává vše, co by mohlo jejího nápadníka v Irsku zaujmout. Nejčastěji jsou pochopitelně zmiňována kouzla místních dam nejrůznějšího sociálního postavení. Celá milostná zápletka je pak přivedena k závěru v druhé Prestonově básni *An Heroic Answer from Richard Twiss*, ve které Twiss jako hlavní hrdina uklidňuje Teresu tím, že se sice přiznává k příchylnosti k ženským půvabům, s ohledem na irské dámy se však Teresa nemusí ničeho obávat, neboť ty, jak sám uvádí ve svém cestopise, pro něj nemají žádnou přitažlivost.²⁰⁷

Ne všechny britské cestopisy o Irsku však měly tak bouřlivý ohlas. Twissovu publikaci dokonce ještě více než po padesáti letech připomíná autor již zmíněné recenze protiirskými postoji prodchnutých zápisků z cesty po severním Irsku z roku 1828 z pera anonymní autorky, když tuto knihu označuje za „největší urážku Irska a jeho obyvatel od Twissových dob“.²⁰⁸ Mnoho dalších cestopisů, zejména pokud se soustředily na určitou specializovanou oblast, bylo přijímáno jako součást profesionální názorové výměny. Palčivě byl vnímán zejména stav irského školství a způsob jeho organizace. Nejdiskutovanější otázkou bylo zaštitění ideologické stránky výuky, a to buď ze strany států, nebo ze strany církve. K tomuto problému se vyjadřovala také veřejně publikovaná zpráva skotského právníka a člena vzdělávací komise Johna Glasforda *Letter on the present state of popular education in Ireland*, založená na autorově cestě po Irsku na konci dvacátých let 19. století. Se závěry této zprávy polemizoval z domácího pohledu autor recenze ve věstníku irské anglikánské církve. Celkově byla studie přijata kladně jako dílo upozorňující na často zanedbávanou problematiku a vyzdvihnuta byla zejména autorova snaha se s irskou situací důkladně seznámit. Jako domácí znalec však recenzent musel poukázat na neproveditelnost Glasfordova návrhu na zavedení uniformovaného národního vzdělávacího modelu, který nebyl dle recenzentových přeci jen zevrubnějších znalostí v irských složitých konfesijních

²⁰⁶ PRESTON, W., *An Heroic Epistle from Donna Teresa Pinna Y Ruiz, of Murcia, to Richard Twiss, Esq : Es; F. R. S. With several explanatory notes, written by himself*, Dublin 1776, s. 6.

²⁰⁷ PRESTON, W., *An Heroic Answer from Richard Twiss Esq. F.R.S. at Rotterdam to Donna Teresa Pinna y Ruiz, of Murcia*, Dublin 1776. Srov. konferenční příspěvek FINNEGAN, R., *Espied with Truth's Ray or Error's Jaundiced Eye: Richard Twiss's Account of Dublin in 1775*, prezentovaný na konferenci *Bare bones of a fanlight Georgian Dublin*, květen 2006, University College Dublin; text k dispozici na <http://repository.wit.ie/143/> (poslední náhled 18. 8. 2011).

²⁰⁸ Srov. recenze na *Notes of a Journey in the North of Ireland in the summer of 1827* v časopisu *The Literary gazette; and journal of Belles Lettres, Arts, Science etc.*, 1828/603, s. 500.

podmínkách uskutečnitelný.²⁰⁹ Ať již za takovou reakcí stálo skutečné důkladnější povědomí recenzenta, nebo pouze jeho neochota uznat z vnějšku pocházející náhled, byly také zde centrem pozornosti faktické údaje a z nich vyvozené závěry.

Je zřejmé, že u cestopisů Glasfordova typu, jejichž prvořadou úlohou bylo informovat o určitém aspektu, se pozornost čtenářů a recenzentů upínala především na jeho faktografický přínos. Uveřejněné informace však byly podstatné také u těch prací, jejichž podstata byla především topografická a etnografická. To, co bylo o navštívené zemi napsáno, bylo považováno za natolik zásadní, že se obyvatelé dané země cítili povoláni některá stanoviska různými způsoby poopravit, vyvrátit nebo dokonce zlehčit věrohodnost dotyčného autora. Také tento postoj poukazuje na to, že cestopis byl po celé sledované období od poloviny 18. do poloviny 19. století akceptován především jako zdroj poznatků, ať již prezentovaných v objektivistické podobě nebo jako subjektivní názor autora. Byl tedy přijímán jako dílo, které se svým charakterem blížilo spíše naučné, než beletristické literatuře.

2. Cestování: motivace a praxe

2. 1. „Reise nach Böhmen“ – „Tour to Ireland“: Čechy a Irsko jako cestovní destinace

Kolem poloviny 18. století nepatřily ani Čechy ani Irsko k těm destinacím, které by lákaly neutuchající množství německých a britských cestovatelů. Případní zájemci se zvláště v irském případě nemohli spolehnout na dostatek informačních zdrojů a cesta do těchto zemí tak byla krokem do většího neznáma, než jakým byla návštěva důvěrně známé Francie a Itálie. Čechy sice díky své poloze patřily k důležité průjezdní destinaci a jako spojnice mezi severní a jižní Evropou byly po staletí součástí evropské komunikační sítě, za výletní cíl je však volilo pouze omezené množství německých cestovatelů. Ani Irsko nebylo naprosto odříznuto od zbytku Evropy a komunikaci s dalšími zeměmi zprostředkovával především námořní obchod. Tyto kontakty se však téměř výlučně týkaly přístavních měst a jen málokdo se rozhodl, nebo byl okolnostmi

²⁰⁹ *The Christian Examiner and Church of Ireland Magazine*, 1829/8, č. 46, s. 235-242.

přinucen, cestovat dále do vnitrozemí. Zatímco se v Čechách začíná tato situace proměňovat již v průběhu osmdesátých let 18. století, narůstá u britských cestovatelů zájem o sousední zemi až na počátku 19. století. Pohnutky, které německé a britské cestovatele motivovaly k návštěvě těchto zemí, byly různé a ovlivnily nejen charakter cesty, ale i následného cestopisu.

Konjunkturu v návštěvnosti Čech v osmdesátých a především v devadesátých letech 18. století lze vysvětlit na základě dvou faktorů. Prvním z nich byl zvýšený zájem o domácí prostředí. Již kolem poloviny 18. století se v metodologických textech o cestování objevuje sílící kritika preference zahraničních cest na úkor cest domácích. Na tento aspekt upozorňoval již Zedlerův univerzální lexikon, který budoucím cestovatelům důrazně doporučoval, aby se před tím, než se vydají do cizích zemí, důkladně seznámili s významnými místy ve své vlasti. Autorovi hesla *Reisen* připadalo totiž „nad míru směšné, že se téměř všichni Němci vypravují do ciziny bez toho, aby se aspoň jednou rozhlédli po vlastní zemi“.²¹⁰

Na postupném nahrazování zahraničních cílů za cíle domácí se v osmdesátých letech 18. století podílel sílící patriotismus a v následujícím desetiletí jej dovršila komplikující se mezinárodní situace ovlivněná válkami s revoluční Francií. Oblíbené francouzské destinace byly nyní těžko dostupné a napjaté poměry v zemi sice lákaly politické komentátory – pro běžného cestovatele však představovaly nemalý problém.

S touto situací se musel vyrovnat také spisovatel a profesor historie na gymnáziu v kuronské Mitavě (dnešní Jelgavě) Joachim Christoph Schulz. Schulz sice sympatizoval s liberálními názory a jako poslanec za Mitavu se v roce 1791 zúčastnil varšavského sejmu, o několik let později se však na cesty vydal ze zdravotních, nikoli politických důvodů. Při výběru cíle pak zjistil, jak probíhající válka omezila jeho možnosti, a v úvodu zápisků z této cesty si posteskl:

„Obgleich eigentlich ein Kranker kein Vaterland und keine Parthey, sondern nichts, als seine Krankheit und seine dadurch verstärkte Selbstsucht hat, mithin, als ein echt Unpartheyischer, überall ruhig durchgelassen werden sollte, so konnte er doch auf diesen Satz nicht wagen, die Erfahrung zu machen, daß er noch nicht allgemein und unter allen Umständen gültig sey.“

²¹⁰ ZEDLER, J. H., *Das Grosse vollständige Universallexikon Aller Wissenschaften und Künste*, 64 dílů a 4 dodatky, Halle – Leipzig 1731–1754; heslo *Reisen*, 31. díl, 1742, s. 369.

Schulzovu pozici totiž komplikovala i jeho státní příslušnost. Ač byla jeho mateřským jazykem němčina, stal se jako obyvatel Kuronska po třetím dělení Polska v roce 1795 ruským poddaným a dobře si uvědomoval obtíže, které to s sebou přinášelo:

„Jenseits des Rheines [tj. Francie], meynte er [tj. autor] mit Recht, sey der kranke wie der gesunde Unterthan unserer Kaiserin, als vermeynter Kundschafter für Guillotin's Schlachtmesser geeigenschaftet; jenseits des Kanals [tj. Anglie], als falscher Russe, (denn als solchen würde ihn jenes, in den ausländischen Erdbeschreibungen so wohl unterrichtete Inselvolk flugs erkennen, da er keinen Bart trägt, kein Scheidewasser trinkt und keine Kinder ißt), mithin als vermuthlicher jakobinischer Händelmacher in Gefahr mit einer Halskrause geziert zu werden.“²¹¹

Jediné místo, které bylo vzdálené od válečných sporů, byla dle Schulze Sibiř, kam se však nikdo nevydával dobrovolně. Jeho limitovaná volba tak nakonec padla na Karlovy Vary, které se staly cílem jeho dvouměsíční cesty po rakouské monarchii a německých státech. Ve stejné situaci se ocitlo i mnoho dalších cestovatelů, a během devadesátých let 18. století tak bylo publikováno nejvíce cestopisů o Čechách z celého sledovaného období.

Pohnutky, které cestovatele motivovaly k návštěvě Čech, byly různé a ovlivnily nejen charakter cesty, ale i výběr místa. Již před vypuknutím revolučních válek lákala německé cestovatele především lázeňská města v západních a v severozápadních Čechách. Nejvíce navštěvovány byly pochopitelně Karlovy Vary, vyhledávána však byla i jiná letoviska jako Teplice a na konci století založené Františkovy Lázně. Důvodem lázeňské cesty byl ve většině případů špatný zdravotní stav a proslavené Karlovy Vary byly často doporučovaným letoviskem, které nevolili pouze obyvatelé přilehlého Saska, ale i vzdálenějších oblastí, jakými bylo Brunšvicko nebo právě Kuronsko.

Návštěvníky Karlových Varů přitahovaly nejen blahodárné účinky zdejších pramenů, ale i prestiž, kterou městu propůjčovali urození hosté. Do jejich kruhů se však mohli zapojit pouze ti, kteří disponovali určitým společenským postavením. K takovým patřila i již zmíněná Sophie Becker, jejíž pobyt v lázních, tak jak ho zachycuje její

²¹¹ SCHULZ, J. CH., *Reise eines Liefländers von Riga nach Warschau, durch Südpreußen, über Breslau, Dresden, Karlsbad, Bayreuth, Nürnberg, Regensburg, München, Salzburg, Linz, Wien und Klagenfurt, nach Botzen in Tyrol*, 7 dílů, Berlin 1795-1796, zde 1. díl, 1795, s. II-IV. Narážka na stereotypní představy o Rusku: *Scheidewasser* je termín pro lučavku královskou, jejíž požívání bylo v 18. a 19. století považováno za poslední stádium alkoholismu. Srov. např. GRILLPARZER, F., *Grillparzer's Sämmtliche Werke*, 10 dílů, Stuttgart 1872, zde 9. díl, s. 72.

korespondence, byl z velké části vyplněn společenskými setkáními, konverzací a výlety do okolí.²¹² Jiní cestovatelé jako altonský právník Johann Peter Willebrand se ve svých cestopisech snažili spíše o zprostředkování zevrubné charakteristiky samotného města a podrobně popisovali jeho architektonické dispozice, místní obyvatelstvo a přilehlé okolí.²¹³ Právě takové cestopisy se staly trnem v oku pozdějších recenzentů, protože informace, které podávaly, se postupně stále více opakovaly a na konci 18. století byly již notoricky známé. Vítaným zpestřením tak byly texty takových autorů, kteří se i při pobytu v lázních nevzdali zájmu o určité vědecké odvětví. Okolí Karlových Varů bylo populární zejména u nadšených mineralogů a z jejich pobytu tak vzešlo i několik prací popisujících místní horniny a přírodní bohatství. K takovým autorům patřili nejen odborníci, ale i nadšení amatéři, mezi jinými i Johann Wolfgang Goethe.²¹⁴

Po roce 1800 se počet publikací popisujících pobyt v Karlových Varech výrazně snížil. Vytratily se zejména publikace, v nichž byla cesta do Karlových Varů hlavní náplní. Pakliže se popis lázeňského města po roce 1800 ještě objevoval, bylo to vždy v kontextu delší cesty po rakouské monarchii nebo po větším území Německého spolku, při nichž Karlovy Vary reprezentovaly již pouze jednu z mnoha zastávek. Tuto skutečnost však nelze příliš dobře interpretovat jako snížení návštěvnického zájmu o lázeňské město. Ani v 19. století totiž Karlovy Vary neztratily nic ze své popularity a mezi návštěvníky nechyběla jména Ludwiga van Beethovena nebo Frédérica Chopina. Vysvětlení lze nalézt v pravděpodobném ochlazení čtenářského zájmu o nyní nepřeborné popisy města a v sílící nevoli ze strany cestujících podobné popisy produkovat. Tento příklad tak poukazuje na limity, které má interpretace návštěvnosti určitých lokalit pouze na základě počtu publikovaných cestopisů. Publikáční data totiž nebyla ovlivňována pouze oblibou určitého místa u cestovatelů, ale také u čtenářů. Jako ukazatele konjunkturních změn v samotném cestování lze tato data akceptovat pouze v omezené míře. Relevantní nejsou ani tak v případě poklesu čtenářského zájmu o regiony s dlouhou návštěvní tradicí, jako u takových regionů, které jsou z pohledu

²¹² BECKER, S., c. d.

²¹³ WILLEBRAND, J. P., *Des Herrn Justizrath Johann Peter Willebrand freundschaftliche Nachrichten von einer Carlsbader Brunnenreise*, Leipzig 1780.

²¹⁴ Srov. GOETHE, J. W., *Sammlung zur Kenntniß der Gebirge von und um Karlsbad angezeigt und erläutert von Goethe*, Karlovy Vary 1807; dále ANONYM, *Reise nach Karlsbad. nebst H. M. Johann Gottl. Schwarzens, Diaconi zu Johanngeorgstadt, Untersuchung der Frage: ob, und was für Vortheil in der Natur ein Erdbeben verschaffen könne*, Leipzig 1771; RACKNITZ von, J. F., *Briefe über das Karlsbad und die Naturproducte der Gegend*, Dresden 1788.

návštěvnické atraktivitu nově objevovány. Ty totiž ještě nebyly popsány a čtenářská poptávka po jejich popisech a s ní související literární produkce tak byla nutně vysoká.

Na rozdíl od lázeňských měst, která v druhé polovině 18. století často představovala hlavní cíl podniknuté cesty, byla Praha navštěvována pouze jako průjezdní destinace na delší cestě po německých a rakouských zemích, nejčastěji jako spojnice mezi Drážďanami a Vídní. Obšrný popis města přinesl již Keyblerův cestopis z let 1740 až 1741. Ten byl pak jako základní příručka o Praze doporučován dalším cestovatelům a stal se také předlohou několika dalších popisů pocházejících z druhé poloviny 18. století.²¹⁵ V první polovině 19. století se Praha v cestovních plánech objevuje častěji. Stále sice reprezentuje spíše průjezdní destinaci, které se na trase do Vídně nebo Saska nebylo možné dost dobře vyhnout, mnoho cestujících zde však udělalo i delší zastávku a popisu města věnovalo ve svých zápiscích více stránek. Největší pozornosti se městu dostalo od anonymního autora, pro nějž byla návštěva Prahy hlavní pohnutkou a který o hlavním městu Čech a jeho obyvatelích publikoval v roce 1842 celou knihu.²¹⁶

Poslední častěji navštěvovanou oblastí bylo česko-pruské pohraniční, a to především Kladsko. Významnou roli zde hrál politicko-ekonomicky motivovaný zájem o Slezsko jako nově nabyté pruské území a není proto překvapivé, že většina takových cestopisů pocházela z pera pruských autorů.²¹⁷ Obliba severozápadních pohraničních horských regionů stoupla především na přelomu 18. a 19. století v souvislosti s transformací estetického hodnocení volné přírody a s narůstající oblibou horské turistiky. Stále více publikujících cestovatelů tak směřovalo do českých pohraničních hor, z nichž nejoblíbenější bylo Českosaské Švýcarsko a Krkonoše, k nimž začínají být vydávány i první turistické průvodce.²¹⁸ V tomto případě pak právě publikační data ukazují nejen na rodící se čtenářský, ale také cestovatelský zájem.

²¹⁵ WILLEBRAND, J. P., *Des Herrn Justizrath Johann Peter Willebrand historische Berichte und practische Anmerkungen auf Reisen in Deutschland. Neue vermehrte u. verbesserte Aufl.*, Leipzig 1769, s. 308.

²¹⁶ ANONYM, *Prag und die Prager. Aus der Papieren eines Lebendig-Todten*, Leipzig 1842.

²¹⁷ Srov. např. ANONYM [KLÖBER, K. L.], *Auszüge aus Briefen eines reisenden Engländers, nach seiner eigenen deutschen Uebersetzung*, in: Deutsches Museum, 1780/1, s. 76-97, 148-165, 212-227; ZÖLLNER, J. F., *Briefe über Schlesien, Krakau, Wieliczka, und die Grafschaft Glatz auf einer Reise im Jahr 1791*, 2 díly, Berlin 1792-1793.

²¹⁸ K cestopisům srov. GUTSMUTHS, J. C. F., *Meine Reise im deutschen Vaterlande, aus Thüringen ins Riesengebirge zu den Elbquellen und durch Böhmen ins Erzgebirge [...]*, Breslau – Hirschberg – Lissa 1799. K turistickým průvodcům srov. WEISS, C., *Wanderungen in Sachsen, Schlesien, Glatz und Böhmen*, 2 díly, Leipzig 1796; GÖTZINGER, W. L., *Schandau und seine Umgebung oder Beschreibung der sächsischen Schweiz*, Bautzen 1804.

Pokud jde o obecné zaměření cesty, převládal v druhé polovině 18. století vzdělávací typ cesty, často kombinovaný s ozdravným pobytem v lázních. Nejčastěji, a to i v pozdějším období, byly Čechy navštíveny jako jedna ze zastávek na delší poznávací cestě po německých zemích, rakouské monarchii (včetně Uher) nebo také dalších evropských zemích.²¹⁹ Ostatní cesty byly více či méně profesionální, a to v různých podobách: Johann Georg Keyßler a Karl Ludwig Klöber se do Čech vydali jako vychovatelé aristokratických synů podnikajících jejich evropskou *grand tour*, herečka Karoline Schulz-Kummerfeld se díky pražskému angažmá ocitla v Čechách několikrát, pruského mineraloga Johanna Jacoba Ferbra zavedl zájem o hutnictví do dolů v Jáchymově a za služební lze považovat i pobyt anonymního pruského vojáka, který do Čech přišel s pruskou armádou během války o bavorské dědictví a zápisky z tohoto tažení publikoval časopisecky.²²⁰ Pro některé cestovatele bylo psaní cestopisné literatury vlastní profesí a již předem počítali s vydáním svých zápisků. Z těchto pohnutek navštívili Čechy Karl Gottlob Küttner a Johann Georg Kohl, který se proslavil zejména díky svému cestopisu po severní Americe.²²¹ Některé z cest byly také motivovány kritickým zájmem o české, resp. rakouské politické poměry. Z nich vzešlé cestopisy pak – dle autorova politického přesvědčení – buď podporovaly rozšířený názor o rakouském konzervatismu, nebo se jej naopak snažily vyvrátit.²²² I přes tyto výjimky však z velké části převládaly cesty, jejichž cílem bylo rozšíření obzorů, kombinované s touhou po ozdravení a poznání Čech, jejich obyvatelstva, významných měst, historických památek a od počátku 19. století stále častěji přírodních krás.

Na rozdíl od Čech, které byly často navštěvovány v rámci delší střeoevropské cesty, reprezentovalo Irsko pro britské cestovatele díky své geografické podobě výlučnou cílovou destinaci. Návštěvníci ze sousedního ostrova se sice museli dopravit do některého z britských přístavních měst (nejčastěji Holyhead ve Walesu nebo anglický Liverpool), popis této části cesty je však obsažen jen v některých cestopisech. Ve

²¹⁹ Srov. např. ANONYM [SCHULZ, J. CH.], *Briefe des wandernden Hypochondristen aus Böhmen, Mähren, Österreich und Ungarn*, in: Deutsches Museum 1781/1, s. 588-594, 1781/2, s. 53 – 61, 160 – 167, 248 – 267; KÜTTNER, K. G., *Reise durch Deutschland, Dänemark, Schweden, Norwegen und einen Theil von Italien, in den Jahren 1797. 1798. 1799*, 4 díly, Leipzig 1804 [1. vydání: Leipzig 1801].

²²⁰ KEYßLER, J. G., c. d.; ANONYM [KLÖBER, K. L.], *Auszüge aus Briefen...*; SCHULZ-KUMMERFELD, K., *Ein fahrendes Frauenzimmer. Die Lebenserinnerungen der Komödiantin Karoline Schulze-Kummerfeld 1745-1815*, Berlin 1988; FERBER, J. J., *Beyträge zu der Mineralgeschichte von Böhmen, auf einigen Reisen durch dies Königreich 1768 und 1770 gesammelt*, Berlin 1774; ANONYM, *Briefe aus dem Felde*, in: Deutsches Museum, 1779/1, s. 509-522, 1779/2, s. 335-347.

²²¹ KÜTTNER, K. G., c. d.; KOHL, J. G., *Reise in Böhmen*, in: Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten, 5 dílů, Dresden – Leipzig 1842, 1. díl.

²²² STROMBECK von, K. F., c. d., s. V-VI.

většině případů publikace začínaly až samotnou plavbou po Irském moři a příplutím do jednoho z irských přístavů. K návštěvě Irska tak zájemce motivoval samotný ostrov a jen výjimečně byla tato cesta spojena s pobytem v jiných regionech Britských ostrovů.²²³

Jak již bylo uvedeno, dávali britští cestovatelé kolem poloviny 18. století přednost jiným, nejčastěji kontinentálním destinacím. Nezájem o sousední ostrov je nejčastěji dáván do souvislosti s nízkou informovaností o Irsku a se stereotypně negativními představami rozšířenými mezi obyvateli sousedního ostrova.²²⁴ Na tento fakt upozorňovali také samotní cestovatelé, kteří své cestopisy publikovali částečně proto, aby tuto chybu napravili. Agronom Arthur Young, který se do Irska vydal v sedmdesátých letech 18. století a jehož primární zájem se dotýkal stavu místního zemědělství, doufal, že podrobné informace obsažené v jeho cestopisu toto mínění opraví a že „postaví toto království do spravedlivějšího světla, než v jakém se doposud jevilo“.²²⁵

Na vzrůstající popularitě Irska během druhé poloviny 18. století měla svůj podíl kniha anglického cestovatele Johna Bushe *Hibernia Curiosa*, založená na poznatcích z cesty podniknuté v šedesátých letech 18. století. Bushovým cílem bylo představit čtenářům nejen zemi a její obyvatele, ale především přírodní krásy, kterých bylo v Irsku více než dostatek. Jak podotýká irský historik Glen Hooper, promítá se do Bushova textu inspirace studií Edmunda Burka *A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful* z roku 1757. V Burkově estetickém duchu popisuje Bush největší irské zajímavosti: výstavní sídlo vikomta Powerscourta s přílehlými zahradami v hrabství Wicklow, jezerní oblast Killarney v hrabství Kerry a Giant's Causeway, zvláštní geologický útvar tvořený basaltovými sloupy v severoirském hrabství Antrim.²²⁶ Tato místa se pak stala pevnou součástí itineráře návštěvníků ostrova. Bush se také snaží vyvrátit mezi Brity panující představu o Irsku jako nebezpečné a obtížně přístupné oblasti. Autor přiznává, že měl sice sám podobný názor, ten si však musel po

²²³ CLARKE, E. D., *A Tour through the South of England, Wales, and Part of Ireland made during the Summer of 1791*, London 1793.

²²⁴ HADFIELD, A – McVEAHG, J., c. d., s. 148-149.

²²⁵ YOUNG, A., *A Tour in Ireland with general Observations on the state of that Kingdom*, 2 díly, London 1780, zde 1. díl, s. XIV.

²²⁶ BUSH, J., *Hibernia Curiosa: A letter from a gentleman in Dublin, to his friend at Dover in Kent, giving a general view of the manners, customs, disposition, &c., of the inhabitants of Ireland*, London 1796.

návštěvě této země opravit. Stejný argument přebrala po Bushovi i řada dalších autorů usilujících o pozitivní proměnu obrazu Irska v očích britské veřejnosti.²²⁷

Bushova kniha byla předzvěstí trendu, jenž se ve Velké Británii ve větší míře prosadil v osmdesátých letech 18. století a kterým byla stoupající obliba méně známých domácích regionů, z nichž měly některé, díky své odloučenosti, i příděch jisté exotiky. To vyplývalo z několika důvodů. Podobně jako v německém případě hrál svou roli vzrůstající patriotismus a poté především praktické příčiny dané mezinárodním poměry. Napoleonské války a především kontinentální blokáda vyhlášená v roce 1804 totiž znemožnily navštěvovat oblíbenou Francii a Itálii a po cestování toužící Britové se tak začali více zajímat o domácí prostředí.²²⁸ Dalším podnětem byla narůstající popularita britské keltské minulosti, na kterou poukázal již úspěch Macphersonova Ossiana. Na britském ostrově díky tomu stoupl zájem o keltské oblasti ve Walesu a Skotsku a později začalo být v tomto duchu objevováno také Irsko.²²⁹ Zde však cestovatelé směřovali téměř výhradně do východní, případně jihovýchodní a severovýchodní části ostrova, tj. do provincií Leinster, Munster a Ulsteru. Do západní provincie Connacht s největším procentem galské populace se ve druhé polovině 18. století vydal pouze Arthur Young, který se během čtyř let strávených v Irsku důkladně seznámil s celým ostrovem. Vliv na opomíjení Connachtu měla pravděpodobně i zmíněná Bushova práce, kde byla tato provincie popsána takto:

The province of Connaught, the most western province of Ireland, and in form and situation, not much unlike Wales in England, is the least inviting to a traveller of any part of the kingdom. [...] If in any part of the kingdom there are any wild Irish to be found, it is in the western parts of this province, for they have the least sense of law and government of any people in Ireland.²³⁰

Connacht, který zvláště pro milovníka přírodních krás nabízel mnoho možností, tak na větší oblibě získal až v první polovině 19. století.

Místem, které však žádný z britských cestovatelů neopomněl navštívit, bylo irské hlavní město. Na rozdíl od Prahy, která zvláště před rokem 1800 nebyla pro německé

²²⁷ Srov. HOOPER, G., *Travel writing...*, s. 18-20.

²²⁸ KORTE, B., c. d., s. 67.

²²⁹ HOOPER, G., *The Isles/Ireland: the wilder shore*, in: HULME, P. – YOUNGS, T. (ed.), *The Cambridge Companion to Travel Writing* (Cambridge Companions to Literature), Cambridge 2002, s. 174-190.

²³⁰ BUSH, J., c. d., s. 28-29.

návštěvníky natolik lákavá, se Dublin těšil značné popularitě. Do jisté míry to vycházelo z praktických důvodů – většina Britů cestujících do Irska totiž připlula právě do dublinského přístavu. Dublin však figuroval v cestovních plánech také takových cestovatelů, kteří svou cestu po ostrově začali v jiném přístavním městě, nejčastěji Corku a Waterfordu. To, co cestovatele na Dublinu nejvíce přitahovalo, byla zvědavost a touha srovnat irské hlavní město se samotnou britskou metropolí.²³¹

Většina cest ve druhé polovině 18. století měla poznávací charakter a autoři se soustředili zejména na topografický popis navštívených míst, jejichž výběr byl do značné míry shodný. Typologická škála podniknutých cest se rozšířila až v první polovině 19. století, kdy znatelně stoupl počet návštěvníků ostrova.

Důvodem pro zvýšení britského zájmu o sousední ostrov byla již zmíněná integrace Irska do britského státu po přijetí zákona o britsko-irské unii v roce 1800. Ještě na počátku 19. století totiž mezi mnohými Brity převládalo přesvědčení, že nejsou dostatečně informováni o skutečných irských poměrech. Motivací pro většinu cest podniknutých v prvním desetiletí 19. století tak byla stále snaha dozvědět se více o zemi, jež se stala součástí britského státu. Nedostatek informací o Irsku byl konfrontován zejména s narůstajícím objemem poznatků, které byly v posledních letech načerpány o domácích keltských regionech, Walesu a Skotsku. Na tuto skutečnost upozorňoval také Richard Colt Hoare, který před vypuknutím Velké francouzské revoluce strávil mnoho let na cestách po Francii a Itálii a patřil tedy k těm, již po vypuknutí napoleonských válek museli obrátit pozornost k Britským ostrovům. V předmluvě ke svému irskému cestopisu srovnával Hoare právě množství znalostí dostupných o Walesu, Skotsku a Irsku:

“Whilst the opposite coasts of WALES and SCOTLAND, have for many successive years attracted the notice and admiration of the man of taste, and of the artist; whilst the press has so teemed with publications, pointing out their natural beauties, and works of military and monastic art, [...] the Island of HIBERNIA still remains unvisited and unknown. And why? Because from the want of books, and living information, we have been led to suppose its country rude, its inhabitants savage, its paths dangerous.”²³²

²³¹ Srov. např. TWISS, R., c. d., s. 11.

²³² HOARE, R. C., *Journal of a Tour in Ireland*, A.D. 1806, London 1807, s. I-II.

V závěru své předmluvy Hoare vyslovil naději, že právě jeho „věrohodný popis“ pomůže tento nedostatek odstranit.²³³ Pro některé návštěvníky Irska nebyla motivací ani tak snaha o zaplnění všeobecného informačního vaku, jako touha uspokojit svou vlastní zvědavost. Anne Plumptre, která se podobně jako Hoare vydala do Irska v době napoleonských válek, vysvětlila svoje pohnutky takto:

„If curiosity be deeply awakened, if interest be warmly excited, by inquiring into the circumstances and situation of nations not immediately, to use a familiar image, among our own connexions, who stand but, as it were, in the light of common acquaintance to us, – if we are anxious to be introduced to a knowledge of the face of their country, to understand its natural advantages and disadvantages, its customs and manners, its civil and political state, that we may be enabled to compare them with our own, and judge between them and ourselves, – a much deeper interest will surely be excited when these inquiries, these comparisons, relate to an object so near to us as a SISTER.”²³⁴

Nový poměr Irska a Velké Británie, který byl po roce 1800 frekventovaně charakterizován jako „sesterský“ – toto označení lze nalézt i v celé řadě dalších cestopisů – tak přiměl mnohé z Britů se s touto zemí na vlastní oči seznámit a získat pro své vlastní nebo celospolečenské potřeby objektivní náhled na irské poměry.

V první polovině 19. století však přibylo také těch, jejichž profese byla novým politickým uspořádáním přímo ovlivněna. Na ostrov tak přijížděli členové nejrůznějších komisí, kteří se snažili seznámit s určitými specializovanými aspekty (nejčastěji se zemědělstvím nebo vzdělávacím systémem) tak, aby mohli navrhnout řešení k jejich zlepšení. K tomuto typu patřila také zmíněná cesta skotského člena vzdělávací komise Johna Glasforda, jejímž výsledkem byl nejen cestopis líčící jeho pobyt v Irsku, ale i závěrečná zpráva pro tuto komisi.²³⁵ Ke zcela profesionálním patřily i cesty zástupců několika londýnských společností, které od dob kolonizace Ulsteru v 16. století vlastnily množství pozemků v hrabství Londonderry. Do roku 1800 neprojevovali londýnští majitelé o tyto statky příliš velký zájem, to se však změnilo po přijetí zákona o Unii, jenž mimo jiné usnadnil i ekonomické kontakty. Do Irska tak přijížděly deputace těchto společností, které zkoumaly nutné investice a možné zisky, a součástí jejich

²³³ Tamtéž, s. XXI.

²³⁴ PLUMPTRE, A., *Narrative of a Residence in Ireland during the Summer of 1814, and that of 1815*, London 1817, s. V.

²³⁵ GLASFORD J., *Letter to the Right Honourable, The Earl of Roden, on the present state of popular education in Ireland*, London 1829; TÝŽ, *Notes of three tours in Ireland in 1824 and 1826*, Bristol 1832.

závěrečných zpráv byla také podrobná geografická a demografická charakteristika jednotlivých dominií.²³⁶ Posledním druhem cest, které byly po roce 1800 stále častější, byly cesty misionářské. Do Irska přijížděli zástupci různých protestantských církví a náboženských společností, nejčastěji metodisté a kvakeři, jejichž snahou byla nejen konverze místního katolického obyvatelstva, ale i touha zlepšit jeho životní úroveň a bojovat proti rostoucím společenským nešvarům, k nimž patřila především nelegální výroba a požívání alkoholických nápojů.²³⁷

Z církevních kruhů také nejčastěji pocházeli cestovatelé, kteří se do Irska vydali v druhé polovině čtyřicátých let 19. století, kdy zde po opakované neúrodě brambor vypukl hladomor. Řada Britů odjížděla v této době na sousední ostrov, aby se přesvědčili o jeho drastických následcích a se snahou pomoci dovážením nových zemědělských plodin nebo za účelem organizace chudinské práce.²³⁸

Jak německé tak britské cestovatele motivovala k cestám do Čech a Irska řada shodných důvodů. V první řadě to bylo omezení pohybu po evropském kontinentě v období revolučních válek na přelomu 18. a 19. století, jež mnohé cestovatele přimělo k výběru bližších a snadněji dostupných domácích nebo polodomácích regionů. Obliba domácího prostředí se však začala projevovat již před vypuknutím francouzské revoluce a události po roce 1789 tento trend pouze posílily. V německém a britském kontextu však nepředstavovaly ani Čechy ani Irsko zemi, která by patřila k prvotnímu výběru. V Británii byly nejdříve prozkoumány oblasti ve Walesu a ve Skotsku a také v prostoru německých zemí stály Čechy, i přes stoupající popularitu, z celkového pohledu spíše na okraji cestovatelského zájmu. Autorka cestopisu líčícího plavbu po Labi z Ústí nad Labem do Drážďan, který v roce 1799 otiskl časopis *Deutsche Monatsschrift*, se i v této době – tj. v době, kdy byl publikován vůbec největší počet německých cestopisů o Čechách – podivovala nad tím, jak málo Němců navštěvuje Čechy a Sasko, tj. „dvě

²³⁶ Srov. DRAPER'S COMPANY, *Reports of deputations, who in pursuance of resolutions of the Court of Assistants of the Draper's Company of the 23rd January 1817, 3rd August 1818, 2nd August 1819, 7th August 1820, and 7th April 1827 visited the estates of the company, in the county of Londonderry in Ireland in those years and which was ordered by the court to be printed for the use of its members*, London 1829; SALTER'S COMPANY, *Narrative of a visit of two members of the court of the Salter's Company to the Manor of Sal in 1841*, London 1841.

²³⁷ SHILLITOE, T., *Journal of the Life, Labours, and Travels of Thomas Shillitoe*, London 1839; BARKER, J., *An Account of J. Barker's Visit to Ireland, with Outlines of his Lectures*, Newcastle 1845.

²³⁸ Srov. např. BENNETT, W., *Narrative of a recent journey of six weeks in Ireland*, London – Dublin, 1847; TUKE, J. M., *A Visit to Connaught in the Autumn of 1847*, London 1847.

země, které snoubí nejen geografická blízkost, ale i společná krása“.²³⁹ I přesto, že v této době skutečně stoupl počet cest do Čech i do Irska, se tak v širších geografických souvislostech stále jednalo o menšinový fenomén.

Typologicky podobná byla i většina cest, které se po Čechách a po Irsku uskutečnily do konce 18. století. Jednalo se, s několika výjimkami, o poznávací cesty, jejichž náplň ani itinerář se příliš neměnily a které sloužily k pobavení a k poučení cestujícího jedince. Tyto podobnosti však mizí na počátku 19. století s proměnou britského vztahu k Irsku. Zatímco německý vztah k Čechám byl vždy poněkud ambivalentní a Čechy nebyly v pravém smyslu považovány za „domácí region“, stalo se Irsko po roce 1800 integrální součástí Británie a muselo s ním být jako s „domácím regionem“ počítáno. Zatímco tak němečtí cestovatelé vystupovali do značné míry v roli vnějšího pozorovatele, byli britští návštěvníci Irska stále více vtahováni do místní situace a problémů. To ovlivnilo nejen samotný poměr k Irsku, ale také škálu pohnutek, ze kterých byly v první polovině 19. století cesty do Irska podnikány.

2. 2. Trasy a doprava

Společenskou transformaci cestování, ke které došlo kolem poloviny 18. století, iniciovaly také technické změny v dopravě. Během 17. a 18. století docházelo k postupnému rozšiřování dopravní sítě a k zavedení pravidelných a více frekventovaných dostavníkových spojení. Díky tomu nebyl cestující odkázán pouze na soukromé druhy transportu a samotné cestování ulehčila i publikace dopravních map a cenových tarifů. Vývoj dopravy na evropském kontinentě úzce souvisel s rozvojem poštovníctví a dopravní sítě tak v podstatě kopírovaly sítě komunikační. Propojení evropských měst na bázi pravidelného a levnějšího spojení nejen zpřístupnilo cestování širšímu společenskému okruhu, ale promítlo se zásadní měrou do změny vnímání takových kategorií, jakými byl prostor a čas.²⁴⁰ V období mezi lety 1800 až 1850 se dopravní možnosti díky rozvoji železniční sítě ještě více rozšířily. Rychlost, s jakou mohl parní vlak dosáhnout cílové destinace, která se tak zdála být neuvěřitelně blízko,

²³⁹ BERNARD, E., *Beschreibung einer Wasserreise von Außig nach Dresden*, in: Deutsche Monatschrift 1799/3, s. 188-208, zde s. 189.

²⁴⁰ BEHRINGER, W., *Im Zeichen des Merkur. Reichspost und Kommunikationsrevolution in der Frühen Neuzeit*, Göttingen 2003, s. 22.

pak vnímání prostoru a času ještě více transformovalo.²⁴¹ Využití dopravních prostředků však s sebou přinášelo i určité limity. Nutné bylo omezit se na stávající dopravní síť, která tak dopředu stanovovala trasu, po níž se cestovatel mohl vydat. Poštovní stanice pak určily výběr jednotlivých zastávek. Poznání navštívené země se tedy do značné míry omezilo na průjezd místy položenými na dané trase, jejichž popis se v jednotlivých cestopisech nutně opakoval.

Na konci 18. a na počátku 19. století se cestovateli na cestě do Čech a po Čechách nabízelo několik možných dopravních prostředků. Movitější cestovatelé, a to zejména ti, kteří se vydávali na delší cestu, mohli využít vlastní nebo soukromě pronajatý kočár. Vyhledávané, a to zvláště na kratší cesty, byly formanské a povoznické služby. Ze zdravotních či finančních důvodů cestovali někteří výletníci i pěšky. Nejrozšířenější však bylo cestování diligencí, poštovním dostavníkem určeným pro osobní přepravu, které se v habsburské monarchii rozšířilo právě kolem poloviny 18. století.²⁴²

První linka určená pro přepravu osob, která spojila Prahu a Vídeň, byla zřízena v roce 1749 a vedla přes Kolín, Čáslav, Německý Brod a Znojmo.²⁴³ Služeb poštovních dostavníků k osobní přepravě se však využívalo již dříve. Na tuto možnost upozorňoval již cestopis Johanna Georga Keyßlera, který byl poprvé vydán v letech 1740 až 1741. V této době se však k zaslání pošty mezi Prahou a Vídní využívala trasa vedoucí přes Langau, Slavonice, Jindřichův Hradec a Tábor. Keyßler, který jako vychovatel rodiny hraběte von Bernstorff cestoval soukromým kočárem, tak zvolil (a budoucím cestovatelům i doporučil) kratší cestu po zemské silnici vedoucí přes Znojmo, Jihlavu, Německý Brod, Golčův Jeníkov a Čáslav, která se také o několik let později stala tratí nově zřízené diligence. Praha byla pro Keyßlera a další cestovatele pouze průjezdní destinací na další cestě do Drážďan vedoucí přes Velvary, Lovosice, Ústí nad Labem a hraniční přechod v Petrovicích.²⁴⁴ Tuto cestu, vedoucí pouze opačným směrem, popsal v cestopise uveřejněném v roce 1758 Johann Peter Willebrand. Také on cestoval z Drážďan do Vídně přes Ústí nad Labem, Prahu, Jihlavu a Znojmo a pozastavil se především nad „závratnou“ až „nebezpečnou“ rychlostí, kterou lze cestovat na rakouském území po silnici do Vídně:

²⁴¹ KASCHUBA, W., c. d., s. 79-85.

²⁴² HLAVÁČKA, M., *Cestování...*, Praha 1996, s. 65.

²⁴³ Tamtéž.

²⁴⁴ KEYßLER, J. G., c. d., [2. vydání: Hannover 1751], s. 1285, 1298, 1554 a 1555.

„Von Prag bis Wien sind 17 Postabwechselungen. Znaim ist unterwegs ein anmuthiger Ort. Sobald man im Oesterreichischen angelanget ist, findet man den allervortreflichsten Weg. Der Wagen rollet nach Wien, daß man den Schwindel zu befürchten hat, und denn ist die Anmerkung, zu sehen, ob die Räder befestiget, sehr brauchbar.“²⁴⁵

Pro polovinu 18. století je také typické, že jak Keyßler tak Willebrand vyměřovali vzdálenost mezi Vídní a Prahou na základě počtu poštovních stanic. Na cestě přes Jindřichův Hradec jich dle Keyßlera bylo dvacet jedna stanic a Willebrand uvádí sedmnáct zastávek na cestě přes Jihlavu a Znojmo. Tyto údaje tak cestujícím využívajícím služby poštovních dostavníků přiblížily vzdálenost patrně výstižněji, než časové či délkové jednotky.

S postupným etablováním dostavnickového spojení se zvýšila jeho spolehlivost a časová přesnost. K výraznému urychlení cesty mezi Prahou a Vídní došlo v první polovině 19. století, kdy byl na této trase zaveden tzv. poštovní rychlík. Tento spoj využíval vylepšených pérovaných vozů s dobrými jízdními vlastnostmi a důraz byl kladen na přesný cestovní itinerář omezující se pouze na nejnútnejší zastávky. Celá cesta trvala nejvíce třicet osm hodin, z Vídně se odjíždělo zpravidla ráno, oběd byl podáván v Hollabrunnu, večeře ve Stonařově, snídaně po noční jízdě v Německém Brodě, oběd v Kolíně a kolem sedmé večer dorazil rychlík do Prahy. Po zkušebních jízdách mezi Vídní a Brnem provedených v roce 1823 byl rychlík nasazen jako pravidelný spoj na trase do Prahy.²⁴⁶ Poštovní rychlík se stal oblíbeným spojením mezi oběma hlavními městy a v roce 1838 jej využil také Karl von Strombeck, který tuto cestu ve svých vzpomínkách popsal takto:

„Prag ist zweiundvierzig und eine halbe Meile von Wien entfernt, und diese Strecke wird, in einer Tag und Nacht ununterbrochen fortgehenden Fahrt, mit der Schnellpost in siebenunddreißig Stunden zurückgelegt. Das Umspannen auf den überall zwei Meilen von einander entfernten Stationen erfordert jedesmal kaum drei Minuten; für Frühstück und Abendessen wird eine halbe Stunde, für das Mittagmahl aber eine ganze Stunde Frist gewährt. – Daß bei solcher Eile wenige oder gar keine Reisebeobachtungen gemacht werden können, versteht sich von selbst. Der Weg ist vortrefflich.“²⁴⁷

²⁴⁵ WILLEBRAND, J. P., c. d., s. 302.

²⁴⁶ HLAVAČKA, M., *Cestování...*, s. 73.

²⁴⁷ STROMBECK von, K. F., c. d., s. 267.

Ze Strombeckova popisu vyplývá, nakolik se v průběhu první poloviny 19. století cesta mezi Vídní a Prahou ustálila jako funkční prostředek přepravy z místa na místo. Důležitá nebyla již cesta samotná, ale pouze body, které spojovala. Kromě těchto pozitiv však Strombeck poukázal i na negativní dopad, kterým byla tato rychlost vykoupena. Pro zvědavého cestovatele totiž taková cesta nabízela již jen málo možností k pozorování okolí. Strombeck tak sice zběžně viděl Znojmo, Jihlavu a některé na trase ležící české vesnice, s jistou lítostí však poznamenal, že všechno pozoroval pouze „v letu“ a jeho okolí tak již nebylo konstituováno městy a vesnicemi, kterými projížděl, ale pouze bezprostředním a uzavřeným prostorem dostavníku.²⁴⁸

Zatímco pro cestu z Vídně do Prahy cestující využívali téměř výlučně popsanou trasu, nabízelo spojení mezi Saskem a Čechami několik alternativ. Nejvíce využívanou byla již zmíněná hlavní silnice drážďanská, vedoucí přes Ústí nad Labem. Druhou možností byla cesta přes Teplice, a to buď po staré teplické silnici přes Dohnu a hraniční přechod v Krupce (Ebersdorf), nebo po nové teplické silnici vedoucí přes Pirnu, Petrovice a Chlumeč. Ani jedna z variant se kvůli obtížnému přechodu Krušných hor a nízké kvalitě místních silnic nevyznačovala výrazným pohodlím a ke zlepšení došlo až v roce 1806, kdy byla na místě nové teplické silnice vystavěna zpevněná cesta.²⁴⁹ Pro přímou cestu do Lipska pak bylo možné využít hlavní silnici lipskou, vedoucí z Prahy přes Slaný, Louny, Chomutov, Horu Sv. Šebestiána a Saskou Kamenici.

Bezpochyby nejvyhledávanější českou destinací v druhé polovině 18. století byly Karlovy Vary, kam mohl cestující přijet z různých směrů. Pro cestu z Prahy byla dostupná nejprve silnice vedoucí přes Kamenné Žehrovice a Kolečovice. V roce 1792 se pak začalo se stavbou nového tahu, vedeného přes Slaný, Krušovice, Hořesedly a Libkovic.²⁵⁰ Ze Saska bylo možné využít – v závislosti na výchozím místě – několik tras. Při cestě z Drážďan byla nejvíce frekventovanou trasou cesta přes Freiberg, Annaberg, Oberwiesenthal a Jáchymov. Ze Saské Kamenice existovaly dvě možnosti. První cesta vedla přes Schneeberg a Jelení, druhá přes Annaberg, kde se napojila na shora popsanou silnici drážďanskou. Jiným směrem vedla nejkratší trasa z Lipska, která mířila jižně do Altenburgu a saského Cvikova, kde mohl cestující zvolit buď již zmíněnou cestu přes Schneeberg a Jelení, nebo přes Reichenbach, Adorf a Svatavu. Pro

²⁴⁸ Tamtéž, s. 268.

²⁴⁹ ROUBÍK, F., *Silnice v Čechách a jejich vývoj*, Praha 1938, s. 75-76.

²⁵⁰ Tamtéž, s. 69.

cestu do sousedního Bavorska pak byla nejčastěji využívána silnice norimberská přes Svatavu, Cheb a Bayreuth.

I přes značný počet možností nebyl výběr trasy snadnou záležitostí. Žádná z cest totiž nebyla příliš uspokojivá a neochota rakouské vlády stav komunikací vedoucích do lázeňského města vylepšit se tak stala předmětem časté kritiky ze strany cestujících.²⁵¹ Odhlédnuto od kvality silnic, která byla jen zřídkakdy chválena, se cestující musel vyrovnat i s kvalitou dopravních služeb. Zde byly reakce velmi smíšené. Mnozí byli se službami poměrně spokojeni. Karlu Friedrichu Kretschmannovi, který v roce 1797 cestoval z Karlových Varů do Teplic, se z časových důvodů nepodařilo dojet až do Žatce, kde plánoval přespat, a musel se tak spokojit s poštovní stanicí v Podbořanech. I přes značné obavy o kvalitu ubytování v ne příliš navštěvovaném městě, byl ke svému údivu plně spokojen a na místní ubytování, stravu a obsluhu si nemohl v ničem stěžovat.²⁵² Příznivý obraz poštovních služeb a zvláště zaměstnanců pošty podává také cestopis Joachima Campeho, líčící cestu z Brunšvicka do Karlových Varů v roce 1805. Na základě srovnání s jinými zeměmi líčí české kočí a podomky jako „nejslušnější, nejochotnější, nejprátelejší a jako ty, kteří poskytují nejlevnější služby.“²⁵³ S posledním tvrzením by však zřejmě polemizoval známý pedagog Johann Christoph GutsMuths, který musel při zpáteční cestě z Čech do saského Altenburgu podniknuté na konci 18. století přepřahat v Teplicích. Zde ho místní poštovník přinutil nejen k najmutí více koní, než bylo potřeba, ale také ke speciálnímu příplatku. Jediné, co GutsMuthse se situací smířilo, bylo poštovního přiznání, že je otcem dvaceti čtyř dětí a musí se tak o jejich obživu postarat všemi možnými způsoby.²⁵⁴ Na další častý problém související s jazykovou vybaveností poštovního personálu si stěžoval Karl Küttner, který při průjezdu severovýchodními Čechami u zastávky v Jaroměři s nevolí zjistil, že ani jeden z poštovních čeledínů a ani dívka, která jej obsluhovala u oběda, „nerozuměli slova německy“.²⁵⁵ Srovnání české, resp. rakouské a pruské dostavníkové dopravy se neubráníl ani Wilhelm Harnisch, který v roce 1840 cestoval z Berlína přes Lipsko a Drážďany do Prahy. České dostavníky se mu zdály být mnohem pohodlnější a

²⁵¹ RACKNITZ von, J. F., c. d., s. 54-55; srov. dále kapitola IV.

²⁵² KRETSCHMANN, K. F., *Reise nach den Badeörtern Karlsbad, Eger und Töplitz im Jahr 1797*, Leipzig 1798, s. 252.

²⁵³ CAMPE, J. H., *Reise von Braunschweig nach Karlsbad und durch Böhmen in Briefen von Eduard und Karl herausgegeben von Joachim Heinrich Campe*, Frankfurt – Leipzig 1817 [1. vyd. Braunschweig 1806], s. 255.

²⁵⁴ GUTSMUTHS, J. C. F., c. d., s. 244.

²⁵⁵ KÜTTNER, K. G., c. d., 3. díl, 1804, s. 86.

vzdušnější než ty pruské, nemohly se jim ale vyrovnat přesností a příjemným vystupováním kočích.²⁵⁶

Z uvedených zážitků je zřejmé, že se hodnocení českých poštovních služeb výrazně odlišovalo. Na rozdíl od jiných otázek, ke kterým patřila již zmíněná kvalita silnic, není možné v případě služeb identifikovat jeden převládající názor. Kvalitu českého poštovníctví tak nelze hodnotit ani jako obecně špatnou, ani jako dobrou. Hodnocení bylo ovlivněno nejen samotným místem, a to ještě navštíveným v různém čase a v různých souvislostech, ale také momentálním rozpoložením cestovatele. Také srovnání s úrovní služeb v jiných státech nemuselo být nutně výsledkem objektivního a přesného pozorování, ale spíše konkrétního prožitku, skládajícího se nejen z objektivních a vnějšími okolnostmi daných, ale i ze subjektivních a vnitřně ovlivněných faktorů.

K cestování po Čechách však existovaly i jiné prostředky než vozy a dostavníky. Cestovat bylo možné také pěšky a pěší túry nabývaly na počátku 19. století díky vzrůstajícímu romantickému zájmu o přírodu a sílící touze po individualizovaném zážitku na stále větší oblibě.²⁵⁷ Romantický přídech měly i populární cesty po Labi. Ze zastávek v Litoměřicích, Ústí nad Labem a Děčínem bylo možné cestovat až do Drážďan a zvláště oblíbený byl úsek mezi Děčínem a Pirnou, kde lodě projížděly mezi skalními masivy Českosaského Švýcarska.²⁵⁸ Obliba těchto plaveb inspirovala i saskou Královskou privilegovanou paroplavební společnost k zavedení pravidelného paroplavebního spojení mezi Drážďanami a Děčínem v roce 1839.²⁵⁹

Čechy jako průjezdní destinace reprezentovaly také významnou spojnici mezi severní a jižní Evropou. Taková trasa vedla většinou přes Prahu, a to z několika směrů. Cestující z Pruska využívali cestu z Vratislavi přes Náchod a Český Brod nebo atraktivnější variantu přes Zhořelec, Frýdlant, Liberec, Mnichovo Hradiště a Mladou Boleslav. Vyhledávanou byla zejména zastávka ve Frýdlantu a návštěva místního zámku. Stejně jako při návštěvě Chebu byl i zde do cestopisů vkládán historický exkurz seznamující čtenáře s osobností Albrechta z Valdštejna. Druhou variantu této trasy představovala cesta ze Zhořelce přes Herrnhut, Rumburk, Nový Bor a Kuřivody, která se v Mladé

²⁵⁶ HARNISCH, W., *Briefe an seine Tochter, auf einer Reise durch Böhmen, Oestereich, Tyrol und die Lombardei, wie durch die Schweiz, einige Rhein-und Mainländer*, Essen 1841, s. 5.

²⁵⁷ KRICKEL, A. J., *Wanderungen durch einen großen Theil von Mähren, Preußisch Schlesien, fast ganz Böhmen, [...] Unternommen im Jahre 1832*, Wien 1834.

²⁵⁸ ANONYM, *Beschreibung einer Wasserreise*, c. d.; CAMPE, J. H., c. d., s. 354-355.

²⁵⁹ CVRK, F., *Osobní doprava po Labi do I. světové války*, in: BOBKOVÁ, L. – NEUDERTOVÁ, M. (ed.), *Cesty a cestování v životě společnosti (Acta Universitatis Purkynianae, Philosophica et Historica, Studia Historica II)*, Ústí nad Labem 1995, s. 455-461, zde s. 456.

Boleslavi napojovala na předchozí trasu. Jižním směrem pak cestovatelé pokračovali nejčastěji přes Jihlavu do Vídně, případně přes Tábor a České Budějovice do Rakouska. Také na trase mezi Českými Budějovicemi a Lincem lze v první polovině 19. století pozorovat vliv dopravních změn. Tento pokrok je zachycen v anonymně vydaném cestopisu *Bemerkungen auf einer Reise durch Schlesien, Böhmen und einen Theil von Oestreich*, líčícím několikaměsíční cestu podniknutou v roce 1827. Jeho autor pocházející z pruského Královce si za svou trasu zvolil právě onen severojižní průjezd vedoucí z Královce přes východní Prusko a Slezsko do Čech a Rakouska. Po příjezdu do Čech se autor krátce zastavil v Lázních Libverda a pokračoval dále přes Frýdlant, Liberec, Prahu, Tábor a České Budějovice do Lince a do Salzburgu. Na úseku cesty z Českých Budějovic do Lince si pak nemohl nepovšimnout právě dokončeného prvního úseku koněspřežné dráhy mezi Budějovicemi a Holkovem, který byl otevřen právě v roce 1827. Autorův nadšený popis dalšího zdokonalení cestovních možností je však o několik stránek později konfrontován s názory místních obyvatel. Na první zastávce v Rakousku se totiž autor dozvídá o obavách ze ztráty zákazníků, které místnímu hostinskému a formanům stavba nové dráhy působila.²⁶⁰ Kromě dopadů, které změny v cestování měly na samotné účastníky, tj. cestující, se tak u některých sociálněji zaměřených autorů objevuje i reflexe širší společenské dimenze technologického pokroku a změn, jež nebyly všemi akceptovány jako pozitivní.

Ve většině případů však byly technologické změny v dopravě nadšeně vítány. To se týkalo především největší dopravní revoluce 19. století – výstavby železniční sítě. Na českém území se kolem poloviny 19. století v tomto ohledu nenabízelo ještě příliš mnoho možností. V rámci habsburské monarchie sice české země patřily k nejrozvinutějším, v celoevropském kontextu se však nemohly vyrovnat mohutnému rozvoji železniční dopravy, ke kterému došlo již v první polovině 19. století nejen ve vedoucí Británii, ale i v sousedních německých státech. Kromě dvou koněspřežných drah vedoucích z Českých Budějovic do Lince (s přípojkou do Gmundenu) a z Prahy do Lán, byla v Čechách do roku 1850 zprovozněna pouze Severní dráha císaře Ferdinanda zajišťující dopravu mezi Prahou, Olomoucí a Vídní.²⁶¹ Cestující, kteří ve čtyřicátých letech 19. století do Čech přijížděli z jiných německých států, však již svou cestu mohli na určitých úsecích železnicí absolvovat.

²⁶⁰ ANONYM, *Bemerkungen auf einer Reise durch Schlesien, Böhmen und einen Theil von Oestreich nach Salzburg von einem Ostpreussen*, Königsberg 1829, s. 185-189.

²⁶¹ Více k tomuto HLAVÁČKA, M., *Dějiny dopravy...*, c. d.

Samotnou cestu přes Sasko do Čech usnadnilo a urychlilo již otevření dráhy spojující Lipsko a Drážďany, ke kterému došlo v roce 1839. Očekávání spojená se zprovozněním této železnice vyjádřil ve svém cestopisu i Karl von Hailbronner, popisující svou cestu z Berlína přes Lipsko a Drážďany do Prahy, kterou podnikl ve 30. letech 19. století. Železnici zde označoval za „triumf lidské vynalézavosti, který dokáže spojit národy a v několika minutách promění Lipsko a Drážďany v jedno město“.²⁶² Cestu po již otevřené lipsko-drážďanské železnici popsal ve svých dopisech dceři z cesty do Prahy v roce 1840 Wilhelm Harnisch. První, co Harnische zaujalo, byla již nádraží, která významem srovnával s úlohou, kterou pro středověké obyvatele hrály trhy. Také ty totiž reprezentovaly hlavní dopravní a komunikační uzly.²⁶³ Na omezeném prostoru docházelo k interakcím mezi různými společenskými skupinami a k výměně informací, a nádraží tak představovala důležitou spojnicí mezi geograficky vzdálenými místy. Doba tří a půl hodin, za kterou „ohnivý běžec“ dorazil z Lipska do Drážďan,²⁶⁴ sice ještě nebyla tak krátká, aby se vyplnila Hailbronnerova předpověď o brzkém faktickém propojení obou měst, přesto však byla na svou dobu převratná a otevírala prostor pro úvahy o dalších možnostech, které se díky rozšíření nového způsobu dopravy otevíraly.

Jedním z výsledků zavádění nových technologií byla i transformace vnímání krajiny a okolí. Nad tímto fenoménem se zamýšlel také zmíněný Karl Hailbronner, který se na zpáteční cestě z Čech přes Mnichov do Norimberka stal svědkem otevření prvního úseku parní železnice na německém území, bavorské Ludvíkovy dráhy z Norimberka do Fürthu. Hailbronner zásadně nesouhlasil s námitkami těch, kteří jízdu po železnici považovali za příliš rychlou a znemožňující patřičné zhodnocení okolní krajiny. Pro něj naopak rychlost, s jakou se obrazy venku měnily, znamenala, že se jednotlivé a roztroušené výjevy spojily do jednoho úchvatného a neustále se proměňujícího rámce. Svoji ódu na železnici pak autor zakončuje zvoláním velebícím její hlavní předpokládanou funkci, tj. propojení německých států:

„Glühende Kinder der Luft und des Feuers, durchfliegt die Welt und vollbringt eure Wunder! Eurer Wunder größtes aber und der Triumph der in euch wohnenden göttlichen Kraft wird es seyn, wenn ihr die Bedenklichkeiten und die stagnante Lethargie unserer Regierungen besiegt und ihre Rathgeber zwingt, der großen Richtung unserer Zeit und

²⁶² HAILBRONNER von, K., *Cartons aus der Reisemappe eines deutschen Touristen*, 3 díly, Stuttgart und Tübingen 1837, zde 2. díl, s. 236.

²⁶³ HARNISCH, W., c. d., s. 2.

²⁶⁴ Tamtéž.

dem schönen Impulse der Nürnberger Patrioten zu folgen, um die Menschen und die Geister, und die materiellen Interessen sich näher zu rücken zur innigern Verschwisterung und zum ewigen Bunde der so lange zerrissen gewesenen Theile unseres großen, herrlichen Vaterlandes!“²⁶⁵

Pakliže lze změny v dopravě, ke kterým došlo ve střední Evropě mezi lety 1750 a 1850 označit jako významné, lze na Britských ostrovech hovořit o vývoji vskutku revolučním. Při srovnání se sousedním ostrovem sice železnice v Irsku expandovala o poznání pomaleji, do poloviny 19. století však bylo také zde otevřeno několik důležitých tratí. Byla to první irská dráha, která spojila Dublin s nejméně frekventovanějším irským přístavem Kingstown, otevřená v roce 1834. Ulsterská dráha spojující Belfast a Lisburn zahájila provoz v roce 1839 a v roce 1842 byla prodloužena do města Portadown. Kolem poloviny 19. století pak byly otevřeny tři důležité tratě vedoucí z Dublinu na jih do Corku (1849), na západ do Galway (1851) a na sever do Belfastu (1852).²⁶⁶ Ve srovnání s Británií tak Irsko, podobně jako Čechy v kontextu celého Německého spolku, nepatřilo do poloviny 19. století k centrům technologického pokroku. I zde se však právě kolem poloviny 19. století situace mění a postupně jsou dopravně propojena důležitá centra.

O století dříve, kolem roku 1750, se však britští návštěvníci Irska museli spolehnout na jiné dopravní prostředky. Nejprve bylo nutno do Irska doplnout. Nejkratší spojení bylo mezi skotským přístavem Port Patrick a přístavním městem Donaghadee v hrabství Down, v provincii Ulster. To však bylo vyhledáváno většinou jen těmi, jejichž bezprostřední cíl ležel na severu ostrova. Nejpopulárnější bylo spojení vedoucí přímo do irského hlavního města, jehož bylo možné dosáhnout z několika britských přístavů. Ve druhé polovině 18. století vedlo oblíbené spojení z přístavního městečka Parkgate na poloostrově Wirall v hrabství Cheshire. Význam tohoto přístavu ležícího na řece Dee klesl na konci 18. století, když se řeka stala pro větší lodě nesplavnou. Jeho místo jako výchozího bodu plavby do Irska pak zaujal rychle se rozvíjející a v blízkosti ležící Liverpool. Konstantní oblibě se těšilo spojení mezi Dublinem a přístavem Holyhead na ostrově Anglesey nedaleko velšského pobřeží. Méně byla vyhledávána další možná spojení – z Bristolu do Corku a z Milford Haven do Waterfordu ležícího na jihu Irska.

²⁶⁵ HAILBRONNER von, K., c. d., 349.

²⁶⁶ WILLIAMS, W. H. A., *Creating Irish tourism: The first century, 1750 – 1850*, London – New York 2010, s. 19.

Popis plavby mezi Británií a Irskem představoval zpravidla úvodní část cestopisu, která se prodlužovala v závislosti na době, kterou cestující na moři strávil. Základním rysem těchto plaveb byla totiž jejich naprostá závislost na povětrnostních podmínkách. Cestující tak mohl na lodi prožít mnohem delší dobu, než předpokládal, a nemusel ani nutně doplout do očekávaného přístavu. Obě dvě nepříjemnosti postihly Williama Chetwooda na jeho plavbě do Irska na konci 40. let 18. století. Jeho loď se na cestě z Holyheadu dostala do silné bouře, která nejen celou plavbu zdržela, ale zabránila přistání v Dublinu a Chetwoodova loď tak musela pokračovat až do jihoirského Corcu vzdáleného od hlavního města více než sto mil.²⁶⁷ Do podobné situace se dostal také anglický žurnalista Mark Elstob, který do Irska cestoval v sedmdesátých letech 18. století. Při ranním vyplutí z Anglie bylo moře klidné, vál příznivý vítr a vše nasvědčovalo tomu, že by plavba měla být krátká a snadná. Během odpoledne a noci se však vítr obrátil. Když se cestující následujícího rána vzbudili, zjistili, že pevnina, kterou pozorovali, nebyla dublinskou zátokou, ale ostrovem Man. Následné bezvětrí pak loď na tomto místě zdrželo celé čtyři dny a ani poté, co se povětrnostní podmínky vylepšily, se kapitán neodvážil plout do Dublinu a rozhodl se přistát v bližším irském přístavu Skerries. Zde si tak Elstob musel neočekávaně a s nemalými problémy obstarat koně, aby se konečně dobral svého cíle.²⁶⁸

Po příplutí do dublinské zátoky, kam směřovalo nejvíce cestujících, si nově příchozí museli zajistit dopravu do města; při delším pobytu v irské metropoli bylo nutné využít také místní dopravní prostředky. Ve střední Evropě sice také existovaly různé typy dostavníků a vozů, málokdy se však lišily natolik, aby je cestující považovali za naprosto netypické. Britští návštěvníci Dublinu se však setkali s dopravními prostředky, které v nich vzbudily upřímný úžas. Pro dopravu po městě byl nejdostupnější a cenově nejvýhodnější lehký vozík tažený jedním koněm, tzv. *noddy*, vyznačující se kromě nízké ceny také neobyčejnou nepohodlností. Autor spisu *Hibernia Curiosa* John Bush tak upozorňoval čtenáře a budoucí návštěvníky Irska na to, že pohodlí cestujících nebylo prioritou konstruktéra tohoto vozu. Na druhou stranu ale uznal, že jízdné bylo velmi výhodné a nedosahovalo ani polovinu toho, co by stál pronájem jiného

²⁶⁷ CHETWOOD, W. R., c. d., s. 49-52.

²⁶⁸ ELSTOB, M., *A trip to Kilkenny, from Durham by way of Whitehaven and Dublin, in the year MDCCLXXVI. Containing remarks on the situations and distances of places; the customs and manners of the people, interspersed with short digressions, and some observations on the climate, productions, and curiosities of Ireland. In a series of letters to a friend*, Dublin 1779, s. 33-51.

dopravního prostředku.²⁶⁹ Na počátku 19. století se v Dublinu objevil nový typ dopravního prostředku, tzv. *jingle*. Podobně jako před ním *noddy* nebyl ani *jingle* příliš pohodlným způsobem dopravy. John Carr, který Dublin navštívil právě na počátku 19. století, popsal tento vůz následovně:

„This carriage resembles as much of a coach as remains after the doors, and the upper sides, and roof are removed, and is mounted very high upon four large slender wheels. Its motion produces a rattling noise, which furnishes its name: it is drawn by one miserable looking horse, whose fate it is frequently to pull after him, upon a smart trot, his driver and six passengers.”²⁷⁰

Jeho výhodou bylo opět nízké jízdné. Jediným problémem vyplývajícím z jeho kapacity přepravit až šest lidí bylo, že výše jízdného se zvyšovala v případě neobsazenosti některých míst. Cestující, kteří si nechtěli připlatit, tak vždy museli čekat, než se vůz zaplnil.

Drožky, tzv. *hackneys*, které byly běžným dopravním prostředkem v Londýně, mohly být sice pronajaty také v Dublinu, dostupné však byly, stejně jako poměrně rozšířená nosítka, pouze pro movitější a urozenější cestující. Stejně tak jen málokterý cestovatel mohl následovat příkladu Richarda Colt Hoara, který ostatním radil, že jediným způsobem, jak se podobným nepříjemnostem vyhnout, je cestovat na vlastním koni nebo ve vlastním kočáře.²⁷¹

Pro delší cesty po ostrově měl cestující, podobně jako ve střední Evropě, dvě základní možnosti. Mohl využít služeb poštovního dostavníku, tzv. *mail-coach*, který jezdil po stanovených trasách mezi nejdůležitějšími městy. Cestující si však nemohl zvolit vlastní trasu a nevýhodou tohoto způsobu dopravy byla také jeho neúnosná nepohodlnost vyplývající z nabírání neúměrného množství pasažérů. S tím se setkal také John Barrow, který po Irsku cestoval v roce 1835. Barrow si společně s přítelem předem zajistil lístek na poštovní dostavník jedoucí z Belfastu do padesát mil vzdáleného pobřežního města Ballycastle. Při nástupu v Belfastu ke svému překvapení zjistil, že v dostavníku bylo o pět pasažérů více přes povolený počet. K ještě většímu údivu však kočí kromě Barrowa a jeho přítele přibral další tři cestující. V této chvíli zasáhl

²⁶⁹ BUSH, J., c. d., s. 24.

²⁷⁰ CARR, J., *The Stranger in Ireland, or A Tour in the Southern and Western Parts that Country in the year 1805, London 1806*, s. 22-23.

²⁷¹ WILLIAMS, W. H. A., *Creating...*, s. 7.

Barrowův přítel, který byl belfastským městským úředníkem, a pod hrozbou pokuty kočího donutil, aby jim na vlastní náklady obstaral jiný způsob dopravy.²⁷² Tím byl druhý dopravní prostředek využívaný pro delší vzdálenosti, tzv. *jaunting-car*. Pro Barrowa bylo první setkání s tímto vozem silným zážitkem, protože o něm sice před cestou do Irska „mnoho slyšel, ale na vlastní oči ho v Belfastu viděl poprvé“, a jeho popisu tak ve svých dopisech z irské cesty věnoval celý jeden oddíl.²⁷³ Jak mu bylo vysvětleno místním kočím, jednalo se o vůz, který se vyskytoval v několika variantách. Prvním typem byly kryté vozy, které sice chránily před rozmary počasí, nabízely však pouze minimální výhled. Druhým typem byly vozy otevřené, v nichž cestující seděli buď naproti sobě, nebo bylo uprostřed vozu vyhrazeno místo pro zavazadla a pasažéři pak seděli zády k zavazadlům s výhledem na jednu nebo druhou stranu. Poslední jmenované upořádání se stalo dle Barrowa námětem různých žertů, neboť cestující vždy viděl pouze půlku irské krajiny. Neobvyklost tohoto dopravního prostředku připomínal i zcestovalý John Carr, kterému nejvíce ze všeho připomínal „ruskou drožku“.²⁷⁴ Výhoda *jaunting-car* však spočívala v tom, že jej bylo možno pronajmout soukromě a cestovatel tak nebyl odkázán pouze na cesty pokryté poštovní sítí. Tento vůz byl navíc cenově dostupný a nabízel dobrý, byť jednostranný výhled; z těchto důvodů si tak mnoho cestovatelů toto vozidlo nemohlo vynachválit.²⁷⁵ Ač se pohled britských cestujících na dopravní prostředky dostupné v irských městech a na irské poštovní dostavníky v podstatě shoduje, v případě *jaunting-car* vystupují do popředí podobně rozporuplná hodnocení jako v případě názorů německých cestujících na dostavníkovou dopravu v Čechách. Také u britských cestovatelů hrálo roli chvilkové rozpoložení, počasí a zejména to, co od cesty očekávali. Pakliže jejich cílem bylo pomalé a důkladné seznámení se s okolní krajinou nezávisle na trase frekventované poštovním spojením, bylo *jaunting-car* ideálním a vychvalovaným dopravním prostředkem. Ti, jejichž prioritou byla rychlá a pohodlná cesta, však nešetřili kritickými poznámkami. Ať již v negativním nebo v pozitivním duchu, považovala většina britských cestujících za nutné se k problematice irských dopravních prostředků vyjádřit. Často byla v tomto ohledu zdůrazněna neobvyklá, až exotická povaha jednotlivých vozidel, jak tomu

²⁷² BARROW, J., *A Tour Round Ireland: Through the Sea-Coast Counties, in the Autumn of 1835*, London 1836, s. 47-49.

²⁷³ Tamtéž, s. 6-13.

²⁷⁴ CARR, J. H., c. d., s. 30-31.

²⁷⁵ WILLIAMS, W. H. A., *Creating...*, s. 10.

naznačovalo již zmíněné srovnání s ruskými kočáry, čímž se také nepřímo zdůrazňovaly irsko-britské kulturní rozdíly.

Pokud jde o nejčastěji volené trasy, začínalo nejvíce cestujících svou návštěvu v irském hlavním městě. Do Dublinu většina z nich již připlula a také ti, kteří cestu po ostrově zahájili v jiném přístavu, do irské metropole zamířili. Někteří cestovatelé strávili v Dublinu dokonce podstatnou část svého irského pobytu, zpříjemňující si čas výlety do blízkého okolí. Toto minimalistické pojetí bylo udržitelné především díky tomu, že se v blízkosti hlavního města nacházely přední irské zajímavosti. A tak se také ti, jejichž pobyt byl časově omezen, mohli vydat do pohoří Wicklow, kam kromě přírodních krás lákaly i pozůstatky raně středověké klášterní osady Glendalough, do malebného údolí řeky Dargle nebo do zahrad sídla Powerscourt.²⁷⁶

Pakliže se cestovatel rozhodl navštívit větší část Irska, zvolil většinou dobře popsané trasy, jejichž konečným cílem byly další dvě přední atrakce – jezera Killarney na jihozápadě a Giant's Causeway na severu ostrova. Tyto výlety byly popsány jak v Bushově *Hibernia Curiosa*, tak v publikaci *A Tour through Ireland in 1779* od Phillipa Luckomba. Tato kniha byla sice z velké části kompilací předchozích publikací (nejen Johna Bushe, ale také Williama Chetwooda a Richarda Twisse), ucelenou formou však popisovala čtyři nejvýznamnější cesty, jež odpovídaly a zároveň vytyčovaly cíle, které byly v druhé polovině 18. století při pobytu v Irsku nejčastěji voleny.²⁷⁷ Východiskem bylo vždy irské hlavní město a první z okruhů vedl přes Powerscourt po východním pobřeží do přístavního města Wexford a zpět přes městečka Baltinglass a Kilcullen do Dublinu. Druhý okruh směřoval na jihozápad přes Cashel, středověké sídlo králů z Munsteru, do Corku a k jezerům Killarney, odkud se vracel zpět do Dublinu. Delší variantou tohoto okruhu byla cesta přes města Tullamore, Tipperary a Malow do zátoky Bantry, k jezerům Killarney, na poloostrov Dingle a zpět do Dublinu přes města Tralee a Gort. Poslední okruh směřoval na sever ostrova a vedl z Dublinu přes Newry, Armagh, kolem jezera Neagh po východním pobřeží do Belfastu, města Antrim, k Giant's Causeway, odtud západním směrem do Derry a Ballyshannon na severozápadním pobřeží a přes vnitrozemská města Athlone na řece

²⁷⁶ ANONYM [LLOYD, E.], *A Month's Tour in North Wales, Dublin and its Environs, With Observation upon their Manners and Police in the Year 1780*, London 1781.

²⁷⁷ LUCKOMBE, P., *A Tour throu Ireland; wherein the present state of that Kingdom is considered; and the most noted cities, towns, seats, buildings, loughs etc. described*, London 1780; K plagiarismu srov. KROEG, S. M., *Philip Luckombe's 'A Tour through Ireland' (1780) and the Problem of Plagiarism*, in: *Eighteenth-Century Ireland/Iris an dá chultúr 19*, 2004, s. 126-137.

Shannon, Tipperary, Cashel a Carlow zpět do Dublinu. Luckombova publikace byla opatřena mapou, soupisem všech dostupných lodních spojení mezi Británií a Irskem a přehledem vzdáleností mezi jednotlivými irskými přístavy a jako taková se stala užitečnou příručkou pro budoucí cestovatele.

Většina cestovatelů, jejichž cílem bylo základní poznání Irska, se od Luckombem navržených tras příliš neodchylovala. Výjimkou v druhé polovině 18. století byl pouze Arthur Young, který jako jediný navštívil i západní provincii Connacht. Ještě v první polovině 19. století se ti, kteří do Irska přijeli především za poznáním přírodních krás, významných měst a historických míst, drželi navržených topografických cílů. K jejich výběru nemusela sloužit pouze přímá inspirace Luckombem, ale pouhý fakt, že jeho okruhy jednoduše zahrnovaly vše, co bylo v Irsku podstatné. S rozšiřující se škálou důvodů, které cestovatele do Irska zavedly v první polovině 19. století, se však proměňovaly i cílové destinace. Ty byly mnohdy, jako v případě obchodních cest, vázány na konkrétní místo. Konfesionálně uvědomělí cestovatelé navštěvovali často osady kvakerů a místem zastávek se stala i osada Moravských bratří Gracehill u města Ballymena v hrabství Antrim.²⁷⁸ Největší změnou pak po roce 1800 bylo postupné „objevení“ západní části ostrova, která se zvláště po otevření západní dráhy spojující irské hlavní město s metropolí západu Galway v roce 1851 stala podstatně dostupnější.²⁷⁹

Za nejpřevratnější změnu v irské dopravě, ke které došlo v první polovině 19. století v souvislosti s využitím parního pohonu, nebyla cestujícími Brity považována ani tak rozrůstající se železniční síť, na kterou byli již ostatně z domácího prostředí zvyklí, jako zavedení parní lodní dopravy mezi oběma ostrovy, ke kterému došlo již ve dvacátých letech 19. století. Díky parnímu pohonu se cesta z Británie do Irska stala nezávislou na počasí, a tím také rychlejší a pravidelnější. Plavba, která tak jako ve zmíněném případě Marka Elstoba mohla trvat i několik dní, se nyní zkrátila na méně než jeden den a nejfrekventovanější a nejkratší spojení mezi Holyhead a Dublinem trvalo dokonce pouhých šest hodin.²⁸⁰ Tento pokrok v dopravě neměl pouze praktické, ale také symbolické dopady. Dle manželů Samuela a Anny Hallových, kteří do Irska cestovali ve čtyřicátých letech 19. století, vzbudilo pravidelné spojení mezi oběma ostrovy zdání,

²⁷⁸ GLASFORD, J., *Notes...*, s. 43.

²⁷⁹ ASHWORTH, J. H., *The Saxon in Ireland, or The Rambles of an Englishman in Search of a Settlement in the West of Ireland*, London 1851, s. 9.

²⁸⁰ HALL, S. C., – HALL, A. M., *Ireland, Its Scenery, Character, etc.*, 3 díly, London 1843, zde 1. díl, s. 1.

že Irsko a Británie tvořily v podstatě jeden ostrov. Kontakty mezi Brity a Iry, posílené na základě pokroku v dopravě, pak byly považovány za důležitý prostředek k setření vzájemných předsudků a k utužení politické unie z roku 1800. V úvodu své několikasvazkové studie o Irsku tak oba autoři píší:

„The introduction of steam has made them [Ireland and Britain], as it were one island; the voyage, now, either from Liverpool to Dublin, or from Bristol to Waterford or Cork, is far more comfortable and less fatiguing than a journey to York; the natural effect has been that prejudices and popular errors are passing away from both countries, that a more just and rational estimate has been formed by the one of the other and that a union, based on mutual interests, is rapidly cementing.²⁸¹

Během jednoho století od poloviny 18. do poloviny 19. století se díky technologickým inovacím výrazně proměnil způsob cestování. Přestože ani Čechy ani Irsko nepatřily v tomto ohledu k nejvyspělejším zemím, i zde je tento pokrok patrný. Zatímco byla doprava kolem roku 1750 do značné míry určována tratí dostavníkového spojení, kolem roku 1850 se nejdůležitější dopravní tepnou stala rozšiřující se železniční síť. Závislost na dostupných dopravních tazích kombinovaná s ustáleným kánonem návštěvnický atraktivních míst nutně ovlivňovala jednotlivé cestovatele ve výběru jejich trasy a přispěla tak k částečnému odindividualizování cestovního zážitku. Přesto je však z popisu řady fenoménů zřejmé, že hodnocení určitého objektu není závislé pouze na jeho vnější podobě, ale že se do něj promítá také individuální rozpoložení pozorovatele. Díky tomu lze postihnout značné rozdíly v hodnocení určitých dopravních prostředků a poskytovaných služeb, což znemožňuje vyvození obecně platných závěrů. Některá stanoviska, jako např. přesvědčení o nízké kvalitě silnic v krušnohorském regionu nebo o nepohodlnosti dopravních prostředků dostupných v irském hlavním městě, byla všeobecně sdílena. V mnoha dalších případech (kvalita poštovních služeb v Čechách, dopravní prostředky určené pro pohyb mimo irská města) se však názory diametrálně odlišují a je nutné zasadit jednotlivá hodnocení do konkrétní a různými faktory ovlivněné situace.

Do okruhu fenoménů, jejichž hodnocení nebylo absolutně shodné a obsahovalo jak pozitivní tak negativní pohled, patřily již samotné technologické inovace zaváděné do dopravy. Na rozdíl od některých skupin obyvatelstva, jejichž profese a obživa byla díky

²⁸¹ Tamtéž, s. 2.

zavádění nových dopravních možností ohrožena (např. formani a povozníci) a jejichž názor na tyto změny byl logicky negativní, by pro samotné cestovatele mělo být zrychlení a usnadnění dopravy prioritou a jednoznačným kladem. Do cestopisů však kritické hodnocení dopravního vývoje neproniká pouze v rámci sociálně laděného soucítění s těmi, jichž se změny bezprostředně dotýkaly, ale také s ohledem na nutnost vyrovnat se s měnícím se vnímáním okolního světa. V mnoha případech se tak neseťkáme pouze s „opojením“ z rychlosti, ale i se zamyšlením nad ztrátou možnosti „prožít“ samotnou cestu a důkladně se seznámit s okolím. Na druhou stranu do popředí vystupují i abstraktnější pozitiva, než je pouze praktické uspokojení z rychlejšího přesunu z místa na místo. Politická realita roztržitého Německa a rozporuplné irsko-britské unie se ve světle utužujících se dopravních a komunikačních styků zdála být snáze překonatelnou. Parnímu pohonu – ať již na železnici nebo v paroplavbě – tak začaly být přisuzovány nejen materiální kvality, ale i symbolická moc propojit odděleně žijící společnosti a posílit jejich vědomí pospolitosti. Technologický pokrok první poloviny 19. století tak byl stále častěji interpretován jako prostředek zlepšující nejen hospodářsko-ekonomické, ale také politické poměry.

3. Autoři: sociální a kulturní profil

Pro smysluplnou interpretaci cestopisné literatury je nutné analyzovat nejen jejich samotný obsah, ale také zázemí jejich autorů. Některé z titulů byly ve své době vydány anonymně a ani dnes se literárním vědcům nepodařilo určit jejich původce. Část z anonymně vydaných publikací, a to zejména těch, jejichž autoři svá jména neuváděli z politických důvodů, však byla s jistotou připsána svým tvůrcům a tato vědomost nebyla utajena ani jejich současníkům. Takový osud mělo několik německých publikací zobrazujících cestu do Čech. Jednalo se například o časopisecky zveřejněné dopisy *Auszüge aus den Briefen eines reisenden Engländers, nach seiner eigenen deutschen Übersetzung* z roku 1780 a knižně vydanou korespondenci *Briefe eines Reisenden Franzosen über Deutschland an seinen Bruder zu Paris* z roku 1783.

Autorem prvního cestopisu, který se svou anonymitou snažil podpořit vydáváním se za anglického cestovatele, byl břeclavský historik a od roku 1766 pruský královský rada

Karl Ludwig von Klöber a Hellscheborn.²⁸² Jeho předním dílem byly dvoudílné dějiny Slezska, které byly rovněž vydány pod hlavičkou anglického překladu.²⁸³ Důvodem byl především obsah druhého dílu, který se podrobně rozepisoval o vnitřních slezských poměrech za vlády Fridricha II. Klöber v tomto případě využil stejnou taktiku jako u svých o pět let dříve vydaných dopisů, které byly založeny na jeho delší cestě po Evropě v pozici vychovatele hraběte Fridricha Wilhelma von Schlabrendorf, jež se uskutečnila mezi lety 1763 až 1765. Samotné zápisky z této cesty, které kromě Anglie, Francie a Itálie popisovaly i situaci ve Slezsku a tematizovaly změny, ke kterým v tomto regionu došlo po připojení k Prusku, byly vydány až v roce 1780, v době, kdy již Klöber působil ve státních službách a kdy se podobným dílem nechtěl osobně kompromitovat.²⁸⁴

„Francouzským“ autorem dalších dopisů o Německu vydaných v Curychu v roce 1783 byl ve své době dobře známý politický komentátor Johann Kaspar Riesbeck. Důvodem jeho stylizace do role zahraničního pozorovatele však nebyla ani tolik obava z politické cenzury jako příležitost komentovat německé poměry z vnějšího pohledu. Jeho kritika byla směřována především na politickou roztržičnost Svaté říše římské a dle jeho názoru nepřekonatelné kulturní hranice mezi její jižní a severní částí vyplývající z konfesionálních rozdílů, které nedovolovaly stejnoměrnou absorpci modernizačních vlivů.²⁸⁵

Také v britském případě se někteří autoři uchýlili k anonymní publikaci. Zde však důvodem nebyly ani tak obavy z politických konsekvencí, jako ze ztráty společenské prestiže v případě neúspěchu publikovaného díla. Žádné z anonymně vydaných děl totiž nebylo obzvlášť politicky exponováno, dvě z nich ale utřžila ostrou kritiku za koncepční a stylistické nedostatky na stránkách recenzních magazínů.

U velké většiny cestopisných publikací však bylo jméno autora uvedeno, nebo se jej v pozdější době podařilo zjistit. Pro zhodnocení významu jednotlivých cestopisů a pro jejich zasazení do širšího společenského kontextu je osobnost autora klíčová. Pozorování a hodnocení totiž nejsou pouze výsledkem vnější podoby objektu, na který

²⁸² Není-li uvedeno jinak pocházejí biografická data o německých autorech z *Allgemeine deutsche Biografie*, www.deutsche-biographie.de (poslední náhled 20. 6. 2009) a biografická data o britských autorech z *Oxford Dictionary of National Biography*, www.oxforddnb.com (poslední náhled 25. 6. 2009).

²⁸³ ANONYM [KLÖBER, K. L.], *Von Schlesien vor und seit dem Jahr 1740*, 2 díly, Freiburg [Breslau], 1785.

²⁸⁴ ANONYM [KLÖBER, K. L.], *Auszüge aus Briefen...*

²⁸⁵ ANONYM [RIESBECK, J. K.], *Briefe eines Reisenden Franzosen über Deutschland an seinen Bruder zu Paris*, 2 díly, Zürich 1783.

je nahlíženo, ale také dispozicemi pozorovatele a jeho identitou. Ta je utvářena různými faktory, z nichž pro sledovanou dobu vystupují do popředí sociální, geografický a etnický původ, konfese, gender a profesní zařazení. Tyto identitotvorné faktory nejsou výlučné a vzájemně se doplňují. Charakteristické však je, že v určitých souvislostech daných okolní konstelací, může do popředí výrazněji vystoupit jedna konkrétní identitotvorná složka.

Zde sledovanou skupinu autorů německé a britské cestopisné literatury z let 1750 až 1850 lze z pohledu sociální struktury považovat za poměrně homogenní. Díky připomínané společenské proměně cestování v polovině 18. století byli publikujícími autory především příslušníci střední vrstvy. Neznamená to, že by ostatní společenské skupiny necestovaly – na cesty se stále vydává šlechta a cestují i nižší společenské vrstvy, u nichž je mobilita spojená zejména s výkonem povolání. Ani aristokracie ani tovaryši, podomní obchodníci a řemeslníci však zápisky z cest nepoživovali nebo přinejmenším téměř vůbec nevydávali. To se týká zejména šlechtických cestopisů, které jsou z velké části zachovány pouze v rukopisech. V této studii zohledněná publikovaná díla tak pocházejí, s několika výjimkami, pouze od středostavovských autorů.

Většina německých autorů patřila k vzdělané střední třídě, tzv. *Bildungsbürgertum*. Pakliže sami nepocházeli z takového zázemí, byli těmi, kteří získali univerzitní vzdělání a postoupili v sociální hierarchii. Nejčastěji navštěvovali tyto autoři některou ze severoněmeckých univerzit, z nichž vícekrát jsou zastoupeny univerzity v Göttingenu, v Halle a v Lipsku. Jen výjimečně se mezi autory našli takoví, kteří patřili k jiným společenským vrstvám. Mezi ně patří herci Karl Friedrich Abt a Karoline Schülze-Kummerfeld, pro něž bylo cestování profesní nutností. Na druhém konci sociální škály se pak nacházeli příslušníci aristokratických kruhů: dcera říšského hraběte von Medem, Elise von der Recke, velitel saského regimentu švališerů a quertfurtský pozemkový vlastník Friedrich Albert Krug von Nidda nebo Karl von Hailbronner, vlastník panství Leitershofen u Augsburgu a vrchní poručík bavorské armády. Společným znakem všech tří šlechticů však byla jejich záliba v literární činnosti – Elise von der Recke byla slavnou členkou německých literárních kruhů a Karl von Hailbronner se etabloval jako úspěšný autor cestopisných publikací.

Profese cestujícího autora do velké míry určovala oblast jeho zájmu a aspekty, na které se během cesty soustředil. Autorovo povolání bylo v mnoha případech zřejmé již z titulu samotného díla. Méně nápadný, pro samotné hodnocení navštívené země však

neméně důležitý, byl autorův vztah ke státu a k jeho institucím. Odlišný pohled měl soukromý vědec, jenž byl na státu do značné míry nezávislý, a státní úředník, který se se státem, jemuž sloužil, musel určitým způsobem identifikovat. Lze tak nalézt podobnosti mezi profesně sice odlišnými, díky jejich úzkému vztahu k pruskému státu však spřízněnými autory, Johannem Jakobem Ferberem a Johannem Friedrichem Zöllnerem. Mineralog a pruský rada pro hornictví Johann Jakob Ferber byl sice švédského původu, po studiích na univerzitě v Upsalle však přesídlil do Berlína, kde se jako významný vědec etabloval jak v pruském akademickém tak v institucionálním prostředí. V předmluvě své publikace o cestě po Čechách a Uhrách, v níž se zajímal především o nejnovější metalurgické procesy, vyzdvihl Ferber úlohu státu při podpoře vědy a průmyslu, stejně jako úlohu vědců pracovat pro dobro jejich státu a panovníka.²⁸⁶ Teolog a pedagog Johann Friedrich Zöllner, který byl členem pruského vrchního školského kolegia, pak ve svém cestopisu po Slezsku a prusko-českém pohraničí vyzdvihl pozitivní dopad připojení Slezska k pruskému státu a upozorňoval zejména na rychle postupující „kolonizaci“ zaostalejších slezských regionů.²⁸⁷ Jak pro Ferbera, tak pro Zöllnera byla identifikace s pruským státem a loajalita k pruskému panovníkovi základním prizmatem pro nahlížení a hodnocení okolních zemí a sloužila také k manifestaci vymezení se proti habsburské monarchii.

Některí cestovatelé však loajalitu k panovníkovi a identifikaci se státem, ve kterém žili, hledali pouze obtížně. Jedinečným příkladem jsou v tomto ohledu právě obyvatelé Kuronska, z nichž Elise von der Recke, Sophie Becker a Joachim Christoph Schulz zachytili ve svých cestovních zápiscích i pobyt v Čechách. Všichni tři autoři byli německy mluvící, Elise von der Recke a její společnice Sophie Becker patřily také do okruhu říšské šlechty. Joachim Christoph Schulz naproti tomu nebyl kuronským rodákem – narodil se roku 1762 v Magdeburgu. Po odchodu z rodného Magdeburgu žil v různých německých městech – nejdéle v Halle, v Drážďanech a ve Výmaru, kde se živil jako překladatel, spisovatel, přispěvatel do literárních časopisů a jako příležitostný herec. V revolučním roce 1789 se vydal do Paříže, odkud pro různé německé časopisy připravil řadu politických reportáží a v roce 1791 mu byla na doporučení kuronské vévodkyně a sestry Elisy von der Recke Dorothey von Medem nabídnuta pozice

²⁸⁶ FERBER, J. J., *Nachricht von dem Anquicken der gold- und silberhaltigen Erze, Kupfersteine und Speisen in Ungarn und Böhmen nach eigenen Bemerkungen daselbst im Jahre 1786 entworfen*, Berlin 1778.

²⁸⁷ ZÖLLNER, J. F., c. d.

profesora na akademickém gymnáziu v kuronské Mitavě. Přestože v Kuronsku od počátku 18. století významně sílil ruský vliv, v době, kdy do něj Schulz přišel, bylo stále ještě v lenní závislosti na polsko-litevské unii a Schulz se tak jako mitavský poslanec zúčastnil i polského ústavodárného sejmku. Až po třetím dělení Polska v roce 1795 připadlo Kuronsko ruskému státu a Schulz se tak stejně jako jeho krajané stal poddaným ruské carevny. U žádného z autorů však ztotožnění se s ruskou říší není patrné a převládá u nich patriotický zájem o samotné Kuronsko, případně širší identifikace s německým kulturním prostorem.

Většina autorů vydávajících se do Čech však pocházela z geograficky bližších regionů než jakým bylo Kuronsko. Nejčastěji zastoupeni byli cestovatelé ze sousedních zemí, ze Saska a z Pruska. Přestože se mezi autory našli i tací, kteří pocházeli ze vzdálenějších zemí, jako Brunšvicko nebo Holštýnsko (jejich cílem pak byly především Karlovy Vary), je zřejmé, že zastávku v Čechách na své cestě volili především ti, kteří žili v jejich blízkosti. Jak napovídá již převaha autorů pocházejících ze severoněmeckých států, hlásila se téměř naprostá většina píšících cestovatelů k některému z protestantských vyznání. Pouze ti, kteří pocházeli z dalších sousedních regionů, z Bavorska a z vlastních rakouských zemí, byli katolíky.

Také v případě britských autorů se nejčastěji setkáme se zástupci střední třídy a pouze výjimečně byli zastoupeni i příslušníci vyšší šlechty. Takovými byl John Manners, sedmý vévoda z Rutlandu, a lord Sidney Godolphine Osborne, jejichž zájem o Irsko vyplýval z jejich účasti na britském politickém životě. John Manners byl členem sněmovny lordů a jeho předek Charles Manners byl mezi lety 1784 až 1787 irským místokrálem. Sidney Godolphine byl ve své době známým přispěvatelem *The Times*, který se vyjadřoval k nejrůznějším problematikám: volnému trhu, vzdělání, ženským právům a zejména k irské otázce, v níž podobně jako Manners zastával zásadní unionistické stanovisko.

Na rozdíl od německých autorů, kteří z velké většiny disponovali univerzitním titulem, absolvovala některou z britských univerzit (nejčastěji Oxford a Cambridge) pouze polovina spisovatelů. Autoři bez vyššího vzdělání působili v různých profesích, jako žurnalisté, obchodníci nebo vojáci. Profesionální struktura autorů píšících o Irsku byla velmi pestrá. Lze mezi nimi nalézt i příslušníky britské armády, kteří byli v Irsku umístěni. K nim patřili seržant pěšího pluku George Calladine, který v Irsku sloužil ve dvacátých a třicátých letech 19. století, nebo armádní chirurg Joseph Dolandson převelený do Irska

v roce 1814. Irské historické památky také lákaly řadu badatelů a filantropů. K nim patřil mezi jinými Edward Daniel Clarke, pocházející z rodiny s dlouhou sběratelskou tradicí. Po vystudování univerzity v Cambridge se Clarke živil jako občasný vychovatel a se svými svěřenci podnikl celou řadu cest. Cesta do Irska v roce 1791 byla pouze počátkem jeho dalších expedic, při nichž Clarke navštívil Švédsko, Finsko, Rusko, Egypt a Řecko. Na všech cestách se Clarke projevil jako nadšený mineralog a sběratel kulturních předmětů, které po návratu věnoval univerzitě v Cambridge. Mezi autory se také nacházelo několik specialistů na určitou problematiku. K nim patřil fyziokrat Arthur Young a pedagog John Glasford. V první polovině 19. století přibylo mezi návštěvníky Irska kazatelů hlásících se k nejrůznějším církvím a náboženským skupinám. Již v druhé polovině 18. století navštívil Irsko jeden ze zakladatelů metodistického hnutí John Wesley a v první polovině 19. století se do Irska vypravil i další metodista John Barker. Zejména ve čtyřicátých letech 19. století se pak do Irska vydávali členové Společnosti přátel Irska, kteří ve svých publikacích referovali o hladomorem postižených oblastech. Někteří autoři patřili k literárně známým osobnostem. Byli jimi Thomas De Quincey a William Wordsworth, patřící do okruhu tzv. jezerních básníků, nebo známý romanista Anthony Trollope, který v Irsku zastával pozici poštovního úředníka. Také v britském kontextu se jeví jako užitečné analyzovat míru zapojení jednotlivých autorů do státních struktur. Zvláště po politických změnách z roku 1800 a následném sílícím hnutí za irskou autonomii byl totiž postoj autorů k Irsku z velké části určován právě jejich politickým přesvědčením.

S ohledem na etnické zařazení pocházela velká většina autorů z anglických částí ostrova, ostatní pak byli výlučně skotského původu. Část skotských autorů, jako politický komentátor James Grant nebo pedagog James Hall se díky svému zaměstnání usadili a socializovali v Londýně. V britském kontextu není příliš překvapivé, že se autoři téměř bezvýhradně hlásili k protestantskému vyznání. Jedinou katoličkou byla spisovatelka Henrietta Chatterton, která ke katolicismu v pozdějším věku konvertovala.

Ze srovnání původců německé a britské cestopisné literatury také vyplývá, že v německém případě je zastoupen mnohem menší počet ženských autorek než v případě britském. Z německých autorek se jednalo pouze o zmíněné kuronské přítelkyně Elisu von der Recke a Sophii Becker. Britských autorek je v cestopisech o Irsku zastoupeno více. Kromě Henrietty Chatterton, jejíž *Rambles in the South of Ireland* z roku 1839 měly enormní úspěch, to byla evangelická komentátorka, romanistka a společenská

reformátorka Charlotte Elizabeth Tonna, spisovatelka a překladatelka Anne Plumptre, kvakerská kazatelka Anne Freeman nebo misionářka Hannah Kilham. Z celkového pohledu však také v britském případě výrazně převládali mužští spisovatelé.

Jak u německých tak u britských autorů je možné identifikovat několik shodných charakteristik. První je značná sociální homogenita autorů vyplývající z jejich středostavovského zařazení. Další významnou shodou pak byla výrazná převaha cestovatelů protestantského vyznání. To pro ně v rámci jejich cest do katolických Čech a Irska znamenalo nutnost překročit nejen politické, ale také kulturní a konfesionální hranice.

HRANICE OSVÍCENSKÉHO OBJEKTIVISMU

1. Normování prostorového vnímání: instrukce pro patriotické cestovatele

Ve svých *Instruction for Travellers* (1757) formuloval britský ekonom a politický komentátor Josiah Tucker řadu teoretických a morálních zásad, které měly jeho čtenáře vychovat ke správnému a smysluplnému využití možností, které cestování v polovině 18. století nabízelo. Jako motivace, které po cestování toužící Brity vedly k opuštění rodného ostrova, uvedl Tucker několik důvodů, sahajících od touhy po rozšíření mineralogických či uměleckých sbírek, přes snahu zdokonalit se v umění cizojazyčné konverzace, až po vylepšení jejich společenského statusu, ke kterému návštěva cizích zemí neoddělitelně patřila. Nejdůležitějším přínosem, který poznání nového prostředí představovalo, však pro Tuckera byla příležitost „zbavit se lokálních předsudků“ a „nabýt přesnějšího a nestranného pohledu na obyvatelstvo a věci, které znalost pouze jedné země nemůže poskytnout.“²⁸⁸ K tomu, aby si Tuckerem instruování cestovatelé mohli utvořit správný úsudek o navštívené zemi, bylo nutné, aby pochopili souvislost mezi fyzickou podobou jednotlivých regionů a vlivem, který na ni měly rozdílné politické, konfesijní a ekonomické faktory. Tento systém příčin a důsledků, označovaný Tuckerem jako *Grand Maxim*, umožnil cestovateli porozumět tomu, že:

„the Face of every Country through which he passes, the Looks, Numbers, and Behaviour of the People, their general Cloathing, Food, and Dwelling, their Attainments in Agriculture, Manufactures, Arts and Sciences, are the Effects and Consequences of some certain Causes; which Causes he was particularly sent out to investigate and discover. Therefore let him consider, whether, and how far, the said Effects may be ascribed to the natural Soil and Situation of the Country. – To the peculiar Genius and singular Inventions of the Inhabitans. – To the Public Spirit and Tenor of their Constitution, – or to the Religious Principles established, or tolerated among them. For certain it is, that every considerable Effect must be ascribed, and may be traced up to one or more of these

²⁸⁸ TUCKER, J., *Instruction for Travellers*, London 1757, s. 3.

Causes; which for the Sake of greater Distinction I will term Natural, – Artificial, – Political, – and Religious.²⁸⁹

Při dobré identifikaci „přirozených, umělých, politických a náboženských příčin“, a na základě zkoumání jejich vlivu a vzájemného spolupůsobení tak mohl cestovatel, dle Tuckera, nalézt vysvětlení pro jakoukoli vnější podobu každého regionu.

Druhým a nezbytným předpokladem pro smysluplné poznání navštívených oblastí byla dobrá znalost domácího prostředí, která umožnila cestovateli posoudit kvalitativní rozdíly. Praktická část Tuckerových instrukcí tedy obsahovala i katalog otázek a odpovědí týkající se britských poměrů. Ani Británie však v tomto ohledu nebyla ideální zemí bez možností dalšího zlepšení. I přes svou přirozeně danou ostrovní polohu, která jí zajišťovala přední místo v evropském obchodě, bylo dle Tuckera možné zvýšit počet a zlepšit úroveň jejích přístavů. Ani přirozená úrodnost její půdy nebyla dostatečně využita, a to zejména díky částečnému zachování půdy ve společném vlastnictví, tzv. *common lands*. Do celkového obrazu navštívené země se významně promítaly politické a náboženské faktory. Anglická ústava byla Tuckerem pochopitelně vysoce ceněna a cestovatel si díky možnosti srovnání různých politických systémů měl uvědomit, že konstitucionální zřízení zajišťovalo větší nezávislost nižších stavů na šlechtě. Na rozdíl od obyvatelstva jiných zemí, které kvůli absolutistickému zřízení zůstávalo nepoučeno o státních záležitostech a bylo vedeno k důvěřivosti a jednoduchosti, se také u neurozených Britů, žijících však v konstitucionálním prostředí, mohl rozvíjet samostatný úsudek. Podobnou úlohu mělo také protestantské náboženství, jehož doktrína kladla důraz na sloučení vlastního zájmu se zájmem veřejným a na upřednostnění budoucího, nikoliv okamžitého prospěchu.²⁹⁰

Přes patriotické ocenění ústavního a konfesijního uspořádání, nebyla podstatou Tuckerova spisu pouze nekritická oslava Británie. Autor si byl vědom nedostatků, které v britské společnosti panovaly, a poukazoval na problémy, které bylo nutné odstranit. Poukázáním na panující pozitiva a negativa britského ekonomického, politického a kulturně společenského prostředí tak Tucker konstituoval určitý ideál a vzor, který cestovateli poskytl měřítko při posuzování navštívených zemí. Systém otázek, aplikovaný v instrukcích na britské poměry, měl být využit i v dalších geografických oblastech a cestovateli sloužil k jejich objektivnímu hodnocení. Na rozdíl od staršího

²⁸⁹ Tamtéž, s. 10.

²⁹⁰ Tamtéž, s. 13-14, 43-44 a 48.

typu instruktivní literatury, jejímž cílem bylo poučit mladé šlechtice před velkou cestou – *Grand Tour* – završující jejich vzdělání, byla v Tuckerově práci patrná změna publika, pro které byla jeho příručka určena. Zřetel, který Tucker kladl na možnosti ekonomického využití jednotlivých regionů, prozrazuje zaměření na čtenáře z řad hospodářsky aktivní střední třídy. Pro tu již nebylo natolik podstatné se při cestování zdokonalit v tanci nebo šermování, ale spíše nabýt vědomosti o místní hospodářské zdatnosti, nově zaváděných technologiích a schopnosti využít technologického pokroku a přírodního bohatství. Takto profilovaný cestovatel tedy na neznámou oblast hleděl především jako na místo potenciální nebo již úspěšně provedené komerční přeměny a tento model se promítl do způsobu, jakým byly jednotlivé regiony hodnoceny a diferencovány.²⁹¹

V německém prostředí byla instruktivní cestovní literatura zaměřena poněkud praktičtěji. V podobném období jako Tuckerův spis, v roce 1758, publikoval altonský justiční rada Johann Peter Willebrand své *Historische Berichte und Practische Anmerkungen auf Reisen in Deutschland*.²⁹² Na rozdíl od Tuckera, který se zaměřil především na morální dimenzi cestování a způsobu poznání na cestách, představovaly Willebrandovy instrukce kombinaci raného cestovního průvodce a souboru rad pro nezkušeného cestovatele. Ve 24 dopisech a více než tisíci poznámkách byly popsány (a tím také k návštěvě doporučeny) vybrané destinace v německých státech, Nizozemsku, Francii, Anglii a rakouské monarchii. Připravujícímu se cestovateli byla zároveň udělena doporučení nejrůznějšího typu, týkající se ať již samotné cesty (ceny dostavníkového spojení, celní nařízení, či možnosti ubytování), nebo morálního užitku, který mělo cestování přinést (rady, jakým způsobem vést cestovní zápisky, s jakými osobami navazovat sociální kontakty atp.).²⁹³ Podobně jako pro Tuckera, byla také pro Willebranda nezbytná dobrá informovanost o domácích poměrech, která umožňovala srovnání ciziny a vlasti, díky němuž si pak cestovatel uvědomil výhody domácího prostředí:

„Will man mit Nutzen reisen: so erwerbe man sich vorhero eine nöthige Fertigkeit in der deutschen, lateinischen und französischen Sprache; will man aber mit gedoppeltem Nutzen reisen: so erlerne man vor der Abreise die Grundsätze seiner Religion, der

²⁹¹ HUNT, M., c. d., s. 349.

²⁹² WILLEBRAND, J. P., *Reisen in Deutschland*.

²⁹³ Více k tomuto KUTTER, U., *Der Reisende ist dem Philosophen, was der Arzt dem Apotheker – Über Apodemiken und Reisehandbücher*, in: BAUSINGER, H. – BEYRER, K. – KORFF, G. (ed.), *Reisekultur. Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus*, München 1991, s. 38-47.

Sittenlehre, der Baukunst und des Zeichnens; auch die Kenntniß der Erdarten, der Mineralien, der Alterthümer, der gelehrten Geschichte, der Wasserleitungskunst, der Mathematik, der Manufacturen und Handelswissenschaft. [...] Besuchte man Deutschland, und insbesondere Hamburg, Berlin, Dresden, Wien, Cassel, Braunschweig und Leipzig, bevor man nach Frankreich und Engelland reiset: so wird man nachher gestehen, daß man in Betracht der Gegenden, der Baukunst und der politischen guten Einrichtungen, in Deutschland gefunden hat, was man in andern Ländern sucht.²⁹⁴

I přesto, že se ve Willebrandově práci nesetkáme s podobně vypracovaným systémem přírodních, umělých, náboženských a politických kauzalit jako u Tuckera, nabídl také on jistá kritéria, dle kterých bylo možné zhodnotit kvalitu navštíveného regionu. Při návštěvě Hamburku tak Willebrand dopodrobna popsal místní dobře fungující městskou správu, která dle něj měla zásadní dopad na upravený vzhled města a jeho okolí.²⁹⁵ V obecné formě také Willebrand vyjmenoval ty instituce, které by neměly uniknout cestovatelově pozornosti. Povzbuzovaný zájem o věznice, chudobince, sirotčince a manufaktury vyplýval také v jeho případě z komplexity patrioticky osvícenských hodnot.²⁹⁶

Jedním z dobově posledních exemplářů instruktivní cestovní literatury byl spis hraběte Leopolda Berchtolda *An Essay to Direct and Extend the Inquiries of patriotic Travellers*, která vyšla v roce 1789 v anglickém originále a v roce 1791 byla publikována v německé verzi.²⁹⁷ Toto dílo původem moravského cestovatele a osvícenského filantropa vzniklo v přímé návaznosti na již zmíněnou práci Josiaha Tuckera, jehož systematický způsob poznání Berchtold nejen ocenil ve své předmluvě, ale také z části koncepčně převzal. Samotná práce byla rozdělena do dvou dílů, z nichž druhý obsahoval soupis nejzajímavějších cest po Evropě, založený na tehdy známé a rozšířené bibliografii starých a nových cestopisů hallského komisního rady Gottlieba Heinricha Stucka.²⁹⁸

²⁹⁴ WILLEBRAND, J. P., *Reisen in Deutschland*, s. 5.

²⁹⁵ Tamtéž, s. 62. Pro Willebranda je typické, že se zajímal především o městskou správu, o jejíž ideální podobě i publikoval. Viz WILLEBRAND, J. P., *Grundriß einer schönen Stadt, in Absicht ihrer Anlage und Einrichtung, zur Bequemlichkeit, zum Vergnügen, zum Anwachs und zur Erhaltung ihrer Einwohner, nach bekannten Mustern entworfen : nebst einer Vorrede von der Wirkung des Clima auf die Gesinnung und Gesetzgebung der Völker*. Hamburg 1775-76.

²⁹⁶ WILLEBRAND, J. P., *Reisen in Deutschland*, s. 12.

²⁹⁷ BERCHTOLD, L., *Anweisung für Reisende nebst einer systematischen Sammlung zweckmässiger und nützlicher Fragen*, 2 díly, Braunschweig 1791.

²⁹⁸ STUCK, G. H., *Verzeichnis von aeltern und neuern Land- und Reisebeschreibungen*, Halle 1784.

Z metodologického hlediska je však důležitější první část, která představovala kombinaci Willebrandových poznámek a Tuckerových teoreticky zaměřených instrukcí. Berchtold se podobně jako Willebrand věnoval také praktickým otázkám spojeným s výběrem vhodného ubytování, přípravou zavazadel nebo opatřením na ochranu zdraví a majetku nezkušeného cestovatele.²⁹⁹ Inspirace Tuckerem byla zřejmá z dalších částí spisu, které systematizovaly způsob poznání a postup třídění nově nabytých informací. Stejně jako pro Tuckera a Willebranda byla také pro Berchtolda zásadním předpokladem plodně prožitě cestovatelské zkušenosti dobrá znalost domácí situace. Jak již napovídá jejich název, instrukce byly určeny pro „patriotického“ cestovatele a smysl návštěvy cizích zemí spočíval ve srovnání domácích a zahraničních poměrů. Toto srovnání, pakliže bylo náležitě využito, mohlo vést k navržení zlepšení v oblastech, v nichž vlast zaostávala. Jak Berchtold shrnul, měl „filozofický cestovatel pohlížet na svou vlast jako na nemocného přítele, pro kterého hledá radu po celém světě.“³⁰⁰

Vedle dobré znalosti domácího prostředí byla pro Berchtolda dobré informovanost o zemích, jež měly být navštíveny. Jen předchozími vědomostmi dobře vybavený cestovatel mohl nově nabyté poznatky zasadit do správného kontextu a využít je nejen k „vlastnímu zlepšení, ale i ku prospěchu celého lidstva.“³⁰¹ Konečným výsledkem správně vykonané cesty bylo zveřejnění získaných znalostí, ty však musely být jasně a srozumitelně utříděny. Proto Berchtold nabídl také sérii otázek, které pokrývaly nejdůležitější oblasti a určily, na jaké aspekty se má cestovatel zaměřit. V rámci fyzické podoby navštíveného regionu měla být pozornost věnována jeho administrativnímu členění, politickým hranicím a geografickým rysům, jako byla pohoří a vodní toky.³⁰² Další tematický okruh představovala demografie, kde měl být zájem soustředěn především na venkovské obyvatelstvo, jeho vztah ke šlechtě a míru jeho svobod. Tento úhel pohledu umožnil vhléd do dalších fenoménů – širšího společenského uspořádání, podoby zemědělství a krajiny ve venkovských oblastech.³⁰³ Vliv na zemědělství mělo také převládající náboženské vyznání. Cestovatel se měl zajímat, zda místní církve

²⁹⁹ BERCHTOLD, L., *An essay to direct and extend the inquiries of patriotic travellers : with further observations on the means of preserving the life, health, & property of the unexperienced in their journeys by land and sea : Also a series of journeys by land and sea ... comprising the most serious points relative to the objects of all travels. To which is annexed a list of English and foreign works, intended for the instruction and benefit of travellers, & a catalogue of the most interesting European travels*, 2 díly, London 1789, zde 1. díl, s. 47-61, 66-76.

³⁰⁰ Tamtéž, s. 85.

³⁰¹ Tamtéž, s. 2.

³⁰² Tamtéž, s. 95-102.

³⁰³ Tamtéž, s. 115-137.

nekladla překážky pilné práci tím, že by stanovila příliš mnoho svátků, či pořádala neúměrný počet procesí. Podobně retardující účinek měly také časté vojenské konskripce.³⁰⁴ Zbývající skupiny otázek se týkaly obchodu, manufaktur, práva, vzdělání, charitativních institucí, šlechty, vlády, daní, armády a národních charakteristik. Výzkum, jež měl cestovatel na základě Berchtoldových instrukcí provést, tak podrobně pokrýl všechny aspekty ekonomického, politického a sociálního života a jeho výsledkem byl – v ideálním případě – vyčerpávající etnografický, demografický a politicko-administrativní obraz jednotlivých zemí. Patrnou hybnou silou, skrývající se za většinou otázek, byla efektivita a schopnost využít dané možnosti. Cestovatel se tak měl ve svém hodnocení neustále řídit tzv. obecným smyslem pro zlepšení (*general spirit of improvement*), jenž byl základním měřítkem kvality prostředí.³⁰⁵

Tři příklady analyzovaných instrukcí, jež byly vybrány na základě jejich dobové rozšířenosti a obliby,³⁰⁶ dovolují odhalit znaky, které jsou vlastní německému a anglickému prostředí. Pro všechny tři autory byl příznačný důraz na objektivitu a faktickou správnost cestovatelských publikací. „Pravdivá“ charakteristika, ve smyslu přesného vyličení skutečnosti, byla primárním cílem Josiaha Tuckera, dle něž by zastírání nedostatků pouze znemožnilo budoucí zlepšení popisovaného regionu.³⁰⁷ Peter Willebrand pak podněcoval své čtenáře, aby prospěli svým spoluobčanům tím, že se jim nebudou zdráhat sdělit ani takové poznatky, které by mohly zklamat jejich pozitivní očekávání.³⁰⁸ A také pro Leopolda Berchtolda představovala pravdivá výpověď základ autorova snažení a „pravdivosti“ se v případě potřeby musely podříditi i stylistické

³⁰⁴ Tamtéž, s. 170.

³⁰⁵ STAGL, J., *A history of curiosity: the theory of travel, 1550-1800*, Chur 1995, s. 223.

³⁰⁶ Srov. např. k J. Tuckerovi MAYHEW, R. J., *Enlightenment geography: the political languages of British geography, 1650-1850*, Studies in Modern History, Basingstoke 2000, s. 142; k J. P.

Willebrandovi SCHWIBBE, G., *Wahrgenommen: Die sinnliche Erfahrung der Stadt*, Internationale Hochschulschriften 402, Münster 2002, s. 88 a k L. Berchtoldovi FRASER, S., *Count Leopold Berchtold: Eighteenth Century Educational Travel Counselor*, in: Peabody Journal of Education 40, 1962 (1), s. 4-11.

³⁰⁷ Srov.: „In regard to what the Author hath said particularly about his native Country, the candid and judicious Reader will easily perceive, that his Design was neither to commend, nor blame indiscriminately; but to speak as impartially as he could, and then, having set forth, what appeared to him to be the *Truth*, to leave it to operate and take its Course.” Viz. TUCKER, J., c. d., s. 63.

³⁰⁸ Srov.: „Bemerken Sie zum Vergnügen und zur Belehrung Ihrer Mitbürger in der menschlichen Gesellschaft, was Sie auf Ihrer Reise beobachtungswürdig finden, und schämen sie sich nicht, zu bekennen und bekannt zu machen, wodurch Ihre vorgefaßte Meynungen sind betrogen worden.“ Viz WILLEBRAND, J. P., *Reisen in Deutschland*, s. 477-478.

nároky.³⁰⁹ Všechny procestované země tak měly být popsány na základě objektivního pozorování, do kterého se nepromítají autorovy subjektivní výhrady a předsudky.

Tento způsob pozorování byl usnadněn pomocí kodifikace fenoménů, na něž se měl cestovatel během svých návštěv soustředit. Téměř encyklopedický způsob zaznamenávání informací z odvětví jako byla geografie, politika, etnografie, mineralogie či botanika odrážel jednu z příznačných hodnot osvěcenské střední třídy – snahu o akumulaci vědění a „inventarizaci dostupných poznatků.“³¹⁰ Výběr oblastí, jimž byla věnována pozornost, byl ovlivněn také cestovatelovým osobním zájmem a jeho profesí. Přesto lze u jednotlivých osvěcenských cestopisů pozorovat jistou podobnost, která je výsledkem existujícího normovaného katalogu poznatků, jež byly ve své době považovány za pozoruhodné a jimž měl věnovat pozornost nejen cestovatel, ale také budoucí čtenář.³¹¹

Další podmínkou vyzdvihnutou všemi třemi autory byla dobrá povědomost o domácích poměrech. Ta cestovateli umožnila provést konkluzivní srovnání, jež reprezentovala zásadní předpoklad pro následná hodnocení. Domácí prostředí, a to jak ve smyslu podkladu pro srovnání, tak ve smyslu identitotvorného činitele, se tak neustále promítalo do způsobu pozorování, a tím také do výsledného popisu.

Porovnávání mezi známým a neznámým, sloužící jakožto základní pozorovací metoda, lze interpretovat ve dvou rovinách. V přímém smyslu umožňovalo posoudit kvalitativní rozdíly, jejichž objektivní zhodnocení odkrylo pozitiva a negativa nejen v nově navštívených, ale také v domácích oblastech. Odhalení těchto předností a nedokonalostí pak mohlo cestovatele dovést k onomu patriotickému cíli, spočívajícímu ve vylepšení „zdravotního stavu vlasti.“³¹²

Jak napovídají především Tuckerovy a Berchtoldovy instrukce, byl jeden z hlavních fenoménů, na něž se měl cestovatel soustředit, stupeň „kultivace“ daného regionu. Tento zájem vyplýval do značné míry z typického raně novověkého vztahu k přírodě,

³⁰⁹ Srov.: „Wahrheitsgetreue Wiedergabe ,ist das erste und wichtigste, worauf man zu sehen hat, die Schönheit des Stils steht ihr weit nach, und muß ihr ganz weichen, so bald sie nicht neben einander bestehen können.“

Z německé verze Berchtoldova spisu, cit. dle HENTSCHEL, U., *Die Reiseliteratur am Ausgang des 18. Jahrhunderts. Vom gelehrten Bericht zur literarischen Beschreibung*, in: Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur 16, 1991 (2), s. 51-83, zde s. 57-58.

³¹⁰ BEYRER, K., c. d., s. 121.

³¹¹ WITTHÖFT, H., *Reiseanleitungen, Reisemodalitäten, Reisekosten im 18. Jahrhundert*, in: KRASNOBAEV B. I. – ROBEL, G. – ZEMAN, H. (ed.), *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforschung*, Berlin 1980, s. 39-50, zde s. 40.

³¹² BERCHTOLD, L., c. d., s. 85.

kteřá ve své původní formě nenabízela přílišné estetické uspokojení a jejíž pravá hodnota se projevila až po zušlechťujícím zásahu lidské ruky.³¹³ Současne však byl důraz na kultivaci ovlivněn i sociální transformací cestování. Masověji cestující střední třída totiž vnesla do hodnocení a posuzování krajiny hledisko jejího hospodářského využití. Kauzální systém příčin a následků, díky němuž byla vysvětlena ať již uspokojující nebo neuspokojující podoba navštíveného regionu pak kladl důraz na komplexní popis, v němž byly reprezentovány různé aspekty politického, hospodářského, kulturního a společenského života.

Nepřímé, mnohdy podvědomé srovnání známého a neznámého nebylo výsledkem „objektivně“ prováděného porovnání, ale odráželo individuální ukotvení cestovatele v domácí kultuře a hodnoty, které byly touto kulturou vytvářeny a zastávány. I přesto, že měl být objektivní popis primárním cílem autorova snažení a mnozí z autorů se proti průniku subjektivních vlivů snažili otevřeně vymezit, nebylo v jejich silách se od subjektivního hodnocení oprostít. Osvícenskou cestopisnou literaturu lze sice posuzovat na základě jejího základního účelu, tj. seznámení čtenáře s neznámými regiony, případně novými poznatky o známějších oblastech, není však možné ji považovat pouze za bezvýhradně objektivní obraz navštívených zemí. Stejně jako vnější podoba okolí se do výsledného textu promítaly subjektivní faktory a identita cestovatele, formovaná prostředím jeho socializace.³¹⁴ V návaznosti na tezi německého historika Michaela Harbsmeiera, tak lze předpokládat, že právě „specifický způsob myšlení cestovatele“ a „nepřímě také mentalita jeho vlasti“ se bude zásadním způsobem odrážet do zobrazované tematiky.³¹⁵

Otázky vztahující se k objektivitě a subjektivitě popisu v cestopisech 2. poloviny 18. století zde nejsou nastoleny s cílem posoudit, nakolik je možné akceptovat tyto prameny jako realitu zobrazující texty. K tomuto problému se již v minulosti vyjádřilo mnoho historiků a literárních vědců, jejichž bádání se do značné míry odvíjí od Harbsmeierovy teze.³¹⁶ Pro tuto práci je důležitější přistupovat k fenoménům „pravdivosti“ a „objektivitě“ jako k historickým kategoriím, ke kterým se vztahují samotní autoři osvícenských cestopisů. Jak pro ně, tak pro jejich publikum měly tyto pojmy ústřední

³¹³ GOTTHARD, A., *In der Ferne. Die Wahrnehmung des Raums in der Vormoderne*, Frankfurt am Main/New York 2007, s. 115-117.

³¹⁴ Více k tomuto GIESEN, B., *Intellectuals and the German nation*, Cambridge – New York 1998, s. 15-16.

³¹⁵ HARBSMEIER M., c. d., s. 1-2.

³¹⁶ FISCHER, T., c. d., s. 21.

význam a pokud byly údaje publikované v cestopisech v tomto rámci akceptovány širším publikem, měly zásadní podíl na vytváření dobového společenského povědomí o „reálném“ charakteru popisovaných geografických oblastí.

Formální a obsahový rámec cestopisné literatury druhé poloviny 18. století, do kterého se odráží vliv instruktážních příruček a společensko-funkční transformace cestování, tvoří několik základních charakteristik. Těmi jsou ocenění stupně kultivace jednotlivých regionů, snaha (byť limitovaná) o jejich objektivní popis, vědomé (či podvědomé) srovnání s domácím prostředím a katalogizované zprostředkování informací, vyplývající z normovaného společenského zájmu. Cílem této kapitoly je analyzovat, jakým způsobem byl v tomto rámci reprezentován geografický prostor, a na základě kterých kritérií byl tento prostor členěn.

Stěžejní pro tuto práci je perspektiva cestovatele, tj. aktéra, který je díky svému pohybu v prostoru s prostorovými fenomény neustále konfrontován a pro kterého je překračování hranic nevyhnutelné. Vnímání prostoru a hranic však není tvořeno pouhou konkrétní zkušeností, ale také již dříve osvojenými geografickými poznatky. To umožňovalo cestovatelům vnímat prostor nejen ve formě jednotlivých, každodenně pozorovaných úseků, ale také jako komplexní kategorii, jejíž strukturace podléhá určitým obecným zásadám. V tomto případě se tak mísí konkrétní, na každodenní zkušenosti založený pohled a povědomí o začlenění pozorovaných jednotlivostí do širšího prostorového systému.

Mezi základní prostorově členící faktory patří bezpochyby politické hranice. Povědomí o jejich existenci nebylo pouze výsledkem přímé zkušenosti s jejich přechodem, ale vycházelo rovným dílem ze znalosti evropské geopolitické situace. Otázkou je, nakolik bylo politické rozdělení ve druhé polovině 18. století chápáno jako konstitutivní pro produkci zásadních rozdílů mezi jednotlivými státními celky. V kontextu zde analyzovaného česko-německého a irsko-britského příkladu je tak pozornost zaměřena nejen na politické ohraničení Čech a Irska, ale také na alternativní mezníky, které lze souhrnně označit jako hranice kulturní. Ty mohou být produkovány jazykovými, náboženskými, či civilizačními rozdíly nebo mohou odrážet specifický způsob hodnocení geografického prostoru, vyplývající z osvícenských estetických preferencí. Vnímání těchto hranic je pak do značné míry ovlivněno kulturním a společenským zázemím jednotlivých autorů.

2. Země na konci světa? Čechy ve vnímání německých cestovatelů 18. století

„So sind wir also nunmehr in Böhmen, mein lieber Konrad! Das habe ich mir immer so weit hingedacht, hinten am Ende der Welt, wo ich niemals hinkommen würde; und bin doch nun da! Auch dachte ich immer: da müßte es ganz anders seyn, als in Braunschweig; und es sieht doch hier ungefähr eben so aus. Doch nein! Manches ist hier anders; manches – freue dich, lieber Landsmann! – ist bei uns doch wirklich viel besser“³¹⁷

Těmito slovy vylíčil svůj příchod do Čech jeden z hrdinů cestopisu brunšvického spisovatele a pedagoga Johanna Heinricha Campeho. Pro potřeby mladého čtenáře stylizoval Campe knihu do podoby sbírky dopisů svých synovců Karla a Eduarda z rodinné cesty do Karlových Varů; jako skutečný autor do ní však promítl své znalosti a osobní zkušenosti. V jeho pojetí Čechy reprezentovaly zemi, jež se brunšvickým cestovatelům zdála být „na konci světa“ a kde tak geografická vzdálenost navozovala představu o kulturní odlišnosti. Toto mínění si Karl Campe opravil až poté, co v Čechách strávil první dny, zjišťuje, že se zde od jeho domácího prostředí příliš mnoho neliší. Campeho výchovná publikace měla rozšířit obzory mladých čtenářů a zdůrazňovala tak hodnotu poznání založeného na osobní zkušenosti. Rozdíl mezi prvotní představou a následným poznáním byl sice tyto potřeby poněkud nadsazen, to však neznamenal, že by vnímání Čech jako okrajového a stranou cestovatelského zájmu ležícího regionu bylo naprosto výjimečné.

Představa o kulturní odlišnosti Čech nebyla dána pouze jejich geografickou polohou a nesdíleli ji výlučně cestovatelé ze vzdálenějších říšských teritorií. Podobně uvažoval také Joachim Schulz, který svou první cestu do Čech podnikl v osmdesátých letech 18. století; tedy v době, kdy před svým přesídlením do kuronské Mitavy v roce 1791 žil v nepříliš vzdálených Drážďanech. Cestování doporučil Schulzovi přítel, který měl obavy o jeho zdravotní stav. Aby mu Schulz dokázal, že není tak slabý, oznámil příteli v dopise, že si za cíl své cesty nezvolil žádné snadno dostupné a pohodlné letoviště v říši (tak jak mu bylo doporučováno), ale exotičtější Čechy. Cítil se totiž natolik zdravý, aby

³¹⁷ CAMPE, J. H., c. d., s. 159.

zde překonal „všechny obtíže vyplývající z neznalosti řeči a špatné úrovně místních hostinců.“³¹⁸

Ačkoli byly Čechy (stejně jako Brunšvicko a Sasko) jedním z teritorií Svaté říše římské a němčina zde byla zemským jazykem, nezdála se být tato skutečnost natolik důležitá, aby v cestovatelích před jejich návštěvou navodila dojem politické, či kulturní spřízněnosti. Tento názor však mohl být modifikován poté, co se cestovatelé důkladněji seznámili s českým územím, jež tak získalo pevnější kontury na jejich mentálních mapách.

2. 1. Pohoří, hraniční kámen a boží muka: tři podoby jedné hranice

Velká část cestovatelů z německých států, a zvláště ti, kteří plánovali pobyt v některém z pohraničních lázeňských měst, přijížděla do Čech směrem z Drážďan nebo ze Saské Kamenice. Překročení hranice, které bylo nevyhnutelně spojeno i s cestou přes Krušné hory, nenechalo téměř nikoho bez odezvy. Reflektován byl nejen samotný akt přechodu politické hranice, ale také dramatická změna okolí daná kontrastem mezi malebnou, úrodnou a dobře obhospodařenou krajinou, kterou mohl cestovatel pozorovat v labském údolí po odjezdu z Drážďan, a nehostinnými oblastmi nacházejícími se ve výše položených částech krušnohorského hřebene.

Náhlou proměnu v podobě krajiny na česko-saském pomezí vylíčil ve svých publikovaných dopisech z cesty do Teplic uskutečněné v roce 1782 drážďanský profesor Wilhelm Gottlieb Becker. V duchu osvícenské tradice se snažil hodnověrně popsat projížděné okolí a patřičně zhodnotit míru jeho kultivace. Již za Drážďany se Beckerovi otevřely půvabné výhledy na úhledné vinice a pahorky porostlé remízky. Pocit uspokojení se zvýšil po návštěvě výletních sídel saských kurfiřtů – zámečků Pillnitz a Sedlitz ležících na labském břehu mezi Drážďany a Pirnou. Předmětem Beckerova obdivu však nebyly pouze obě barokní stavby a rozsáhlé zahrady, které za svůj atraktivní vzhled vděčily saskému kurfiřtovi Augustu Silnému, ale i přilehlá pole a vesnice. Becker zde se zájmem sledoval způsob obdělání půdy. Ta byla, dle jeho názoru, dobře využita nejen v níže položených oblastech, kde se dařilo ovoci a obilovinám, ale i na vyšších, kamenitých místech, kde vhodně převládalo pěstování lnu.

³¹⁸ ANONYM [SCHULZ, J. CH.], *Briefe...*, zde 1787/1, s. 589.

Rozdíly v produkci a vzájemná závislost obou regionů nebyly místnímu obyvatelstvu na škodu, ale naopak podporovaly jeho vrozenou pílí a čilou hospodářskou výměnu. Pozitivní dopad na místní ekonomickou úroveň umocňovala také „otcovská“ pozornost, kterou této oblasti věnoval saský kurfiřt.³¹⁹

Pěstěný vzhled krajiny v labském údolí mezi Drážďany a Pirnou tak u Beckera pocházejícího ze Saska, umocnil pocit patriotické pýchy na okolí rodného města. Podobné uspokojení na této trase cítili také další cestující. S jejich postupem do nitra Krušných hor se však tato pastorální idyla postupně vytrácela a místo ní se objevily pocity stísněnosti a obavy z rapidně se zhoršující kvality cest. Becker, jehož pracovní povinnosti zavedly až do švýcarských Alp, se neubráníl přirovnání strmějších krušnohorských hřbetů k evropským velehorám, byl však na podobné nesnáze díky předchozí zkušenosti připraven. Méně zkušení cestovatelé, a to zvláště ti, kteří si od cesty do některého z českých lázeňských měst slibovali zlepšení svého zdravotního stavu, se s těmito obtížemi vyrovnávali jen velmi těžce. Na špatnou úroveň krušnohorských cest si po příjezdu do Karlových Varů ze saského Schneebergu stěžoval také anonymní autor několika dopisů, uveřejněných v časopise *Deutsches Magazin* v roce 1793, který do lázní doprovázel svého nemocného otce:

„Gestern sind wir glücklich hier angekommen, und ich freue mich, daß mein guter Vater die Beschwerden der Reise nun ertragen hat. Wir haben es selbst erfahren, daß die Reisenden, welche so bittere Klagen über den Weg von Schneeberg hierher führen, nichts übertreiben. [...] Ich bin überzeugt, daß die armen hypochondristen Personen, welchen das hiesige Wasser besonders heilsam seyn soll, einen Theil der guten Wirkung desselben auf die Erschütterungen schreiben müssen, denen sie auf den höchst rauben Wegen ausgesetzt sind.“³²⁰

Strmé a kamenité horské cesty byly nebezpečné nejen pro zdraví cestujících, ale i pro koně a dopravní prostředky. Na mnohých místech byla silnice tak úzká, že stěží umožnila projetí dostavníku, a při cestě dolů musela být kola kočárů bržděna, aby byla snížena rychlost. Díky tomu opouštěli mnozí cestující v nebezpečných úsecích kočár a absolvovali část cesty pěšky. Výhledy na divokou horskou přírodu, jež si cestující při

³¹⁹ BECKER, W. G., *Reise von Dreßden nach Tepliz in Böhmen. An den Geheimen Kriegs Rath Müller in Leipzig*, in: *Göttingisches Magazin der Wissenschaften und Litteratur* 3, 1783/4, s. 530 – 562, zde s. 532-533.

³²⁰ ANONYM, *Neue Briefe über Carlsbad, vom Jahr 1792*, in: *Deutsches Magazin*, 1793, sv. 5, s. 361-368, zde s. 361.

pěší túře mohli vychutnat lépe než z uzavřeného prostředí dostavníku, však v této době ocenili pouze první příznivci romantických ideálů.

K těmto výjimkám patřila již zmíněná spisovatelka a společnice dcer kuronského říšského hraběte Friedricha von Medem, Sophie Becker. Společně s Elisou a Dorotheou von Medem vytvořila v Kuronsku umělecký kroužek, zajímající se intenzivně o nejnovější kulturní dění a čerpající z čilého společenského ruchu na hraběcím dvoře. Součástí kulturního zájmu a vzdělání bylo také udržování styků s předními představiteli německého literárního života, mezi jinými s filozofem a estetikem Mosesem Mendelssohnem nebo preromantickým básníkem Friedrichem Gottliebem Klopstockem. Inspirující byla pro Sophii Becker cesta po německých zemích, kterou podnikla s Elisou von Medem v letech 1784 a 1785 a jejíž součástí byl také pobyt v Karlových Varech. Podobně jako další cestovatelé přijely obě ženy do lázní ze saských Drážďan. Na rozdíl od praktičtější zaměřených osvícenských komentátorů, zajímajících se především o stav zemědělství v údolí kolem Labe, si z tohoto úseku Sophie do svého deníku zaznamenala pouze přejezd přes Krušné hory. I přes fyzickou námahu, kterou vyžadovalo pěší zdolání nejpříkřejších svahů, byla Sophie jako jedna z mála okouzlena výhledy na „rozeklaná skaliska a děsivé propasti“, které v pozorovateli vzbuzovaly pocit ohromení a příjemné stísněnosti. Sophii samotnou přivedl pohled na „divokou krásu přírody“ k filozoficko-náboženskému zamyšlení a srovnání vyčerpávající cesty se strastiplnou pozemskou poutí:

„Mir war der ganze Weg ein Bild unseres Erdenlebens voll Mühe und Steine des Anstoßes, dann zur Linken und Rechten ein Blümchen, in der Ferne die schönen Gefilde der Phantasie und strahlenden Hoffnung – mit jeder Stufe des Alters eine ganz andre Aussicht, als die vorhergehende vermuten ließ – endlich das Ziel des Pilgers, jene lebende Quelle, aus welcher das müde Herz Labung und süße Erquickung nach der beschwerlichen Reise zu schöpfen verlangt.“³²¹

Podobná srovnání a zasazení individuálních prožitků do širšího náboženského rámce bylo příznačné pro stoupence pozdního pietismu, etablujícího se společně s literárním sentimentalismem jako protiváha osvícenského racionalismu. V literárních kruzích, kde přední místo zaujímal právě Klopstock, byla tato pozice vyjádřena důrazem na citový

³²¹ SCHWARZ, S., *Vor hundert Jahren. Elise von der Reckes Reisen durch Deutschland 1784-86 nach dem Tagebuche ihrer Begleiterin Sophie Becker*, Stuttgart 1884, s. 32.

prožitek jako protiklad k rozumově stanoveným principům.³²² Sophie Becker byla díky svým společenským stykům dobře obeznána s nejnovějšími uměleckými proudy, a není proto překvapivé, že ovlivnily nejen její literární styl, ale i způsob vnímání okolního světa.

Tento pohled na přírodu byl však ve druhé polovině 18. století výjimkou a až do konce století tak převažovaly stížnosti nad přestálou námahou a utrpením. Uchýlil se k nim také spisovatel Karl Friedrich Kretschmann, který sice také patřil k literátům ovlivněným Klopstockovým dílem, inspirativní však pro něj nebyla Klopstockova sentimentální tvorba, ale díla v duchu bardské poezie.

Literní zájem ovlivnil u Kretschmanna, známého v uměleckých kruzích jako Bard Rhingulph, způsob popisu využívající reference na antickou mytologii. Úrodnou nížinu kolem Labe tak charakterizoval jako požehnanou bohyněmi Flórou a Ceres, jejich vláda však končila v krušnohorském podhůří, kde byl cestující konfrontován se známkami těžební činnosti. „Kouř z tavicích pecí znečišťující horský vzduch, všudypřítomné bušení stoupočen a stále více se kupící hory těžebního odpadu“ tak symbolicky otvíraly vstup do svatyně Vulkána, boha ohně a kovářství a Plúta, patrona nerostného bohatství.³²³ Toto přirovnání se postupně proměnilo do ustáleného literárního klišé pro popis hornictvím poznamenané části krušnohorské krajiny. Setkáme se s ním i v dopisech Karla Julia Webera z jeho cest po Německu publikovaných v letech 1826 až 1828. Weber se, podobně jako mnozí jiní autoři, inspiroval již dříve vydanými cestopisy a podílel se na dalším rozšiřování použitých literárních obrátů a charakteristik. Z obou děl byl však patrný také myšlenkový posun a důraz na rozdílná témata, daný časovým odstupem. Zatímco Kretschmann použil mytologickou parabolou k vyjádření uspokojení z pohledu na úrodná pole a pastviny a zároveň nelibosti nad negativní podobou důlní krajiny, Weberovi, jehož cestopis vznikl o tři desetiletí později, sloužilo stejné přirovnání jako úvod k sociální kritice postavení krušnohorských horníků. Ti totiž dle Webera neměli mnoho příležitostí vstoupit do onoho kvetoucího království bohyň Ceres a Flory a byli odkázáni na život v „dusné a smutné zemi Plúta a Mulcibera.“³²⁴

³²² KAISER, G., *Aufklärung, Empfindsamkeit, Sturm und Drang*, Tübingen 1991, s. 106-110.

³²³ KRETSCHMANN, K. F., c. d., s. 48-49.

³²⁴ WEBER, K. J., *Deutschland, oder Briefe eines in Deutschland reisenden Deutschen*, 4 díly, Stuttgart 1826-1828, zde 3. díl, 1828, s. 144-145.

Karla Kretschmanna opustilo rozjímání nad esteticky-mytologickou podobou krajiny poté, co postoupil do výše položených oblastí v okolí saského Schneebergu. Cestu přes krušnohorský hřeben do Čech líčil již prozaicky, bez básnických metafor:

„Zwanzigmal in Gefahr, Wagen und Zeug an den Felswänden zu zerschmettern, zerrüttelt, gequetscht, und wirklich krank, kam ich erst bei spätem Abende nach Schneeberg. [...] Auf elenden Straßen, durch traurige Gegend, bei immer fortwährendem Regen, über Eibenstock, einem nicht uneben (oder vielmehr nicht ebenen) Bergstädtchen, gelangte ich endlich über die Sächsische Grenze nach Böhmen.“³²⁵

Ani zpáteční cesta, kterou Kretschmann na doporučení přátel absolvoval po staré teplické silnici vedoucí z Teplic přes Supí horu (Geiersberg), Habartice (Ebersdorf) až do saského Donína (Dohna) nebyla o mnoho lepší. Ve svých dopisech se svěřuje, že ho ještě dlouho mrazilo při vzpomínce na strmé a úzké stezky a na momentální úzkost, kterou v něm vzbuzoval pohled do hlubokých propastí. Díky neustále přítomnému pocitu nebezpečí jej tak nemohl potěšit ani jinak romantický výhled na zříceninu hradu Kyšperk.³²⁶

Ještě ve druhé polovině 18. století tak bylo překročení horských hřebenů spíše trpěnou nutností než turistickým požitekem. S obdivem k hornaté krajině se v německých cestopisech setkáme ve větší míře až na počátku století následujícího, kdy se pod vlivem filosofie a výtvarného umění mění pojetí estetiky a estetického vnímání.³²⁷ Negativní pocity při cestě přes Krušné hory byly navíc umocněny kontrastem se vzpomínkou na saskou polabskou oblast, která pro osvícenského cestovatele reprezentovala ideál „produktivní, prosperující a zemědělské krajiny.“³²⁸

Nepohodlí, se kterým se cestovatel musel vyrovnat, nebylo jediným důvodem negativního vnímání krušnohorského hřebenu. Další narušení plynulosti cesty totiž přinášela rakouská celní kontrola, o jejíž důkladnosti a přísnosti kolovaly mezi cestujícími odstrašující pověsti. Ostraha západní hranice rakouské monarchie se důkladněji organizovala právě v průběhu 18. století po konci sedmileté války. V této době došlo k posílení významu vnější hranice, která se postupně etablovala jako prostředek teritoriálního vymezení politicko-administrativní působnosti státu a jako

³²⁵ KRETSCHMANN, K. F., c. d., s. 59-61.

³²⁶ Tamtéž, s. 278-290.

³²⁷ STIBRAL, K., *Proč je příroda krásná? Estetické vnímání přírody v novověku*, Praha 2005, s. 74-114.

³²⁸ WHYTE, I. D., *Landscape and history since 1500*, London 2002, s. 71.

nástroj k ochraně státního hospodářství.³²⁹ Samotná celní prohlídka příslušela celním úředníkům, kteří podléhali celním inspektorům v příslušném kraji. Ochrana hranic, tj. zejména stíhání dezertérů a dohled nad nezákonným pohybem osob, byla svěřena pohraniční strážci, tzv. kordonistům.³³⁰ Většinu cestujících postihla rakouská kontrola ve dvou směrech: v politické rovině se jednalo o nutnost disponovat řádně označenými cestovními doklady a v ekonomické rovině to byla potřeba seznámit se s platnými celními vyhláškami, obsahujícími seznam zakázaných nebo restrikcím podléhajících produktů.

V průběhu 18. století se popis přechodu rakouské hranice a chování příslušníků rakouské celní správy ustálil do téměř jednotné negativní formy, se kterou byli cestovatelé do Čech dobře obeznámeni. K nespokojenosti přispělo jak chování rakouských celníků, tak různá omezení vyplývající z celního řádu. Celní prohlídka se mohla konat pouze ve dne a úředníkům byla navíc vyhrazena dvouhodinová polední přestávka. Mimo pracovní dobu byla přes silnici spuštěna závora, která se otvírala pouze pro významné osobnosti a kurýry. To mnohé cestující zdržovalo v jejich cestě a nutilo je to využívat služeb k celním přidružených hostinských zařízení, jejichž kvalita nebyla příliš vysoká. Celní řád navíc stanovoval poplatky nejen za proclení obchodovatelného zboží, ale i za soukromá zavazadla, což se mnohým zdálo jako neadekvátní požadavek ze strany rakouské vlády.³³¹ Z těchto důvodů již pouhé zpozorování černo-žlutého hraničního sloupu a rakouského dvouhlavého orla vzbuzovalo tíseň a obavy. K jejich rozšíření jistě napomohlo i takové líčení, které svým čtenářů nabídl Johann Peter Willebrand, jenž rakouskou hranici překročil na cestě do Karlových Varů v blízkosti saského Adorfu:

„Etwa eine Meile von Adorf musste ich vor einem gelb und schwarz bemalten Schlagbaum stille halten, wo der Zollinspector und Visitor meine Coffres, ja sogar meinem Reisebeutel mit Nachtzeug besiegelte; und da ich nur ein Wort sprach: nämlich, ich wüßte gewiß, daß es dem Hofe nicht zuwider wäre, ein wenig Nachsicht mit Reisenden nach Carlsbad zu gebrauchen, so ward dieser Ehrenmann wie ein Bassa aufgebracht, und schwur bey seinem noch nicht geschornen Bart, daß ich es lediglich

³²⁹ PACHOLKIV, S., *Das Werden einer Grenze: Galizien 1772 – 1867*, in: HEINDEL – SAURER (ed.), c. d., s. 517-617, zde s. 561.

³³⁰ BRODESSER, S. et col., *Celnictví v Československu: minulost a přítomnost*, Praha 1982, s. 72.

³³¹ Tamtéž, s. 68.

seiner Gnade zu danken hätte, wenn ich nicht einige Stunden hier halten müßte, bevor ich abgefertigt würde.“³³²

Také mitavský profesor a spisovatel Joachim Christoph Schulz popisoval bázeň, již v něm vzbuzoval pohled na dvouhlavého orla, a trpělivost, s jakou si díky přítomnosti rakouského státního znaku nechal prohledat zavazadla.³³³ Při kontrole zavazadel se cestujícím nabízely dvě možnosti. První možností byla kontrola přímo na hranici. Druhá možnost, využívaná zejména těmi, jejichž cíl nebyl daleko od hranic, spočívala v pouhém označení zavazadel rakouskou pečeti a ve vydání průchodního dokumentu, udávajícího počet zavazadel. Zapečetěná zavazadla nesměla být během cesty na rakouském území otevřena a podléhala kontrole přímo v cílovém místě cesty, nejčastěji v jednom z lázeňských měst.³³⁴ Tento způsob však nebyl nutně jednodušší. O tom se přesvědčil jeden z návštěvníků Karlových Varů, kterému byl díky chybě celního úředníka a vlastní nepozornosti vystaven doklad na dvě zavazadla, i když ve skutečnosti disponoval pouze jedním. Jen s obtížemi pak při vlastní kontrole v Karlových Varech vysvětloval, že druhé zavazadlo bylo v průchodním listě uvedeno omylem a že nesloužilo k pašování zakázaného zboží.³³⁵

Zdrojem nelibosti u cestujících byly především celní předpisy omezující, příp. vysoce zpoplatňující import takových komodit jako tabák a víno, byť byly určeny jen pro vlastní spotřebu. Ti, kteří se před cestou s tímto nařízením neseznámili, litovali svých zásob, jež musely zůstat v rukou rakouských celníků, a pro ostatní mělo toto nařízení aspoň nepřímý dopad, neboť na území rakouské monarchie byla zahraniční vína díky vysoké ceně téměř nedostupná, a návštěvníci se tak museli omezit na konzumaci vín domácí produkce, jež se mezi cizinci netěšila přílišné oblibě.³³⁶

V průběhu času se nepříznivý obraz rakouské celní kontroly natolik ustálil, že zajímavé již nebylo informovat o tom, jakým dalším nepříjemnostem byl cestující vystaven, ale naopak o situacích, kdy tyto obavy nebyly naplněny. Takto překvapen byl mezi jinými také Karl Kretschmann, který si nepostěžoval ani nad tím, že na celnici musí přečkat poledne vyhrazené pro přestávku rakouských celníků:

³³² WILLEBRAND, J. P., *Nachrichten...*, s. 34.

³³³ ANONYM [SCHULZ, J. CH.], c. d., zde 1787/1, s. 591.

³³⁴ Srov. např. BRÜCKMANN, F. H., *Bemerkungen auf einer Reise nach Karlsbad*, Braunschweig 1785, s. 5-6.

³³⁵ CAMPE, J. H., c. d., s. 158.

³³⁶ WILLEBRAND, J. P., *Nachrichten...*, s. 75.

„In Hirschenstand, dem ersten böhmischen Dorfe und Grenz-Mauthstelle, mußte ich Halt machen, und blieb da über Mittag. Ich fand die sonst so verschriene kaiserliche Mauth gar nicht übertrieben strenge, und die Zollbedienten waren artig und höflich genug.“³³⁷

Nad to ho překvapilo, že mu jako lázeňskému hostu byla povolena přeprava „libry tabáku a džbánu zahraničního vína,“ tedy produkty, které jinak v Čechách byly „co nejpřísněji zakázány.“³³⁸ K podobnému závěru nebo aspoň k přesvědčení, že postup rakouských celníků nebyl ničím neobvyklým, dospěli také cestující, kteří měli zkušenost s dalšími celními kontrolami na říšském území, mezi nimiž byla díky své přísnosti proslavena zejména kontrola pruská.³³⁹

Ať již byla pro cestující celní kontrola zdrojem nespokojenosti nebo příležitostí k opravě všeobecně kritického mínění o rakouských celních orgánech, reprezentovala vždy kontakt s rakouským státním aparátem. Důležitá byla také přítomnost rakouské heraldiky, která, jak již bylo uvedeno, nezůstala bez povšimnutí. Cestující si měl být vědom faktu, že po překročení hranice vstupuje na císařské území a vizuální kontakt s rakouským státním znakem k tomu měl napomoci. Jaký význam rakouská vláda takovému označení přisuzovala, vyplývá i z nóty pražského místodržitelství zaslané hejtmanovi žateckého kraje v roce 1802. Ten byl napomenut za to, že je část státní hranice, spadající pod pravomoc 5. vojenského hraničního kordonu, označena pouze dřevěnými kolíky na místo sloupu s císařským orlem. Místodržitelství nakázalo krajskému úřadu tuto chybu bezodkladně napravit, neboť viditelné umístění císařského znaku na hranici by „jistě přispělo k zachování větší bezpečnosti v tomto regionu, k zadržení emigrace a dezerce, a k varování příchozích.“³⁴⁰

Tento úkol však císařský orel splnil jen částečně. Cestující si byli vědomi skutečnosti, že samotná hranice označuje počátek rakouského území ve smyslu politického členění. Pro faktické vnímání a pojmenování prostoru však tento státně-politický faktor neměl příliš velký význam. Zásadnější a funkčnější bylo neustále dělení na základě historických zemí. Tuto komplexitu vystihuje i Joachim Schulz, který v roce 1793 cestoval již podruhé na zotavenou do Karlových Varů:

³³⁷ KRETSCHMANN, K. F., c. d., s. 61.

³³⁸ Tamtéž.

³³⁹ CAMPE, J. H., c. d., s. 10-11; ANONYM [SCHULZ, J. CH.], c. d., zde 1787/1, s. 591-592.

³⁴⁰ KROCOVÁ, M., *Kontinuität und Wandel. Die Wahrnehmung der sächsisch-böhmischen Grenze, 1750-1850*, in: DUHAMELLE, CH. – KOSSERT, A. – STRUCK, B. (ed.), *Grenzregionen. Ein europäischer Vergleich vom 18. bis zum 20. Jahrhundert*, Frankfurt/Main 2007, s. 181-202, zde s. 186.

„Gleich an Bärenstein stößt man das kaiserliche Gebiet, und das Böhmisches und Sächsisches sind hier nur durch ein kleines Wasserchen, der Pöhl- oder Gränzbach genannt, von einander getrennt. Der erste Böhmisches Ort ist Weipert.“³⁴¹

Schulzův stručný popis neukazuje pouze překrývání významu státně-teritoriálního a historicky-územního členění, ale také další faktory typické pro vnímání politických hranic na sklonku 18. století. Jak ukazuje práce německého historika Bernharda Strucka analyzujícího německé cestopisy do Francie a do Polska publikované mezi lety 1750 až 1850, bylo pro cestující v druhé polovině 18. století typické punktuální a zonální, nikoliv souvislé a lineární vnímání hranice. Reflexe politického rozdělení tedy neprobíhala v rovině povědomí o existenci nepřerušené a úzké hraniční čáry, ale byla bodová, tj. vázána na přímou a místní konfrontaci se symboly státní moci, jakými byly hraniční sloup, celní kontrola nebo geografická bariéra suplující administrativně členící funkci. Do té doby, než došlo v průběhu 19. století k „nacionalizování“ teritoria, tj. kdy určité území začalo být vnímáno jako „vlastnictví“ národa a národního státu, bylo překročení politické hranice prosto přílišného sentimentu. Z kulturního hlediska tak překročení politické hranice ještě negenerovalo kvalitativní rozdíl. Změna byla postupná a byla spojována s širokým pohraničním prostorem (jakým bylo např. Alsasko nebo Kašubsko), kde se mísily jazyk a kultura. Ani překročení Rýna tak v německých cestovatelích do Francie v druhé polovině 18. století nevzbuzovalo přílišné emoce. Na cestě z bádenského města Kehl, ležícího nedaleko francouzské hranice, do Štrasburku komentovali pouze kvalitní silnici a přítomnost francouzského strážního domku na mostě přes Rýn. Nejednalo se tedy o zdůraznění oné symbolické bariéry mezi německým a francouzským národem, v níž se Rýn proměnil v průběhu 19. století. Dle Strucka tak „ještě kolem roku 1800 němečtí cestovatelé do Francie a do Polska projížděli kontinuálním prostorem, bez zřetelného lineárního ohraničení.“³⁴²

To, že průběh hranice byl jen zřídka asociován s úzkou linií, dokládá také popis Joachima Schulze, který si všiml faktu, že saské a české území bylo mezi Bärensteinem a Vejprty odděleno pouze malým potokem, Polavou (Pöhlbach), na horním toku označovaném jako Hraniční potok (Grenzbach). Vejprty byly ovšem výjimkou, a to proto, že se v nich existující celnice nacházela prakticky na místě faktického průběhu hranice, vymezeném právě tímto vodním tokem. Vzhledem k tomu, že přechod mezi

³⁴¹ SCHULZ, J. CH., c. d., s. 46.

³⁴² STRUCK, B., c. d., s. 200-220, citace s. 220.

jednotlivými politickými celky byl z velké části spojován s aktem celní kontroly a díky tomu, že se celní budova zpravidla nacházela v první obci za hranicí, bylo vědomí politické změny vázáno více na příjezd do první usedlosti, než na překročení jakési pomyslné linie. Za faktický počátek českého území tak byly chápány vesnice jako Petrovice (Peterswalde), Habartice (Ebersdorf), Vejprty nebo Jelení (Hirschenstand), v nichž se nacházela celní stanice.³⁴³ Ještě pregnantněji na tuto skutečnost upozornil popis první obce na českém území, Jelení, kterým při cestě do Karlových Varů projížděl v roce 1792 anonymní autor dopisů *Neue Briefe über Carlsbad* publikovaných v časopisu *Deutsches Magazin*. Jelení bylo popsáno jako „vesnice patřící hraběti Hartigovi, která tvoří hranici mezi Čechami a saským kurfiřtstvím, a kde jsou proto cestovateli zapečetěny kufry a prohlédnut vůz.“³⁴⁴ Politický předěl, jehož reflexe byla navázána na hraniční kontrolu a příchod do první obce na cizím území, tak byl spíše než ve formě imaginární hraniční čáry vnímán v podobě rozsáhlejší zóny, rozprostírající se mezi usedlostmi na opačných stranách hranice. Pouze tam, kde hranice splývala s geograficky významnějším bodem, jaký byl například potok Polava, případně tam, kde procházela samotnou aglomerací, mohl být její průběh lokalizován přesněji, v lineární podobě.

Určité území nebo obec však nebyly charakterizovány pouze na základě jejich zemské příslušnosti, ale také pomocí jejich majitele. V případě Jelení tak byla na první místě zmíněna jeho příslušnost k panství hrabat Hartigů. Podobně byla charakterizována také další hraniční obec, Cínovec. Jak připomněl Johann Gutsmuths, který se v tomto hornickém městečku zastavil kvůli prohlídce místních dolů, byl na hranici ležící Cínovec, „z části saský a z části český, přesněji řečeno rozdělený mezi rody Büнау, Clary a Lobkowitz.“³⁴⁵ Pro definice geografického prostoru ve druhé polovině 18. století tak byla příslušnost k větším politickým a historickým celkům stejně důležitá jako lokální stratifikace vyplývající z pozemkového vlastnictví.³⁴⁶

Toto přesné povědomí o rozdělení geografického prostoru se však opět vztahovalo pouze na osídlená místa a ve volné krajině se vytrácelo. Přesto však můžeme v případě hranice mezi Čechami a německými státy nalézt při srovnání s analýzou Bernarda Strucka patrný rozdíl. Při cestě ze Saska do Čech se totiž cestující nepohybovali

³⁴³ BECKER, W. G., c. d., s. 533; KRETSCHMANN, K. F., c. d., s. 61; ANONYM [SCHULZ, J. CH.], c. d., zde 1781/1, s. 591.

³⁴⁴ ANONYM, *Neue Briefe...*, s. 363-364.

³⁴⁵ GUTSMUTHS, J. C. F., c. d., s. 245.

³⁴⁶ KOMLOSY, A. – BŮŽEK, V. – SVÁTEK, F. (ed.), c. d., s. 12.

v podobném „kontinuálním“ a zvolna se proměňujícím prostoru, jako na německo-polském a německo-francouzském pomezí. Na rozdíl od „pustých“ a „monotónních“ plání v oblastech u Baltského moře, kde ovšem fungovala rychlá dostavníková doprava, a na rozdíl od kvalitní silnice vedoucí přes Rýn,³⁴⁷ se cestující mezi Saskem a Čechami museli vyrovnat s přechodem přes Krušné hory, který nebyl ani nudný, ani pohodlný. I reálné nebo domnělé nebezpečí i námaha, kterou bylo nezbytné vynaložit k překonání krušnohorského hřebene, narušily představu prostorového kontinua, kterou mohla vytvořit relativně bezpečná cesta v uzavřeném prostředí dostavníku v nížinatých oblastech. Dle výpočtů Wilhelma Beckera byla vzdálenost mezi Drážďany a Teplicemi pouhých 6 saských mílí (cca 54 km), krušnohorský pás, jehož majestátnost vynikla zvláště z české strany, však obě lokality zřetelně odděloval.³⁴⁸ Také Karl Kretschmann se při své zpáteční cestě do Saska již předem obával překročení Geiersbergu, který dle jeho slov patřil do „horské rodiny oddělující Sasko a Čechy a byl bezpochyby její nejhroživější a nejzhoznější člen.“³⁴⁹ V česko-saském případě tak byla prostorová změna výraznější a razantnější, než v polském a francouzském prostředí. Hranice mezi Čechami a německými státy sice nebyla vnímána jako úzká hraniční čára, o její existenci, volně vymezené hraničním hřebenem, však nebylo pochyb.

Do hry vstupovala bezpochyby také obecná geografická znalost a především stabilita průběhu hranice v oblasti krušnohorského masivu. Pocity, které v osvěcenském cestovateli vzbuzovala konfrontace s horským prostředím, nebyly výlučné pro příklad Krušných hor.³⁵⁰ V jejich případě se však spojoval faktor geografické bariéry s politickým oddělením existujícím po dlouhá staletí. Není proto náhodou, že Čechy figurovaly také v osvěcenských teoriích o přirozených hranicích, které se právě v druhé polovině 18. století začaly etablovat v německém intelektuálním prostředí.

V roce 1781 publikoval profesor geometrie Ludolph Rheinhold spis *Geometria Forensis*, v němž obhajoval roli božské prozřetelnosti v geografickém rozdělení světa. Zemský povrch byl dle Rheinholda rozčleněn do „oddělených komor“, přidělených jednotlivým komunitám. Hory, skály nebo moře tak delimitovaly území, které přináleželo určité společnosti a toto rozvržení mělo zajistit bezkonfliktní vztah mezi sousedními pospolitostmi. Pakliže by některá z komunit aspirovala na rozšíření svého

³⁴⁷ STRUCK, B., c. d., s. 202 a 216.

³⁴⁸ BECKER, W. G., c. d., s. 531.

³⁴⁹ KRETSCHMANN, K. F., c. d., s. 278.

³⁵⁰ BRENNER, P. J., c. d., s. 183-184

teritoria a překročila by své „přirozené“ hranice, bylo to vždy na úkor „božského plánu“. Příkladem ideálního rozdělení pak byly pro Rheinholda právě Čechy, které byly odděleny od ostatních zemí „horskými hřbety, kde se rozdělují také vodní toky.“³⁵¹ Podobné úvahy zapojil do svých přednášek o fyzické geografii také Immanuel Kant. Na rozdíl od Rheinholda odvozuje existenci „přirozených hranic“ z konání božské prozřetelnosti, argumentuje Kant vůlí „Přírody“. Také ta rozdělila geografický prostor pomocí výrazných přírodních překážek a ukázala vodítka pro stanovení politických hranic. To, že ne všechny politické hranice odpovídají tomuto principu, bylo také dle Kanta důsledkem a zároveň příčinou válek mezi jednotlivými státy. Shodně s Rheinholdem vyzdvihl Kant Čechy jako zemi, kde geografické hranice splývaly s hranicemi politickými a kde všechny vodní toky stékaly do vnitrozemí a odváděny byly pouze jedním – Labem.³⁵²

Náplň Rheinholdových a Kantonových spisů odpovídá osvíceneckým geopolitickým idejím, rozvinutým filozofy, jako Charles Montesquieu, John Locke a Jean Jacques Rousseau. Základem těchto teorií bylo přesvědčení o primordiálním rozdělení geografického prostoru, jehož narušení vedlo k poškození mírového soužití mezi komunitami. Logickým vedlejším produktem těchto představ byla legitimizace politické expanze do stanovených „přirozených“ hranic.³⁵³ Pro německé intelektuály v 18. století však bylo příznačné, že tyto úvahy ponechávali spíše v teoretické rovině, bez nároku na lokalizaci „přirozených“ hranic na politické mapě Evropy. To, že se Rheinhold a Kant uchýlili ke konkrétnímu příkladu, Čechám, bylo motivováno pouze snahou o názornou demonstraci, nikoli mocenskými ambicemi. Jejich výběr však dokumentoval dobovou představu o Čechách jako stabilní a zřetelně ohraničené geopolitické jednotce. Tyto teorie pak byly reflektovány také samotnými cestovateli, kterým se během konkrétní zkušenosti s překonáním jednoho z českých pohraničních horských hřebenů asociovala specifická geografická podoba Čech. Johann Friedrich Zöllner tak při svém putování v Krkonoších na konci 18. století neopomněl připomenout další z populárních hypotéz, dle níž byla celá česká kotlina v dávných dobách zatopena mořem, ve kterém se stékaly

³⁵¹ REINHOLD, CH. L., *Geometria Forensis, oder die aufs Recht angewandte Meßkunst*, Münster – Osnabrück – Hamm 1782, s. 144.

³⁵² KANT, I., *Vorlesungen über physische Geographie...*, s. 523-4.

³⁵³ POUNDS, N. J. G., c. d., zde s. 53; k tomuto tématu dále SAHLINS, P., *Natural Frontiers...*, s. 1423-1451.

veškeré vody. Tato voda mohla odtéct až poté, co se vytvořil skalní průlom v okolí Schandau, a od té doby Labe stále odvádí veškerou vodu z Čech.³⁵⁴

Toto ideální geografické ohraničení tak úspěšně posilovalo politické oddělení Čech od ostatních států. Neméně důležité však bylo vědomí kulturní odlišnosti, dané konfesionálním rozdílem. Rakouský orel totiž nebyl jediným symbolem, který neunikl pozornosti cestovatelů. „Hraniční kámen a krucifix,“ psal Joachim Schulz v roce 1787, „mě upozornily na to, že jsem na české půdě, a hned na to se přede mnou objevily Petrovice.“³⁵⁵

Náboženský aspekt se do vnímání Čech promítal ve dvou rovinách. Roli hrál jak konfesionální rozdíl mezi katolickými Čechami a sousedními protestantskými zeměmi, Saskem a Pruskem, tak náboženské přesvědčení cestovatelů. Jak již bylo připomenuto v předcházející kapitole, pocházela velká část cestujících z německých protestantských států. Pro ně byl příchod do Čech a konfrontace se symboly katolické víry něčím neobvyklým a hodným pozornosti. Ani vydání tolerančního patentu, ke kterému došlo několik let před cestou Joachima Schulze, nezabránilo tomu, aby Čechy byly stále vnímané jako výhradně katolická země, v níž konfesionální hranice splývá s hranicí politickou. Tato skutečnost pak ještě zřetelněji posilovala ostatní dělicí faktory. V případě hranice mezi Čechami a Saskem či Pruskem tak do vnímání rozdílů zasahovaly nejen politické, ale i geografické a konfesionální rozdíly, posílené nadto stabilitou a historicitou této hranice. I přesto, že průběh hranice jakožto úzké linie spojující přesně stanovené body nebyl pro většinu cestovatelů známý a ani důležitý, zajišťovaly horský hřeben, celnice a boží muka aspoň rámcovou představu o tom, kde končí a začíná české území.

Díky kumulaci třech forem oddělení – politického, konfesionálního a geografického – bylo povědomí německých cestovatelů o existenci určitého prostorového předělu na česko-saském a česko-pruském pomezí velmi silné. Otázkou zůstává, zda bylo toto vědomí natolik konstitutivní, že ovlivnilo také vnímání teritoria „za hranicí“, jakožto specifického a kvalitativně odlišného území. I přes znatelný pocit ohraničení totiž do vnímání českého území mohly zasahovat další faktory, které ho buď dále segmentovaly, nebo ho naopak blíže zasadily do širšího rámce vyšších politických, či kulturních celků.

³⁵⁴ ZÖLLNER, J. F., c. d., zde 2. díl, s. 309.

³⁵⁵ ANONYM [SCHULZ, J. CH.], *Briefe ...*, s. 591.

2. 2. Na císařských cestách a císařském území: politická reprezentace Čech

V duchu patriotického zájmu propagovaného osvícenskou instruktážní literaturou bylo porovnání domácího a navštíveného prostředí využito k odhalení jejich kvalit a nedostatků. Objektivní identifikace pozitiv a negativ a jejich kontextuální zdůvodnění byly považovány za první krok ke zlepšení situace v navštívené zemi nebo v autorově vlasti. Srovnání tak náleželo k základní pozorovací metodě osvícenského cestovatele.

První odlišnosti, které si cestovatelé na českém území povšimli, byla nedostatečná kvalita silnic. To, že cesty vedoucí přes Krušné hory působily cestujícím nemalé útrapy, mnozí omlouvali těžkým horským terénem. Úroveň silnic na české straně hraničního hřebenu nebyla nakonec o mnoho nižší než na sousední straně saské. Překvapení se však cestující dočkali poté, co se ani po sestoupení z hornatých oblastí nedostavilo progresivní zlepšení ve stavu komunikací. Tohoto problému si při srovnání Čech a Brunšvicka povšiml také hrdina Campeho cestopisu, Karl. Ten při hodnocení českých silnic podotkl, že kdyby podobně špatné cesty vedly na zahradě jeho rodného domu, styděl by se nejen pozvat přátele na návštěvu, ale již při pouhé představě, že by je kolemjdoucí mohli zahlédnout a dozvědět se, jakým je špatným hospodářem.³⁵⁶

Rakouská hraniční kontrola i nízká kvalita rakouských silnic byly často komentovaným a dobře známým fenoménem. Ve svém cestopisu z roku 1741 popsal Johann Georg Keyßler cestu z Prahy do Drážďan lakonicky: „Z Prahy do Drážďan je šestnáct mílí. Na čtvrté poštovní zastávce u Lovosic jsem narazil na velmi špatné a kamenité cesty.“³⁵⁷ Další cestující k tomuto tématu byli mnohem sdílnější. Johann Peter Willebrand byl tak otřesen přejezdem přes Vltavu pouhou míli před Prahou, že budoucím cestovatelům doporučoval zanechat vůz na poslední poštovní stanici před hlavním městem a dále pokračovat koňmo. Žalostnému stavu této komunikace se dle Willebranda vyrovnal pouze úsek silnice mezi Ústím nad Labem a Lovosicemi, který v každém cestujícím nutně vzbuzoval obavy o kočár a o vlastní zdraví.³⁵⁸ Dostatek stížností si vysloužila také často frekventovaná západní příjezdová cesta do Karlových Varů. Brunšvický lékař Karl Brückmann se dokonce zdráhal zaplatit při vstupu do města požadované silniční

³⁵⁶ Tamtéž, s. 160.

³⁵⁷ KEYßLER, J. G., c. d., s. 1298.

³⁵⁸ WILLEBRAND, J. P., *Reisen in Deutschland*, s. 301-307.

mýto, neboť cesta, kterou přijel „ani zdaleka nepřipomínala *chaussée*, která by zde pro pohodlí nemocných lázeňských hostů měla být již jistě dlouho postavena.“³⁵⁹

Tato kritika však nebyla výsledkem pouhého subjektivního vnímání a popisu, ale byla založena na reálném základě. Ještě do druhé poloviny 18. století byla většina českých silnic pouhými úzkými a nezpevněnými cestami, které se zvláště při deštivém počasí stávaly takřka nesjízdnými. Správa silnic náležela k povinnostem příslušných vrchností, které na nich také vybíraly soukromá silniční mýta. Během první poloviny 18. století se rakouská vláda několikrát snažila prosadit plán na sjednocení mýtného systému a na výstavbu nejdůležitějších komunikací. V roce 1732 tak byl schválen plán na přestavbu šesti hlavních tahů, které by spojily Prahu s nejdůležitějšími sousedními městy v říši. Jednalo se o silnici Lineckou, vedoucí přes České Budějovice; Žitavskou, směřující přes Mladou Boleslav; Říšskou, která vedla přes Plzeň do Norimberku; Slezskou, mířící přes Jičín do Vratislavi; Vídeňskou, vedoucí přes Chrudim do hlavního města monarchie a konečně Lipskou, která vedla buď přes Veltrusy, Lovosice a Ústí na hraniční přechod v Petrovicích a dále do Lipska nebo přes Slaný, Chomutov a Horu Sv. Šebestiána do Saské Kamenice. V roce 1736 následovalo vydání mýtného patentu, který měl sjednotit systém vybírání soukromých mýt a zároveň pro obchodníky a cestující prikazoval cestu po hlavních (tj. zpoplatněných) a nikoli vedlejších silnicích.

S výstavbou nebo zkvalitněním šesti plánovaných dopravních tepen se započalo již v roce 1738. Silnice měly splňovat stanovenou šířku a mělo se jednat o zpevněné cesty francouzského typu, tzv. *chaussées*. Stavební práce však byly díky smrti Karla VI. a následné válce o rakouské dědictví brzy přerušeny. Ani po jejich obnovení nebyl postup výstavby příliš rychlý a do sedmdesátých let 18. století byla dokončena pouze silnice spojující Prahu a Vídeň. Za vlády Josefa II. ale došlo k výrazné změně ve správě komunikací. Nové silnice již nebyly pod patronátem vrchností a patentem z roku 1783 byla zrušena soukromá mýta. Po neúspěchu původního záměru pronajmout silnice na několik let soukromému správci bylo rozhodnuto o postátnění komunikací, které tak byly od roku 1791 spravovány silničním ředitelstvím. I přes centralizaci výstavby se do konce století podařilo kromě Vídeňské silnice dokončit pouze velkou část silnice do Lipska vedoucí přes Slaný a Chomutov. Výraznějšího zlepšení se tak stav silnic v Čechách dočkal až na počátku 19. století.³⁶⁰

³⁵⁹ BRÜCKMANN, F. H., c. d., s. 8.

³⁶⁰ ROUBÍK, F., c. d., s. 19-43.

Ve srovnání s ostatními říšskými státy ale nebyl stav silnic v Čechách, resp. v Rakousku ve druhé polovině 18. století nijak výjimečný. V evropském měřítku byla silniční výstavba v 18. století nejpokročilejší ve Francii, odkud nové stavební metody pronikaly do okolních německých teritorií.³⁶¹ Jednalo se však pouze o pomalý proces a zatímco v roce 1789 Francie disponovala 38 308 kilometry zpevněných silnic, bylo jich na celém říšském území pouhých 3 400 kilometrů. Mezi jednotlivými státy byly také značné rozdíly – zatímco na Hannovera připadlo v tomto období několik stovek kilometrů, nemělo Prusko v předvečer revoluce ani jediný.³⁶² Obecně byly v tomto kontextu vyspělejší jihoněmecké státy jako Bádensko, Württembersko, Bavorsko a později také Sasko. Zde probíhala intenzivní výstavba od 80. let 18. století pod patronací saského kurfiřta Friedricha Augusta III. a za dohledu kabinetního ministra Johanna Georga von Einsiedel.³⁶³ Podobně jako v Čechách a v Prusku se však největšího rozkvětu dočkala stavba saských silnic až v první polovině 19. století. Ještě v roce 1786 tak jeden z cestovatelů líčil silnici mezi saským Lipskem a pruským Halle jako „nepopsatelně ubohou“ a při cestě po pruském území musel konstatovat, že se „v celém Prusku nenajde ani stopa po jakékoliv silniční výstavbě.“³⁶⁴ První ovšem značně omezené úspěchy saské silniční výstavby komentoval také pedagog Johann Christoph GutsMuths na cestě po německých zemích na sklonku devadesátých let 18. století. Při výjezdu z Drážďan směrem do Budyšina narazil na „krásnou a novou zpevněnou silnici“, která však „zmizela stejně rychle jako krásné dny mládí.“ Blížeji k Budyšínu se pak změnila na kamenitou cestu, která připomínala „mučicí nástroj“ a za jejíž používání by „saská vláda měla cestujícím vyplácet bolestné.“³⁶⁵

Negativní charakteristika české, resp. rakouské dopravní sítě na sklonku 18. století tak mohla být jen stěží založena na srovnání se státy přímo sousedícími s českým územím. Větší roli zde pravděpodobně hrálo porovnání se známým stavem francouzských, případně jihoněmeckých komunikací, ze kterých württemberské byly považovány za „jedny z nejlepších v Německu“.³⁶⁶ Kritika však také do značné míry odrážela kontrast mezi reálným stavem a ideálem vyplývajícím z osvícenecké představy o správném

³⁶¹ HLAVAČKA, M. *Cestování...*, s. 20-21.

³⁶² SCHOLL, L. U., *Ingenieure in der Frühindustrialisierung*, Göttingen 1978, s. 44.

³⁶³ GRÄNITZ, F., *Die Entwicklung des kursächsischen Straßenwesens im 17. – 18. Jahrhundert*, in: SZABÓ, T., *Die Welt der europäischen Strassen: von der Antike bis in die Frühe Neuzeit*, Köln – Weimar 2009, s. 305-320.

³⁶⁴ Citováno dle BEYRER, K., c. d., s. 209.

³⁶⁵ GUTSMUTHS, J. C. F., c. d., s. 79.

³⁶⁶ Tamtéž, s. 210.

státním hospodářství, jehož prioritou měl být zájem o dobrý stav dopravních tepen. Odpovědnost byla totiž v tomto případě vždy viděna na straně vlády. Cestopisy posledních desetiletí 18. století byly stále více využívány jako prostředek společenské a politické nápravy. Srovnání mezi jednotlivými regiony, které bylo podstatou cestopisné literatury a které také odpovídalo teoretickým zásadám, navrženým instruktážními spisy, umožňovalo autorům poukázat na přednosti a nedostatky jednotlivých zemí, a nepřímým tak vyvíjet tlak na místní autority, jež měly možnost situaci zlepšit.

Stav cest jako projev dobrého, či špatného hospodaření vystihl ve zjednodušené formě, za využití paralely s cestami kolem rodného domu, již Karl Campe. Další cestující se k tomuto vztahu vyjadřovali již mnohem otevřeněji. K takovým patřil i maršálek na dvoře saského kurfiřta Friedricha Augusta III. Joseph Friedrich von Racknitz, který v roce 1787 navštívil Karlovy Vary. Jako mnozí jiní se také Racknitz pozastavil nad nevalným stavem komunikací vedoucích do proslaveného lázeňského města. Tento nedostatek byl dle Racknitze ekonomickým pochybením ze strany rakouské vlády, jež díky tomu přicházela o potenciální lázeňské hosty, kteří byli od návštěvy Karlových Varů odrazeni právě špatnými cestami. Racknitz byl velmi překvapen, že tak osvěcený císař, jako Josef II., ještě nevyužil místních bohatých žulových ložisek k přestavbě cest vedoucích do proslulého lázeňského města, a neodstranil tak tuto pozoruhodnou nedbalost.³⁶⁷

Zájem, který vzbuzovala nejnovější státní rozhodnutí ve věcech dopravy a komunikací, dosvědčuje i série anonymně vydaných dopisů o Karlových Varech, publikovaných v roce 1793. Jejich autor své čtenáře s povděkem informoval o vládním záměru na výstavbu několika nových silnic francouzského typu, které by usnadnily příjezd do Karlových Varů. Tyto cesty měly zároveň usnadnit přejezd přes Krušné hory, neboť se měly vyhnout dvěma obávaným místům – Supí Hoře a saskému Schneebergu. Tímto sdělením se ale autor dotkl dalšího palčivého bodu, kterým byla spolupráce mezi rakouskou a saskou stranou. Problémy říšských silnic totiž vyplývaly i z toho, že jejich výstavba byla koordinována pouze v rámci jednotlivých teritoriálních vlád. Plány na celoríšskou organizaci, jakým byl návrh stavebního inženýra Christiana Friedricha von Lüdera z roku 1779, který počítal se stavbou čtyř silničních tepen protínajících říši ze severu na jih a čtyř komunikací směřujících ze západu na východ, zůstaly v 18. století

³⁶⁷ RACKNITZ von, J. F., c. d., s. 54-55.

pouhou teorií.³⁶⁸ Silniční propojení jednotlivých států říše tak spočívalo pouze na bilaterálních dohodách. V případě komunikací mezi Čechami a Saskem tedy autor připomněl, že saská vláda výstavbu podporovala a konečné rozhodnutí, a tím i zodpovědnost za celý podnik, nyní spočívalo na vládě rakouské.³⁶⁹

Z uvedeného vyplývá, že ač byl stav rakouských silnic srovnatelný s okolními státy, byla jeho kritika (stejně jako kritika komunikací saských a pruských) oprávněná. Musí však být uvedeno, že se tato kritika nevztahovala plošně na všechny silnice na českém území. Jednou z prvních *chaussée*, dokončenou ještě před koncem století, byla již zmíněná cesta z Prahy do Vídně. Tu při své první návštěvě Čech využil také Joachim Schulz, který musel konstatovat, že je „dobře udržovaná a za několik let, až vyrostou kolem vysazené stromy, bude ještě krásnější.“³⁷⁰ Součástí nové silniční výstavby bylo totiž i osázení krajnice stromořadím, které zpevňovalo silniční podklad a poskytovalo cestovatelům potřebný stín. Tento záměr se ve velké míře začal prosazovat až v první polovině 19. století, a to zejména díky iniciativě nejvyššího purkrabího hraběte Chotka, jenž v tomto duchu vydal v roce 1828 i guberniální nařízení.³⁷¹ Počátky osazování však spadají právě do posledního desetiletí 18. století a právě vídeňská silnice splňovala osvícenecký dopravní ideál, kterým byla zpevněná silnice francouzského typu, ohraničená stromořadím a umožňující rychlou, pohodlnou a bezpečnou jízdu. Takové cesty na konci 18. století v Čechách téměř chyběly, ale, jak již bylo zdůrazněno, situace v okolním Prusku a Sasku nebyla o mnoho lepší. Kritika se tak nevztahovala pouze na rakouské země, ale je nutné ji chápat v celoříšském kontextu, který na konci 18. století zřetelně zaostával za francouzským vzorem.

Cesta po hlavních neboli císařských silnicích plnila z hlediska vnímání a definice prostoru podobnou funkci jako celní prohlídka na rakouské státní hranici. Jak přechod hranice, tak cesta po komunikacích, jejichž správa byla ve vnímání cestovatelů plně podřízena rozhodování vlády, totiž reprezentovaly přímý kontakt se státem a avizovaly, že se cestující nacházel na území rakouské monarchie. Pohybu po císařských, tj. zpoplatněných komunikacích se cestovatel na základě mýtného patentu z roku 1736 nemohl vyhnout a na omezení ve výběru cesty se dále vztahovala také povinnost tzv.

³⁶⁸ BÖHME, H., *Einführung. Netzwerke. Zur Theorie und Geschichte einer Konstruktion*, in: BARKHOFF, J. – BÖHME, H. – RIOU, J. (ed.), *Netzwerke: eine Kulturtechnik der Moderne*, Köln 2004, s. 17-36, zde s. 28.

³⁶⁹ ANONYM, *Neue Briefe...*, s. 362-363.

³⁷⁰ ANONYM [SCHULZ, J. CH.] *Briefe...*, zde 1787/2, s. 167.

³⁷¹ ROUBÍK, F., c. d., s. 23.

Marschroute, tj. stanovení nejkratší cesty mezi hranicí a cílem, která musela být dodržována. Tento cestovní plán musel být společně s platným pasem prezentován policejním autoritám na místě každé zastávky.³⁷² O neblahých důsledcích, které mělo nesplnění tohoto nařízení, se poučil herec a divadelní ředitel Karl Friedrich Abt. Ten se, poněkud nešťastně, na návštěvu přátel v Čechách vydal v politicky napjatém období války o bavorské dědictví v roce 1778. Neověřený pas a modrý kabátec připomínající pruskou uniformu mu pak způsobily nemalé problémy. Jako domnělý špión byl nejprve na nějakou dobu zatčen a posléze vyhoštěn v doprovodu rakouského vojska.³⁷³ Abtův zážitek, který se stal námětem humoristického pamfletu věnovaného Josefovi II. a který byl pro účely pobavení čtenářů i poněkud přibarven, byl jistě extrémní a ne příliš obvyklý. Přesto však dokresluje úřední komplikace, jimž byli na císařské půdě vystaveni všichni zahraniční cestující a které jim neustále připomínaly, že byli přítomni na politicky a administrativně „cizím“ území.

Tato skutečnost na konci 18. století úspěšně zastřela, že císař, jehož zemí cestující právě projížděl, byl zároveň hlavou celku, k němuž většina cestovatelů příslušela, tj. Svaté říše římské. Říšský patriotismus přitom nebyl v tomto období něčím zcela neznámým. V 18. století eskaloval zejména ve chvílích, kdy se říše ocitla ve vnitřní krizi, případně ve stavu vnějšího ohrožení. Takovými momenty byla sedmiletá válka nebo války s revoluční Francií.³⁷⁴ I přesto, že část politicky angažovaných intelektuálů upínala naděje na prosazení liberálních svobod spíše k jednotlivým zemským vládám, představovaly pro další skupinu politických teoretiků říšské instituce platformu, na jejímž základě by bylo možné překonat vnitřní roztržitost německého soustátí. Prominentním zástupcem tohoto proudu byl württemberský publicista Friedrich Karl von Moser. Ve spise *O německém duchu*, publikovaném v roce 1765, Moser nejprve shrnul příčiny německé roztržitosti. K těm patřila, kromě egocentrické mocenské politiky jednotlivých říšských knížat, především konfesionální odlišnost mezi jižní a severní částí říše. Dle Mosera dosáhl náboženský rozkol již takových rozměrů, že obyvatelé katolických států raději cestovali do Říma, než aby se vypravili do

³⁷² STOKLÁSKOVÁ, Z., *Fremdsein in Böhmen und Mähren*, in: HEINDL, W. – SAURER, E. (ed.), c. d., s. 619-718, zde s. 643.

³⁷³ ANONYM [ABT, K. F.], *Abst unempfindsame, und doch sehr empfindliche Reise durch die Vorposten der Croaten auf Befehl des Herrn Obrist von Winckelmann am Pfingsttage, den 7. Junii, da es noch Friede ware, als vermeinter Spion zu Fuße geführt. Der Wahrheit gemäß geschrieben*, s. 1. 1778.

³⁷⁴ WALDMANN, A., *Reichspatriotismus im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts*, in: DANN, O. – HROCH, M. – KOLL, J. (ed.), *Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*, *Köllner Beiträge zur Nationsforschung* 9, Köln 2003, s. 19-61, zde s. 19.

protestantského Berlína, Drážďan nebo Hannoveru.³⁷⁵ Možnost, jak obnovit bývalou německou jednotu, spatřoval Moser v liberální obrodě jednotících principů, spočívajících na osobě říšského panovníka, říšských institucích a říšské ústavě. Ústava by však neměla nadále stanovovat pouze vztah mezi panovníkem a říšskými knížaty, ale měla by zaručit rozšíření svobod také na poddané. Naděje v tomto ohledu vkládal Moser a další stoupenci říšského patriotismu především do nástupu Josefa II. na říšský trůn. Již válka o bavorské dědictví ale ukázala, že ani pro Josefa II. nebyla svornost v říši mocenskou prioritou.³⁷⁶

Pro příslušníky německých států, kteří ve druhé polovině 18. století cestovali do Čech, říšské instituce a společná přínáležitost k říši jakožto celku, neměly příliš velký význam. Daleko silněji se u nich projevoval zemský patriotismus a vnímání německého území jako souboru jednotlivých politicko-historických celků. Ač s jistou dávkou melancholie, přesto však jako geopolitickou realitu, komentovali roztržitost německého území také hrdinové Campeho cestopisu:

„Nicht eine halbe Tagereise, oft nicht eine Stunde lang, läuft man durch ein und ebendasselbe Land. Bald waren wir im Braunschweigschen, bald im Preußischen; dann wieder im Braunschweigschen und noch einmahl im Preußischen. Nun folgte Hannoversches Gebiet; dann schnell hinter einander bald Anhaltisches, bald Stolberg-Stolbergisches, bald Stolberg-Roslaisches, bald Fürstliche Sondershausisches, bald Gothaisches usw. Deutschland ist doch ein sonderbares Land, oder vielmehr eine sonderbare Sammlung von Länder; in diesem Betrachte das einzige in seiner Art. Alle diese Länder, die man Einem Namen Deutschland nennt, haben fast nichts mehr mit einander gemein.“³⁷⁷

Jediné, co jednotlivé země dle jejich soudu spojovalo, byla „německá řeč a osobnost německého císaře,“ ani tyto vazby se jim však na přelomu 18. a 19. století nezdály být příliš silné. Jak dokazovala sedmiletá válka, bylo běžné, že jednotliví říšští panovníci bojovali proti sobě, a v případě německé řeči byla odlišnost mezi dolními a horními německými zeměmi natolik velká, že si jejich obyvatelé navzájem nerozuměli; nemluvě o slovanských jazycích, kterými se mluvilo v Čechách a v Lužici.³⁷⁸

³⁷⁵ MOSER von, F. C., *Von dem deutschen Nationalgeist*, Selb 1976, [1. vydání: Frankfurt/Main 1766], s. 50.

³⁷⁶ WALDMANN, A., c. d., s. 26-31.

³⁷⁷ CAMPE, J. C., *Reise...*, s. 39.

³⁷⁸ Tamtéž, s. 40.

Přestože byli mnozí cestovatelé „kosmopolity“ německého prostředí – výjimkou nebylo stěhování mezi jednotlivými státy za účelem vzdělání nebo profese – byla loajalita a patriotický vztah k jednomu ze států velmi zřetelná. Tradiční dělení říšského území na historicky a politicky více či méně samostatné celky se promítlo také do ambivalentního postoje k Čechám. Jak vyplývá již z vnímání hranice mezi německými státy a českým, resp. rakouským územím, bylo členění prostoru několikvrstevné a zohledňovalo nejen příslušnost Čech k monarchii, ale také jejich historickou územní svébytnost. Podobný vzorec platil také pro pojmenování teritoria za hranicí. Pokud se cestovatel pohyboval v administrativním prostoru, tj. ve sféře regulované císařskými nařízeními a zásahy, byl na území rakouském. V každodenním styku s běžným geografickým, kulturním a společenským prostředím však územním ekvivalentem Saska, Pruska nebo Brunšvicka nebyla rakouská monarchie, ale Čechy, a cestovatelé tak projížděli českými městy a českými vesnicemi.

2. 3. Z periferie do centra: český venkov a města

Zobrazení geografického prostoru v osvícenské literatuře 18. století bylo do značné míry ovlivněno přežívajícím raně novověkým prostorovým vnímáním, v němž hrála roli dichotomie mezi městským a venkovským prostředím. Města v popisech raně novověkých cestovatelů totiž reprezentovala jakési „prostorové ostrůvky“, které jako jediné vzbudily pozornost komentujícího cestovatele a mezi nimiž se na místo popisu okolního venkova nacházelo jen „prostorové vakuum“.³⁷⁹ V průběhu 18. století postupně pronikl do jednotlivých reprezentací také prostor vně urbánních center; přesto byly tyto dvě oblasti chápány jako materiálně odlišné a do té doby, než romantičtí cestovatelé objevili estetickou hodnotu volné přírody, byla městská centra považována za jednoznačně atraktivnější.

Ještě kolem poloviny 18. století se autoři jako Johann Georg Keyßler zcela omezili na vyjmenování měst na projížděné trase. V Keyßlerově cestopisu tak nalezneme krátké vylíčení Německého Brodu, Golčova Jeníkova a Čáslavi, po němž následoval obsáhlý popis Prahy, zmínka o Ústí nad Labem a na ní navazující popis Drážďan.³⁸⁰ Kromě popisu těchto měst se čtenář setkal již jen se stručnou charakteristikou některých

³⁷⁹ GOTTHARD, A., c. d., s. 214.

³⁸⁰ KEYßLER, J. G., c. d., s. 1287-1298.

zájezdních hostinců a obecným vyjádřením o českých vesnicích, jichž bylo dle Keyßlera na českém území dostatek. Na téma venkovského prostoru byl podobně stručný také Johann Peter Willebrand. Také ten se ve svém cestopisu po německých zemích soustředil výhradně na popis projížděných měst doplněný o popis kvality silnic a poštovních stanic.³⁸¹ Ve svém druhém cestopisu z cesty do Karlových Varů byl Willebrand o svém okolí již poněkud sdílnější a uvedl, že na cestě z Adorfu do Svatavy pozoroval „pole, lesy, louky, zámky, kláštery a kaple.“ Na tomto místě však považoval za mnohem užitečnější informovat čtenáře o tom, že počínaje Svatavou lze platit pouze v rakouské měně.³⁸²

V průběhu druhé poloviny 18. století však popis venkovského prostředí a okolní krajiny stále více zaplňuje stránky jednotlivých cestopisů. Příjezd do Čech byl totiž ve své podstatě příjezdem do periferních částí království, kterým se cestovatel nemohl fyzicky vyhnout, a které mu, pakliže na ně zaměřil svoji pozornost, zprostředkovaly první kontakt s navštívenou zemí. Tyto periferní oblasti však byly ještě kolem poloviny 18. století z popisu vynechávány a pouze díky postupné proměně vztahu k různým formám okolí byl v jednotlivých textech zhmotněn také prostor mezi Drážďany a Ústím nad Labem.

Hodnocení venkovského prostředí probíhalo na základě osvícenské kategorizace a estetická podoba jednotlivých venkovských regionů byla dána jejich agrárně-ekonomickou způsobilostí a stupněm kultivace. Díky tomu byl kvalitativní rozdíl spatřován již mezi horskými a nížinatými oblastmi. Odlišnost krajiny v labském údolí a v Krušnohoří byla připomínána nejprve na saské straně. Na českém území, kde byly svahy Krušných hor o poznání strmější, pak tento rozdíl působil ještě zřetelněji. Autorovi publikované korespondence z cesty do Karlových Varů *Neue Briefe über Carlsbad*, připomínala česká strana Krušných hor se svými roztroušenými a izolovanými staveními „obraz stavu, ve kterém se kdysi nacházely některé oblasti v Německu, a který dodnes můžeme vidět v Polsku a v Rusku.“³⁸³ Kvalitativní proměnu okolí na cestě mezi Jáchymovem a Karlovými Vary popsal také Joachim Schulz. Toho cesta vedla nejprve strmou a skalnatou roklí, kde byl obklopen temnými a pokroucenými stromy a doprovázen nezdravě vyhlížejícím potůčkem, jehož voda nesla stopy těžební činnosti. Tato stísnující atmosféra se náhle rozjasnila, když cesta vyústila

³⁸¹ WILLEBRAND, J. P., *Reisen...*, s. 301-302.

³⁸² WILLEBRAND, J. P., *Nachrichten...*, s. 34-35.

³⁸³ ANONYM, *Neue Briefe...*, s. 364.

do nížiny, kde se rozprostírala úrodná pole a kde oku lahodily kvetoucí jabloně a třešně. Schulzovi se tak zdálo, že na trase „pouhých osmi mil překonal několik zeměpisných stupňů směrem na jih.“³⁸⁴ Reflektovaný rozdíl mezi negativně vnímanou hornatou, skalnatou a řídcí osídlenou krajinou, jež byla ponechána ve své původní divoké a nepěstěné podobě, a esteticky oceněnou nížinou s obdělávanými poli a sady nebyl ve své době ničím neobvyklým. Spíše naopak. Obě dvě scény reprezentovaly ideálně typické příklady kategorizace krajiny. Hory, skály a řídcí obydlené oblasti nemohly být nikdy považovány za „pěkné“, zatímco rovina s obdělávanými poli, sady a upravenými vesnicemi byla považována za krajinný ideál.³⁸⁵ V prvním anonymně publikovaném popisu byla krušnohorská krajina asociována se severně položenými ruskými a polskými oblastmi, Schulz naproti tomu zmiňuje pocit „jižní atmosféry“, který ho opanoval po opuštění hornaté krajiny. Kategorie „severu“ a „jihů“, konstruované dobově na podobném základě a s podobnými konotacemi jako později kategorie „východu“ a „západu“,³⁸⁶ tak v tomto případě sloužily ke zdůraznění rozdílů mezi místně sice sousedícími krušnohorskými a podkrušnohorskými oblastmi, které však z kulturního hlediska reprezentovaly dva naprosto odlišné světy.

Kulturní hranice mezi těmito krajinnými typy však nemusela být zdůrazněna pouze pomocí zeměpisné, ale také pomocí časové paralely. Tu v charakteristice rozdílu mezi kultivovanou krajinou v okolí Drážďan a drsnými krušnohorskými planinami, na nichž místní obyvatelé jen s obtížemi vypěstovali potřebnou obživu, uplatnil Joseph Friedrich von Racknitz. Příchod do Krušnohoří podnítil Racknitze k obecným úvahám nad historickou proměnou krajiny a přivedl jej na myšlenku, že v dávné minulosti byly „neobdělané a divoké oblasti naší vlasti stejně drsné jako její obyvatelé“ a vypadaly podobně jako krušnohorská krajina. Vytrvalá kultivace těchto pradávnych oblastí však proměnila lesy a křoviny v úrodná pole, škodlivé mokřiny v půvabné zahrady a pískovcové skály v úhledné vinice. Stejně tak se změnilo původní německé obyvatelstvo, mezi nímž se nyní nacházejí přední filozofové a básníci. Tento pokrok, jak Racknitz shrnul, byl již sám o sobě pozoruhodný, otázkou zůstalo, kam se bude vývoj ubírat v dnešní době, která otevírala ještě více možností.³⁸⁷ Také Racknitz tak, podobně jako Schulz, upozorňuje na charakterovou odlišnost obou prostředí, implicitně

³⁸⁴ SCHULZ, J. CH., *Reise eines Liefländers...*, s. 52-53.

³⁸⁵ GOTTHARD, A., c. d., 114.

³⁸⁶ STRUCK, B., c. d., s. 171-177.

³⁸⁷ RACKNITZ von, J. F., c. d., s. 5-10.

však naznačuje, že s dobrým přístupem by bylo možné zušlechtit také krušnohorskou krajinu.

Kultivace a neustálá snaha o zlepšení tak byly jednoznačnými pozitivy a měřítkem hodnocení projížděné krajiny. Mezi faktory, které podobu krajiny ovlivňovaly, však nepatřila pouze nadmořská výška, ale také kvalita půdy, charakter místního obyvatelstva a stávající kulturně-politické podmínky. V Čechách pak reprezentaci agrární krajiny ovlivňovaly tři hlavní aspekty: úrodná černoze, převládající katolicismus a pozůstatky nevolnictví.

Ve stejném duchu jako cestovatelům ve svých instrukcích radil Leopold Berchtold, se Wilhelm Gottfried Becker snažil postihnout komplexitu podmínek určujících ráz zemědělství v Čechách, při čemž se podívoval, že pole v litoměřickém kraji, kterým projížděl na své cestě do Teplic, byla i „přes vysoké robotní povinnosti a mnoho katolických svátků poměrně dobře obdělána a místy osázena ovocnými stromy.“³⁸⁸ Ostatní cestující však ve svém hodnocení byli více kritičtí, zvláště pak srovnávali-li stav českého zemědělství s okolními státy. Johann Kaspar Riesbeck sice shledal půdu v litoměřickém kraji úrodnější a výnosnější než půdu v sousedním Sasku, způsob jejího obdělání se mu však v Sasku zdál být mnohem svědomitější. Dle Riesbecka spočíval důvod v přístupu saské vlády, která podporovala „zemědělství a pílí rolníků více než tomu bylo v Čechách“, a na saském rolníkovi tak bylo patrné, že „nebyl žádným otrokem.“³⁸⁹

Vesnice a obyvatelstvo v litoměřickém kraji, tak jak se s nimi setkal na cestě mezi Ústím nad Labem a Lovosicemi, popsal také Joachim Schulz, jenž poukazoval na jejich žalostný stav, který dával do přímé souvislosti s katolickým náboženstvím:

„Die Dörfer in dieser Gegend und ihre Bewohner hatten ein armseliges Ansehen, trotz den Kruzifixen, Gnadebildern und Heiligenstatuen, die ich in und vor denselben im Ueberfluß erblickte. Vielmehr glaube ich bemerkt zu haben, daß das Dorf um so schlechter gebauet war, je mehr es dergleichen aufzuweisen hatte.“³⁹⁰

Při celkové charakteristice stavu českého zemědělství a venkovského obyvatelstva vyzdvihl také Schulz často zdůrazňovanou úrodnost místní půdy. To bylo patrné nejen ve srovnání se Saskem, ale také s Pruskem. Podobně jako Riesbeck vyzdvihl také

³⁸⁸ BECKER, W. G., c. d., s. 556.

³⁸⁹ ANONYM [RIESBECK, J. K.], c. d., zde 2. díl, s. 5.

³⁹⁰ ANONYM [SCHULZ, J. CH.], *Briefe...*, zde 1787/2, s. 52

Schulz pílil obyvatel Pruska, která vynahrazovala nedostatky v přirozené kvalitě zeminy. Taková píle však dle Schulze chyběla českým rolníkům a jeho obraz českého venkova tak přes veškeré obdaření přírodou, nebyl příliš lichotivý:

„Böhmen ist ein gesegnetes Land, das seine Bewohner, wenn sie auch noch fahrlässiger wären, als sie wirklich sind, immer noch besser ernähren würde, als manche Gegenden der preußischen Staaten die ihrigen, bei aller ihrer Anstrengung und Betriebsamkeit. [...] Fast ganz Böhmen hat solch einen herlichen Getreideboden, und ein einziger Kreis bringt so viel hervor, daß das ganze Land bei einem gänzlichen Mißwachs in allen übrigen Kreisen von seinem Ueerfluß versorgt werden könnte. Und doch wohnt in diesem herlichen Lande ein Volk, das ein lebendiges Bild von Armut und Mangel ist. Die Bauern gehen in zerlumpten Kittleln, ohne Schuh, ohne Hut und ohne Strümpfe mitten unter ihren reichen Saaten, und ihre Häuser sind Hütten, die jeden Augenblick einzustürzen drohen.“³⁹¹

Ačkoli tak půda v Čechách nabízela díky své úrodnosti mnohem větší možnosti produkce, než tomu bylo v sousedním Prusku a Sasku, nebylo toho českými rolníky tak dobře využito, případně se tato skutečnost neodrážela do kvality jejich životní úrovně. Důvod byl spatřován v převládajícím katolicismu, který nepodporoval individuální píli tolik jako protestantské konfese. Tento způsob posuzování nebyl ojedinělý ani pro Čechy, ani se nevztahoval výlučně na německé protestantské cestovatele. Podobně formováno bylo také vnímání britských cestovatelů, kteří v 18. století navštěvovali říšská katolická teritoria, jež se v jejich očích také materiálně odlišovala od protestantských států.³⁹² Druhou a stejně závažnou příčinou byly specifické politicko-společenské podmínky, ve kterých se české venkovské obyvatelstvo nacházelo. Schulzova charakteristika českých rolníků jako „žijícího obrazu chudoby a nedostatku“, pokračovala popisem chování venkovského obyvatelstva při styku s cizinci, které bylo shrnuto jako „ustrašené a ponížené“. Příčinu tohoto způsobu chování viděl Schulz v „útlaku“, pod nímž se obyvatelstvo po dlouhá staletí nacházelo. Schulz tak nepřímo navázal na srovnání českého rolníka s „otrokem“, které o několik let dříve naznačil Kaspar Riesbeck. Jak Riesbeck, tak Schulz však Čechy navštívili v osmdesátých letech 18. století, v době, kdy byl již vydán patent o zrušení nevolnictví. Toto nařízení Josefa

³⁹¹ Tamtéž, s. 53.

³⁹² GEYKEN, F., „*A Legal Government, and a Religion free of Superstition.*“ *Die Wahrnehmung deutscher katholischer Territorien durch britische Reisende im 18. Jahrhundert*, in: BAUERKÄMPER, A. – BÖDEKER, E. STRUCK, B. (ed.), *Die Welt erfahren: Reisen als kulturelle Begegnung von 1780 bis heute*, Frankfurt/Main 2004, s. 321-336.

II. nebylo cestovatelům neznámé a Schulz jej hodnotil velmi pozitivně, předpovídal však, že účinky patentu se budou na proměně charakteru obyvatelstva projevat pouze pomalu a jen pozvolna uvolní přežívající závislost rolníků na pozemkových vlastnících.³⁹³

Kritika sociálního postavení zemědělského obyvatelstva nebyla v osvěcenském prostředí druhé polovině 18. století ničím neznámým. Mnozí osvícenští publicisté upozorňovali na to, že ve „většině německých provincií žijí rolníci ve stavu jakéhosi útlaku či otroctví, který je mnohdy tvrdší než samotné nevolnictví, [...] bez stínu svobody a jistoty výdělku.“³⁹⁴ Autoři cestopisné literatury, kteří se pozastavovali nad podmínkami, ve kterých žilo české venkovské obyvatelstvo, se tak aktivně zapojili do již existující kritického diskurzu, jenž zdůrazňoval pozitivní vliv soukromého vlastnictví na vzrůst píce a sebevědomí rolníků, vedoucích k navýšení pracovní produktivity. Ač se díky patentu o odstranění nevolnictví situace v Čechách bezesporu zlepšila, bylo zřejmé, že se z pohledu společenské transformace jednalo o dlouhodobý proces. Poněkud pozitivnější vyhlídky než předcházející dva autoři předestřel spis *Ausführliche Nachrichten über Böhmen* od pruského lékaře Johanna Josepha Kausche, publikovaný v roce 1794. Dle Kausche došlo již během jednoho desetiletí od vydání nařízení k podstatnému zlepšení životních podmínek venkovského obyvatelstva, které se nyní nacházelo v „relativním blahobytu“. Problémem, který ale nadále přetrvával, byly robotní povinnosti. Z nich se sice mohl venkovan vykoupit, to se však týkalo pouze těch, kteří disponovali peněžní hotovostí. Josefovo nařízení tak bylo pouhým „základním kamenem“, na němž mohli jeho nástupci dále budovat.³⁹⁵

Náplní uvedených cestopisů však nebyla pouhá obecná kritika nevolnictví a roboty. Nedostatky v sociálním postavení českého venkovského obyvatelstva totiž vynikl především při konkrétním srovnání se situací v sousedním Prusku a Sasku. Vnímání tohoto rozdílu lze vysvětlit několika způsoby. Paušální negativní charakteristika veškerých obyvatel českého venkova byla do jisté míry ovlivněna jen povrchní znalostí o českém prostředí, již si cestovatel mohl osvojit za dobu svého krátkého pobytu a která mu nedovolovala hlubší reflexi rozdílů v sociální struktuře venkovské společnosti. Do hry zde jistě vstupoval také faktický rozdíl v postavení pruského, saského a českého

³⁹³ ANONYM [SCHULZ, J. CH.], *Briefe...*, zde 1787/2, s. 54.

³⁹⁴ Citováno dle WEHLER, H.-U., *Deutsche Gesellschaftsgeschichte I (1700-18015)*, München 2006, s. 159.

³⁹⁵ KAUSCH, J. J., *Ausführliche Nachrichten über Böhmen*, Salzburg 1794.

venkovského obyvatelstva. V Prusku došlo ke zrušení nevolnictví na zeměpanské půdě, k níž byla připoutána velká část rolníků, již během první poloviny 18. století.³⁹⁶ V Sasku pak nebyl vztah mezi rolníkem a majitelem panství založen na osobní závislosti, tak jako tomu bylo v Čechách, ale na služebních povinnostech a odvodech, které vyplývaly z držení nemovitosti.³⁹⁷ Naproti tomu je nutné zdůraznit, že při samotné cestě přes Sasko nebo Prusko nebyl podáván obraz agrární krajiny pouze obráceným obrazem situace v Čechách. Zvláště v pruském případě je nutné rozlišovat mezi jednotlivými provinciemi, čehož si byli vědomi také samotní cestovatelé. Jak dokládá Bernhard Struck, připomínán nebyl pouze rozdíl mezi vlastním pruským územím a nově získanými polskými provinciemi, ale negativní charakteristice podléhaly také některé venkovské oblasti v okolí Berlína.³⁹⁸ Ani územní příslušnost k Prusku tak automaticky negenerovala bezchybný stav zemědělství.

Více než na pouhé stereotypizaci vyplývající ze zemské příslušnosti, tak bylo hodnocení venkovského prostředí založeno na širším komplexu vzájemně působících faktorů, případně odráželo všeobecně převládající stanoviska. Vnímání kvalitativního rozdílu mezi krajinou v Krušných horách a v přilehlých níže položených regionech bylo ovlivněno typicky protikladným posuzováním hornatých a nížinatých oblastí, které v estetickém hodnocení geografického prostoru přetrvávalo do konce 18. století a které se jen zvolna transformovalo do ocenění kvalit volné přírody. Stejně obecně platný byl v této době ideál reprezentovaný úrodnou a dobře obdělanou agrární krajinou. Tohoto ideálního stavu však bylo dosaženo pouze jako souhry různých spolupůsobících vlivů. V Čechách druhé poloviny 18. století převažovaly z pohledu cestovatelů vlivy negativní, což se promítlo také do výsledného obrazu českého venkovského prostředí. V rámci osvícenského myšlenkového systému však byly tyto vlivy identifikovány na základě „objektivního“ pozorování a jejich pojmenování bylo prvním krokem k překonání stávajících nedostatků. Relativní zaostalost českého venkova tak byla cestovateli vysvětlována tím, že se jednalo o katolickou oblast, jejíž obyvatelstvo je stále vázáno pozůstatky nevolnického systému. Na druhou stranu disponovaly Čechy nesporně úrodnou půdou, jejíž výnosy mohly být, při odstranění retardačních vlivů, několikanásobně zvýšeny. Do popředí při hodnocení venkova tak jednoznačně

³⁹⁶ WEHLER, H.-U., c. d., s. 166.

³⁹⁷ GROSS, R., *Die bürgerliche Agrarreform in Sachsen in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Weimar 1968, s. 26.

³⁹⁸ STRUCK, B., c. d., s. 240.

vystupoval fyziokratický a na ekonomické možnosti zaměřený přístup, který byl také jedním z hlavních pilířů pro hodnocení a stratifikaci geografického prostoru navržený v osvícenských cestovních instrukcích.

Na rozdíl od českého venkova, který až na výjimku rozdílu mezi periferními horskými a vnitrozemskými nížinatými oblastmi podléhal ve své podstatě paušální a na celé Čechy vztážené charakteristice, byla jednotlivá česká města hodnocena precizněji a s větším ohledem na místní specifika. Také to napovídá jistému dobově charakteristickému přehlížení venkovského prostředí, které ve srovnání s urbáními centry nevzbuzovalo v očích osvícenských cestovatelů jiný než agrárně-ekonomický zájem.

Charakteristika městského prostoru také podléhala určitým pravidlům, která odrážela dobový zájem a respektovala osvícenskou prostorovou kategorizaci. Dané byly především aspekty, na něž se cestovatelé prioritně soustředili. Nejdůležitějšími údaji byly jméno majitele města, podoba místního zámku, náměstí a ulic a případné důležité momenty z lokální historie. Na cestě z Vídně do Prahy tak byl Golčův Jeníkov popsán jako „pěkné město se zámkem v majetku hraběte Ulfeld“, Kutná Hora jako „královské město proslavené svými stříbrnými doly“, Kolín jako město s „prostorným náměstím“ a v blízkosti ležící Plaňany jako dějiště prusko-rakouské bitvy z roku 1757.³⁹⁹

Popis většiny měst, kterými cestovatelé pouze projížděli, případně se v nich zdrželi přes noc, byl nutně omezen na tyto základní poznatky a podrobněji mohla být popsána pouze ta města, v nichž se návštěvníci zdrželi delší dobu. V českém případě se tak jednalo především o lázně v západních a severozápadních Čechách a o Prahu. Stav, v němž se tato města nacházela, byl v duchu osvícenských kritérií dáván do souvislosti s osobností majitele či s činností městských rad. Cestující si tak byli dobře vědomi, že ze tří nejnavštěvovanějších lokalit byly Karlovy Vary a Františkovy lázně městy komorními, zatímco Teplice byly majetkem rodiny Clary-Aldringen.

Termální prameny v Teplicích vyhledal na své cestě do Čech na počátku osmdesátých let 18. století také Wilhelm Becker. Ten byl sice okouzlen přírodními dispozicemi města, jež bylo z jedné strany chráněno Krušnými horami a z druhé strany Českým středohořím, a které disponovalo výjimečným přírodním bohatstvím v podobě pramenů, jež mu přinášely obživu, celkově však Becker nebyl ze svého pobytu příliš nadšen.

³⁹⁹ ROTTENSTEIN von, G., *Reise von Wien nach Böhmen und Sachsen im May 1783*, in: Johann Bernoulli's Sammlung kurzer Reisebeschreibungen 12, Berlin – Leipzig 1783, s. 277-314, zde s. 279-280.

Místní městské obyvatelstvo se mu zdálo příliš ziskuchtivé, bez toho, aby dbalo na pohodlí lázeňských hostů. Nejvíce však Becker litoval toho, že město nebylo rezidenční. Zanedbaný stav Teplic a místního zámku totiž dle Beckera vyplýval především ze skutečnosti, že se jeho majitel, František Václav Clary-Aldringen, jakožto nejvyšší dvorní lovčí zdržoval především ve Vídni a svým pozemkům v Čechách tak nevěnoval dostatečnou pozornost. Becker, který v sedmdesátých letech 18. století působil jako pedagog na výchovném institutu *Philanthropin* v Desavě, založeném pod patronací knížete Leopolda III. Friedricha Franze von Ahalt-Dessau, se tak při svém zamyšlení nad stavem, ve kterém se Teplice nacházely, nevyhnul úvaze, jak by toto přírodou obdařené město mohlo prospívat pod příkladnější správou, a to třeba takovou, jakou svému panství poskytoval právě desavský kníže.⁴⁰⁰

Podoba Teplic a její vnímání se však změnilo poté, co se místní správy ujal jeho nový majitel Jan Nepomuk Clary-Aldringen, který se nejprve zaměřil na rekonstrukci zámecké zahrady a po ničivém požáru v roce 1793 musel investovat také do přestavby samotných lázní. Jeho činnost nezůstala bez povšimnutí a ve svém cestopisu publikovaném v roce 1798 ji ocenil také saský jurista a básník Karl Kretschmann, který Teplice popsal následovně:

„Ihre Grundherrschaft ist der Fürst von Clary und Aldringen. Seit dem großen im Jahre 1793 erlittenen Brande, wurde sie [Tepliz] wieder sehr gut aufgebaut: sie hat das der großmüthigen Vorsorge ihres Fürstes zu verdanken, der überhaupt ein sehr vortrefflicher Mann seyn muß, da alles an diesem Orte, Polizei, Ordnung, Anbau und Anpflanzung, von Weisheit, Geschmack und Menschenliebe zeugt. Er tut alles Mögliche für die Bequemlichkeit und das Vergnügen der Kurgäste.“⁴⁰¹

Popis podoby Teplic, jak jej nalezneme u Beckera a u Kretschmanna, se tedy naprosto odlišuje. Důvodem je pozitivní proměna města, která je jak dle Beckera, tak dle Kretschmanna ovlivněna vztahem, který k němu měl jeho majitel. Také v případě dalšího lázeňského města, Františkových Lázní, byl jejich dobrý vzhled přičítán především pozornosti, jíž se městu dostalo od císaře Františka II. Ten sám věnoval na výstavbu místních lázní nemalý finanční obnos a mimo to pověřil chebský magistrát,

⁴⁰⁰ BECKER, W. G., c. d., s. 536-538 a 550.

⁴⁰¹ KRETSCHMANN, K. F., c. d., s. 258-259.

pod nějž spadala správa města, aby „konal vše potřebné ke zkrášlení lázní a k zvýšení pohodlí lázeňských hostů.“⁴⁰²

Nejvíce prostoru bylo však ve druhé polovině 18. století věnováno popisu Karlových Varů. Díky množství záznamů lze na jednotlivých popisech lázeňského města a aktivit, které místní pobyt provázely, analyzovat sociální zakotvení jednotlivých autorů. To formovalo nejen pohled na okolní svět, ale vymezovalo také prostor, ve kterém se jedinec mohl pohybovat.

Na společenské rozdíly a hranice, které oddělovaly návštěvníky z řad šlechty a měšťáckého stavu, upozornil ve svém cestopisu již Johann Peter Willebrand, který připomínal předsudky, jež proti chování aristokratických návštěvníků panovaly mezi méně urozenými hosty. Jeho závěr sice směřoval k jistému společenskému konsenzu – dle Willebranda se totiž přehlíživý přístup týkal zejména příslušníků nižší šlechty, zatímco výše postavení aristokraté si „již velmi dobře uvědomovali, že se bez měšťáckého stavu nemohou obejít“ – přesto však přiznával jisté sociální pnutí panující mezi oběma stavy.⁴⁰³ Rozčarování středostavovských hostů bylo navíc umocněno přístupem karlovarského obyvatelstva, jež aristokratickým návštěvníkům projevovalo až nepatřičnou úctu.⁴⁰⁴ Výsledkem pak bylo sarkastické komentování společenského života, jemuž se v Karlových Varech oddávala šlechta sdružující se také zde do „malých, uzavřených a žárlivě soupeřících dvorů“ kolem příslušníků nejvýznamnějších rodů.⁴⁰⁵ Většina návštěvníků patřících ke střednímu stavu, však tento svět pozorovala pouze zvenčí. Výjimkou byla Sophie Becker, která se díky svým stykům do vysokých kruhů sama zapojila a podrobně vylíčila bohatý společenský život, který se jí v lázních otevřel.

Na rozdíl od vzdělaného měšťanstva, které popis pobytu v Karlových Varech pojímalo především jako možnost obeznámit čtenáře s místními geografickými, architektonickými a sociálními specifiky, se Sophie Becker ve svých dopisech o samotné podobě města téměř nezmiňovala a jejich adresátku namísto toho informovala o složení místní lázeňské společnosti:

⁴⁰² Tamtéž, s. 201.

⁴⁰³ WILLEBRAND, J. P., *Nachrichten...*, s. 197.

⁴⁰⁴ KRETSCHMANN, K. F., c. d., s. 172-174.

⁴⁰⁵ SCHULZ, J. CH., *Reise...*, s. 98.

„Von unseren Bekannten befinden sich jetzt hier: Aus Weimar die Gräfin von Bernsdorf mit ihrem Neffen, Herrn von Schart, und Hofrath Bode, Frau von Stein, Geheimerath von Göthe, Herr von Knebel und Herder mit seiner Familie. Aus Berlin, Oberbergrath Rosenstiel, Urfinus, Spener. Aus Dresden, Graf Brühl mit seiner Gemahlin und Sohn, Musikus Weisse, Mahler Darbes, den wir schon in Mitau kennen lernten. Der Umgang mit diesen interessanten Menschen macht dießmahl unsern Aufenthalt sehr angenehm.“⁴⁰⁶

Další zprávy z Karlových Varů pak byly převážným líčením výletů, pikniků a rozhovorů, které její pobyt v lázních provázely. Typologický rozdíl mezi těmito dopisy a zápisky středostavovské proveniencí dobře dokumentuje odlišnost vnímání prostoru u urozených a neurozených cestovatelů. Zatímco se cestující aristokracie uchylovala k popisu sociálního prostoru, vymezeného společenským jednáním a interakcemi, zaměřovali se osvícenští měšťané na popis geografického prostoru, který byl čtenářům přiblížen na základě typizovaného postupu.⁴⁰⁷

V případě Karlových Varů zaujímal úvodní část popis přírodních dispozic města ležícího na říčce Teplá a chráněného okolními skalními masivy. Poté následovalo hodnocení místní architektury s upozorněním, že lepší ubytování se nachází na tzv. Louce. Připomenuta byla také historie města a jeho založení Karlem IV. Lázeňský život byl přiblížen na základě popisu ozdravných kúr, možností kulturního vyžití a složení lázeňské společnosti. Dle individuálního zájmu autora byla následující část textu věnována specializovaným aspektům.

Johann Peter Willebrand se jako odborník na městskou správu zajímal nejvíce o personální zastoupení místní radnice a bedlivě sledoval, jak se místní úředníci vypořádali s problematickými oblastmi. Uspokojivě hodnotil téměř naprostou absenci prostituce a (nejen pro něj) pozoruhodné administrativní opatření označovat městské domy pomocí domovních znamení. Za negativní naproti tomu považoval vysoký počet žebráků, který také další cestující chápali jako projev pochybení ze strany místních správních orgánů.⁴⁰⁸ Profesionálním zaměřením byl motivován také zájem brunšvického lékaře Franze Hyeronimuse Brückmanna o místní zdravotnické služby, jež však v jeho očích nedosahovaly potřebné kvality. Místní lékaře Brückmann

⁴⁰⁶ BECKER, S., c. d., s. 88-89.

⁴⁰⁷ REES, J., *Die höfische Gesellschaft unterwegs. Residenzkultur im Spiegel handschriftlicher Reisetagebücher des 18. Jahrhunderts*, in: LOTTES, G. – D'APRILE, I. (ed.), *Hofkultur und aufgeklärte Öffentlichkeit. Potsdam im 18. Jahrhundert im europäischen Kontext*, Berlin 2006, s. 47-76.

⁴⁰⁸ WILLEBRAND, J. P., *Nachrichten ...*, s. 47 a 72; KRETSCHMANN, K. F., c. d., s. 102-105.

považoval za nepříliš vzdělané, s pouze nepatrným zájmem o jejich obor.⁴⁰⁹ Další část autorů se zajímala o lokální přírodní specifika, a to zejména o mineralogické složení hornin nacházejících se v okolí Karlových Varů a o chemickou podstatu místních léčivých pramenů.⁴¹⁰

Příznačným rysem Karlových Varů byla jejich mezinárodní atmosféra, jež je odlišovala od ostatních měst českého království. Někteří cestovatelé se také domnívali, že přítomnost významných zahraničních hostů zajistila lázním zvláštní ohledy ve věcech náboženských a politických svobod. Ještě před vydáním tolerančního patentu tak Johann Peter Willebrand informoval o „moudrém rozhodnutí rakouské vlády“ povolujícím urozeným protestantským návštěvníkům využívat duchovních služeb vlastních kazatelů.⁴¹¹ Karl Kretschmann se pak pozastavoval nad dalším, v rakouské monarchii pozoruhodným rysem, jímž byla absence policejních vyzvědačů. Cizinci přicházející do Karlových Varů se tak (aspoň dle jeho přesvědčení) nemuseli obávat postihů za své politické názory a jednání.⁴¹² Upozorněním na tyto fenomény však autoři naznačovali, že si byli vědomi výjimečného postavení Karlových Varů v rámci monarchie. Tato výjimečnost pak byla jak příčinou, tak důsledkem pestrého složení lázeňských hostů. Díky rozmanité klientele pocházející z různých zemí Evropy a řadící se k různým společensko-profesním skupinám reprezentovaly Karlovy Vary esenci evropské společnosti, již vystihl Karl Kretschmann:

„Sonderbar und wirklich sehenswerth ist das Gedränge, in welchen sich diese fremden Gäste an den Brunnen, in den Gassen, und auf den Promenaden durch einander wirbeln. Da find Herzoge, Fürsten, Prinzen, Grafen, Barone, Edelleute, Minister, Beamte, vornehme und geringere Geistliche, Gelehrte, Kaufleute, Künstler, Emigranten, Russen, Pohlen, Schweden, Dänen, Ungarn, Engländer, Provinzialen aus allen Gegenden Teutschlands, und eine enge Juden, worunter ich mehrere eben so artige als kenntnißvolle Personen kennen lernte. Wahrlich, wenn in Europa der größte Theil der Menschenwelt (Karlsbad ausgenommen), unterginge; – aus dieser Stadt allein konnte er wieder hergestellt werden.“⁴¹³

Pobyt v Karlových Varech se tak odehrával v tomto ač „panevropském“, přesto však v uzavřeném a z českého kontextu vytrženém prostředí. Přímý kontakt s místním

⁴⁰⁹ BRÜCKMANN, F. H., c. d., s. 23.

⁴¹⁰ RACKNITZ von, J. F., c. d.; GOETHE, J. W., c. d.

⁴¹¹ WILLEBRAND, J. P., *Nachrichten ...*, s. 48.

⁴¹² KRETSCHMANN, K. F., c. d., s. 117.

⁴¹³ Tamtéž, s. 169-170.

obyvatelstvem navázala pouze malá část příjíždějících cizinců, a to především na bázi profesionální nebo zájmové spřízněnosti. Pakliže cestopisy popisovaly vlastní karlovarské obyvatelstvo, bylo tomu tak pouze na základě vnějšího pozorování, nikoli na bázi bližšího proniknutí do místních sociálních kruhů. Rozdělení sociálního prostoru na lázeňské hosty a místní obyvatelstvo odpovídala také segmentace prostoru geografického. Návštěvníci lázní se totiž ve svém pohybu omezovali na promenádní místa, lázeňské pavilony a výletní místa za městem, z nichž nejoblíbenějším byl tzv. Dorotín altán, vystavený v roce 1791 pro Dorotheu Kurónskou. Cestující autoři se tak seznamovali pouze s lázeňskou reprezentativní podobou města, jež byla zhmotněna v jejich cestovních zápisech. Ač se tedy čtenářům na konci 18. století zdálo, že se o tomto lázeňském městě již téměř všechno dozvěděli, jednalo se vždy pouze o ustálený obraz, který se v průběhu tohoto století vytvořil na stránkách cestopisné literatury.

Městem se specifickým postavením byla také Praha. Ta sice nebyla, na rozdíl od Karlových Varů, ve druhé polovině 18. století tak často navštěvována a postrádala tedy větší míru mezinárodní atmosféry, statut hlavního města ji však zařazoval do skupiny ostatních metropolí a jako taková byla považována za jediné významné město českého království.⁴¹⁴ Partnerem ve srovnání jí tak nebyla další města v Čechách, ale hlavní města okolních zemí, a to především Vídeň, Drážďany a Berlín.

Podrobný popis Prahy obsahoval již německý cestopis Johanna Georga Keyßlera, který se stal cestovatelskou příručkou dalším návštěvníkům a ve svém cestopisu po Německu na něj odkazoval také Johann Peter Willebrand.⁴¹⁵ V úvodu Keyßler přiblížil podobu Prahy právě srovnáním s Vídní a Drážďany. Na rozdíl od Vídně tak pražské ulice byly mnohem širší, Vídeň se však honosila skvostnějšími paláci, a pražský most ve své délce předčil most v Drážďanech.

Dojem z pražského mostu však Keyßlerovi (a také dalším protestantským cestovatelům) kazila přítomnost sousoší světců, z nichž si nejvíce komentářů vysloužila socha Jana Nepomuckého. Její popis dal Keyßlerovi příležitost seznámit čtenáře s nešťastným osudem zpovědníka manželky krále Václava IV., který však svou slávou zastínil všechny ostatní světce a jehož podobizna je nyní přítomna téměř na všech mostech v rakouské monarchii. Připomínka Nepomukovy kanonizace v roce 1729 se pak

⁴¹⁴ KÜTTNER, K. G., c. d., zde 3. díl, s. 109.

⁴¹⁵ WILLEBRAND, J. P., *Reisen...*, s. 308.

neobešla bez sarkastické poznámky o výši výdajů, jež musely Čechy v této souvislosti vynaložit.⁴¹⁶

Negativní hodnocení si vysloužily také další objekty a architektonické prvky symbolizující katolickou víru. Za přehnanou považovali autoři výzdobu pražských kostelů, a Katedrála sv. Víta byla přirovnávána ke „zlatnickému krámu“.⁴¹⁷ Na Vyšehradě se Keyßler pozastavil nad několika „úsměvnými“ pověstmi, kterým však pražské katolické obyvatelstvo „pevně věřilo“. První se týkala tří zlomených sloupů, nacházejících se v tomto období ještě v chrámu sv. Petra a Pavla, které zde měl údajně upustit ďábel, jenž prohrál sázku s místním knězem. Druhá ještě nepravděpodobnější legenda souvisela s pískovcovým sarkofágem sv. Longina, v němž mělo tělo tohoto světce připlout po Vltavě. Tato historie pak byla svou věrohodností přirovnávána k pověsti rozšířené mezi ruskými obyvateli, kteří se domnívali, že k nim sv. Mikuláš připlul přes moře na mlýnském kameni. Příliš pochopení neměl Keyßler ani pro další vyšehradské legendy o kněžně Libuši a vladykovi Horymírovi, jež oživaly nejen v lidových bajkách, ale také v odborné literatuře, což bylo mnohem znepokojivější. Víra v podobné pověsti a legendy, která se Keyßlerovi zdála být mezi českými obyvateli ještě více zakořeněná než v jiných katolických zemích, jej udivovala tím spíše, že se „Čechy ještě před nedávnem vyznačovaly rozumným přístupem k náboženským otázkám a předci dnešních obyvatel byli z velké části protestanty.“⁴¹⁸

Čtenáři Keyßlerova cestopisu byli podrobně obeznámeni také s dalšími pražskými zajímavostmi. Na Pražském hradě upozornil Keyßler kromě Katedrály sv. Víta především na dějiště defenestrace z roku 1618 a záchranu českých místodržících, jejímž dokladem byly dva obelisky umístěné v místě jejich pádu. Na protějším břehu Vltavy zavedl autor čtenáře přes jezuitskou kolej na Staroměstské náměstí a do Týnského chrámu. Obě místa, jež byla spjata s osobností Tychona de Brahe, patřila k vyhledávaným zastávkám a životní osudy dánského matematika a astronoma se staly nedílnou součástí popisů českého hlavního města. Diskutovány byly zejména příčiny jeho úmrtí a podstata jeho sporu s dánským králem Kristiánem IV. S jistou nostalgií bylo připomínáno, že stejně jako jeho vědecký odkaz upadala do zapomnění také jeho observatoř Uranienborg na dánském ostrově Hven. Návštěva jeho náhrobku v Týnském chrámu tak německým osvícenským cestovatelům, kteří si dobře uvědomovali Braheho

⁴¹⁶ KEYßLER, J. G., c. d., s. 1288-1289; CAMPE, J. H., c. d., s. 278.

⁴¹⁷ WILLEBRAND, J. P., *Reisen...*, s. 302; KÜTTNER, K. G., c. d., zde 3. díl, s. 93.

⁴¹⁸ KEYßLER, J. G., c. d., 1296-1297.

přínos pro rozvoj renesanční vědy, poskytla příležitost k uctění jeho díla a zároveň v nich posílila vědomí o učenectvém významu Prahy, která se stala Braheho novým působištěm.⁴¹⁹ Ani Keyßler ani ostatní cestující (s výjimkou Johanna Kausche, jehož práce o Čechách bylo spíše obsáhlým pojednáním než pouhým cestopisem) se při popisu Prahy nezmínili o místní univerzitě. Pozornost si vydobyla pouze knihovna v pražském Klementinu, která byla sice pozoruhodná velikostí svých sbírek, kde však ani po zrušení jezuitského řádu neměly místo nepřípustné církevní a politické spisy.⁴²⁰

Keyßlerův popis Prahy pocházející ze čtyřicátých let 18. století byl sice velmi podrobný, zaměřoval se však výlučně na důležité pražské památky a svou formou se blížil neosobnímu cestovnímu průvodci. Autoři, kteří do Prahy přijížděli ke konci 18. století, ji pak – na rozdíl od Keyßlera – vnímali nejen jako historické, ale také jako současné kulturní a společenské centrum. Do novějších popisů tak pronikaly také informace o pražské literární nabídce, divadelních hrách a místním obyvatelstvu.

Dle závěrů německých cestovatelů byla místní kulturní a společenská úroveň ovlivněna třemi faktory – poměrným hospodářským blahobytem, katolickým náboženstvím a cenzurou. Na přímou souvislost mezi náboženskou bigotností, zájmem o tělesné požitky a duchovním úpadkem upozornil Joachim Schulz. Při hodnocení právě uváděných divadelních her, jež se u všech vrstev pražského obyvatelstva těšily obrovské popularitě, jemu samotnému však připadaly přinejlepším průměrné a zaměřené k pouhému pobavení diváků, se o místních kulturních nárocích vyjádřil takto:

„Alle sinnliche Vergnügungen werden hier entweder durch den Ueberfluss der natürlichen Güter des Landes, oder durch Bigotterie, und den eng damit verbundenen Mangel an Aufklärung begünstiget. In protestantischen Ländern giebt es unter den niedrigsten Ständen eine Menge Leute, die Geschmack am Lesen, und am Nachdenken über Politik und Religion finden, und sich damit die Zeit vertreiben. Aber hier weiß der gemeine Mann nichts von dem Vergnügen, welches die Beschäftigung des Geistes gewährt. Seine ganze Zufriedenheit dreht sich um Essen, Trinken, Liebe, Erschütterung des Zwerchfells usw.“⁴²¹

Jak se však Schulz přesvědčil na základě vlastní zkušenosti, odrazovaly pražské měšťany od přemýšlení nad hlubšími otázkami také přísné censurní předpisy. Schulz,

⁴¹⁹ Tamtéž, s. 1290-1294; KÜTTNER, K. G., c. d., zde 3. díl, s. 94-95.

⁴²⁰ KÜTTNER, K. G., c. d., zde 3. díl, s. 96.

⁴²¹ ANONYM [SCHULZ, J. CH.], *Briefe...*, zde 1787/2, s. 160-161.

jemuž pražský censor zabavil jednu z knih, jež si s sebou přivezl, si tak povzdechl, že „zatímco vláda bedlivě dohlíží nad duchovní spásou svých obyvatel, ponechává stranou to, co se děje za žaluziemi jistých domů, kterých je v Praze sice více než v jiných městech, jež však ohrožují pouze tělesné, nikoli duchovní blaho svých návštěvníků.“⁴²²

Z pohledu autorů pocházejících ze severoněmeckých zemí se také pražská knižní produkce citelně odlišovala od jejich domácí zkušenosti. Při návštěvě místních knihkupectví se v Lipsku usazený spisovatel Karl Gottlob Küttner pozastavoval nad tím, že v nich nenalezl téměř nic jiného než rytířské, strašidelné a neuvěřitelné příběhy, pocházející nejčastěji z pera spisovatele Christiana Heinricha Spieße, jehož dílo navracelo německou kulturu zpět do „temných staletí středověku“. Na obranu pražských čtenářů však dodal, že podobné tituly nalezl i v jiných jihoněmeckých městech.⁴²³ Podobný názor zastával také Joachim Schulz, jenž úroveň literatury dostupné v pražských obchodech shledal výrazně nižší než v Berlíně nebo v Drážďanech, na druhou stranu však o poznání kvalitnější než jakou byla nabídka ve Vídni.⁴²⁴ Ač se tedy německým protestantským cestovatelům zdála být pražská kulturní produkce nedostatečná a intelektuálně zaostávající, nevymykala se ze standardu typického pro ostatní katolické země. Více než o specifický český rys se tedy jednalo o rozsáhlejší problém kulturního rozdílu mezi severoněmeckými a jihoněmeckými zeměmi. Protestantští cestovatelé, pocházející ze severních oblastí, se v tomto ohledu často stylizovali do rolí výlučných hodnotitelů kulturní úrovně a nositelů osvícenské vzdělanosti.⁴²⁵

Ve srovnání s autory, jejichž závěry byly založeny především na návštěvách divadel a knihkupectví, se ti, kteří v Praze navázali užší společenské kontakty, vyjadřovali o místním intelektuálním prostředí o poznání uznaleji. Z pražských osobností byli vyzdvihováni především teologové Ignác Cornova a Kašpar Royko, či Josefína Dušková, která upoutala nejen pěveckými, ale také hostitelskými schopnostmi. Při soukromých rozhovorech v místních salónech pak bylo zřejmé, že se aspoň část pražského měšťanstva zamýšlela nad širšími duchovními a politickými otázkami.⁴²⁶ Při

⁴²² Tamtéž, s. 163.

⁴²³ KÜTTNER, K. G., c. d., zde 3. díl, s. 99.

⁴²⁴ ANONYM [SCHULZ, J. CH.], *Briefe...*, zde 1787/2, s. 162.

⁴²⁵ BORUTTA, M., *Antikatholizismus. Deutschland und Italien im Zeitalter der europäischen Kulturkämpfen*, Göttingen 2010, s. 55.

⁴²⁶ Srov. popis pražské společnosti v roce 1791 ze vzpomínek pruského filozofa a lékaře Johanna Benjamina Erharda. VARNHAGEN von ENSE, K. A., *Denkwürdigkeiten des Philosophen und Arztes Johann Benjamin Erhard*, Stuttgart – Tübingen 1830, s. 334; CAMPE, J. H., c. d., s. 291.

hodnocení pražské kulturní a intelektuální úrovně tak zásadní roli hrály společenské kontakty a to, nakolik cestovatelé pronikli do místního prostředí. Odmítavý postoj k projevům katolické kultury byl vlastní většině protestantských cestovatelů. Pakliže se však někteří z nich blíže seznámili s reprezentanty pražské intelektuální elity, zakládaly se jejich závěry spíše na dialogu a osobní konfrontaci, než na povšechné generalizaci vyplývající z jednostranného pozorování a odrážející předpokládané rozdíly.

V německých cestopisech z konce 18. století se, ve srovnání s jinými říšskými městy, Praha nekvalifikovala jako kulturní centrum, byla však stále častěji oceněna z estetického hlediska. Karl Küttner ji dokonce v tomto ohledu označil za „město, které je po Berlíně a po Vídni pravděpodobně nejkrásnější v Německu“ a tento názor s ním sdílel také Joachim Heinrich Campe.⁴²⁷ Důvodem Küttnerova obdivu pro pražskou architekturu byla dle jeho slov láska, kterou si při svém dlouhodobém pobytu v Itálii vypěstoval pro místní architektonické formy, jimž se v zaalpské oblasti podobaly pouze pražské paláce. Těm se nevyrovnaly ani nejvýznamnější budovy v Drážďanech a konkurovaly jim pouze paláce vídeňské. Výhodou císařského sídelního města bylo, že v něm pobývala většina nejvýznamnějších rodů monarchie. V Praze žijící aristokracie se však své vídeňské protějšky snažila napodobit a důraz, jež kladla na svou reprezentaci, se zdál být vyšší než v případě šlechty soustředěné kolem dvoru saského kurfiřta.⁴²⁸ Navzdory negativnímu hodnocení místní kultury si tak Praha díky své architektonické podobě zajistila pevnou pozici mezi říšskými městy.

Na rozdíl od venkovských oblastí věnovali osvícenští cestovatelé popisu městského prostoru větší pozornost. Ještě v polovině 18. století se prostor, tak jak byl reprezentován v německé cestopisné literatuře, zdál být složen pouze z měst, jimž cestovatelé projížděli a mezi nimiž se nacházely pouze v mílích udané vzdálenosti. Ačkoli bylo v průběhu druhé poloviny 18. století toto „vakuum“ postupně zaplňováno (přihlíženo bylo především ke stupni kultivace venkovského prostředí), byla to neustále města, která představovala cestovatelské cíle a zastávky.

V českém kontextu zaujímala významné postavení pouze dvě města – Karlovy Vary a Praha. Mezinárodní atmosféra Karlových Varů je zřetelně odlišovala od ostatních českých měst a jejich vnímání bylo ovlivněno přítomností zahraniční klientely. Praha se

⁴²⁷ KÜTTNER, K. G., c. d., zde 3. díl, s. 91-92; CAMPE, J. H., c. d., s. 270.

⁴²⁸ ANONYM [SCHULZ, J. CH.], *Briefe...*, zde 1787/2, s. 59.

více než českým provinčním městům blížila svým charakterem jiným zahraničním metropolím, s nimiž byla také srovnávána.

Menší města v Čechách byla popisována na základě nejdůležitějších znaků, které jim sice propůjčovaly individuální ráz, ale jejichž výběr se v jednotlivých případech příliš nelišil. Shodnou formu však neměla pouze charakteristika měst v Čechách, ale také v okolních zemích. Ani saská ani pruská města se nevyhnula negativnímu hodnocení, pokud nesplňovala očekávání návštěvníků. V saském Annabergu sice cestovatelé ocenili místní výstavné domy, nevydlážděné cesty a přítomnost vysokého počtu žebračku však považovali za projev „bolestné nedbalosti“ místních autorit.⁴²⁹ Příliš obdivu se nedostalo ani pruské Postupimi, která se sice honosila slavnou minulostí, na konci 18. století se však na tomto „nejmilejším dítěti“ Friedricha II. začal projevat „zub času“. Liduprázdné ulice a náměstí, trávou zarostlé cesty a opuštěné domy byly důkazem nedostatku pozornosti, kterou městu věnoval Fridrichův nástupce Friedrich Vilém II.⁴³⁰ Hodnocení městského prostoru tak v Čechách i v okolních zemích podléhalo podobným obecným zásadám. Podoba měst na obou stranách hranice nebyla považována za dramaticky odlišnou a negativní či pozitivní rysy byly nalézány v obou případech. Skutečnost, že se města nacházela na českém území, ještě negenerovala kvalitativní rozdíl, jenž byl více než geopolitickou příslušností ovlivněn místní správou a ekonomickými možnostmi.

České venkovské a městské prostředí se však od okolních zemí lišilo v aspektech, jež přímo vyplývaly z konfesionální jinakosti. Symboly katolické víry, s nimiž se cestující na českém území setkávali, v nich formovaly přesvědčení o kulturním rozdílu mezi Čechami, Saskem a Pruskem a o odlišnosti jejich vlastní konfesionální identity. Brunšvický lékař evangelického vyznání Franz Hyeronimus Brückmann tak při svém příjezdu ze Saska do Čech popsal chmurný dojem, který v něm vzbudilo množství náboženských vyobrazení, na něž nebyl zvyklý ani ze Saska, ani ze svého domácího prostředí:

„Vorher habe ich noch dies zu sagen, so bald man in Böhmen fährt, sieht man fast überall den heiligen Nepomuk als den bekannten Schutzpatron dieses Reiches, den Heiland am Kreuz, die heilige Maria, und eine Menge andere Heilige, oder auch nur hölzerne Stangen (wo vermuthlich die Heiligen sich aus Unwillen vor dem üblen Wetter zur Erde

⁴²⁹ WILLEBRAND, J. P., *Nachrichten...*, s. 80-81.

⁴³⁰ KÜTTNER, K. G., c. d., zde 1. díl, s. 243.

herabgelassen haben) auf eine traurige Art und erbärmlich auf Holz gemalt, oder geschnitzelt.“⁴³¹

Katolický charakter Čech si cestující protestantského vyznání připomínali i v dalších souvislostech. Jednalo se nejen o přítomnost sochy Jana Nepomuckého na mostech a o příliš honosnou výzdobu katolických kostelů, ale také o vliv, jež mělo katolické vyznání na produktivitu práce českého venkovského obyvatelstva a na kulturní nabídku ve městech. Nelze však tvrdit, že by na základě náboženské odlišnosti byla odsouzena podoba celých Čech. Negativní hodnocení se vždy vztahovalo pouze na oblasti, v nichž docházelo k přímé konfrontaci s katolickým vlivem, jenž byl v těchto případech považován za faktor bránící ekonomickému či intelektuálnímu pokroku.

2. 4. Království jednoho a dvojího lidu: obraz české společnosti

Z pohledu protestantských pozorovatelů se katolické vyznání nejzávažněji promítalo do stavu české společnosti. Joachim Schulz dokonce na lidech, se kterými se setkal v prvním českém městečku Vejprtech, pozoroval odlišný výraz tváře, než jaký měli jejich saští sousedé, jenž vyplýval právě z jejich náboženského smýšlení:

„Der erste Böhmische Ort ist Weipert; hier ist auf einmal alles anders. Eines neuern Reisenden Bemerkung über katholische Physiognomien hat Widerspruch gelitten, aber ich finde sie nicht ganz ohne Grund. Ein gewisses ernsthaftes, finsternes Ansehen, ein niedergeschlagenes, nicht ehrfurchtvolles, sonder devotes Auge: dies ist wohl das Katholische, was man auf den Gesichtern der Menschen hier herum, besonders aber der Mädchen und Weiber, bemerkt. Es ist wohl nur gleichsam religiöse Handwerks-Physiognomie, deren Züge sich durch das viele Kirchengehen, durch das Aeußere der Mönche und Priester und durch das Anschauen der Heiligen-Bilder zusammen finden und den Gesichtern aufdrücken.“⁴³²

Podobné reakce vzbudil první kontakt s českým obyvatelstvem i v ostatních cestujících. Karl Kretschmann, který se na své cestě z Drážďan do Karlových Varů v roce 1797 zastavil na noc v Nejdku, se dlouze rozepsal o výzdobě místního hostince a o neuvěřitelné pověřivosti jeho majitelky. Jídelní místnost byla přeplněna svatými obrázky a vévodila jí socha Ježíše Krista s ulomenou nohou. Tu mu, jak si postěžovala

⁴³¹ BRÜCKMANN, F. H., c. d., s. 8-9.

⁴³² SCHULZ, J. CH., *Reise...*, c. d., 46.

místní hostinská, poničili „bezbožní“ angličtí hosté, kteří Nejdek navštívili předchozí rok. Kretschmann, jenž ze slušnosti projevil soustrast s touto nehodou, byl odměněn ukázkou největších cenností patřících paní hostinské – mrkací figuríny Jezulátka a mariánské panenky ve slavnostních šatech, s korunou a žezlem. Následně byl ujištěn, že od té doby, co byly oba artefakty pořízeny, se profit hostince několikrát zvýšil. Celou příhodu popsal Kretschmann v dopise příteli a na jejím závěru se upřímně podívoval nad tím, jak je možné, že „v blízkosti osvětleného Saska a také Karlových Varů, kam cestuje tolik cizinců, ještě přežívají podobné pověry, jež nebyly vymýceny ani zásahy Josefa II.“⁴³³

Cestovatelům, kteří do Čech přijeli v osmdesátých a devadesátých letech 18. století, neunikly josefínské náboženské reformy. O to více je však překvapovalo, že nových konfesionálních svobod nevyužilo více obyvatel. Joachim Schulz, dle kterého lpělo české obyvatelstvo na katolickém náboženství nejvíce z celé monarchie, tuto skutečnost považoval za dopad husitství. Z části českých obyvatel se v reakci na náboženské války stali „zarputilí katolíci“ a ti, kteří zůstali věrní Husovu učení, „nyní postupně vymírali místo toho, aby se již dávno obrátili k učení Lutherovu.“⁴³⁴

Nad otázkami spojenými s katolickým vyznáním se ve větší či menší míře pozastavovali všichni protestantští cestovatelé. Shovívavější pak byli opět pouze ti, kteří měli možnost navázat osobnější vztahy. Wilhelma Gottfrieda Beckera tak při jeho návštěvě Oseku překvapilo, že se zde seznámil s několika duchovními, kteří měli překvapivě rozumný náhled a s nimiž mohl i jako protestant otevřeně diskutovat o církevní problematice.⁴³⁵ To však neměnilo nic na tom, že pro protestantské pozorovatele reprezentovala katolická víra základní znak v charakteristice české společnosti, který byl společný všem sociálním vrstvám a představoval tak nejvýraznější a jednotící kulturní prvek.

I přes pověrčivost a nedostatečnou vzdělanost, která vyplývala z jejich vyznání, nebyla povaha českého obyvatelstva hodnocena zcela negativně. Do přímého styku s českými obyvateli přišli cestující především ve městech, kde se jim většina lidí zdála způsobná, počestná a pracovitá. Vyčítána jim z pohledu středostavovských cestovatelů byla pouze přílišná uctivost ke šlechtickým titulům a tendence „nobilizovat“ všechny platící

⁴³³ KRETSCHMANN, K. F., c. d., s. 68-69.

⁴³⁴ ANONYM [SCHULZ, J. CH.], *Briefe...*, zde 1787/2, s. 257.

⁴³⁵ BECKER, W. G., c. d., s. 557.

zákazníky.⁴³⁶ Nepříznivěji bylo vnímáno venkovské obyvatelstvo, na jehož charakteru byly neustále shledávány stopy nevolnického postavení. V tomto smyslu se o českém „národě“ vyjádřil také anonymní autor cestopisu po Horní Lužici a severních Čechách z roku 1787:

„Allenthalben trifft man noch in Böhmen die Spuren der Leibeigenschaft an, allenthalben sieht man noch die Eindrücke, welche diese Fesseln an dem Körper und Geist der Bewohner dieses glücklichen Landes hinterlassen haben. Eine boshafte Dummheit, Unreinlichkeit, Geschmacklosigkeit und sklavische Unterwürfigkeit sind die Characterzüge dieser Nation. Es wird noch lange dauern, ehe diese Spure vergehen, ehe [...] ihren Geist zu einem gewissen Edelmuth und ihre Sinne zu einem gewissen Gefühl des Guten und Schönen werden erheben können.“⁴³⁷

Neschopnost využít přírodní bohatství, kterým tato „šťastná země“ oplývala, pak české venkovany uvrhla do značné chudoby. Patřili tak k „nejubožeji oblečeným lidem v celém Německu“ a jejich děti dokonce „běhaly po velkou část roku úplně nahé.“⁴³⁸ K charakterové podstatě českého obyvatelstva se ve své publikaci o Čechách z roku 1794 vyjádřil také pruský lékař Johann Joseph Kausch. Ten se ostře ohrazoval proti tomu, že by lenost, která byla u českých obyvatel často pozorována, měla souviset s jejich národní povahou. Také on vinil místo toho přetrvávající vliv nevolnictví a argumentoval, že „Čech je stejně líný jako by byl Angličan, kdyby ho k zemi tlačilo nevolnické jho.“⁴³⁹ Sociálněji uvědomělí autoři pak z tohoto stavu obviňovali také českou šlechtu, která si výstavnost pražských paláců vykupovala tyranským přístupem ke svým venkovským poddaným.⁴⁴⁰

Katolicismus a nevolnické postavení tak byly dva faktory, které sjednocovaly charakter obyvatelstva v celých Čechách. Cestující z německých zemí, kteří do Čech přijížděli ve druhé polovině 18. století si však také uvědomovali, že se zdejší obyvatelstvo dělilo na dvě jazykové skupiny. O českém jazyce (*böhmische Sprache*) se zmiňoval již Keyßlerův cestopis, který ji popisoval jako tvrději znějící řeč než u okolních slovanských národů (*Völker*), jež se ve vyšších společenských kruzích nyní mísí

⁴³⁶ WILLEBRAND, J. P., *Nachrichten...*, c. d., s. 38 a 70; SCHULZ, J. CH., *Reise...*, s. 62; KRETSCHMANN, K. F., c. d., s. 132 a 173-174; CAMPE, J. H., c. d., s. 235.

⁴³⁷ ANONYM, *Zittau in der Oberlausitz Herrnhuth. An Herrn D. H. in W.*, in: *Neue Reisebemerkenungen in und über Deutschland*, 5 dílů, Halle 1786-1788, zde 4. díl, 1787, s. 245-320, citace s. 250-251.

⁴³⁸ Tamtéž, s. 256-257.

⁴³⁹ KAUSCH, J. J., c. d., s. 49-50.

⁴⁴⁰ ANONYM [SCHULZ, J. CH.], *Briefe...*, zde 1787/2, s. 59-60.

s němčinou.⁴⁴¹ Nejasné představy však panovaly o jejím přesnějším teritoriálním rozšíření a Johann Peter Willebrand se při své návštěvě Prahy podívoval, že se zde o „české řeči během času, co zde strávil, nedozvěděl více než již dopředu věděl.“⁴⁴²

K preciznější diferenciaci mezi oběma skupinami dochází v osmdesátých letech 18. století, kdy se v cestopisné literatuře pro označení slovanské části obyvatelstva ustálily pojmy *Stockböhmern* a řídčeji *Czechen*, které byly protipólem termínu *Stockdeutschen*.⁴⁴³ Základním rozdílem mezi slovanským a německým obyvatelstvem byl jejich jazyk. Dle Joachima Schulze se však české slovanské obyvatelstvo od svých německých protějšků lišilo také fyzickými rysy. V duchu dobového zájmu vzbuzeného publikací Johanna Caspara Lavatera o fyziognomii se Schulz zaměřil především na rozdíly v obličejí.⁴⁴⁴ Ten se u českého slovanského obyvatelstva vyznačoval širokým čelem, černými vlasy a malýma, většinou šedýma očima. Těchto „pradávných českých“ (*urböhmische*) fyzických znaků pak zřetelně ubývalo tam, kde se nacházel větší počet německy mluvících obyvatel. V Praze byly vlastní pouze nejnižší společenské vrstvě. Urozenější obyvatelé je již téměř ztratili, a to proto, „že si drželi německé služebnictvo, francouzské kuchaře a že část roku trávili buď ve Vídni nebo v Drážďanech mezi německými přáteli.“⁴⁴⁵ Fyzické rysy pražského výše postaveného obyvatelstva, které sice původně odrážely jejich „staročeský původ“, se tak díky dlouhodobému kontaktu s německým obyvatelstvem zřetelně proměnily.

S ohledem na charakter slovanského obyvatelstva se Schulz vyjadřoval více než uznale a konstatoval, že je „zdaleka neshledal tak zarputilé (*stöckisch*), jak se o nich tvrdilo“, a byl potěšen jejich ochotou, úsilím mluvit německy, pokud toho byli schopni, a celkovou snahou mu při jeho pobytu všemožně vyhovět.⁴⁴⁶ Určité rozdíly spatřoval mezi německým a slovanským obyvatelstvem také Johann Gottlieb Becker. V litoměřickém kraji, jehož obyvatele popsal jako „Sasy, kteří se po husitských válkách usadili na vyliďněném území,“ se dle svého přesvědčení nesetkal s tolika projevy bigotního katolicismu a s takovou mírou pověřivosti, jaké byly běžné u českého slovanského obyvatelstva (*Stockböhmern*).⁴⁴⁷ Vzhledem tomu, že Beckerova cesta vedla pouze z Drážďan do Teplic, s výlety do Bíliny, Duchcova a Oseku, nezakládalo se jeho

⁴⁴¹ KEYBLER, J. G., c. d., s. 1288.

⁴⁴² WILLEBRAND, J. P., *Reisen...*, s. 302.

⁴⁴³ BECKER, W. G., c. d., s. 554; ANONYM, *Zittau...*, s. 253.

⁴⁴⁴ LAVATER, J. C., *Physiognomischen Fragmenten*, 4 díly, Leipzig 1775-1778.

⁴⁴⁵ ANONYM [SCHULZ, J. CH.], *Briefe...*, zde 1787/2, s. 253-254.

⁴⁴⁶ Tamtéž, s. 55.

⁴⁴⁷ BECKER, W. G., c. d., 553-554.

pozorování na přímé zkušenosti s českým slovanským obyvatelstvem, ale spíše na představách, které o něm panovaly. Beckerova snaha opravit mínění o náboženské zanícenosti v západních Čechách však napovídá, že se z vnějšího protestantského pohledu ani toto území nevyhnulo konfesionalně profilované stereotypizaci. Ačkoli se dle Beckerova vlastního a přímého pozorování nezdál tento názor zcela oprávněný a západočeským obyvatelům byla přiznána větší míra náboženské svobodomyšlnosti, nebylo zastíráno, že se navzdory jejich saským kořenům, stále jednalo o katolíky. Konfesionalní identita tak pro německé cestovatele konce 18. století neustále reprezentovala jak hlavní rys české společnosti, tak subjektivní prizma, skrze něž bylo na obyvatelstvo v Čechách nahlíženo.

Před vlastní cestou do Čech panovaly mezi německými cestovateli o této zemi nejrozumnější, mnohdy velmi vágní představy, díky nimž mohly být Čechy chápány jako „země na konci světa“. Tento názor byl posilován také vědomím o konfesní a jazykové odlišnosti českého území. Po získání přímě zkušenosti se však ukázalo, že se Čechy v mnoha ohledech nelišily ani od domácího prostředí jednotlivých cestovatelů, ani od okolních států.

Rozdíly, které cestovatelé vnímali, nebyly ve své podstatě interpretovány jako česká specifika, tj. jejich příčinou nebyl fakt, že jsou pozorovány na českém území. Místo toho byly zasazeny do širšího komplexu osvícenských hodnot a dobového způsobu myšlení, jež napomáhalo odkrýt jejich původ, mající mnohdy přeshraniční charakter. Boží muka tak mohla odlišovat saské a české konfesionalní milieu, na druhou stranu však Čechy zahrnovala do širšího kulturního celku jihoněmeckých zemí. Stejně tak mohly být Čechy vnímány jako historicky svébytné území, politicko-administrativní opatření rakouského státu (jestliže s nimi byli cestovatelé konfrontováni) je však zpětně zařazovala do skupiny habsburských zemí. Prostor, kterým cestovatelé po překročení politické hranice projížděli, pak byl dále segmentován na základě dobových prostorových preferencí. Více pozornosti si zasloužila urbánní centra, do jejichž hodnocení se však více než jejich „český“ charakter promítalo jejich postavení. Odlišně byla vnímána Praha, patřící vedle Vídně, Drážďan a Berlína do skupiny hlavních měst; Karlovy Vary se díky své mezinárodní atmosféře z českého prostředí naprosto vymykaly; a menší města byla popsána schematicky (náměstí, ulice, činnost městských rad), tj. způsobem, který byl shodný také pro provinční města ležící za hranicemi českého státu. České venkovské prostředí, hodnocené dle dobového fyziokratického

zájmu na základě možností agrární produkce, sice kvalitativně zaostávalo za Saskem a Pruskem, důvodem však opět nebyly specificky české, ale obecnější konfesionální a politické příčiny.

Problematické oblasti, hodnocené německými protestantskými cestovateli jako zaostávající (kultura, zemědělství atd.), nebyly také považovány za konečný stav, ale za mezistupeň změny k lepšímu. Osvícenská víra v neustálý pokrok totiž předpokládala, že při správné identifikaci příčin a implementaci vhodných opatření bylo možné stávající neutěšený stav překonat. V tomto ohledu byly oceněny kroky majitelů některých panství (jako např. Jana Nepomuka Clary-Aldringen v Teplicích) a naděje byly kladeny také do josefinských náboženských a společenských reforem. Iniciace změn tak tedy měla vycházet shora a při dlouhodobém působení musela otevřít cestu požadovanému všeobecnému pokroku.

3. Ostrov divokých Irů nebo malá Anglie? Irsko ve vnímání britských cestovatelů 18. století

„Since my return to London I happened to have some conversation with a gentleman, relative to the Irish, in the course of which he asserted, „They were still the same people they were in 1641.” This induced me to consult more carefully the history of Ireland, which, though much obscured by the legends of prejudices, has, it is too evident, been dreadfully rubric, particularly from the reign of Henry the Second to the happy period of the revolution.⁴⁴⁸

Těmito slovy shrnul Charles Topham Bowden základní problém, se kterým se ještě ve druhé polovině 18. století potýkala většina Britů toužících po získání relevantních informací o historii Irska. Většina stávajících poznatků se totiž zakládala na několika málo dostupných popisech, jež mnohdy čerpaly ze stále recipovaných antických, středověkých a ranně novověkých traktátů od Strabóna, Geralda z Walesu, anglického historika Williama Camdena a jeho současníka, alžbětinského básníka, Edmunda Spensera. Od počátku 18. století však byla objektivita raně novověkých autorů díky jejich silné „koloniální“ perspektivě stále častěji zpochybňována a část britských

⁴⁴⁸ BOWDEN, CH. T., *A Tour through Ireland in 1790*, Dublin 1791, s. V.

cestovatelů si začala uvědomovat jejich informativní limity.⁴⁴⁹ Za podobně nepřesné pak byly považovány také starší texty a mnoho cestovatelů se na základě vlastní zkušenosti přesvědčilo, že „podivné příběhy zachycené takovými geografy jako Strabón, Solinus, Mela a Gerald z Walesu“ nemohou suplovat pramen aktuálního poznání.⁴⁵⁰

Antičtí geografové zobrazovali irské obyvatelstvo jako barbarské, přisuzující mu nedostatek morálky a kanibalismus, díky čemuž předčili v nekultivovanosti dokonce obyvatele sousední Británie. V prvním z anglických popisů Irska, pocházejícím od úředníka Jindřicha II. Geralda z Walesu, se již reprezentace irské zaostalosti odvíjela od snahy ideologicky zdůraznit kulturní převahu anglonormanských kolonizátorů, jejichž příchod do Irska ve 12. století byl interpretován jako civilizační mise. Irské obyvatelstvo bylo vylíčeno jako nevzdělané, necivilizované a pověřivé a za základní znak irské zaostalosti byla považována preference života v „lesních příbytcích“, nikoli v urbánních centrech. Během celého středověkého období se však kvůli nedostatku alternativních popisů Irska Geraldova *Topographia Hibernica* stala základním pramenem ke studiu irské společnosti.⁴⁵¹

V pozdější době se obrazu Irska dostalo drobné korekce. „Nekultivovaný“, „líný“ a „neurbánní“ byly nadále rysy přisuzované galskému obyvatelstvu, od něho se však stále více začíná odlišovat charakteristika potomků anglo-normanských kolonizátorů, kteří se usazovali v městském prostředí a reprezentovali nositele veškerého civilizačního pokroku. V 16. století se kvůli anglické reformaci v anglických popisech Irska začíná objevovat také konfesionalně rozlišovací prvek. Během vlády Jindřicha VIII. a Alžběty I. však konfrontace mezi katolickým irským a protestantským anglickým obyvatelstvem ještě nebyla interpretována jako náboženský, ale spíše jako kulturní konflikt. Alžbětinský básník a autor traktátu *A View of the Present State of Ireland* Edmund Spenser tak nepovažoval za hlavní cíl anglického působení v Irsku konverzi katolického obyvatelstva, ale vymýcení přetrvávajících znaků galské kultury, a to především galský jazyk.⁴⁵²

Během 17. století se však konfesionalní rozdíl dostával stále více do popředí. V první polovině tohoto století se objevila nová interpretace irské nekultivovanosti, která byla

⁴⁴⁹ LEERSSSEN, J., c. d., s. 74.

⁴⁵⁰ CHETWOOD, W. R., c. d., s. 74.

⁴⁵¹ LEERSSSEN, J., c. d., s. 35.

⁴⁵² Tamtéž, s. 48.

považována za přímý produkt katolické víry. Tato souvislost však do jisté míry omlouvala zaostalý stav, v němž se chudší venkovské irské obyvatelstvo nacházelo. Na vině totiž nebylo jeho vnitřní charakterové selhání, ale vnější okolnosti. Terčem kritiky tak byli spíše katoličtí kněží, kteří irské katolíky udržovali v ignoranci a stagnaci. Poměrné uvolnění anglických protiirských postojů na počátku 17. století se však po povstání v r. 1641 proměnilo do vzedmuté vlny antiirské a antikatolické propagandy, v níž adjektiva „irský“ a „katolický“ splynuly a byly nositeli stejného negativního významu. Podstatou děl protestantských historiků nebylo ani tak objasnění příčin vedoucích k revolučním událostem jako spíše barvitě líčení násilností, kterých se katoličtí rebelové na protestantském obyvatelstvu dopustili.⁴⁵³ Irské obyvatelstvo tak nadále figurovalo v představách anglických sousedů nejen jako zaostalé, ale jako nebezpečné:

„They are [...] great admirers of their foolish and superstitious religion, [...] stubborn as mules, great cheats in their dealings, ready to take an oath on all occasions, commonly great thieves, very barbarous when they have the upper hand, of a bloody temper, very unjust to their neighbours, breakers of their trust, mortal enemies to all those that are not of the Romish religion, and ready to rebel against English on all occasions.“⁴⁵⁴

Až po uklidnění politických poměrů po nástupu Viléma Oranžského, pacifikaci irského katolického obyvatelstva sérií penalizačních opatření a po upevnění pozice irské protestantské vládnoucí vrstvy bylo možné anglický postoj k Irsku a k irské společnosti přehodnotit. Během 18. století se tak stále častěji objevovala snaha o získání nových a nestranných poznatků o Irsku a tendence „zapomenout veškerá příkoří napáchaná oběma stranami.“⁴⁵⁵

3. 1. Za poslední výspou pevniny: Irské moře jako geografická, administrativní a kulturní hranice

Problematika „dělicí“ či naopak „pojící“ funkce Irského moře patřila – a stále patří – k často diskutovaným otázkám, jejichž zodpovězení koresponduje s politickou orientací

⁴⁵³ TEMPLE, J., *Irish Rebellion; or an history of the beginning and first progresse of the generall rebellion raised within the kingdom of Ireland upon the 23 Oct. 1641. [...] Together with the barbarous cruelties and bloody massacres which ensued thereupon*, London 1646.

⁴⁵⁴ Citováno dle LEERSEN, J., c. d., s. 61.

⁴⁵⁵ BOWDEN, CH. T., c. d., s. XI.

jednotlivých protagonistů. V britském unionistickém geografickém diskursu se na počátku 20. století prosadila interpretace Irského moře jako britského „vnitrozemského moře“, které se svým charakterem podobalo moři Středozemnímu. Jejím průkopníkem byl anglický geograf a zakladatel politické geografie Halford Mackinder, jenž ji formuloval ve své studii *Britain and the British Seas* vydané v roce 1902:

„The seas which divide Ireland from Great Britain are truly inland waters. [...] The Irish Sea is a British Mediterranean, a land-girt quadrilateral, wholly British, whose four sides are England, Scotland, Ireland and Wales. [...] Liverpool, at the south-eastern corner of the Irish Sea, is almost exactly in the centre of the British Isles.“⁴⁵⁶

Mackinderova teze vycházela z jeho politického přesvědčení a z krize, jíž procházela britsko-irská unie na přelomu 19. a 20. století. Zastánce liberálního imperialismu a unionismu Mackinder se svými vědeckými závěry snažil legitimizovat a posílit jednotu Britských ostrovů. V mnoha případech se staly výrazné geografické předěly argumentem k legitimizaci politických hranic, v jiných případech, tak jako u Mackindrovy definice Irského moře, byla jejich dělící funkce záměrně potlačována.

Změnu v tomto kontextu přinesla novodobá kritika teorie přirozených hranic, která upozorňovala na aspekty, jež jsou pro formování politických hranic důležitější než geografické mezníky. Irské moře analyzovala v tomto duchu studie nizozemského politického geografa Marcuse Heslingy *Irish border as a cultural divide* publikovaná v roce 1962. Heslinga v ní polemizoval především s obecným přesvědčením, že by moře reprezentovala efektivní oddělení politických entit. Namísto toho zdůrazňoval jejich význam pro posílení sociálních a kulturních vazeb. V historické perspektivě Irské moře nezabraňovalo, ale naopak umožňovalo intenzivní kulturní, ekonomickou a sociální výměnu mezi oběma ostrovy.⁴⁵⁷ Zdůraznění historických vazeb mezi Irskem a Británií tedy Heslingu přivedlo k obdobnému závěru, k němuž došel také Halford Mackinder, tj. k marginální dělící funkci Irského moře. Na rozdíl od Mackindera, jehož hlavním cílem bylo interpretovat zeměpisný charakter Britských ostrovů optikou, v níž by vynikla jejich geografická soudržnost, Heslinga se od podobného geografického determinismu distancoval a nahradil ho sbližujícími sociokulturními aspekty. Ty jej na druhou stranu přivedly ke zdůraznění rozdílů mezi jižními a severními částmi obou

⁴⁵⁶ MACKINDER, H., *Britain and the British Seas*, London 1902, s. 20-21.

⁴⁵⁷ HESLINGA, M. W., c. d., s. 12; SLOAN, G. R., *The geopolitics of Anglo-Irish relations in the twentieth century*, London 1997, s. 40.

ostrovů a jeho publikace tak byla mnohými interpretována jako legitimizace novodobého politického rozdělení Irska.⁴⁵⁸

Ve druhé polovině 18. století však moře, řeky a pohoří sloužily k popisu politických hranic a teorie přirozených hranic reprezentovala jeden ze základních rámců pro segmentaci geopolitického prostoru. Těchto metod bylo využíváno také v britské geografii 18. století a fyzické zeměpisné mezníky sloužily k vymezení hranic jednotlivých částí Britských ostrovů – Anglii tak „od Skotska dělila řeka Tweed, od Francie Anglický kanál, od Irska Irské moře neboli Průliv sv. Jiří, a od Nizozemí a Dánska Německý oceán.“⁴⁵⁹

Těmto geografickým rozhraním však byla přikládána rozdílná „přirozeně dělicí“ kvalita. Otázku přirozených hranic otevřel ve svých přednáškách z morální filozofie, jež byly v roce 1785 publikovány pod názvem *Principles of moral and political philosophy*, vlivný britský filozof William Paley. Jedním z problémů, kterým se věnoval, byla identifikace příčin, jež mohly být považovány za „spravedlivý“ důvod k zahájení války a k územní expanzi. Paley se z celkového pohledu vyhranil proti válečným aktivitám a teritoriálním výbojům, které státu a jeho obyvatelům – stejně jako obyvatelům dobytého území – přinášely více škody než užitku. Expandující stát musel bránit delší hranici a musel se vypořádat s odporem v nově získaných oblastech. To vyžadovalo zvýšení nákladů na vojsko a větší daňové zatížení. Prestiž, kterou si úspěšnými výboji zajistil panovník, tak byla vykoupena „zbídačením vlastního obyvatelstva a zotročením toho nového.“⁴⁶⁰ Územní expanzi bylo možné ospravedlnit pouze ve dvou případech: pakliže bylo jejím cílem „dosažení přirozených hranic, které impérium oddělují od zbytku světa“, nebo „byly-li sousední státy příliš malé, aby se mohly úspěšně bránit a jejich dobytí (jež mělo mnohdy pozitivnější efekt, než dobrovolné sloučení) tak přispívalo k jejich vlastní bezpečnosti.“ Příklad ideální přirozené hranice reprezentoval dle Paleyho průliv mezi Británií a Francií:

„We account the British channel the natural boundary which separates the nations of England and France: and if France possessed any counties on this, or England any cities or provinces on that side of the sea, the recovery of such towns and districts, to what may

⁴⁵⁸ ANDERSON, M. – BORT, E., *Change and the Irish border: An Introduction*, in: TÍŽ (ed.), *The Irish border: history, politics, culture*, Liverpool 1999, s. 15-40, zde s. 28-29.

⁴⁵⁹ LUCKOMBE, P., *England's Gazetteer or, an accurate Description of all the Cities, Towns, and Villages, in the Kingdom etc.*, London 1790.

⁴⁶⁰ PALEY, W., *Principles of moral and political philosophy*, London 1787 [1. vydání: 1785], 2 díly, zde 2. díl, s. 418.

be called their natural sovereign, though it might not be a just reason for commencing war, would be a proper use to make of victory.“

Příkladem druhého typu ospravedlnitelné expanze byla anglo-skotská unie z roku 1707. Ta měla obyvatelům Británie zajistit větší ochranu před útokem silných sousedů, její výsledek by však dle Paleyho byl mnohem uspokojivější, došlo-li by k ní na základě dobytí a nikoli rozhodnutí parlamentu:

„When the two royal families of Spain were met together in one race of princes, and the several provinces of France had devolved into the possession of a single sovereign, it became unsafe for the inhabitants of Great Britain any longer to remain under separate governments. The union of England and Scotland, which transformed two quarrelsome neighbours into one powerful empire, and which was first brought about by the course of succession, and afterwards completed by amicable convention, would have been a fortunate conclusion of hostilities, had it been effected by the operations of war.“⁴⁶¹

Dosažení „přirozených hranic či bariér“ a politická integrace těch území, která měla stejného nepřitele, tak byly jedinými spravedlivými pohnutkami k dobývání nových území. Příklady, které Paley uvedl, ukazují, kde tkvěly v šedesátých letech 18. století (tj. v době kdy Paleyho přednášky vznikaly) priority anglického geopolitického zájmu. Primární obavou byla možnost francouzské invaze a nesnáze působilo také přesvědčení o limitech anglo-skotského spojení. Tyto problémy se tak zdály palčivější než otázky britského vztahu k Irsku a o charakteru Irského moře, o nichž se Paley – na rozdíl od zdůrazněné přirozené dělící funkci Anglického kanálu – vůbec nezmiňuje.

Změna v tomto ohledu nastala na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 18. století, kdy se v Irsku zrodilo konstituční hnutí, jež vyústilo do přijetí irské ústavy v roce 1782. Ani zastánci těsnějších britsko-irských vztahů se však nesnažili vysvětlit spojení mezi Irskem a Británií na základě geografických souvislostí a místo toho vyzdvihovali význam historických politických kontaktů. „Výjimečné národní spojení“ mezi oběma ostrovy analyzoval v publikaci *History of the political connection between England and Ireland* z roku 1780 William Barron, který již v předmluvě k této studii naznačil dobovou závažnost podobných úvah:

„The following Essay is intended to exhibit a candid account of the political connection which has subsisted between England and Ireland, from its commencement in the reign of

⁴⁶¹ Tamtéž, s. 418-419.

Henry II to the present time. [...] It appeared that such performance would at least gratify curiosity, by presenting a detail of one of the most singular national connections which history has to communicate; a connection which has been misrepresented by party writers, and has not been fully elucidated by the Historians of either kingdom. But the chief object of the author was to render the publication useful at a period when the affairs of Ireland deeply engage the attention of the legislative bodies of both kingdoms.”⁴⁶²

Spojení mezi Irskem a Británií tak bylo odvozováno od jejich historicko-politických interakcí. Moře v této době ještě nebylo považováno za komunikační kanál, kterým by se vzájemné spojení mohlo ještě přesvědčivěji legitimizovat. Tomu, že fyzické, tj. dopravní propojení Británie a Irska nebylo v 18. století naprostou samozřejmostí a ve srovnání s přepravou po pevné zemi skýtalo mnohé nástrahy, nasvědčují také zápisky jednotlivých cestovatelů. John Bush, který se do Irska plavil z velšského Holyheadu si dobře uvědomoval, že se na tomto místě, o němž referoval jako o „*ne plus ultra of Terra firma*“, musí vyrovnat se změnou dopravního prostředku:

„From here [Holyhead] to Dublin, about 60 or 70 miles, you must, if you proceed on your journey, trust your life and body to the chance of sea-room. The timorous traveller, unused to the sea, here stops, and, with apprehensions not unmixed with fear, surveys the fluid intractable road before him, surveys his floating carriage that is to convey him over this yawning, unsubstantial element, with but a few inches between his life and death.“⁴⁶³

Menší či větší nepříjemnosti během plavby mezi některým z britských a irských přístavů zažil téměř každý z cestujících autorů. Jen v ojedinělých případech byla plavba natolik snadná, že byl její průběh odbyt pouhou větou, jako tomu bylo u autora cestopisu *A Tour through Ireland in 1790*, který si poznamenal pouze následující:

„On the 23rd of August 1790, I embarked for Ireland. In the passage, nothing remarkable occurred.“⁴⁶⁴

Mnohem častěji byl čtenáři doručen barvitý popis nejrůznějších komplikací. Loď, na které se z Holyheadu plavil William Chetwood, musela kvůli bouři změnit cíl své trasy a místo do Dublinu tak doplula do jihoirského Corku. Anonymní autor krátkého spisku *A letter from an English gentleman in Dublin to his friend in England*, jehož plavba do

⁴⁶² BARRON, W., *History of the political connection between England and Ireland: from The Reign of Henry II to the present time*, London 1780.

⁴⁶³ BUSH, J., c. d., s. 6.

⁴⁶⁴ BOWDEN, CH. T., c. d., s. 1.

Dublinu trvala pět dní, pak dalším cestovatelům připomínal, že bylo nezbytné si před cestou opatřit dostatek zásob, neboť těch se při neplánovaném prodloužení plavby na palubě již nedostává. Kromě hladu trápila autora také vlhkost a nepohodlnost lůžka, které mu bylo přiděleno. Jeho zachránce byl irský gentleman, který mu nabídl strávit cestu ve svém kočáře, který na lodi za vysoký poplatek přepravoval. Ani plavba Edwarda Lloyda netrvala slíbených osm hodin a díky silné bouři, v níž se loď několikrát téměř potopila, se do Dublinu dopravil až za několikanásobně delší dobu.⁴⁶⁵

Znamenali-li pro německé návštěvníky Čech přechod přes Krušné hory narušení prostorového kontinua, reprezentovala pro Brity cestující ve druhé polovině 18. století do Irska plavba přes Irské moře ještě výraznější předěl. Pocit opuštění rodného ostrova se mísil s obavami, jež vzbuzovala nadcházející plavba, která mohla být v ideálních podmínkách poměrně snadná, častěji však vyústila do nepříjemného, zdlouhavého a někdy dokonce nebezpečného zážitku.

Pocit jinakosti a oddělení ještě umocňovala celní prohlídka, která cestující očekávala v prvním irském přístavu. Na rozdíl od německých cestujících do Čech neměli britští návštěvníci Irska ve druhé polovině 18. století povinnost vlastnit cestovní dokumenty. Toto opatření se změnilo až v souvislosti s irským povstáním v roce 1798, kdy byla pasová povinnost zavedena pro příjezd i odjezd z Irska.⁴⁶⁶ Z administrativního hlediska však Irsko a Británii oddělovala různá celní nařízení a obchodní restriktce. Dovožní kontroly se týkaly především textilního zboží, manufakturních výrobků, čaje a vína. Vysoké dovozní clo se vztahovalo také na dovoz tabáku, který se stal nejčastěji pašovanou komoditou.⁴⁶⁷

Cestující, kteří do Irska přijížděli z některého z britských přístavů, tak po přistání museli odevzdat svá zavazadla celním úředníkům, tzv. *land-waiters*, kteří je za poplatek zkontrolovali. Na celním úřadě se pak za další poplatek zapsali do celní knihy a poté jim byla zavazadla vrácena.⁴⁶⁸ Tato nařízení byla ve druhé polovině 18. století ještě poměrně trpěna. Britští cestovatelé si více než na celní kontrolu při příjezdu do Irska

⁴⁶⁵ CHETWOOD, W. R., c. d., s. 51-52; ANONYM, *A letter from an English gentleman in Dublin to his friend in England*, Dublin 1767, s. 3-7; ANONYM [LLOYD, E.], c. d., s. 23-26.

⁴⁶⁶ ROBERTSON, J., *The traveller's guide through Ireland; or A topographical description of that kingdom*, Edinburgh 1806, s. 56-57.

⁴⁶⁷ CULLEN, L. M., *Anglo-Irish trade: 1660-1800*, London 1987, s. 15 a 139.

⁴⁶⁸ ANONYM, *A letter...*, s. 9.

stěžovali na podobná opatření, která je čekala při návratu do Británie. Na domovské půdě totiž považovali kontrolu osobních zavazadel za zbytečnou a zdržující.⁴⁶⁹

Nepochopitelnou se však celní kontrola pro cestující stala po spojení Irska a Británie v roce 1800. John Carr, který do Irska cestoval v roce 1806, se po absolvování celní prohlídky ještě před odplutím z přístavu Holyhead, nelichotivě vyjadřoval nejen o celních úřednících, ale také o samotné proceduře:

“Here the traveller is assailed by those detestable, corrupt harpies, called custom-house officers, merely because the sea divides one part of the united kingdom from the other. It seems a solecism in legislation, that these rapacious and unpopular members of separate sovereignties should be permitted, after an act of incorporation, to annoy those who are quietly passing from one part of the empire to another.”⁴⁷⁰

Nepříjemnosti spojené s plavbou a nutná celní kontrola tak v cestujících umocnily dojem ze vstupu na „jiné“ území. Při cestě z některého z anglických měst do Holyhead byly rozdíly ve vzezření krajiny pozorovány sice již ve Walesu, zdejší scenérie však byla považována za „přirozené rozšíření Anglie“. Plavba přes Irské moře však v cestovatelích „přerušila jakýkoli pocit prostorové kontinuity“ a čas, který na lodi strávili, byl vyplněn úvahami o tom, co je po opuštění domova a příjezdu do nové země čeká.⁴⁷¹ Několikahodinová či několikadenní plavba tak cestovatelům umožnila hlubší zamyšlení nad očekávanými rozdíly, jejichž povaha však nebyla založena na předchozí znalosti, ale naopak na jejím nedostatku a na stereotypch rozšířených v britské společnosti.

Pro většinu cestujících začínala návštěva Irska v Dublinu, a ačkoli irská metropole ve druhé polovině 18. století v mnoha ohledech zaostávala za Londýnem, jednalo se stále o druhé největší a nejdůležitější centrum Britského impéria. Cestující, mezi nimiž se nacházelo mnoho londýnských měšťanů, si tak první kontakt s Irskem odbyli v místě, které se v mnoha aspektech podobalo jejich domácímu prostředí. Ač se tak při svém pobytu v Dublinu pozastavovali nad různými odlišnostmi, nebyli konfrontováni s takovou kulturní změnou, jakou očekávali.

Jinou zkušenost však měli ti, jejichž cesta nezačala v irském hlavním městě. Plavba londýnského novináře Marka Elstoba v roce 1776 skončila nečekaně v malém irském

⁴⁶⁹ ANONYM [LLOYD, E.], c. d., s. 112.

⁴⁷⁰ CARR, J., c. d., s. 25.

⁴⁷¹ WILLIAMS, W. H. A., *Tourism...*, c. d., s. 4; HADFIELD, A. – McVEAHG, J., c. d., s. 134.

přístavu Skerries, ležícím na východním pobřeží dvacet mil od Dublinu. Opojení z toho, že se po strastiplném pobytu na lodi ocitl opět na pevné zemi, Elstobovi nevydrželo příliš dlouho, neboť záhy pochopil obtíže, které jej zde čekaly. Musel si totiž opatřit ubytování a zajistit si koně pro další cestu do Dublinu. Ani jedno z jeho přání však v místních podmínkách nebylo snadné splnit. Prvním problémem bylo nalézt někoho, s kým by se mohl domluvit. Někteří místní obyvatelé sice mluvili anglicky, jednalo se však o angličtinu, která se zřetelně odlišovala od té, na jakou byl Elstob zvyklý. Když vypátral majitele jednoho z mála koní dostupných ve vesnici, byl informován, že si jej nemůže vypůjčit, protože ho jeho majitel nezná a nemůže mu důvěřovat. Úspěch slavil Elstob až s druhým vlastníkem, který mu svého koně pronajal pouze po strastiplném a dlouhém vyjednávání, komplikovaném jazykovou bariérou, které však upřímně pobavilo všechny okolní přihlížející.

Lépe se Elstobovi nevedlo ani s ohledem na ubytování. Poté, co si prohlédl několik možností, akceptoval to nejpříjemnější, ani to však dle jeho slov „nebyl žádný hotel“. V hlavní světnici, která byla zároveň kuchyní s otevřeným ohništěm, mu paní domu nejprve nabídla místní whisky a k večeři se s celou rodinou podělil o mísu vařených brambor. Večer se ve stavení, které sloužilo také jako místní hostinec, sešla početná společnost, jež se bavila typickým irským způsobem – zpěvem galských písní, jejichž textům Elstob nerozuměl a nebyl nadšen ani z jejich pro něj netypických melodií. Noc pak strávil v místnosti s nezasklenými okny a v posteli, která se „hemžila“ štěnicemi. Jen s vypětím sil se tak Elstob dočkal východu slunce a toho, že mohl Skerries opustit.⁴⁷²

Elstob se díky nepřízni počasí ocitl v místě, v němž nebyla návštěva cizinců příliš obvyklá. To sice městečku Skerries propůjčovalo autentickou atmosféru, zároveň však umocňovalo jeho odlišnost od Elstobova domácího londýnského okolí. Ačkoli se cestující, jejichž první zastávkou byl Dublin, podívovali nad zvláštním nářečím dublinských vozků a ne všechny dublinské hotely odpovídaly jejich nárokům, pohybovali se stále v prostředí, které jim mohlo být poměrně blízké – pravděpodobně nejbližší z celého Irska. Pro ty, kteří se podobně jako Elstob ocitli nejprve na venkově, se však nejednalo pouze o rozdíl mezi irskou a britskou metropolí, ale také o kulturní rozdíl mezi britským městským a irským venkovským prostředím, který se zdál být naprosto nepřekonatelný.

⁴⁷² ELSTOB, M., c. d., s. 42-53.

Přestože ve druhé polovině 18. století pojilo Británii s Irskem silné pouto, změna umocněná plavbou přes Irské moře, celní kontrolou (poukazující na existenci dvou rozdílných administrativních celků) a kulturními rozdíly (ať již očekávanými nebo skutečně reflektovanými) cestovatelům připomínala, že země, v níž právě přistáli, není jejich domovem. Předpoklad neustálého odkrývání odlišností, jež by Irsko od Británie kulturně oddělovaly, však byl potvrzen pouze částečně. Ať již v Dublinu nebo v specifických venkovských regionech se totiž britští cestující nesetkali pouze s rozdíly, ale také s řadou podobností.

3. 2. Z centra do periferie: irská města a venkov

Na rozdíl od německých cestovatelů, kteří se na cestě do Čech seznámili nejprve s krušnohorskými osadami, se většina britských cestovatelů ocitla při svém příjezdu přímo v irském hlavním městě. Jedním z nejčastějších stereotypů a literárních topoi, které se o Dublinu ve druhé polovině 18. století rozšířily, bylo přirovnání dublinské zátoky k zátocce v italské Neapoli. V tomto duchu komentoval svůj příjezd do Dublinu také Richard Twiss. Vzhledem k jeho kritickému přístupu ke všemu, s čím se v Irsku setkal, však v jeho popisu ani dublinská zátoka nedosahovala kvalit italského konkurenta:

„The entrance into the harbour of Dublin is one of the most beautiful in Europe; though inferior to the bay of Naples, were it merely from the terrific grandeur of mount Vesuvius, which there forms a most striking object.”⁴⁷³

Ostatní cestující byli v tomto ohledu mnohem uznalejší. Charles Bowden na rozdíl od Twisse preferoval irskou zátoku, kde scénérii doplňovalo pohoří Wicklow s výrazným vrcholem Sugar Loaf, který však nepředstavoval pro místní obyvatele takové nebezpečí jako neapolský Vesuv.⁴⁷⁴ Ještě na přelomu 18. a 19. století cestovatelé, poučení z předchozích textů, napjatě očekávali, až se budou moci na vlastní oči přesvědčit o pravdivosti tohoto přirovnání.⁴⁷⁵ Postupem času se však podobné výroky staly natolik otřepané, že se někteří z autorů neubránili jejich zesměšnění. Známý britský spisovatel a novinář William Makepeace Thackeray, který Irsko navštívil v roce 1842, konstatoval,

⁴⁷³ TWISS, R., *A tour of Ireland...*, s. 7.

⁴⁷⁴ BOWDEN, CH. T., c. d., s. 2.

⁴⁷⁵ Tamtéž.; CARR, J., c. d., s. 17; CLARKE, E. D., c. d., s. 302.

že při jeho nočním a deštivém příjezdu se těžko mohl o podobě obou míst přesvědčit. Druhý den se k tomuto tématu vrátil a dublinskou zátoku ohodnotil jako atraktivnější. Důvodem však nebyly přednosti její scenérie, ale přednosti místních sledů, které ochutnal ke snídani.⁴⁷⁶ Ať již míněno vážně nebo sarkasticky, nemělo srovnání s Neapolí na vnímání irského hlavního města žádný větší dopad. Mnohem nosnější a pro hodnocení Dublinu zásadní bylo porovnání s Londýnem, jež bylo implicitně přítomné v myslích většiny britských cestovatelů.

Architektonická podoba, místní společnost a kulturní nabídka byly neustále přirovnávány k domácí zkušenosti a pýcha na vlastní metropoli, vlastní většině obyvatel sousedního ostrova, nutně snižovala šance Dublinu uspět v očích britských cestovatelů. Ne každé srovnání však vyústilo v neprospěch irského hlavního města a někteří z britských návštěvníků uznávali, že nepříjemnosti jako špína a velký počet žebráků nebyly problémem pouze v Dublinu. Ač tak anonymní cestovatel z roku 1767 shledal místní hostince temné, stísněné a špinavé, zdály se mu přeci jen o něco lepší než podobná londýnská zařízení. Stejně tak by sice ocenil, kdyby bylo možné „zbavit dublinské ulice špíny a žebráků“, vzápětí však dodal, že mnoho ulic v Londýně vypadalo ještě před několika lety mnohem hůře. Své pozorování uzavřel nadějnou vyhlídkou, zdůrazňuje, že také v Dublinu začíná působit duch onoho „velkého zlepšení“, který před časem změnil podobu Londýna.⁴⁷⁷

Uspokojení zažil při prohlídce městského centra v Dublinu agronom Arthur Young, který Irsko navštívil na konci sedmdesátých let 18. století:

„Dublin much exceeded my expectation; the public buildings are magnificent, very many of the streets regularly laid out, and exceedingly well built. The front of the parliament house is grand; though not so light as a more open finishing of the roof would have made it. The apartments are spacious, elegant, and convenient, much beyond that heap of confusion at Westminster, so inferior to the magnificence to be looked for in the seat of empire.“⁴⁷⁸

Také v dalších cestopisech z konce 18. století lze pozorovat podobný rozpor mezi nízkým očekáváním a následným oceněním podoby reprezentativních budov a hlavních ulic irské metropole. Britští cestující, pro něž byla cesta do Irska prvním přímým

⁴⁷⁶ THACKERAY, W. M., *The Irish Sketchbook, 1842, by mr. M.A. Titmarsch*, London 1857 [1. vydání: 1843], s. 2-6.

⁴⁷⁷ ANONYM, *A letter...*, c. d., s. 9.

⁴⁷⁸ YOUNG, A., c. d., 1. díl, s. 1.

kontaktem s „irskou realitou“, si totiž většinou nebyli vědomi obrovského ekonomického rozmachu, kterým Irsko ve druhé polovině 18. století procházelo a díky němuž bylo v Dublinu zahájeno mnoho stavebních projektů. Pro vzhled centrálního Dublinu byla zásadním krokem revitalizace nejdůležitějších ulic a náměstí. Významné aristokratické rodiny jako hrabata z Kildare investovaly do masivní přestavby svých dublinských sídel a v neoklasicistním duchu byly přestaveny nebo nově postaveny nejdůležitější veřejné budovy. Na konci 18. století se tak Dublin pyšnil novou soudní budovou, Four Courts, novou univerzitní kaplí v Trinity College, rozšířenou parlamentní budovou a nejvíce obdivovanou budovou celního úřadu, Custom House.⁴⁷⁹

Mysl britského návštěvníka také uspokojovala důvěrně známá symbolická výzdoba budov a veřejných prostranství, jež Dublin profilovala jako protestantské a s britskou historií spojené město. Mezi nejčastěji zmiňované pamětihodnosti tak patřily jezdecké sochy Viléma Oranžského stojícího na náměstí College Green, jež sousedilo s budovou parlamentu a Trinity College, a pomník Jiřího II. nacházející se uprostřed městského parku St. Stephen's Green. Dublin tak mohl být v tomto ohledu považován za město, které sice nemohlo konkurovat Londýnu, přesto mu však bylo jako jeho „zmenšená napodobenina“ kulturně blízké. Na tuto specifickou charakteristiku Dublinu poukázal ve svém cestopisu z roku 1791 také Charles Bowden:

„It is generally imagined in England that there is neither industry, nor ingenuity amongst Irish. This however will not be credited by those who visit Dublin. The people here bear a remarkable affinity to those of London. [...] The power and the spirit of monopoly, have enabled the English to extend their views, and to rise many years before the Irish. But nevertheless Dublin is the miniature picture of London.“⁴⁸⁰

Dalším faktorem, který Dublin stavěl na podobnou rovinu s Londýnem, byla jeho funkce irského politického centra. Tuto pozici zajišťovali dva činitelé. Dublin byl sídlem úřadu irského místokrále, Lorda lieutenanta, který byl zástupcem britského panovníka v Irsku. Držitelé tohoto úřadu pocházeli sice obvykle z vnějšku, z řad významné anglické šlechty, a do roku 1767, než do funkce nastoupil Lord Townshend, se v Irsku zdržovali pouze v době zasedání irského parlamentu. Přesto však kolem sebe formovali skupinu aristokratických hodnostářů a dublinský hrad se v době jejich

⁴⁷⁹ SHERIDAN-QUANTZ, E., *The Multi-Centred Metropolis: The social Topography of Eighteenth-Century Dublin*, in: CLARK, P. – GILLESPIE, R. (ed.), *Two capitals: London and Dublin 1500-1845*, Oxford – New York 2001, s. 265-295.

⁴⁸⁰ BOWDEN, CH. T., c. d., s. 14.

přítomnosti proměnil do obdoby královského dvora. Dvůr irského místokrále tak symbolizoval spojnici mezi Británií a Irskem a zároveň propůjčoval Dublinu atmosféru sociální brilantnosti, kterou kromě Londýna nedisponovalo žádné jiné město Britských ostrovů.⁴⁸¹ Mnozí z britských návštěvníků Dublinu se tak ochotně stali svědky různých ceremonií spojených s osobností královského místodržícího. Těmi bylo především slavnostní otevření parlamentní sezóny, plesy pořádané na dublinském hradě a nejvýznamnější návštěvníci, ke kterým patřil také Arthur Young, se dočkali také osobního přijetí.⁴⁸²

Druhou osou dublinského politického života byl irský parlament. Obdiv vzbuzovala již samotná budova, v níž irské shromáždění zasedalo a kterou Charles Bowden popsal jako „nejvelkolepější senátní dvůr, jaký kdy stvořil některý z národů.“⁴⁸³ Zájem u mnohých cestujících však vyvolala také parlamentní jednání a nejdůležitější otázky, které byly na programu zasedání.⁴⁸⁴ To, nakolik parlamentní život sblížoval irskou a britskou metropoli, se projevilo především po roce 1800, kdy se z Dublinu parlamentní ruch vytratil.⁴⁸⁵

Mnozí z cestovatelů se v Dublinu nenacházeli pouze v roli vnějších pozorovatelů, ale aktivně se zapojovali do místního společenského života. Cestu jim v tomto případě otvíraly sociální kontakty, které mnozí z nich udržovali s místní protestantskou anglo-irskou elitou, či doporučující dopisy do významných dublinských rodin. Americký historik William Williams argumentuje, že si britští cestující okamžitě po vylodění v Dublinu uvědomovali překročení britsko-irské kulturní hranice.⁴⁸⁶ Zdá se však podobně přesvědčivé, že mnozí z nich se při pobytu v irské metropoli setkali s řadou podobností a že se zde přesvědčili o existenci britsko-irských vazeb. Dublin ve druhé polovině 18. století, tj. v době, kdy se Belfast teprve rozvíjel, byl totiž hlavním centrem britsko-irských politických, kulturních, sociálních a ekonomických kontaktů. Nacházelo-li se v Irsku konce 18. století místo, kde kulturní hranice mezi oběma ostrovy splývala, bylo to právě v Dublinu.

⁴⁸¹ SMITH, H., *Georgian monarchy: politics and culture, 1714 – 1760*, Cambridge 2006, s. 239-241.

⁴⁸² YOUNG, A., c. d., 1. díl, s. 2; ANONYM, *A letter...*, c. d., s. 10-11; ANONYM [LLOYD, E.], c. d., s. 63.

⁴⁸³ BOWDEN, CH. T., c. d., s. 18.

⁴⁸⁴ ANONYM, *A letter...*, s. 11.

⁴⁸⁵ DE QUINCEY, T., c. d., s. 224.

⁴⁸⁶ WILLIAMS, W. H. A., *Tourism...*, s. 5.

Ač irská metropole v mnoha ohledech předčila očekávání britských návštěvníků, nejednalo se pouze o město skvostných veřejných budov. Již v centru města naráželi cestující na negativní projevy městského života, a to především špínu, přelidnění a žebráky. Dublin byl charakterizován jako „zvláštní směs velkoleposti a mrzkosti“ a tento rozdíl byl pro mnohé umocněn návštěvou dublinských předměstí.⁴⁸⁷

Jeden z kritických popisů chudinských částí Dublinu a jejich obyvatel, který ve druhé polovině 18. století vzbudil četné ohlasy na obou březích Irského moře, pocházel z pera Richarda Twisse:

„The out-skirts of Dublin consist chiefly of huts, which are termed cabins; they are made of mud dried, and mostly without either chimney or window; and in these miserable dwellings, far the greater part of the inhabitants of Ireland linger out a wretched existence. There is generally a small piece of ground annexed to each cabin, which produces a few potatoes; and on these potatoes, and milk, the common Irish subsists all the year round, without tasting bread or meat, except perhaps at Christmas once or twice; what little the men can obtain by their labour, or the women by their spinning, is usually consumed in whisky, which is a spirituous liquor resembling gin. Shoes and stockings are seldom worn by these beings, who seem to form a distinct race from the rest of making; their poverty is much greater than that of the Spanish, Portuguese or even Scotch peasants; notwithstanding which they appear to exist contentedly.“⁴⁸⁸

Twissova charakteristika, která pokračovala barvitým líčením scény, v níž si místní ženy a dívky odpočívající na sluníčku krátily čas vzájemným vybíráním vši, byla připomínána také dalšími autory, kteří s Twissem nemohli než souhlasit.⁴⁸⁹ Popisy zachycující nepříjemné zkušenosti s dublinskou chudinou, kdy se cestující museli „prodírat zástupy špinavých chudáků, oblečených v cárech a zbavujících se navzájem nejrůznějšího hmyzu,“ tak zaplňovaly stránky mnohých cestopisů.⁴⁹⁰

Je zarážející, že se právě britští cestovatelé měli pozastavovat nad nuznou podobou dublinského chudinského obyvatelstva. Londýn a další velká britská města jistě nabízely dostatek příležitostí k získání podobné zkušenosti a není tedy zřejmé, proč cestovatele podobná situace v Dublinu tolik překvapovala. William Williams vysvětluje tento fakt jakousi „dočasnou turistickou amnézií“, která cestovatele přiměla

⁴⁸⁷ ANONYM [LLOYD, E.], c. d., s. 102.

⁴⁸⁸ TWISS, R., *A Tour in Ireland...*, s. 29-30.

⁴⁸⁹ Tamtéž, s. 107; ANONYM [LLOYD, E.], c. d., s. 76.

⁴⁹⁰ CLARKE, E. D., c. d., s. 312.

zapomenout na tíživé domácí podmínky.⁴⁹¹ Důvod však také může být o něco prozaičtější. Zatímco se cestovatelé jako Twiss spokojili s pouhým popisem nuzných podmínek v dublinských slumech, naznačující, že podobný životní styl v podstatě odpovídal povaze irské spodní vrstvy, která se s ním zdála býti spokojená, množily se na konci 18. století také odlišné názory, které tento stav přičítali nespravedlivému sociálnímu uspořádání. Britský právník George Cooper, který Irsko navštívil v roce 1799, považoval zuboženou dublinskou chudinu za hlavní charakteristiku irského hlavního města:

„Here I will be bold enough to assert, that the peculiarity which most strikes every stranger upon landing in Ireland, and of which I myself felt the full force, is that face of beggary, misery and starvation which every where presents itself. The streets of Dublin are crowded with craving wretches, whose distresses are shocking to humanity, and whose nakedness is hurtful to the eye of decency.“⁴⁹²

Na vině však dle jeho přesvědčení byla místní politická elita, která o dublinské chudé neprojevovala téměř žádný zájem. Snahou každého bylo nakumulovat co nejvíce majetku a výsledkem byla téměř naprostá absence střední vrstvy. Dublinské obyvatelstvo se tak dělilo pouze na chudé a bohaté a stejně tak vypadala jejich obydli – „na jedné straně paláce a na druhé straně ubohé chatrče.“ Tento zhoubný rozdíl si Cooper uvědomil nejsilněji, když navštívil budovu irského parlamentu. Na okamžik byl oslněn velkolepou architekturou a sochami reprezentujícími spravedlnost, právo, moudrost a rozvážnost. Když však vyšel ven, kde byl záhy obklopen davem žebráků, procítl do „reality“ a uvědomil si, že přes slavné a ctnostné symboly se irští zákonodárci nikdy neodhodlali k přijetí chudinských zákonů.⁴⁹³

Na rozdíl od Anglie, která chudinským zákonem disponovala již od doby vlády Alžběty I., v Irsku žádné zákonné opatření zajišťující chudinskou péči neexistovalo a státem řízená a financovaná péče o chudé zde byla zavedena až v roce 1838. První chudinské opatření přijaté parlamentem v roce 1772 sice nařizovalo péči o chudé, bylo tomu tak pouze na lokální úrovni a financování probíhalo na bázi dobrovolných příspěvků, nikoli povinných daní. To toto nařízení činilo v podstatě neefektivním a šest chudinských institucí, které byly z těchto příspěvků založeny v Dublinu a menších

⁴⁹¹ WILLIAMS, W. H. A., *Tourism...*, c. d., s. 110.

⁴⁹² COOPER, G., *Letters on the Irish Nation, Written during a Visit to that Kingdom in the Autumn 1799*, London 1800, s. 67

⁴⁹³ Tamtéž, s. 68-71.

městech, se se stále narůstajícím počtem potřebných nemohlo vypořádat. Laxní přístup irských vyšších sociálních vrstev k chudinské otázce tak byl pro sociálně uvědomělejší část britských cestovatelů přinejmenším zarážející. Vědomí existence chudinských opatření v domácím prostředí (ač mohla být jen stěží považována za dostačující), tak mohlo vzbudit dojem z vlastní nadřazenosti.⁴⁹⁴

Dublin tedy byl nejčastěji charakterizován jako město dvou tváří – velkolepý, se skvostnými budovami a společenským životem, který se podobal britské metropoli –, ale také jako město špíny, žebráků a zubožených předměstí. Přesto však byl jediným irským velkoměstem, kterému se žádné jiné město na tomto ostrově na sklonku 18. století nemohlo vyrovnat.

Představu o Irsku, jako o agrární zemi, kde se kromě Dublinu nacházelo již jen málo a to ne příliš velkých měst, byla vlastní většině britských cestovatelů. Je zřejmé, že se provinční irská města nemohla vyrovnat takovým „druhořadým“ anglickým městům, jako byl Bristol nebo Liverpool. Přesto se ekonomický rozvoj druhé poloviny 18. století projevil také do rozkvětu měst v irských provinciích a do upevnění irské urbánní sítě.⁴⁹⁵

Většina cestovatelů ve druhé polovině se pohybovala po východní a jihovýchodní části ostrova a typickým cílem takové cesty byl jihoirský přístav Cork, považovaný za „druhé největší, nejvýstavnější, a nejbohatší město království.“⁴⁹⁶ Za „nadmíru přitažlivé“ bylo označováno již okolí tohoto města ležícího na řece Lee. Na jejích březích se nacházela výstavní sídla nejváženějších měšťanů, svědčící o bohatství plynoucí Corku ze zámořského obchodu, která vzbudila obdiv i jinak skeptického Richarda Twisse:

„All the environs of Cork, especially towards Passage and Glanmire, are extremely beautiful; the lands rise in gentle hills, ornamented with many country houses, gardens, and plantations, and with woods and fields of variegated verdure; the hills immediately adjoining to the city are so thick set with houses, which rise gradually above each other, that the prospect equals that of Lions or Oporto.“⁴⁹⁷

⁴⁹⁴ McDOWELL, R. B., *Ireland in 1800*, in: MOODY, T. W. – VAUGHAN, W. E., *A New History of Ireland*, 4. díl, Oxford 1986, s. 657-712, zde s. 676-677.

⁴⁹⁵ ANDREWS, J. H., *Land and People, c. 1780*, in: MOODY – VAUGHAN, *A New History of Ireland*, c. d., s. 236-265, zde s. 260-261.

⁴⁹⁶ CHETWOOD, W. R., c. d., s. 83-84.

⁴⁹⁷ TWISS, R., *A Tour in Ireland...*, s. 134.

Díky systému kanálů, které město protínaly, si zde Twiss připadal jako v Holandsku a místní obyvatelstvo považoval za nadmíru kultivované.⁴⁹⁸ Cork tak byl dalším místem, kde se cestovatelé mohli přesvědčit o pokroku, který „za posledních čtyřicet let naprosto změnil tvář Irska.“⁴⁹⁹

Podíl na rozvoji irských provinčních měst měli především lokální pozemkoví vlastníci a šlechta, jejichž snahou bylo z převážně zemědělských usedlostí nacházejících se v blízkosti jejich rozsáhlých pozemků, vytvořit socio-ekonomické a reprezentační centrum.⁵⁰⁰ Díky jejich aktivitě tak mnoho irských provinčních měst získalo ve druhé polovině 18. století pravidelně vystavenou centrální oblast, s širokými ulicemi a s cihlovými nebo kamennými veřejnými a soukromými budovami.

V Limericku, přístavním městě ležícím při ústí řeky Shannon, byly „zlepšující“ aktivity iniciovány Edmundem Sextonem, vikontem Perym, pocházejícím ze staré rodiny vlastníci rozsáhlé pozemky na jižní straně města. V šedesátých letech 18. století zde Pery zahájil zcela novou architektonickou výstavbu v gregoriánském slohu, a tato část Limericku nesoucí nadále jeho jméno – Newtown Pery – byla považována za „pouze nepatrně zaostávající za výstavnými částmi Dublinu.“ Současně s nadšeným popisem nové výstavby zdůraznili britští cestovatelé roli, kterou ve vylepšení vzhledu města hrál právě příkladný přístup vikomta Peryho.⁵⁰¹

Podobně jako v Dublinu však byla výstavba nových a reprezentativních městských částí doprovázena také expanzí chudinských předměstí. I v Limericku popis uspokojivého vzhledu částí jako Newtown Pery či English Town, které bylo od 13. století centrem anglické migrace, kontrastoval s charakteristikou městské části zvané Irish Town, která byla útočištěm limerické chudiny a vypadala tak „špinavě a zuboženě, že to ani nebylo možné vyličit.“⁵⁰² Tento dvojaký charakter irských měst vykazující na jedné straně neobyčejný rozvoj, vykoupený však na straně druhé stále vzrůstajícím počtem městské chudiny, se stal ve druhé polovině 18. století nejčastěji komentovaným rysem irského urbánního prostředí.

Limerick (a spolu s ním také další města) byl v cestopisech připomínán také na základě svého historického významu, jenž cestovatelům a také budoucím čtenářům evokoval

⁴⁹⁸ Tamtéž, s. 134-138.

⁴⁹⁹ CHETWOOD, W. R., c. d., s. 98.

⁵⁰⁰ ANDREWS, J. H., *Land...*, c. d., s. 260.

⁵⁰¹ BOWDEN, CH. T., c. d., s. 169 a 175.

⁵⁰² TWISS, R., *A Tour in Ireland...*, s. 112.

sepětí s důležitými událostmi britské historie. Při popisu Limericku tak nechyběla zmínka o významu jeho obléhání vojskem Viléma Oranžského, jehož příznivcům se právě u Limericku podařilo v roce 1691 dohodnout podmínky příměří se spojenci Jakuba II.

Na tyto dva nejdůležitější aspekty městské charakteristiky – současný rozvoj a historický význam – upozornil ve svém popisu Limericku také Charles Bowden, kterému se je podařilo shrnout do jedné věty:

„This ancient city, which has been the theatre of sieges, battles and slaughter, has improved very rapidly, I am informed, within these few years past.”⁵⁰³

Britští cestovatelé se jen stěží mohli odpoutat od významných událostí spojených s jednotlivými městy, které jim při cestě po Irsku odkrývaly historickou komplexitu britsko-irských vztahů. Město Wexford na jihovýchodním pobřeží tak bylo připomínáno jako místo, odkud se král Jindřich II. plavil v roce 1172 zpět do Anglie poté, co přijal slib věrnosti od hraběte z Pembroke a místních velmožů. Přístav Waterford se zapsal díky loajalitě, kterou místní měšťané zachovali Jindřichovi VIII. v době povstání, které proti němu ve třicátých letech 16. století vedl Thomas Fitzgerald, hrabě z Kildare. Centrálně položené město Kilkenny bylo nejen dějištěm několika parlamentních zasedání ve 14. století, ale také centrem katolické opozice proti Oliveru Cromwellovi.⁵⁰⁴ A na severu ostrova to pak bylo zejména město Derry, které se proslavilo udatností místní posádky a svých občanů, již na přelomu let 1688 a 1689 odolali dlouhému obléhání armádou Jakuba II., a vytvořili z města symbol vítězství protestantismu a Viléma Oranžského.⁵⁰⁵

V případě historických exkurzů se cestující autoři nespolehali pouze na tradiční prameny britské provenience, ale konzultovali stále častěji práce patriotických irských historiků.⁵⁰⁶ Britský historický diskurz tak mohl být doplněn o vnitřní irský pohled, což vedlo (tak jako u Charlese Tophama Bowdena) k přehodnocení jednoznačného proanglického výkladu minulých britsko-irských konfliktů. Bez ohledu na to však bylo i

⁵⁰³ BOWDEN, CH. T., c. d., s. 168.

⁵⁰⁴ CHETWOOD, W. R., c. d., s. 156, 169 a 190.

⁵⁰⁵ BOWDEN, CH. T., c. d., s. 227.

⁵⁰⁶ LEERSEN, J., c. d., s. 72.

na konci 18. století patrné uspokojení ze „šťastného finále“, kterým irsko-britský konflikt vyvrcholil po porážce jakobitské armády na konci 17. století.⁵⁰⁷

Ač ne každé město vykazovalo uspokojivou míru rozvoje a ač se všechna potýkala s negativními stránkami rostoucí urbanizace, především s přílivem chudinského obyvatelstva, měli z nich cestovatelé konce 18. století obecně příznivý dojem. Vzhledem k nízkým očekáváním, byli většinou příjemně překvapeni a pocit poměrné kulturní blízkosti (vyplývající již z pohybu v důvěrněji známém městském prostředí) umocňovala také možnost zasadit osudy jednotlivých měst do univerzálního komplexu britského historického vývoje.

Ekonomický růst se ve druhé polovině 18. století projevil také na irském venkově. Zatímco na počátku 18. století bylo téměř nemožné (a to také v okolí Dublinu) nalézt ohrazené pozemky, v polovině století již proces ohrazování znatelně postoupil. Byla budována nová sídla pozemkových vlastníků v georgiánském slohu a celá tvář irského venkova tak v tomto období procházela „environmentální revolucí“.⁵⁰⁸

Mezi jednotlivými částmi Irska však existovaly rozdíly, které pozorovali také britští komentátoři. Ti cestovatelé, kteří před cestou konzultovali některé z britských geografických pojednání o Irsku, zjistili, že se ostrov dělí do čtyř provincií majících specifický charakter. Za „nejvýznamnější část celého ostrova“ byla považována provincie Leinster, kde leželo irské hlavní město a jejíž obyvatelé se vyznačovali „kultivovaným vystupováním vyplývajícím z jejich anglického původu.“ Z hlediska agrární produkce vynikala jižně situovaná provincie Munster, která oplývala „úrodnými údolímí, zalesněnými pahorky a bohatými městy.“ Za těmito regiony pak značně zaostávaly provincie Ulster, jehož východní část se však v průběhu 18. století začala rozvíjet díky vzrůstající produkci lnu, a provincie Connacht. Tato západní oblast, vyznačující se nejvyšší koncentrací galského a katolického obyvatelstva, byla považována za „ponuru a nebezpečnou“ a kvůli svým přírodním dispozicím, tj. rozsáhlým mokřinám produkujícím „nezdravé ovzduší“, za cestovatelsky neatraktivní.⁵⁰⁹ Pověsti o surovosti místních obyvatel a špatné úrovni cest a hostinců pak způsobily, že se většina cestujících zdržovala ve východní a jižní části ostrova,

⁵⁰⁷ BOWDEN, CH. T., c. d., s. V-XI.

⁵⁰⁸ CULLEN, L. M., *An Economic History of Ireland since 1660*, London 1987, s. 61-77.

⁵⁰⁹ ENTICK, J., *The Present State of the British Empire containing a description of the kingdoms, principalities, islands, colonies, conquests, and of the military and commercial establishment etc.*, 4 díly, London 1774, zde 4. díl. s. 218-224.

s příležitostným výletem na severovýchod.⁵¹⁰ Provincie Connacht tak ve druhé polovině 18. století zůstala stranou cestovatelského zájmu.

Ve srovnání s německou cestopisnou literaturou druhé poloviny 18. století lze v textech britské provenience nalézt několik rozdílů, a to především ve smyslu časnějšího zájmu o prostor nacházející se mezi urbánními centry a dřívějšího ocenění přírodních scenérií. Na rozdíl od německých návštěvníků Čech, kteří se ještě kolem poloviny 18. století soustředili téměř výlučně na popis jednotlivých měst, se jejich britští současníci stejnou měrou věnovali také charakteristice venkovského prostředí.

Dopisy z cesty po Irsku od Williama Chetwooda, jež byly publikovány ve čtyřicátých letech 18. století, tj. ve stejné dekádě jako první vydání německého cestopisu Johanna Georga Keyßlera, se svým charakterem a zaměřením od Keyßlerova díla značně odlišovaly. Oba dva cestopisy byly koncipovány ve formě dopisů anonymnímu příteli, zatímco se však Keyßler soustředil na výčet encyklopedických údajů o projížděných regionech a na své trase si všímal především jednotlivých měst, bylo Chetwoodovo vyprávění, formulované v první osobě, literárně živější. Faktografické informace byly kombinovány s autorovým vlastním pozorováním, které se neomezovalo pouze na města, ale zohlednilo také irský venkov. Podobně jako u německých autorů v nadcházejících desetiletích se také Chetwoodovo hodnocení irského venkovského prostředí odvíjelo především od stupně jeho kultivace.

Při cestě z jihoirského Corku do Dublinu, která v provincii Munster vedla podél řeky Suir, jej potěšil pohled na výstavná sídla zasazená mezi pastvinami a úrodnými poli, která byla úhledně ohrazena:

„When you come about half way, and meet the River Sure again to the Right, you cannot conceive a more beautiful Prospect on both Sides of its Stream, that runs between Hills for the most part to the Town. Beneath these pleasant Hills, on each Side, you see delightful Meadows, with beautiful Houses and Plantations, mixed with more eminent Structures, both ancient and modern. The Paddocks, Meadows, and even the common Fields, are enclosed with high white Stone Walls some more than two Miles in the Square, which, diversified with the different Greens, contribute to the Beauty of the

⁵¹⁰ TWISS, R., *A Tour in Ireland...*, s. 144.

Prospect. I was informed the whole Course of the River Sure for many Miles of its Banks on each Side, produced the same agreeable Situations.”⁵¹¹

Ne všechny navštívené oblasti však připomínaly zemědělskou idylu. Již Chetwood nastínil základní problémem irského venkova, kterým byl *absenteeism*, tj. široce rozšířená praxe protestantských pozemkových vlastníků zdržovat se na jejich anglických panstvích a správu irských dominií zanechat v rukou prostředníků, tzv. *middlemen*. Tito prostředníci zabezpečovali rozparcelování půdy a její pronájem, a to buď těm, kteří ji sami obhospodařovali, nebo (a to častěji) jiným zprostředkovatelům, kteří tak reprezentovali další stupeň v nájemním řetězci, na jehož konci stálo vlastní zemědělské obyvatelstvo. Výnosy z pronájmu pak z velké části plynuly na sousední ostrov, a ačkoli irští ekonomičtí znalci v 18. století značně nadhodnocovali finanční objem těchto unikajících příjmů, odhadují je současní historikové na téměř čtvrtinu z celkového irského ročního výnosu z pronájmu půdy.⁵¹² *Absenteeism* byl kromě praktického negativního dopadu na irskou ekonomiku kritizován také v ideálně-teoretické rovině. Za příkladného pozemkového vlastníka byl současníky považován ten, kdo nemalou část z výnosů investoval do dalšího rozvoje svých statků a současně se „otcovsky“ staral o své nájemce. Nepřítomní majitelé však na tyto povinnosti vědomě rezignovali a jejich zástupci – *middlemen* – se více než o dlouhodobý rozkvět celého panství starali o okamžitý finanční zisk.

Chetwood se s touto situací setkal při návštěvě jihoirského města Youghal, jež bylo společně s rozsáhlými pozemky v okolí součástí panství Richarda Boyla, čtvrtého hraběte z Corku a třetího hraběte z Burlingtonu. Lord Burlington patřil nejen k významným anglickým mecenášům, ale také k předním znalcům italské renesanční architektury. Ze své studijní cesty po Itálii si kromě mnoha dalších uměleckých předmětů přivezl také soubor architektonických nákresů od známého benátského stavitele 16. století Antonia Palladia. Ty se Burlingtonovi staly základem pro návrh klasicistní přestavby rodinné vily v blízkosti Londýna (Chiswick House), která je dodnes jednou z nejvýznamnějších ukázek anglické architektury 18. století.⁵¹³ Při návštěvě Burlingtonových irských pozemků se Chetwood nemohl ubránit melancholickému povzdechu nad tím, že ani současný majitel, ani jeho otec tuto část

⁵¹¹ CHETWOOD, W. R., c. d., s. 137.

⁵¹² CULLEN, L. M., *Economic development, 1750 - 1800*, in: MOODY – VAUGHAN, *A New History of Ireland*, c. d., s. 159-195, zde s. 172.

⁵¹³ BERNARD, T. C. – CLARK, J. (ed.), *Lord Burlington. Architecture, Art and Life*, London 1995.

svého majetku nikdy nenavštívili. A to i přesto, že se jednalo o přírodou nadmíru obdařenou část Irska, která se, pokud by zde její majitel investoval pouhou čtvrtinu prostředků vynaložených na rekonstrukci Chiswicku, mohla stát „jedním z nejkrásnějších míst na zemi.“⁵¹⁴ Jak Chetwood podotkl v závěru své úvahy, nebyl Burlingtonův nezáměr o irské pozemky žádnou výjimkou, ale spíše typickou ukázkou „nešťastného osudu“ společného mnoha irským dominiím. Pouhé vybírání nájemného sice přinášelo okamžité obohacení majitelů a jejich prostředníků, Chetwood však varoval, že z dlouhodobého hlediska nebyla tato praxe udržitelná a mohla vést ke ztrátě veškerých zisků.⁵¹⁵

Jak vyplývá z Chetwoodova popisu, hrála při hodnocení irské zemědělské krajiny centrální roli osobnost pozemkového majitele. Na rozdíl od kultivovaných a dobře spravovaných regionů, jakým bylo údolí řeky Suir, se nad půdou patřící „nepřítomným majitelům“ vznášela atmosféra zanedbanosti. Opomíjení povinností majitele panství se tak nejen v německé, ale také v britské cestopisné literatuře profilovalo jako negativní rys, patřící k jednomu ze základních faktorů, jež ovlivňovaly vnější podobu venkovského prostředí.

Zatímco se němečtí cestovatelé druhé poloviny 18. století téměř neodpoutali od fyziokratického pohledu na venkovský prostor, začali jejich britští současníci pozvolna oceňovat také oblasti, které nenesly známky kultivačního úsilí. V Irsku se jich nacházelo více než dostatek a Irsko se tak stávalo – podobně jako Skotsko a Wales – stále častěji volenou destinací.

Jedním z prvních cestopisů, který projevoval známky okouzlení „malebnou“ přírodou, byla publikace Johna Bushe *Hibernia Curiosa* z roku 1769. Jak argumentuje irský historik Glen Hooper, byl Bushův pozorovací styl zřetelně ovlivněn estetickými teoriemi britského filozofa Edmunda Burkeho, které ústily do vyhledávání míst, kterým se jako nekultivovaným, pustým, temným, rozeklaným, stísněným či naopak příliš rozlehlým, dřívější cestovatelé raději vyhýbali. Scenérie, které ve vnímavém cestovateli vyvolávaly pocit stísněného vzrušení, našel Bush již v okolí Dublinu, v nedalekém pohoří Wicklow. Části tohoto horského regionu – především starodávné monastické sídlo Glendalough – byly již v předchozích dobách oblíbeným výletním místem. Bushův popis přibližující tajuplný charakter místních „hlubokých údolí“ však Wicklow

⁵¹⁴ CHETWOOD, W. R., c. d., s. 125.

⁵¹⁵ Tamtéž.

proměnil do jakéhosi „gotického útočiště“ nacházejícího se pouze několik mil od všednosti irského hlavního města:

„The closeness of the lofty shading hills on the sides [...] throws a kind of gloomy solemnity on the bottom of this deep valley. [...] At the very bottom of this glyn is a way cut out by the side of the stream, in a taste adapted to the gloomy retirement of the place, where the lover, the poet, or philosopher, may wander with every circumstance, every scene about him, calculated to warm his imagination, or produce, the most serious reflections.“⁵¹⁶

Nově definovaný estetický vztah k přírodním úkazům byl patrný také z Bushova líčení cesty přes irskou centrální mokřinatou oblast, tzv. Bog of Allen. Zatímco se cestovatelé vedení ekonomickým zájmem (jakým byl v sedmdesátých letech 18. století fyziokrat Arthur Young) zamýšleli nad smysluplným zemědělským využitím této neúrodné oblasti a nad metodami vedoucími k jejímu vysušení,⁵¹⁷ Bush ji nepovažoval za „přírodní nevýhodu“, ale naopak za přednost. Bog of Allen totiž, podobně jako pohoří Wicklow, nabízel příležitost k příjemně stísňujícímu rozjímání a cesta po jeho „nepevném a nebezpečném“ povrchu, kterým se neopatrný poutník mohl propadnout až do „předpotopního světa“, reprezentovala stejně jako návštěva „hlubokých a temných údolí“ útočiště od reálného života.⁵¹⁸

Bushův literární talent a smysl pro přírodní krásy se však nejvíce projevil při popisu jezerní oblasti Killarney na jihozápadě ostrova. Krása místních jezer jej natolik okouzila, že musel doznat svou neschopnost ji slovy vůbec vyjádřit:

„The romantic intermixture of horrible impending precipices with these lofty mountains, that are most beautifully covered down their sides, to the very verge of the lake, with arborage of every of the common sorts of wood, mixed with ever-greens of various kinds, all which appear to be the spontaneous produce of the soil, and with their different and diversified shades and tints present such a grand and beautifully variegated scenery on the immense slopes of these surrounding hills as is beyond description: – add to this the numberless rivulets cascading in rocky channels [...]; while in other places are seen cataracts or water-falls, over rocky precipices, near or more distant from shore; and the

⁵¹⁶ BUSH, J. c. d., s. 72-73. Srov. HOOPER, G, *Travel writing...*, s. 26.

⁵¹⁷ YOUNG, A., c. d., 1. díl, s. 61-62.

⁵¹⁸ BUSH, J., c. d., s. 75.

whole together presents such a grand and striking prospect as pleases and entertains beyond imagination.”⁵¹⁹

Podobně jako v případě hornatých oblastí, se obdiv ke scenériím, jejichž dominantou byla vodní plocha, objevuje pouze na sklonku 18. století. Ještě Daniel Defoe se na své cestě po Británii v první polovině 18. století vyjadřuje o Lake District jako o „pustém a bezútěšném místě, vzbuzujícím nepředstavitelný úděš“ a stojícím v příkrém kontrastu s „malebnými pastorálními scenériemi jižní a střední Anglie.“⁵²⁰ Za nejdůležitější publikaci, která iniciovala zájem o romantická vodní zákoutí, je všeobecně považován až popis putování anglického spisovatele a malíře Williama Gilpina podél velšské řeky Wye. Jeho první vydání z roku 1782 pak z tohoto místa učinilo centrum britského sentimentálního turismu.⁵²¹ Bushovo vřelé ocenění jezer Killarney, publikované již v roce 1769, je tak také z celkového britského pohledu výjimečné.

John Bush se stejně jako William Chetwood vyhnul provincii Connacht. Ač by místní hornatá a mokřinatá krajina mohla uspokojit Bushovo romantické cítění, odrazovala jej možnost kontaktu s místním obyvatelstvem, mezi nímž se dle jeho přesvědčení nacházeli „původní barbarští Irové.“⁵²² Ani Chetwood, ani Bush tak nepřekonalí tuto kulturní hranici a svou cestu po Irsku omezili na návštěvu oblastí, jež se kulturně blížily anglickému prostředí. Přetrvávající nedostatek informací o západní provincii tak neustále nechával prostor pro existenci různých domněnek, které posilovaly představu o její kulturní odlišnosti.

Hibernia Curiosa nebyla pouze raným romantickým cestopisem a její autor se kromě přírodních scenérií věnoval také irským politickým poměrům a stavu irského zemědělství. Svým estetickým zaměřením však odkryl novou perspektivu, která umožňovala ocenění regionů, jež nepatřily k tradičně úrodným a kultivovaným oblastem. Bushův pohled a literární styl však byl ve své době ojedinělý a do prostorového vnímání budoucích cestovatelů pronikal pouze pozvolna. Pohoří Wicklow a jezera Killarney se sice na sklonku 18. století staly pevnou součástí cestovních

⁵¹⁹ Tamtéž, s. 91-92.

⁵²⁰ HOOPER, G., *Travel writing...*, s. 30.

⁵²¹ GILPIN, W., *Observations on the River Wye and several parts of South Wales, etc. relative chiefly to Picturesque Beauty; made in the summer of the year 1770*, London 1782; ANDREWS, M., *The Search for the Picturesque*, Stanford, CA 1989, s. 86.

⁵²² BUSH, J., c. d., s. 28.

itinerářů a byly hodnoceny jako „půvabné“ či dokonce „úchvatné“, větší část irského venkova však byla nadále kategorizována ve fyziokratickém duchu.⁵²³

Většinu autorů naplňovala cesta po irském venkově smíšenými dojmy. Na jedné straně se setkávali s patrnými známkami zlepšení souvisejícími s ekonomickým růstem 18. století. Na druhé straně však nebylo možné přehlédnout nuzné podmínky, v nichž se nacházelo obyvatelstvo žijící na pozemcích patřících méně podnikavým či nepřítomným majitelům. Zde zemědělské krajině dominovaly *cabins*, kolem nichž se nacházel nevelký pozemek využívaný k pěstování brambor, jež tvořily základ stravy zemědělského obyvatelstva.⁵²⁴

Určujícím prizmatem při hodnocení irského venkova bylo srovnání s Anglií, která byla považována za normativní vzor agrární vyspělosti. Již William Chetwood se ve snaze vystihnout malebnou krajinu kolem řeky Suir neomezil pouze na popis hájů, luk a polí, jejichž středem řeka protékala, ale připojil také zvolání svého sloužícího Jacoba, kterého na tomto místě překvapila právě podobnost s anglickými scenériemi:

„Wauns! Measter, they have stole this Plaace out of England somewhere, but not out of Hampshire, for I dunna know any Plaace so pretty!“⁵²⁵

Podobné srovnání však bylo vlastní také sofistikovanějším cestovatelům. Využil jej i agronom Arthur Young, pro nějž přímá souvislost mezi typem pozemkového vlastníka a stupněm místní kultivace, stejně jako konečné porovnání s Anglií, reprezentovaly základní interpretační pomůcku pro hodnocení irské agrární úrovně. Tímto způsobem tak byly oceněny pozemky mezi městy Mountrath a Gloster v provincii Leinster, patřící Johnu Lloydovi. Ukazatelem místního rozvoje bylo již to, že většina *cabins* měla komín a celkové vzezření místního obyvatelstva nebylo tak bídné jako v dalších částech Irska. Rozhodující však bylo, že zdejší zemědělská krajina vykazovala „anglické“ rysy, tj. ohrazení a zalesnění:

„From Mountrath to Gloster, Mr. Lloyd’s, I could have imagined myself in a very pleasing part of England; the country breaks into a variety of inequalities of hill and dale; it is all well inclosed, with fine hedges; there is a plenty of wood, not so monopolized as

⁵²³ ANONYM [LLOYD, E.], c. d., s. 68.

⁵²⁴ ELSTOB, M., c. d., s. 60.

⁵²⁵ CHETWOOD, W. R., c. d., s. 145.

in many parts of the kingdom by here and there a solitary seat, but spread over the whole face of the prospect: look which way you will, it is cultivated and cheerful.”⁵²⁶

Důležitou funkci, kterou pro kultivaci půdy mělo její ohrazení, zdůrazňoval čtenářům svých cestovních instrukcí již Josiah Tucker, jenž při analýze stavu anglického zemědělství upozorňoval na retardační efekt pozůstatků komunálního vlastnictví.⁵²⁷ Současný historicko-ekonomický výzkum sice částečně revidoval rozsah změn, které v anglickém zemědělství inicioval proces ohrazování, agrární teoretikové v 18. století však považovali systém založený na soukromém vlastnictví pozemků, nad nimiž měl jejich majitel výhradní kontrolu, za základ modernizace zemědělství.⁵²⁸ Zatímco se v Anglii kolem roku 1700 nacházelo ve společném vlastnictví již jen dvacet devět procent půdy, byl v Irsku ve stejném období proces ohrazování teprve na počátku a tato disproporce nebyla do konce století vyrovnána.⁵²⁹ Ekonomicky uvědomělí komentátoři, pro něž byla v souladu s dobovými teoriemi ohrazená část anglického venkova normativním vzorem, tak ještě na sklonku 18. století považovali velkou část irské zemědělské krajiny za zaostalou. Na druhou stranu však dokázali ocenit oblasti, které se svým vzezřením blížily typizovanému ideálu.

Podobně důležitý byl také způsob ohraničení pozemků. Zatímco se v Anglii rozšířila praxe osazování kraje polí rychle rostoucími keři a stromy a těžba dřeva pak přispívala k výnosu pozemku, bylo v Irsku k ohrazení využíváno zpravidla zemních nebo kamenných valů.⁵³⁰ Tento rozdíl v cestovatelích na konci 18. století umocnil obecný dojem z nedostatku zalesnění, který irskou krajinu odlišoval od anglických scenérií.

Ochrana lesního hospodářství a regulace těžby dřeva, které bylo zásadním materiálem pro výstavbu anglické flotily, byly již v tudorovské éře často diskutovanými tématy. Na počátku 18. století však začala být kultivace soukromých lesních porostů asociována s patriotickým cítěním pozemkových vlastníků a stala se také symbolem jejich společenského statusu. Majitelé, kteří se rozhodli investovat do lesní výsadby,

⁵²⁶ YOUNG, A., c. d., 1. díl, s. 9.

⁵²⁷ TUCKER, J., c. d., s. 13-14.

⁵²⁸ Díky přezkoumání dopadu ohrazování jsou nyní k dispozici nové poznatky korigující dříve nadhodnocenou výši průměrného výnosu z půdy. Vliv ohrazování na rekultivaci neobdělávaných pozemků a zvětšení plošné výměry orné půdy zůstává nezpochybněn. Srov. ALLEN, R., *Agriculture during the Industrial Revolution*, in: FLOUD, R. – McCLOSKEY, D. N. (ed.), *The New Economic History of Britain since 1700*, 3 díly, Cambridge 1994, 1. díl, 1700–1860, s. 96-122, zde s. 116.

⁵²⁹ Tamtéž, s. 98; CULLEN, L. M., c. d., s. 61-77.

⁵³⁰ BIRMINGHAM, A., *Landscape and Ideology. The English Rustic Tradition, 1740 – 1860*, Berkeley 1989, s. 9; WILLIAMS, W. H. A., *Tourism...*, s. 132.

projevovali dlouhodobý zájem o svá panství a lišili se tak od těch, kteří preferovali okamžitý zisk plynoucí z pouhé těžby.⁵³¹

Snaha rozšířit zemědělskou půdu se společně s masivní těžbou dřeva v 16. a 17. století projevila do výrazného úbytku irských lesů.⁵³² V Irsku se však zájem pozemkových majitelů o obnovení lesního porostu probouzel pouze pozvolna, což přispělo k rozdílu, kteří angličtí cestovatelé pozorovali ještě na sklonku 18. století. Podobně jako v případě ohrazených polí však byli oceněni ti majitelé, kteří se o novou výsadbu zasloužili. Tyto oblasti pak byly považovány za „kultivované a rozradostňující“ a cestovatelé se v nich mohli cítit jako ve „velmi příjemné části Anglie.“⁵³³

Ne všechny oblasti a ne všichni pozemkoví vlastníci si však zasloužili podobné ocenění. Za nejzávažnější problém irského zemědělství, který se projevil také na vzhledu irské agrární krajiny, považoval i Arthur Young dlouhý nájemní řetězec. Pozemkoví vlastníci, již se nechtěli obtěžovat s vybíráním nájemného, pronajímali půdu prostředníkům, kteří ji se ziskem pronajímali dále. V těchto podmínkách se jak majitel, tak prostředníci starali pouze o krátkodobý zisk. Nájemci, jejichž smlouvy byly většinou omezeny na několik let, si nebyli jisti ani výší nájemného, ani samotným pozemkem, a chyběla jim tak motivace k jeho kultivaci. Young však zároveň připomněl, že tento prostřednický systém nebyl aplikován pouze v Irsku, ale také v zaostalejších regionech dalších zemí. V Anglii byl sice tento způsob již překonán, jeho pozůstatky se však nalézaly v částech Skotska a také ve Francii.⁵³⁴

Podobně jako samotní vlastníci se také prostředníci zříkali zodpovědnosti za stav panství, často se zde ani nevyskytovali a výnosy z nájemného pokrývaly jejich život v Dublinu, či dokonce v Bathu nebo v Londýně. Ani ti, kteří se na pozemcích usadili, však k jejich zlepšení příliš nepřispěli, neboť se zajímali spíše o klaret a lovecké psy, než o zemědělské inovace. Typ pozemkové vlastníka bylo dle Younga možné odvodit již z agrární orientace jeho panství. Líní majitelé, zajímající se především o snadný zisk, se orientovali na chov dobytka, jehož důsledkem bylo také rozšiřování pastvin na úkor orné půdy, která by mohla živit chudé venkovské obyvatelstvo. Pěstování plodin se

⁵³¹ NAIL, S., *Forest Policies and Social Change in England*, New York 2008, 29-30.

⁵³² FREEMAN, W. T., *Ireland, its physical, historical, social and economic geography*, London – New York 1950, s. 75.

⁵³³ YOUNG, A., c. d., 1. díl, s. 9.

⁵³⁴ Tamtéž, 2. díl, s. 94.

však ujímali pouze zodpovědnější vlastníci, kterým nevadila intenzivnější účast na zemědělském chodu statku.⁵³⁵

Osobnost pozemkového majitele a jeho přístup k agrárním a sociálním povinnostem se tak odrážely do vzhledu zemědělské krajiny a do prohloubení kvalitativních rozdílů mezi jednotlivými dominiemi. Když Charles Topham Bowden navštívil na své cestě po Irsku oblast Tallaght Hill, ležící nedaleko Dublinu, byl překvapen, že je možné nalézt v blízkosti metropole rozsáhlé pozemky v tak zanedbaném stavu. Situace se však výrazně proměnila, jakmile vstoupil na půdu patřící jinému majiteli:

„When I arrived at Mr. Cogan's, I seemed in a new region. His improvements formed a striking contrast with the uncultivated tracts of Tallagh-hill and its vicinity. Mr Cogan is an excellent farmer; he was from home, but his son, a very sensible young man, accompanied me about the country. To behold in the midst of a barren place, such a quantity of land in fine heart, gave me infinite pleasure. This is a proof of the happy consequences of enterprise and industry.“⁵³⁶

Irský venkov se tak v očích britských cestovatelů neustále proměňoval. Zatímco některé oblasti dosahovaly kvalit anglického vzoru, byly další regiony vnímány jako zpustlé a zaostalé. Podobně jako němečtí cestovatelé v Čechách se však také britští pozorovatelé nespokojili s pouhým konstatováním daného stavu, ale snažili se odhalit jeho příčinu. Tou byl především chybný nájemný systém, který v žádné ze zúčastněných stran nepodporoval touhu po zdokonalení agrární produkce a kultivaci zemědělské krajiny. Na vině pak byli především majitelé pozemků, kteří se v mnoha případech vzdávali plnění své sociální a ekonomické role. Jak však ve své detailní analýze irského zemědělství zhodnotil Arthur Young, došlo v průběhu druhé poloviny 18. století k mnoha zlepšením a některé oblasti dokonce dosahovaly anglické úrovně. Z celkového pohledu tak sice irský venkov zaostával za stavem sousedního ostrova, přesto zde však existoval potenciál pro pozitivní změnu a vývoj.

⁵³⁵ Tamtéž, 2. díl, s. 95-102.

⁵³⁶ BOWDEN, CH. T., c. d., s. 69-70.

3. 3. Chudí katolíci a bohatí anglikáni: obraz irské společnosti

Irskou společnost diferencovalo v očích britských komentátorů ve druhé polovině 18. století několik faktorů – jejich náboženské přesvědčení, společenské postavení a etnický původ. Tyto faktory se však do značné míry prolínaly a stávaly se specifickou charakteristikou jednotlivých sociálních skupin.

Na rozdíl od Čech, kde se katolicismus jako jediná povolená a po roce 1781 stále dominantní konfese promítl také do vzezření kulturní krajiny, bylo Irsko na svém povrchu protestantskou zemí. Kvůli souboru zákonů platných od přelomu 17. a 18. století si menšinová část irské populace, jež se hlásila k anglikánskému vyznání, zajistila ekonomikou a politickou převahu. Příslušníci katolické církve, kterých bylo ve třicátých letech 18. století více než sedmdesát procent, a stoupenci nonkonformních vyznání, z nichž byli početně nejsilnější presbyteriáni soustředění v Ulsteru, se během 18. století museli vyrovnat s řadou omezení.⁵³⁷

V průběhu 17. století bylo přijato několik protikatolických opatření, jež byla po nástupu Viléma Oranžského a kvůli obavě z přetrvávající podpory Jakuba II. rozšířena; některá z nich se vztahovala také na nonkonformisty. Příslušníky obou konfesí diskvalifikovala povinnost akceptovat při nástupu do veřejného úřadu přijímání dle anglikánského způsobu a katolíkům bylo odepřeno také volební právo a právo zasedat v parlamentu. Nonkonformisté, již se početně anglikánům téměř vyrovnali, dopláceli na volební systém, jenž upřednostňoval velké pozemkové majitele, tj. převážně anglikány. Ti si tak v irském parlamentu udržovali pohodlnou většinu.⁵³⁸

Pro katolíky i nonkonformisty platil zákaz studia na Trinity College v Dublinu a katolíkům bylo roku 1695 zakázáno studovat v zahraničí. Nesměli nosit zbraň, vstupovat do ozbrojených sborů a vlastnit koně hodnoty vyšší než 5 liber. Ošetřeno bylo také vlastnictví půdy a dědické právo. I přes konfiskace na přelomu 17. a 18. století, zůstala část irské půdy – především v provincii Connacht – katolickým majitelům. Ti však nemohli půdu přikupovat a při dědických řízeních ji museli rozdělit mezi všechny syny, což mělo zabránit její kumulaci. Přestoupil-li však jeden ze synů na anglikánskou

⁵³⁷ Rozvrstvení katolíků se v jednotlivých provinciích lišilo. Nejpočetnější byli v Connachtu (kolem devadesát procent) a nejméně zastoupeni byli v Ulsteru (v první polovině 18. století však stále čtyřiceti procenty). Kvantitativní údaje srov. McCracken, J. L., *The social structure and social life, 1714 – 60*, in: Moody, T. W. – Vaughan, W. E., c. d., s. 31-56, zde s. 35.

⁵³⁸ Connolly, S. J., *Divided Kingdom: Ireland 1630-1800*, Oxford 2008, s. 258.

víru, stal se výlučným dědicem. Tato opatření snížila mezi lety 1700 a 1770 rozlohu půdy v katolickém vlastnictví ze čtrnácti na pět procent. Katolíci však nebyli omezeni v podnikatelských aktivitách a v průběhu 18. století se v Dublinu a provinčních městech etablovala relativně movitá a početná vrstva katolických obchodníků.⁵³⁹

Restriktivní zákony však nesměřovaly k rozbití katolické církevní organizace či k zákazu praktikování katolické víry. Od roku 1704 sice mohla mít každá farnost pouze jednoho registrovaného katolického kněze, byla zakázána působnost kněží vysvěcených v zahraničí, neexistoval katolický seminář a nové katolické kostely mohly být postaveny pouze ze dřeva a na méně frekventovaných místech, zároveň však v Irsku mohli zůstat katoličtí biskupové, kteří zaštiťovali chod církevní organizace. Na lokální úrovni pak katoličtí kněží zajišťovali kromě bohoslužeb také základní vzdělání a výuku katechismu.⁵⁴⁰

I přes značná omezení tak mohla irská katolická církev působit také v 18. století a zachovala si jak kontinuitu, tak dominantní vliv. Od poloviny 18. století se mezi katolickými obchodníky a pozemkovými vlastníky stále častěji objevoval požadavek na odstranění penalizačních zákonů. V době, kdy opadl strach z jakobitské restaurace, mohla být tato skupina vnímána již jako důležitý partner v politických jednáních, jehož spolupráce však byla podmíněna rezignací na část restriktivních opatření.⁵⁴¹ Na sklonku 18. století tak dochází ke zrušení větší části protikatolických a protinonkonformistických zákonů. V platnosti však dále zůstaly ty, jež se vztahovaly na volební právo a politickou reprezentaci.

Irská společnost nebyla rozdělena pouze konfesionálně a do její segmentace se promítal také etnický původ. Ohraničení jednotlivých skupin dále posilovalo, jak se od sebe jednotlivá etnika lišila právě svým náboženským přesvědčením, jež se v 18. století stalo také předmětem sociopolitické diferenciaci. Převážná většina irských obyvatel, označovaná v dobových pramenech jako *Old Irish*, *Mere Irish* nebo *Milesians*, byla potomky původních galských obyvatel, kteří v Irsku žili před příchodem anglonormanských osadníků ve 12. století. Jejich původ nebyl v 18. století ještě plně vysvětlen a stejně tak se tehdy ještě plně neprosadila představa o jejich příbuznosti s keltskými obyvateli Walesu a Skotska. V 18. století byla široce akceptována teorie o

⁵³⁹ CULLEN, L. M., c. d., s. 23-24.

⁵⁴⁰ CONNOLLY, S. J., *Divided...*, s. 264.

⁵⁴¹ Tamtéž, s. 450-460.

tzv. milétské invazi, jejímž následkem se irské autochtonní obyvatelstvo promísilo s nově příchozími kolonizátory. V tomto bodě sice mezi irskými a britskými učenici panovala shoda, jejich názory na původce této invaze se však značně rozcházely. Část autorů se domnívala, že se jednalo o potomky Milesia, španělského krále skythské původu, jehož synové se v Irsku usadili ve 14. století př. n. l. Druhá teorie se odvolávala na kolonii, kterou měli v Irsku založit obchodníci z antického Milétu. Vazba na toto centrum antické kultury, filozofie a konstitucionalismu, kterou obhajovali především irští patriotičtí učenici, byla využita ke zvýšení prestiže historických obyvatel Irska – zvláště ve světle negativních vlastností, které jim připisovali angličtí kronikáři – a ke zdůraznění pokrokovosti jejich nástupců.⁵⁴²

Etnickou strukturu irské společnosti proměnila zejména migrace ze sousedního ostrova zahájená v době vlády Jindřicha II. První vlna anglonormanských osadníků z konce 12. století se však značně odlišovala od kolonistů, kteří do Irska přicházeli v postreformačním období během 16. a 17. století. Z pozice této skupiny se v Irsku žijící anglonormanské obyvatelstvo, tzv. *Old English*, v podstatě nelišilo od galských sousedů, s nimiž je spojovala nejen staletí kulturní výměny, ale také katolická víra. Nově příchozí, tzv. *New English*, se tak považovali za jediné nositele anglické identity, jež od konce tudorovské éry spočívala na protestantské víře a vnímání Anglie jako Bohem vyvolené země.⁵⁴³ Pozice anglikánů v Irsku byla na počátku 18. století upevněna protikatolickým a protinonkonformistickým zákonodárstvím, které z nich učinilo nejdůležitějšího politického reprezentanta. Jejich politické zájmy se však v průběhu 18. století stále více střetaly se zájmy mateřské země, což u nich uspišilo formování vlastní anglo-irské identity, jež se nově vázala i na irskou anglonormanskou historickou konstitucionální tradici.⁵⁴⁴

Poslední výraznou skupinou mezi obyvateli Irska byli skotští kolonisté, kteří se od počátku 17. století usazovali v Ulsteru.⁵⁴⁵ Severní irská provincie se stala centrem skotských (převážně presbyteriánských) přistěhovalců a jejich počet přesáhl polovinu místní populace v devadesátých letech 17. století, kdy Skotsko zasáhla vlna hladomoru, jež do Irska přivedla desetitisíce migrantů. I na konci 17. století se však téměř čtyřicet

⁵⁴² KIDD, C., *British Identities Before Nationalism. Ethnicity and Nationhood in the Atlantic World, 1600 – 1800*, Cambridge 1999, s. 160.

⁵⁴³ ELLIS, S. G., *Center and Periphery in the Tudor State*, in: TITTLER, R. – JONES, N. L. (ed.), *A Companion to Tudor Britain*, Oxford 2004, s. 133-150, zde s. 147.

⁵⁴⁴ KIDD, C., c. d., s. 147.

⁵⁴⁵ PERCEVAL-MAXWELL, M., *The Scottish migration to Ulster in the reign of James I*, London 1973.

procent ulsterského obyvatelstva hlásilo ke katolicismu a malá část k anglikánské církvi. Stoupenci anglikanismu, kteří se za vlády Jakuba I. podíleli společně se Skoty na kolonizaci Ulsteru, zde také vlastnili podstatnou část půdy. Již od počátku osidlování panovala mezi skotským a anglickým protestantským obyvatelstvem spíše rivalita než vzájemná spolupráce, kterou by mohla podnítit přítomností společného, tj. katolického nepřítele.⁵⁴⁶ Skotská komunita v Ulsteru udržovala těsné kontakty s nedalekou vlastí (v době, kdy bylo presbyteriánům zakázáno studium na Trinity College v Dublinu, studovali na univerzitě v Glasgow) a opírala se o pevně semknutou církevní organizaci. To ji oddalovalo od anglikánské části ulsterské populace a ulstersko-skotské kolektivní vědomí se tak vyvíjelo jako svébytná forma identity.⁵⁴⁷

Většina britských cestovatelů ve druhé polovině 18. století pohlížela na strukturu irské společnosti poněkud zjednodušeným způsobem. Úzká sociální elita ve městech a na venkově byla považována za stoupence anglikanismu, zatímco byla masa nižších společenských vrstev ztotožňována s původním irským, tj. katolickým, obyvatelstvem. Stranou pak stála presbyteriánská populace Ulsteru, která se vyznačovala „skotskými rysy, akcentem a zvyky.“⁵⁴⁸ Ač toto rozdělení odpovídalo do značné míry reálné struktuře irské společnosti, byly pouze sporadicky zohledněny existující výjimky, a to především existence movitějšího katolického obyvatelstva, které se stalo v 18. století reprezentantem požadavku na sociální a politickou emancipaci. Za příznačný rys irské společnosti, který ji odlišoval od populace sousedního ostrova, pokládali mnozí cestovatelé absenci střední třídy. Arthur Young se sice cítil být povinen tento závěr, který považoval za výsledek zběžného pozorování, poněkud opravit, přesto však i jej dovedl dlouhodobý pobyt v Irsku k přesvědčení, že se místní střední vrstva nemohla vyrovnat anglické, a to „ani svým počtem, ani svou vážeností.“⁵⁴⁹

Pozornost většiny cestovatelů byla upřena zejména na chudé katolické obyvatelstvo irského původu, které bylo kvůli své početní převaze a konfesionálnímu smyšlení považováno za nestabilní společenskou složku. Tento názor podporovaly také tradiční reprezentace těchto obyvatel, do nichž se promítala značná dávka stereotypizace, vyvíjející se v britském diskursu několik staletí. Mezi typické rysy *Mere Irish*, tak jak je

⁵⁴⁶ CONNOLLY, S. J., *Religion, Law and Power: the Making of Protestant Ireland, 1660 – 1760*, Oxford 1995, s. 161.

⁵⁴⁷ CONNOLLY, S. J., *Divided...*, s. 206-207; GRIFFIN, P., *The People with No Name: Ireland's Ulster Scots, America's Scots Irish, and the creation of a British Atlantic World, 1689 – 1764*, Princeton 2001, s. 19.

⁵⁴⁸ YOUNG, A., c. d., 2. díl, s. 229.

⁵⁴⁹ Tamtéž, s. 230.

zmiňovala některá geograficko-etnografická pojednání britské provenience, patřila „nevzdělanost, necivilizovanost, nesmiřitelnost a sklony k násilí, ale také uctivost a schopnost odolat strádání.“⁵⁵⁰

Většina britských cestovatelů ve druhé polovině 18. století se však snažila oprostit od historických předsudků a pokusila se během své návštěvy Irska postihnout „pravý“ charakter těchto obyvatel a jejich životní styl. V tomto ohledu byly nejčastěji diskutovány bídné, tj. necivilizované podmínky, v nichž žilo jak městské tak venkovské obyvatelstvo. Součástí Dublinu i provinčních měst byla „irská“ předměstí, která alarmovala sociálněji založené pozorovatele a v zemědělských regionech vzbuzovala podobné reakce konfrontace s irskými *cabins*.

Nad ubohým vzezřením těchto chatrčí a jejich obyvatel, kteří se museli příliš často potýkat s hladem a nouzí, se v závěru popisu své cesty po Irsku v roce 1776 pozastavil anglický novinář Mark Elstob. Dle Elstoba byla situace irských venkovanů natolik tristní, že překonala i notoricky špatné podmínky, v nichž se nacházelo zemědělské obyvatelstvo v Polsku.⁵⁵¹ Podobné zážitky si z Irska odnesl také John Bush, který na mnoha místech pozoroval chatrče postavené „tak šokujícím způsobem a z tak šokujícího materiálu, že z nich každou škvírou unikal kouř a vnikal déšť, který dopadal na promáčené, zpola nahé a zpola vyhladovělé obyvatelstvo.“⁵⁵²

Cílem těchto komentářů však nebylo pouze popsat žalostný stav, ale také vysvětlit jeho příčiny. Částečným důvodem se zdála být samotná podstata irského obyvatelstva, a to především jeho sklony k alkoholismu a k lenivosti. Mark Elstob, který jinak obyvatele irského venkova považoval za pracovité a čestné, konstatoval, že je mezi nimi – až na výjimky – oblíba alkoholu velmi rozšířená. Chudí Irové se sice se museli obejít bez masa a také chléb byl poměrnou vzácností, whisky však byla komoditou, která nesměla chybět v žádné domácnosti, a větší část mužské populace za ni utratila celý chatrný výdělek. Ještě znepokojivější byla pro Elstoba informace, již promptně předal také svým čtenářům, že se v Connachtu a západní části Ulsteru whisky přidávala do pokrmu z brambor, který místní obyvatelé jedli tak, jako jedli angličtí venkované chléb

⁵⁵⁰ SALMON, T., *The New universal grammar; wherein the situation and extent of the several countries are laid down according to the most exact geographical observations etc.*, Edinburgh 1777, s. 493.

⁵⁵¹ ELSTOB, M., c. d., 165.

⁵⁵² BUSH, J., c. d., s. 30-31.

s mlékem. Malým dětem byla sice whisky zprvu nahrazována vodou, postupně však byla do jejich pokrmů přidávána.⁵⁵³

Otázku požívání alkoholu analyzoval také Arthur Young, který však při této příležitosti upozorňoval na skutečnost, že sklon k utrácení mzdy za alkoholické nápoje bylo možné pozorovat také u nižších vrstev v Anglii, kde převažovala obliba silného piva a brandy. Jako nápravu v obou případech viděl platbu v naturáliích, které mohly být – na rozdíl od peněz – využity k nasycení celé rodiny. Zamyšlení nad vlivem whisky jej však přivedlo k dalšímu rysu považovanému za typickou irskou vlastnost, k lenosti. Samotný Young si však nedokázal zodpovědět, zda je nedostatek píce součástí přirozeného irského charakteru, či zda je výsledkem vnějších vlivů. Jedním z vysvětlení, jež se mu zdálo být legitimní, bylo právě působení whisky. Zatímco silné pivo, které bylo nápojem anglického obyvatelstva, mělo dle Younga posilující účinky, působila whisky protichůdně a snižovala pracovní výkon. Dokladem této teorie byla Youngovi jeho zkušenost s irskými přistěhovalci, jež si na svém statku v Anglii najímal na žně a kteří byli stejně pracovití jako Angličané, jelikož se stejně jako oni se občerstvovali pivem.⁵⁵⁴

Při hledání příčin nízké životní úrovně však většina autorů dospěla ke shodným závěrům. Základní vinu nesl špatně nastavený nájemní systém, jehož reprezentantem byli nepřítomní pozemkoví majitelé a jejich zastupující prostředníci. Velký podíl na tíživém stavu a na nedostatečné kultivaci irského obyvatelstva však měla katolická církev. Britští anglikáni považovali podobně jako němečtí protestanti katolicismus za zdroj společensky retardujících vlivů. Samotné venkovské obyvatelstvo však bylo vnímáno spíše jako pasivní objekt, nad nímž měli absolutní moc katoličtí kněží. Na jejich zhoubný vliv upozorňoval také William Chetwood, který se při cestě po Irsku ve čtyřicátých letech 18. století stal svědkem katolického obřadu probíhajícího pod širým nebem:

„The poorer Sort of *Irish Natives* are mostly *Roman Catholics*, who make no Scruple to assemble in the open Fields. As we passed Yesterday in a By-Road, we saw a Priest under a Tree with a large Assembly about him, celebrating Mass in his proper Habit; and, though at a great Distance from us, we heard him distinctly. These Sort of People, my Lord, seem to me very solemn and sincere in their Devotion: But it is certain, their Priests

⁵⁵³ ELSTOB, M., c. d., s. 89-91.

⁵⁵⁴ YOUNG, A., c. d., 2. díl, s. 114-118.

have a very despotic Power over them; and, if ill inclined, might be dangerous in a Kingdom where their Numbers so far exceed those of the Religion Law established.”⁵⁵⁵

Častým názorem bylo, že katolictví „svými pověrami zotročovalo lidskou mysl.“⁵⁵⁶ John Bush však považoval katolické kněží, kteří vyžadovali vysoké platby za sakrální úkony, také za jeden z hlavních zdrojů materiálního úpadku irského venkovského obyvatelstva:

„Add to these [high rents] the exactions of, if possible, the still more absolute catholic priest, who, though he preaches charity by the hour on Sunday, comes armed with the terrors of damnation and demands his full quota of unremitted offerings. For, unhappily for them, the lowest class of inhabitants in the south and west parts of the kingdom are generally catholics, and by that time they are all satisfied, the poor, reduced wretches have hardly the skin of a potatoe left them to subsist on.”⁵⁵⁷

K vlivu, který nad obyvatelstvem měla katolická církev, se v části svého cestopisu věnované otázce protikatolických zákonů vyjadřoval také Arthur Young. Vyslovil sice pochopení s okamžitými postihy, jež byly na konci 17. století zavedeny proti příznivcům Jakuba II., z morálního hlediska však odsuzoval dlouhodobé znevýhodňování katolíků. Za zhoubné považoval především zákony týkající se vlastnictví půdy, jež během 18. století vedly ke kumulaci pozemků v rukách anglikánských vlastníků. Zatímco se tak vyšší vrstva zemědělské společnosti hlásila ke státě uznávané církvi, zůstali jejich nájemci přívrženci katolicismu. Stávající konfesionální bariéra vedla k erozi pouta mezi nájemcem a majitelem, a tím také k narušení sociálního pořádku. Absence sociálních a kulturních vazeb limitovala vliv, který si nad katolickými nájemci mohli získat anglikánští majitelé a „masa katolíků složená z chudých nebo téměř zruinovaných venkovanů“ se tak ocitla bez přirozeného vedení. To se stalo klíčovým problémem v případech nouze, k jakým patřily především živelné projevy nespokojenosti, v nichž by dle Younga mohli majitelé stejného vyznání obyvatelstvo snáze usměrnit.⁵⁵⁸

Případ nouze, který Young zmiňoval, nebyl žádnou iluzorní obavou, ale vztahoval se k periodickým vlnám agrárních nepokojů, které od šedesátých let 18. století zasahovaly

⁵⁵⁵ CHETWOOD, W. R., c. d., s. 163.

⁵⁵⁶ ANONYM [LLOYD, E.], c. d., s. 99-100.

⁵⁵⁷ BUSH, J., c. d., s. 30.

⁵⁵⁸ YOUNG, A., c. d., s. 136.

jižní a severní části Irska. Aktéry protestů byly tajné organizace, jejichž členy vázala tajná přísaha a obecná nespokojenost s nově zaváděnými opatřeními (zejména s ohrazováním) a se zvyšováním platebních povinností (především za nájem půdy). Jižní provincie Munster byla centrem aktivit tzv. *Whiteboys*, kteří se hlásili ke katolickému vyznání. Jednou z jejich stížností byla platba vysokého desátku odváděného státní anglikánské církvi. Podobně motivované byly také protesty v Ulsteru, za nimiž stály organizace *Hearts of Oak* a *Hearts of Steel*, jejichž členové se hlásili k presbyteriánství. Akce jednotlivých skupin nebyly prosty projevů násilí. Nejčastěji se jednalo o vypalování domů, zabíjení dobytka, vykopávání trávy na pozemcích, které měly být ohrazeny pro pastvu, ničení ohrazení a ve výjimečných případech docházelo také k obětem na životech.⁵⁵⁹ Protesty však nebyly namířeny přímo proti obecným principům nájemního systému, ani se nejednalo o projevy irského nacionalismu, a útočeno bylo spíše na nová opatření, která odporovala zažitě tradici.⁵⁶⁰

Britský tisk situaci v Irsku od počátku šedesátých let pečlivě monitoroval a neopomínal seznamovat čtenáře s „nejbarbarštějšími projevy násilí.“⁵⁶¹ Do britského zorného pole se však dostali především katoličtí *Whiteboys*, což v britské veřejnosti pouze potvrdilo zakořeněné přesvědčení o násilných sklonech katolických Irů.

Větší část cestovatelů se však tyto informace snažila přivést na pravou míru. Samotný Richard Twiss, který většinou nevystupoval jako velký příznivce irského obyvatelstva, ujišťoval budoucí návštěvníky Irska, že i přes „barbarské skutky“, kterých se *Whiteboys* na svých obětech dopouštěli – Twiss zde zmiňoval především pohrbívání za živa a usekávání nosů a uší – nebyli loupežníky a neútočili na cestující cizince.⁵⁶² John Bush pak vyjádřil značnou dávku pochopení s jejich nespokojeností, pramenící z útlaku, kterému jsou vystaveni ze strany pozemkových vlastníků a vlastních kněží.⁵⁶³ A konečně Arthur Young přispěl detailním rozbořením agrárních protestů, v němž především upozornil, že se pouze v případě *Whiteboys* jednalo o katolíky a ostatní organizace, jakými byly *Oakboys* a *Steelboys*, rekrutovaly své členy mezi presbyteriány. Za důvod nepokojů, jež na jihu Irska působili *Whiteboys*, pak Young označil kombinaci

⁵⁵⁹ CONNOLLY, S. J., *Divided...*, s. 300-304.

⁵⁶⁰ BARTLETT, T., *An End to Moral Economy: The Irish Militia Disturbances of 1793*, in: PHILPIN, C. H. E. (ed.), *Nationalism and Popular Protest*, Cambridge 2002, s. 191-218, zde s. 193.

⁵⁶¹ *The Gentleman's and London Magazine*, 1784, s. 685; Dále srov. např. *Gentleman's Magazine and Historical Chronicle*, 45/1775, s. 601; *The London Magazine, or Gentleman's Monthly Intelligencer*, 44/1775, s. 155, 492 a 604; *The Scot's Magazine*, 24/1762, s. 225.

⁵⁶² TWISS, R., *A Tour in Ireland...*, s. 141.

⁵⁶³ BUSH, J., c. d., s. 133.

vzrůstajících církevní odvodů a nárůstu cen pronájmu půdy. Současně však kritizoval postup autorit, které se soustředily pouze na represivní opatření, místo toho, aby odstranily pravou příčinu nespokojenosti:

„From all which it is manifest that the gentlemen of Ireland never thought of a radical cure from overlooking the real cause of the disease, which in fact lay in themselves, and not in the wretches they doomed to the gallows. Let them change their own conduct entirely, and the poor will not long riot.“⁵⁶⁴

Ne všichni cestovatelé však vyjádřili podobnou míru pochopení. Někteří z nich se uchýlovali ke stereotypnímu pohledu, ze něž napjatá situace na irském venkově pouze korespondovala s irským charakterem. Edward Clarke, který v létě 1791 procestoval jižní Anglii, Wales a část Irska, si v závěru svého cestopisu neodpustil srovnání velšského a irského venkovského obyvatelstva:

„There is a simplicity in the style of a Welshman’s conversation which prejudices every stranger in their favour: They are honest, hospitable, and good natured; and, although of an irritable disposition, are not disposed, like the Irish, to cut one another’s throats without reason.“⁵⁶⁵

Podobné reakce lze vysvětlit snadnou matematickou úvahou. Venkovské katolické obyvatelstvo reprezentovalo podstatnou část irské populace a jejich početní převaha vyvolávala u jejich protestantských sousedů obavy. Zatímco šest klidných desetiletí od počátku 18. století vzbuzovalo dojem pacifikace náboženských sporů, připomněly agrární protesty probíhající od šedesátých let staré konflikty. Tento stav se však nezdál být neřešitelný, zvláště pakliže by bylo možné omezit vliv katolické církve. Někteří cestující s potěšením sledovali aktivitu anglikánských výchovných ústavů, jež se ujímaly dětí z katolických rodin, a předpokládali, že převýchova je nejlepším způsobem.⁵⁶⁶ Arthur Young si však nedovedl představit, že by bylo možné obrátit všechno irské katolické na pravou víru „dříve než za čtyři tisíce let.“ Jako řešení tak navrhoval uvolnění protikatolických zákonů, které by katolickou církev zbavilo

⁵⁶⁴ YOUNG, A., c. d., 2. díl, s. 129-130.

⁵⁶⁵ CLARKE, E. D., c. d., s. 348.

⁵⁶⁶ ANONYM [LLOYD, E.], c. d., s. 77

dosavadní mučednické pozice a zlepšilo sociální a ekonomické postavení katolíků. Ti by se pak stali loajálnější k vládě a měli větší zájem na prosperitě celého Irsku.⁵⁶⁷

Zatímco spodní vrstva městského a venkovského obyvatelstva byla popisována téměř výlučně na základě vnějšího pozorování (styk s místními obyvateli se omezoval pouze na náhodná setkání a využití nabízených povoznických či jiných služeb), byli příslušníci vyšších společenských kruhů těmi, s nimiž britští cestovatelé udržovali užší kontakt. Většinu návštěvníků spojovala s irskými pozemkovými majiteli a městkou elitou podobná sociální pozice a vzájemné kontakty byly usnadněny pomocí doporučujících dopisů, či existencí společných známých. Obecný názor na irskou elitu rozšířený mezi britskou veřejností však nebyl prost nejruznějších předsudků – za typickou charakterovou vlastnost byla považována přílišná obliba alkoholu a sklon řešit spory pomocí soubojů.⁵⁶⁸

Arthur Young podrobil oba vysoce zavrženíhodné a vzájemně související rysy důkladnému zkoumání, založeném na osobní zkušenosti. V obou případech musel konstatovat, že ač se jednalo o vlastnosti, které byly v minulosti mezi irskou elitou hojně zastoupeny, nacházely se v současné době na ústupu. Jak však sám uznával, nebylo v Anglii vědomí o této „potěšující proměně způsobů“ příliš rozšířeno. Z domácnosti irských gentlemanů zmizelo dle Younga především pijáctví. Nikdo z hostů nebyl přemlouván k požívání velkého množství alkoholu a každý mohl pít „tak málo, kolik chtěl.“ Ruku v ruce s tím pak klesala touha k řešení sporů násilnými prostředky. Pro Younga reprezentovaly souboje znamení naprosté zaostalosti vyšších vrstev a nedostatečného kontaktu s okolním civilizovaným světem. I přesto, že se k nim někteří příslušníci vyšší třídy stále uchýlovali, považoval Young jejich vymezení mezi „pravými gentlemany“ za známku postupného otevírání se vnějšímu světu, které mezi irskou elitou napravovalo staré zvyky.⁵⁶⁹

Skutečnost, že mezi britskou veřejností existovala typizovaná představa o irské elitě, naznačuje, že její příslušníci byli pokládáni za specifickou společenskou vrstvu, která (jak již naznačoval samotný Young) se až na výjimky zdála být uzavřená vnějším modernizačním vlivům. Toto přesvědčení zastávali také někteří další cestující, kteří se k tomu vyjadřovali především ve chvíli, kdy se setkali se světlou výjimkou. Pro

⁵⁶⁷ YOUNG, A., c. d., 2. díl, s. 141-142.

⁵⁶⁸ TWISS, R., *A Tour in Ireland...*, s. 8-9.

⁵⁶⁹ YOUNG, A., c. d., 2. díl, s. 237-238.

Edwarda Lloyda tuto výjimku reprezentoval lord Ely, který se jako „obdivovatel všeho anglického“ nechal – na rozdíl od ostatních – inspirovat anglickým pokrokem v dopravních prostředcích:

„This nobleman is a great admirer of the English taste. Here we saw a wagon, for the first time since our arrival in Ireland. Instead of these, they use small cars, the diameter of whose wheel is scarcely two feet; their load about twice as large as that of an English wheel-barrow. Nothing shows more strongly the ridiculous lengths to which the *amor patriae* is carried by the Irish, than their preserving, contrary to every principle of interest and common sense, to use these absurd vehicles, which were invented by their fore fathers, in the infancy of the mechanical arts.“⁵⁷⁰

Kopírování anglického vkusu sice z lorda Elyho učinilo pokrokovějšího příslušníka irské šlechty, přesto z něj však nevytvořilo Angličana. Henry Loftus, hrabě z Ely však byl potomkem Adama Loftuse, který z rodného Yorkshiru přišel do Irska v roce 1560 jako kaplan irského místodržícího Thomase Radclyffa, hraběte ze Sussexu. Rodina Loftusů tak byla klasickým příkladem *New English* – anglických kolonizátorů z postreformačního období.⁵⁷¹ Podobným způsobem nahlížel Charles Topham Bowden na Edwarda Stratforda, hraběte z Aldborough. Stratford byl oceněn jako příkladný pozemkový vlastník – na svých pozemcích podporoval manufakturní výrobu, založil zde městečko Stratford upon Slaney a vzorně se staral o své nájemce – a Bowden si posteskl nad tím, že se „mezi irskou šlechtou nenachází více jedinců s podobnými vlastnostmi.“⁵⁷² Přesto však hraběte z Aldborough považoval pouze za výjimku mezi irskou nobilitou a nezohlednil, že jeho rodina získala pozemky v provinciích Munster a Leinster teprve v roce 1668 a patřila tak stejně jako rodina Loftusů k *New English*.⁵⁷³ Vnější britský pohled na tuto skupinu irské šlechty, která se ještě v 17. století považovala za součást anglické společnosti, tak ve druhé polovině 18. století korespondoval s jejich vlastní identitní transformací a s jejich vzrůstajícím irským patriotismem.

⁵⁷⁰ ANONYM [LLOYD, E.], c. d., s. 87.

⁵⁷¹ McCORMAC, W. J. – GILLAN, P. (ed.), *The Blackwell Companion To Modern Irish Culture*, Oxford 2001, s. 356.

⁵⁷² BOWDEN, CH. T., c. d., s. 101.

⁵⁷³ WALPOLE, H. – PARK, T., *A catalogue of the royal and noble authors of England, Scotland, and Ireland*, 5 dílů, London 1806, 5. díl, s. 376-377; KIMBER, E. – ALMON, J. (ed.), *The peerage of Ireland: a genealogical and historical account of all the peers of that kingdom*, 2 díly, London 1768, 2. díl, s. 211-212.

3. 4. Mezi autonomií a unií: politická reprezentace Irska

Vztah anglo-irských politických představitelů k jejich mateřské zemi se během 18. století podstatně proměnil. Zatímco u nich na počátku 18. století převládala touha po užším spojení s Británií, podnítila existence politických a ekonomických omezení, kterým na základě britských nařízení Irsko podléhalo, opačný postoj.

Podřízené postavení irského parlamentu a omezení jeho legislativní iniciativy vycházelo z tzv. Poyningsova zákona z roku 1495, díky němuž byl pro veškeré zákony projednávané parlamentem vyžadován předchozí souhlas královské rady. V roce 1720 pak britský parlament přijal tzv. Deklaratorní Akt, na jehož základě mohly být ve Westminsteru přijímány zákony také pro Irsko.⁵⁷⁴ Kromě politických opatření se na Irsko vztahovala také řada ekonomických omezení. Série Navigačních zákonů omezovala Irsko v obchodu s koloniemi, a ač jejich dopad na irský hospodářský růst nebyl tak ničující, jak se domnívali irští ekonomové v 18. století, stavěly tyto zákony Irsko – ve srovnání s Anglií a Skotskem – do diskriminované pozice. V roce 1699 pak anglický parlament podlehl lobbistickému tlaku zástupců anglických výrobců sukna a přijal zákon zakazující Irsku zpracování vlny a její export do jiných zemí než do Anglie. Tím se britští výrobci zbavili irské konkurence a zajistili si pravidelnou dodávku irské vlny za stanovené ceny. Odškodněním za tento zákon sice byla britská podpora irského lněného průmyslu, ta však zvýhodňovala především presbyteriány v Ulsteru a mezi anglikánskými pozemkovými vlastníky, kteří se specializovali na chov ovcí, si příliš popularity nezískala.⁵⁷⁵ Za této situace se irští politici stali důraznými zastánci užšího spojení s Británií, které by odstranilo stávající podřízené postavení a zajistilo jim stejná práva jako Angličanům, tj. práva, na která měli jako „Angličané žijící v Irsku“ stejný nárok.⁵⁷⁶

Požadavek na unii s Anglií byl obsahem několika adres, které irský parlament zaslal anglické panovnici Anně v letech 1703 až 1709. Odmítnutí této žádosti, doprovázené uzákoněním unie mezi Anglií a Skotskem a stoupajícím zasahováním britské vlády do irských záležitostí (kromě parlamentárních a ekonomickým omezení se jednalo také o

⁵⁷⁴ SMALL, S., c. d., s. 36.

⁵⁷⁵ CULLEN, L. M., *Anglo-Irish Trade*, c. d., s. 2-3 a s. 26.

⁵⁷⁶ LEERSSEN, J., c. d., s. 350-357.

přednostní obsazování vysokých pozic v irské administrativě a církvi kandidáty narozenými na sousedním ostrově), obrátilo směr irských politických úvah.⁵⁷⁷

Pakliže si irská elita nemohla zajistit stejné postavení jako Angličané, soustředila se na druhou možnou strategii – posílení svých práv jakožto reprezentantů samostatného království.⁵⁷⁸ Příslušníci anglikánské vrstvy anglického původu, kteří v Irsku měli téměř monopolní podíl na politické moci, se tak během 18. století proměnili ze zastánců unie s Anglií na její sverpé odpůrce. Současně s tím se transformoval – přinejmenším v rétorické rovině – jejich vztah k ostatním skupinám irské společnosti. Když James Fitzgerald, hrabě z Kildare, zaslal v roce 1753 memorandum králi Jiřímu III., v němž si stěžoval na postup irského místodržícího Lionela Sackvill, vévody z Dorsetu, stylizoval se již do role tlumočnicka, který plní „požadavek všech Irů“, tj.:

„the request of the natives of Ireland, your majesty’s true liege subjects, not only the aborigines thereof, but the English colonies, sent over by Henry the Second, Richard the Second, Elizabeth, Charles, Cromwell the Usurper, William the Third of glorious memory, and other kings, your majesty’s predecessors, and the conquerors of Ireland.“⁵⁷⁹

Během sedmdesátých a na počátku osmdesátých let 18. století se tento postoj protestantské elity, která se považovala za mluvčího celého irského národa, ještě více upevnil. Struktura tohoto národa však v jejich interpretaci neustále spočívala na zachování dosavadního vnitropolitického statusu quo, tj. politického vyloučení katolíků.⁵⁸⁰

S touto „národní“ interpretací se však irští katolíci nemohli ztotožnit. Pozice katolíků v Británii se od poloviny 18. století začaly výrazně vylepšovat. Vítězství v bitvě u Cullodenu v roce 1746 a papežská akceptace hanoverské dynastie jako právoplatných vládců Británie v roce 1766 výrazně snížily obavu britské vlády z katolické hrozby a otevřely možnost k úpravám protikatolického zákonodárství. S ohledem na stoupající nároky na velikost britské armády, již si žádala teritoriální expanze britského impéria, ztrácelo vyloučení katolíků z vojenské služby své opodstatnění. Povolení vstupu do

⁵⁷⁷ BARTLETT, T., *Ireland: A History*, Cambridge 2010, s. 153.

⁵⁷⁸ KELLY, J., *The Act of Union: its origins and background*, in: KEOGH, D. – WHELAN, K. (ed.), *Acts of Union: The causes, contexts, and consequence of the Act of Union*, Dublin 2001, s. 46-66, zde s. 53.

⁵⁷⁹ PLOWDEN, F., *An historical review of the State of Ireland: from the invasion of the country under Henry II. to its union with Great Britain on the 1st of January, 1801*, 2 díly, London 1803, zde 1. díl, s. 256.

⁵⁸⁰ BARTLETT, T., *A People made Rather for Copies than Originals: The Anglo-Irish, 1760-1800*, in: *The International History Review* 12, 1999/1, s. 11-25, zde s. 17-18

armády a možnost služebního postupu tak byla jedna z prvních koncesí. V irském kontextu však britská vláda využívala „katolickou kartu“ také jako politický nástroj k usměrnění protestantských zástupců, kterým bylo připomínáno, že nejsou jedinou skupinou, která si nárokuje pozici reprezentanta irského národa.⁵⁸¹

Politická realita amerického boje za nezávislost pak napětí mezi britskou vládou a irskou politickou reprezentací ještě zvýšila. Irští protestanté, kteří s odporem amerických kolonií sympatizovali a nacházeli v něm inspiraci pro formulaci vlastních požadavků, vyjadřovali bouřlivý nesouhlas s nově zaváděnými ekonomickými opatřeními nutnými k financování války a s vysíláním vojáků do bojů s koloniemi. Ač se sice neobjevily žádné návrhy na materiální pomoc americké straně, projevovaly irské noviny svůj názor přetiskem manifestů amerických vůdců a v dublinských liberálních klubech byly pronášeny přípitky na zdar americké věci. Když však po bitvě u Saratogy vstoupila do válečného konfliktu také Francie a Španělsko, nabyly poměry v Irsku jiných rozměrů. Irsko, které tradičně představovalo slabý článek britské obrany, se mohlo stát ideálním místem pro francouzskou invazi, a to zvláště ve chvíli, kdy byla větší část vojenských sborů přesunuta na americký kontinent. Za těchto podmínek se v Irsku začaly rychle formovat dobrovolnické sbory, tzv. *Volunteers*, které by místní obyvatelé mohly bránit proti možnému nepříteli a zároveň přebrat povinnosti slabě zastoupené armády při udržování veřejného pořádku. Vzhledem k tomu, že se v Irsku v sedmdesátých letech stále častěji projevovaly agrární nepokoje, se činnost milic zdála být více než potřebná. Pro dobrovolnické sbory, jejichž přehlídky a manévry doplňovaly na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 18. století irský kolorit, byl příznačný zanícený patriotismus a úzká vazba na protestantskou politickou reprezentaci, která – stejně jako ta britská – rychle pochopila jejich význam při prosazování politických požadavků.⁵⁸²

Vypjaté poměry v Irsku uspíšily mezi britskými politiky přehodnocení jejich dřívějšího odmítavého postoje k možnému parlamentnímu irsko-britskému spojení. Na počátku 18. století převládl mezi britskou politickou reprezentací názor, že by unie rozměnila výsadní postavení Británie, jakožto politického centra. Garance rovnoprávného postavení pro irské protestanty by pouze zvýšila jejich sebevědomí a vzbudila jejich touhu po samostatnosti. Tento způsob uvažování naznačuje, jak nesprávně byly irské

⁵⁸¹ Tamtéž, s. 18-19.

⁵⁸² McDOWELL, R. B., *Colonial nationalism, 1760 – 1782*, in: MOODY, T. W.– VAUGHAN, W. E., *A New History...*, c. d., s. 196-235, zde s. 213-223.

unionistické snahy, jejichž cílem nebylo nic více a nic méně než uznání stejného postavení pro anglické a irské protestanty, vykládány. Podobně nesprávnou úvahou však byla snaha britské vlády zklidnit dění v Irsku na konci sedmdesátých let 18. století právě vytvořením irsko-britské unie. Tento obrat totiž přišel v době, kdy irská politická reprezentace již dávno nestála o bližší spojení s Británií, ale naopak o větší míru autonomie, zajištěné vlastní ústavou.⁵⁸³ Průzkum obecných náhledů na unii, který v Irsku na přelomu let 1779 a 1780 provedl zástupce britské vlády diplomat a koloniální úředník hrabě Georg Macartney, tak vyústil v realistické shrnutí, že by jakýkoli pokus o zavedení britsko-irské unie „vyvolal v současné době rebelii.“⁵⁸⁴

Zatímco se do počátku sedmdesátých let 18. století nezdál být charakter politického vztahu Irska a Británie natolik atraktivním tématem, aby se o něm cestující autoři museli zmiňovat, stal se od konce sedmdesátých let živě diskutovanou otázkou.

Edward Lloyd se při své návštěvě Dublinu v roce 1780 zúčastnil večere pořádané místním dobrovolnickým sborem. Při rozhovoru se jeho kapitánem sice ocenil původní smysl milicí – chránit vlast před útokem nepřítele – zároveň však upozornil na nebezpečí vyplývající z politizace těchto vojenských oddílů:

„The Irish volunteers amount in the whole to about 50 000. If these gentlemen apply their military talents to the noble purposes they have hitherto been engaged in, they will shortly enjoy the happiness of becoming powerful instruments in promoting the welfare and prosperity of their country. If, on the contrary, they prostitute them in the cause of rebellion, and madly abuse this privilege, as their ancestors did, in the reign of Elizabeth, it is odds but they will again relapse into the barbarity and wretchedness they were for centuries immersed in.“⁵⁸⁵

Přesvědčení, že „žádné politické opatření není v současné době v Irsku tak nepopulární jako unie mezi Irskem a Velkou Británií,“ si ze své cesty po Irsku odvezl také Arthur Young.⁵⁸⁶ Young však s odporem vůči unii a s autonomistickými požadavky zásadně nesouhlasil a ve svém cestopisu polemizoval s jednotlivými body irského politického programu.

⁵⁸³ KELLY, J., c. d., s. 56.

⁵⁸⁴ Tamtéž, s. 57.

⁵⁸⁵ ANONYM [LLOYD, E.], c. d., s. 107-108.

⁵⁸⁶ YOUNG, A., c. d., 1. díl, s. 65.

Jedním z nejpálčivějších problémů, které irští patrioti pociťovali, byla obchodní omezení. Young je však nepovažoval za tak negativní, jak se irským komentátorům zdálo, a upozorňoval na to, že by s autonomií nezmizela – právě naopak. Unie by naproti tomu Irsku zajistila právo svobodného obchodu na úrovni s Británií, čímž by byl – podobně jako ve Skotsku – zajištěn hospodářský růst.⁵⁸⁷ To, že anglické zásahy do irské ekonomiky měly v podstatě pozitivní dopad, demonstroval na příkladu anglické podpory lněné produkce v Ulsteru. Cílená subvence do výroby, která posilovala irskou ekonomiku a zároveň nekonkurovala ekonomice anglické, jež se ve lněném průmyslu neangažovala, Younga přesvědčovala o blahodárnosti ekonomických rozhodnutí vycházejících z anglického centra. Kdyby se rozhodnutí ponechalo v rukách irského parlamentu, který by trval na odstranění omezení vztahujících se na zpracování a export vlny, bylo by toto irské odvětví nakonec zlomeno anglickou konkurencí a jak v Irsku, tak v Anglii, by došlo k podstatným ekonomickým ztrátám.⁵⁸⁸

Druhá námitka irských politiků proti parlamentní unii vycházela z přesvědčení, že by narostl počet nepřítomných pozemkových majitelů, kteří by díky svým mandátům ve Westminsteru trvale přesídlili do Anglie. Zde Young argumentoval tím, že parlamentní sezóna trvá pouze několik zimních měsíců, na které by irští poslanci necestovali do Dublinu, ale nově do Londýna. Patriotičtí politici by se však po skončení parlamentní sezóny jistě vrátili do Irska, nehledě na to, že by jim pobyt v Londýně rozšířil v různých směrech obzory a nabyté poznatky by mohli využít k pozvednutí domácí úrovně. Stížnost na zvyšující se daňové zatížení pak byla odbyta tím, že „daně neplatí pouze barbaři“ a každý civilizovaný jedinec, jehož životní úroveň roste každým dnem, se jim nesnaží vyhnout. Nejdůležitějším argumentem proti autonomii však byl Youngovi varovný příklad amerických kolonií, jejichž boj za nezávislost ohrozil stabilitu celého impéria. Jestli by Británie připustila irskou autonomii, vzdala by se dle Younga „všech principů, na nichž je založen její vztah ke každému britskému dominiu na světě.“ Z toho důvodu je zřejmé, že budou-li irští politici neustále prosazovat autonomii, dočkají se nakonec unie.⁵⁸⁹ Ani Arthur Young, který v mnoha ohledech vyjadřoval pochopení pro irské poměry, tak nebyl prost přesvědčení, že celé impérium je závislé na nadřazeném anglickém centru, jehož rozhodnutí jsou však vždy motivována snahou prospět všem svým částem.

⁵⁸⁷ Tamtéž, 2. díl, s. 347-348.

⁵⁸⁸ Tamtéž, s. 377.

⁵⁸⁹ Tamtéž, s. 338.

V rozporu s Youngovým doporučením si irští politikové zaštitění dobrovolníky zvolili cestu autonomie a irský parlament přijal v roce 1782 sérii opatření, jež mu zajistila legislativní svobodu a rušila jak Poyningův zákon z roku 1495, tak Deklaratorní akt z roku 1720. Britský parlament podlehl spojenému politickému a vojenskému tlaku a potvrdil nové uspořádání v roce 1783. Nabytá parlamentní svoboda však neměla dlouhého trvání a revoluční dění ve Francii, které svůj ohlas našlo v devadesátých letech 18. století také v Irsku, přineslo další politickou změnu, a to ve prospěch britsko-irské unie.

Je obtížné zhodnotit, nakolik byli němečtí a britští autoři přímo ovlivněni cestovatelskými instrukcemi publikovanými ve druhé polovině 18. století. Pouze v některých případech, tak jako u Arthura Younga, jenž odkazuje na práce Josiaha Tuckera, je možné tento vliv vysledovat.⁵⁹⁰ Jak píšící cestovatelé, tak autoři cestopisných instrukcí (kteří v nich vycházeli z vlastní cestovatelské zkušenosti), vycházeli ze stejného kulturního a intelektuálního prostředí. I v případě, že se cestovatelé neseznámili s žádnou z metodologických příruček, odrážel jejich pohled na navštívenou zemi hodnoty, které byly vlastní jejich širšímu společenskému okruhu. Ve druhé polovině 18. století se tento okruh formoval do značné míry transnacionálně, což vysvětluje mnohé podobnosti, jež se objevují v německé a britské cestopisné literatuře.

Řadu shodných rysů je možné nalézt především v obecném vnímání prostoru a v koncentraci na specifické aspekty. V případě vnímání venkovského prostoru je sice patrný dřívější zájem britských cestovatelů o neurbánní prostředí, vnímání těchto regionů však – podobně jako později v německém prostředí – odráží především fyziokratické zásady. Kladně hodnoceny jsou především oblasti, v nichž je patrný vyšší stupeň kultivace. Ta je jak německými tak britskými cestovateli pokládána za výsledek dobrého hospodaření majitele pozemku. V obou případech jsou kritizováni pozemkoví vlastníci, kteří se na svých dominiích nezdržují – ať jsou již poutáni životem u vídeňského dvora nebo na statcích v Anglii. Rozdíly mezi kultivovanými a zanedbanými regiony, tj. mezi pozemky patřícími starostlivým a méně angažovaným vlastníkům, byly na první pohled patrné a promítaly se do kvalitativní segmentace zemědělské krajiny. Projevem péče, kterou pozemkový vlastník věnoval svým statkům, byla nejen fyzická podoba pozemků, ale také vzezření venkovského obyvatelstva. I přesto, že jsou – zvláště v Irsku – některé z pozorovaných negativních jevů přikládány

⁵⁹⁰ Tamtéž, 2. díl, s. 336.

vlastní povaze venkovského obyvatelstva, je v obou případech patrná tendence vysvětlit ubohé životní podmínky, nedostatek vzdělání a nekultivovaný vzhled na základě působení vnějších faktorů. Jak němečtí, tak britští autoři upozorňovali především na zhoubný vliv katolické církve. Katolické vyznání bylo obecně považováno za „tmářské“ a vysvětlovalo tak nevzdělanost a pověřivost irského i českého obyvatelstva. Druhou příčinou, kterou identifikovali němečtí autoři, byl nevolnický systém či jeho pozůstatky. Venkovské obyvatelstvo v takovém postavení nemělo dostatek motivace ke kultivaci svého okolí ani sebe sama. V Irsku byla sice situace jiná. Komplikovaný nájemní systém, na jehož vrcholu stál nepřítomný majitel, následovaný několika prostředníky, však také venkovskému obyvatelstvu neposkytoval potřebné záruky a motivaci ke zlepšení. Pojmenování těchto retardačních vlivů však s sebou také přinášelo možnost jejich odstranění. V duchu cestovních instrukcí, které doporučovaly zaměřit se nejen na popis jednotlivých jevů, ale také na jejich komplexní vysvětlení, se jak němečtí, tak britští autoři snažili odhalit příčiny těchto jevů a pokud možno navrhnout řešení. Vědomí, že lze při dodržení správného myšlenkového postupu nalézt řešení pro většinu negativních jevů, naplňovalo mnoho cestovatelů optimismem. Ani irská, ani česká situace se tak nezdála být neřešitelnou a po odstranění pojmenovaných příčin mohlo dojít k jejímu zlepšení. Němečtí a britští cestovatelé se však lišili ve výběru vzorů, se kterými byl stav v Čechách a v Irsku porovnáván. Zatímco se němečtí autoři nevztahovali pouze k domácímu prostředí (ani jednotlivé německé státy totiž nebyly v mnoha aspektech pokládány za ideál) a normou je spíše teoretický soubor osvíceneckých hodnot, byly u cestovatelů anglického původu základním standardem anglické poměry. Podobnost s Anglií tak také byla výrazem nejpozitivnějšího hodnocení.

Hodnocení městského prostředí, které pro většinu autorů bylo důvěrněji známé než venkov, také podléhalo určitým pravidlům. Znakem prosperity města byla především podoba veřejných a reprezentativních budov. Česká a irská města se však v tomto ohledu značně odlišovala. Zatímco se britští návštěvníci Dublinu, Limericku a dalších provinčních měst mohli identifikovat se známými georgiánskými architektonickými prvky, byli němečtí cestující v Praze a na dalších místech konfrontováni s barokní katolickou architekturou, která jim nebyla tak blízká. V irských městech plnila podobnou funkci také historicky významná místa a objekty, které si britští cestovatelé mohli snadno zasadit do vlastní interpretace britských a irských dějin. U německých

návštěvníků Čech byly historické reminiscence vzbuzeny pouze výjimečně. V Praze bylo připomínáno dějiště defenestrace, na Vyšehradě byly zmiňovány pověsti o Libuši a Horymírovi a jezuitská kolej a Týnský chrám byly spjaty s osobností Tychona de Brahe. S výjimkou působnosti dánského astronoma však ani staré české pověsti ani zázračná záchrana královských místodržících nevzbuzovaly u německých cestujících představu o společně sdílené minulosti.

Severoněmecké protestantské cestovatele také odrazovala pražská kulturní produkce, jejíž (přinejmenším z jejich pohledu) nízká úroveň vyplývala opět z konfesionálního rozdílu, který se odrážel do nedostatečně vytříbeného vkusu městské společnosti. Katolicismus tak ovlivňoval vzezření fyzického i sociálního prostoru a pro německé cestovatele, kteří se se symboly katolické víry setkávali od chvíle, kdy překročili českou hranici, tak konfesionálně determinované rozdíly reprezentovaly základní prizma jinakosti. Ačkoli si němečtí cestovatelé ve druhé polovině 18. století byli vědomi etnického rozdílu mezi německým a slovanských obyvatelstvem Čech, nebyl etnický původ zatížen takovými významy jako náboženské vyznání.

V irském prostředí, kde byl sice katolicismus také dominantní konfesí, nebyly jeho vnější projevy tolik patrné. Z pohledu britských cestovatelů byl katolicismus vlastní pouze chudé vrstvě obyvatelstva. Ačkoli byl považován za základní příčinu zaostalosti a za potencionální zdroj násilí (to se projevilo především v britské recepci agrárních protestů), nepokládala ho britská veřejnost ve druhé polovině 18. století již za takovou hrozbu, jakou byl ještě před několika desetiletími. Množství katolických věřících vzbuzovalo pochybnosti o možnostech jejich masové konverze a důležitým úkolem se tak zdálo být společenské začlenění katolíků. To by sice neodstranilo stávající sociokulturní hranice, mohlo by to však snížit „autoritativní“ moc katolických kněží a aktivní společenská účast by mohla posílit loajalitu katolického obyvatelstva. Na rozdíl od Čech však vnější konfesionální podoba Irska vyplývala z protestantského vyznání irské společenské elity. I ta však byla – bez ohledu na svůj anglický etnický původ – vnímána britskými cestovateli jako svébytná sociokulturní skupina.

Z politického hlediska měla irská hranice jistě menší význam než hranice česká, resp. rakouská. Obě hranice však byly hranicemi administrativními a při jejich překročení byli cestovatelé konfrontováni se „státním“ elementem v podobě celních regulací. Obě hranice se také shodovaly s výraznými geografickými rysy, které ve druhé polovině 18. století nebylo ještě příliš snadné překonat. V dobových geografických textech také Irské

moře a české pohraniční hory sloužily k definování „českého“ a „irského“ geografického prostoru.

Přítomnost rakouského státu v Čechách byla pocíťována převážně při styku s úředními autoritami. Základní geopolitickou jednotku, v níž se cestovatelé pohybovali, reprezentovaly Čechy. To zohledňovalo jak historickou tradici, tak vlastní prostorovou identifikaci cestovatelů s jednotlivými německými státy. Svata říše římská a poměr Čech k tomuto politickému celku nepatřily ke zmiňovaným tématům a s ohledem na vztahy mezi německými státy se důležitější zdála být konfesionální bariéra mezi jihoněmeckou a severoněmeckou oblastí než osobnost říšského císaře. V britských cestopisech do Irska se do poloviny sedmdesátých let 18. století také o podstatě irsko-britských vztahů příliš nediskutovalo. To se však změnilo v době, kdy se stávající uspořádání zdálo být ohroženo. Irské patriotisticky-autonomistické hnutí tak britské cestovatele motivovalo k hlubší reflexi politických poměrů a k přesnějšímu definování irské politické pozice. Otázka významu politických hranic tak byla otevřena pouze ve chvíli, kdy se schylovalo k jejich redefinici.

PROSTOR A KRAJINA MEZI ROMANTIZACÍ A POLITIZACÍ

1. „Vznešená“ a „pitoreskní“ krajina romantického poutníka

„Among colours, such as are soft or cheerful (except perhaps a strong red which is cheerful) are unfit to produce grand images. An immense mountain covered with a shining green turf, is nothing in this respect, to one dark and gloomy; the cloudy sky is more grand than the blue; and night more sublime and solemn than day.“⁵⁹¹

V roce 1757 publikoval v Anglii žijící filozof irského původu Edmund Burke svou estetickou studii *A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful*. V pěti jejích částech se Burke zamýšlel nad významem dvou estetických kategorií – krásna a vznešena – a nad jevy, které v jedincích mohou produkovat pocity a vášně vedoucí k materializaci těchto kategorií. Krása byla nalézána především v objektech malých, souměrných a hladkých a byla považována za výsledek působení těch jevů, které v pozorovateli vyvolávaly „lásku, či podobný pocit.“ Vznešeno bylo naproti tomu navozeno pozorováním objektů drsných, rozvrásněných a nesouměrných, jež vzbuzovaly zděšení či bolest, považované za silnější pocity než slast a požitek:

„Whatever is fitted in any sort to excite the ideas of pain and danger, that is to say, whatever is in any sort terrible, or is conversant about terrible objects, or operates in a manner analogous to terror, is a source of the *sublime*; that is, it is productive of the strongest emotion which the mind is capable of feeling.“⁵⁹²

Jevy, jež dokázaly navodit tak silné pocity, se dle Burkeho vyskytovaly nejčastěji v přírodě. Jejich pozorování vedlo k „úžasu“, který byl považován za stav mysli, v němž jsou veškerá duševní pohnutí suspendována převládajícím pocitem zděšení. V tomto rozpoložení byl jedinec natolik absorbován objektem svého pozorování, že se nemohl soustředit na nic jiného. Vnímání vznešena tak bylo výsledkem iracionálního vstřebávání prožitku, nikoli rozumového uvažování nad samotným objektem.⁵⁹³

⁵⁹¹ BURKE, E., c. d., [9. vydání: London 1782], s. 149.

⁵⁹² Tamtéž, s. 58-59 a 162.

⁵⁹³ Tamtéž, s. 95-96.

Pocity zděšení a ohrožení však nebyly považovány za negativní, zvláště byl-li jedinec pouze vnějším pozorovatelem jevů, které je vyvolaly. Z určitého odstupu se totiž pocit děsu mísil s pocitem rozkoše.⁵⁹⁴ Děs či úzkost produkovaly především všechny druhy nedostatku – prázdnotu, temnotu, opuštěnost a ticho. Pobyt ve společnosti, pakliže to není výjimečně potěšující společnost přátel, je natolik všední, že nevede k nabuzení žádného pocitu – ani slasti, ani děsu. Na rozdíl od naprosté odluky od společnosti, která je zdrojem bolesti, je však dočasné odloučení příjemné a poskytuje možnost k rozjímání.⁵⁹⁵

K přírodním úkazům navozujícím úžas patřily především věci velkolepé – noční obloha, či objekty, jež se zdály být nekonečné, tj. přesahující horizont.⁵⁹⁶ Zděšení vedoucí k úžasu produkovala také konfrontace s nadměrnými objekty. U velké rozlohy působil nejspolehlivěji oceán, kde se pohled na nedozírnou plochu snoubil s prvkem nebezpečí. Více než výška evokovala úžas hloubka – pohled ze srázu tak nabudil intenzivnější pocit zděšení než pohled na vysokou věž nebo horu. Stejně důležitý jako rozsah objektu byl i jeho povrch: hladké věci byly krásné a drsné vznešené.⁵⁹⁷ Rozeklané hory tak působily silněji než mírné travnaté svahy a rozbouřené moře bylo účinnější než klidná hladina.

Z barev byly měkké odstíny jako světlezelená, světlemodrá, narůžovělá a fialová považovány za zdroj krásy, a vybledlé či tmavé barvy, jako černá, hnědá a temně nachová, za zdroj úžasu.⁵⁹⁸ V případě barev však hrálo podstatnou roli světlo. Běžné denní světlo se zdálo být příliš obyčejným, aby vzbudilo pocit úžasu. Mohly jej však vyvolat oba extrémy – oslňující světlo a temnota. Vhodné bylo především rychlé střídání světla a tmy, tak jak tomu bylo při bouři, nebo při vstupu z denního světla do šeré budovy. Ideálním prostředím pro navození pocitu vznešenosti pak byla místa temná a pochmurná, neboť tma působila na lidské smysly silněji než světlo a propůjčovala objektům jiný charakter, než jaký měly za bílého dne.⁵⁹⁹

Edmund Burke nebyl jediným objevitelem estetických hodnot obsažených v přírodě. Na přírodní ideál divokosti a na působivost lesů a velehor upozornil také Burkeho současník Jean Jacques Rousseau, pro kterého příroda nereprezentovala pouze objekt

⁵⁹⁴ Tamtéž, s. 61.

⁵⁹⁵ Tamtéž, s. 68-69 a 125.

⁵⁹⁶ Tamtéž, s. 129-131 a 140.

⁵⁹⁷ Tamtéž, s. 127-128 a 214.

⁵⁹⁸ Tamtéž, s. 149 a 220.

⁵⁹⁹ Tamtéž, s. 144-148.

estetického potěšení či úžasu, ale také ztělesnění boží přítomnosti a útočiště před zkažeností civilizace.⁶⁰⁰ Burkeho význam však tkvěl v nové konceptualizaci kategorií krásy a vznešenosti a jeho teorie dala na sklonku 18. století podnět k transnacionální estetické debatě. Ta nezasáhla pouze filozofii, ale odrazila se i v umění. V krajinném malířství ovlivnila výběr nových scénérií, k nimž patřila právě rozeklaná pohoří a rozbouřená moře, po kterých byla na sklonku 18. století stále větší poptávka.⁶⁰¹ V cestopisné literatuře se pak redefinice estetických hodnot projevila nejen změnou literárního stylu a proměnou vztahu k přírodě, ale také objevením nových regionů, jež nebyly v předcházejícím období považovány za atraktivní. V Čechách se tak na sklonku 18. století mění pohled na krušnohorskou oblast, která již není považována pouze za trpěnou průjezdní destinaci, a roste také obliba Krkonoš. V Irsku je pak díky této proměně odhaleno západní pobřeží nabízející kromě místních hor také výhledy na rozbouřený Atlantik.

1. 1. Imaginární a mytická krajina českého pohraničí

Jako částečná polemika s Burkeho estetickou teorií vznikla v německém prostředí Kantova *Kritika soudnosti* publikovaná v roce 1790.⁶⁰² Kant se v ní věnoval především otázce přírodní krásna, které nadřadil krásnu uměleckému. Na rozdíl od přírody se totiž do umění promítala „účelnost“, tj. poplatnost principům zobrazení a formy, a umění mohlo být krásné pouze v případě, že vypadalo přirozeně. Důležité však nebylo pouze napodobit obsah, tj. imitovat podobu přírody, ale stvořit přírodní scénu, jež by byla oproštěna od viditelných uměleckých pravidel.⁶⁰³ Vnímání vznešena (*Erhabene*), které Kant podobně jako Burke oddělil od vnímání krásna, nebylo vázáno na objekty, ale na subjektivní dispozice pozorovatele. K tomu, aby vznešeno mohlo být cítěno, byla nutná předchozí znalost této kategorie. Rozbouřený oceán tak byl pouze děsivý a

⁶⁰⁰ STIBRAL, K., c. d., s. 75-80.

⁶⁰¹ BÄTSCHEMANN, O., *Carl Gustav Carus (1789-1869): Physician, Naturalist, Painter, and Theoretician of Landscape Painting*, in Týž (ed.), *Carl Gustav Carus. Nine Letters on Landscape Painting: Written in the Years 1815-1824, with a Letter from Goethe by Way of Introduction*, Los Angeles 2003 s. 1-73, zde s. 15.

⁶⁰² Srov. ALLISON, H. E., *Kant's Theory of Taste. A Reading of the Critique of Aesthetic Judgment*, Cambridge 2001.

⁶⁰³ KANT, I., *Kritik der Urtheilskraft*, in: ROSENKRANZ, K. – SCHUBERT, F. W., *Immanuel Kant's sämtliche Werke*, c. d., 4. díl, Leipzig 1838, s.175.

vznešeno při pohledu na něj cítil jen jedinec, jehož mysl již byla naplněna touto ideou.⁶⁰⁴

V německých cestopisech do Čech se v souladu s absorbováním nově definovaných estetických kategorií začíná změna ve vnímání krajiny projevovat na sklonku 18. století. Transformace však nebyla náhlá a nepostihla ani veškerou cestopisnou produkci. Jednalo se spíše o postupně se vyvíjející reflektování fenoménů, jež v předchozím období unikaly pozornosti jednotlivých cestovatelů (tj. nepatřily k jejich interpretačním nástrojům) a které nyní doplňovaly – nikoli však bezvýhradně nahrazovaly – dosavadní prostorové vnímání. Proměna vztahu k přírodě pak byla nejvíce patrná v popisu pohraničních regionů, jejichž krajinný typ korespondoval s romantickými estetickými preferencemi.

Jedním z možných způsobů přepravy mezi Čechami a Saskem byla od počátku 18. století stále častěji vyhledávaná plavba z Ústí nad Labem do Drážďan. V 18. století, kdy byla nízká kvalita krušnohorských silnic nechvalně známá, nabízela cesta lodí pohodlnější variantu. Ani tento způsob dopravy však nebyl prost nástrah, a to především v přejetých úsecích. Anglický muzikolog Charles Burney, který na své evropské cestě projížděl roku 1770 také Čechami, se během plavby po Labi do Drážďan soustředil spíše na nepohodlí, které mu působilo nedostatečné vybavení lodí a neustávající déšť, jež jej v době, kdy loď dorazila do Königsteinu úplně promáčel. Plavba „divokou hornatou krajinou“ byla za špatného počasí tak nebezpečná, že v Königsteinu lodník odmítl pokračovat a Burneymu nezbývalo nic jiného než si na další cestu sehnat povoz. Aby se po přestálém dešti zahřál, rozhodl se vystoupat až k pevnosti na vrcholu hory, která se mu sice zdála být „jednou z nejvyšších skal Evropy“, nevzbudila u něj však žádný romantický sentiment⁶⁰⁵

Od sklonku 18. století však byla krajina rozprostírající se na labském břehu představována v novém světle. Romantický nádech labských scenérií byl zachycen nejen v literatuře, ale také v krajinomalbě. Saský malíř Adrian Ludwig Richter na svém oleji z roku 1837 s názvem *Überfahrt über die Elbe am Schreckenstein* znázornil několik atributů romantické krajiny: divokou přírodu na břehu řeky osvětlenou západem

⁶⁰⁴ STIBRAL, K., c. d., s. 88-92.

⁶⁰⁵ BURNEY, CH., *The present state of music in Germany, Netherlands and United provinces or The Journal of a Tour through those Countries, undertaken to collect Materials for a General History of Music*, 2 díly, London 1775, [1. vydání: London 1773], s. 20-22.

slunce, ve stínu se nacházející zříceninou hradu Střekov a loďku s převozníkem a cestujícími symbolizující lidskou životní pout'.⁶⁰⁶

Nová perspektiva pronikala od konce 18. století také do cestopisné literatury. V roce 1799 otiskla slezská novelistka a básnířka Esther Bernard popis své cesty z Ústí nad Labem do Drážďan, jejíž součástí byla plavba po labském toku. Do vnímání krajiny, kterou Bernard pozorovala z lodní paluby, se mísily prvky osvíceneckého ocenění úrodných oblastí s romantickým obdivem k divočejším úsekům. Nedaleko za Ústím tak byly oceněny úhledné domky místních rybářů, v jejichž zahradách stály ovocné stromy; za nimi se zdvihaly kopce osázené vinou révou. V polovině cesty mezi Ústím a Děčínem však „celá příroda nabyla zcela odlišný ráz“, když se na břehu místo „malebných vinohradů“ objevily „vysoké a divoké skály, které se na mnoha místech hluboko zarývaly do vodního toku.“⁶⁰⁷

Stejně ohromující jako samotný přírodní úkaz však byl jeho odraz na vodní hladině, který vytvářel zdání druhé, ještě divočejší přírody. Jak samotná příroda, tak její reflexe, jítřily autorčinu fantazii, jež byla nyní zaměstnána konstrukcí imaginárních zřícenin a představami o blížících se armádách kamenných bojovníků.⁶⁰⁸ Ve chvíli, kdy se před cestujícími objevila pevnost Königstein, si však již cestující nemuseli vypomáhat fantazií a jejich mysl byla zcela absorbována novou scénou:

„Gegen fünf Uhr erblickten wir die Thürme von der Vestung Königstein, die in der Luft zu schweben schienen, so hoch kamen uns in der Entfernung und aus der Tiefe, aus der wir aufblickten, die Gebäude auf diesem bewundernswürdigen Felsen vor. Aber auch in der Nähe bleibt wahre Größe noch groß, denn auch da noch, als wir ganz dicht unter der Stadt auf dem Felsen vorbey fuhren, auch da noch staunten wir mit Bewunderung, und einer Art von Verehrung diesen eben so unvergleichlichen als unüberwindlichen Platz an.“⁶⁰⁹

Na rozdíl od rybářských osad a vinic v okolí Ústí nad Labem, které autorku zaujaly svým kultivovaným vzhledem, byla divoká příroda následujícího úseku obdivována díky intenzitě, s jakou působila na autorčiny smysly. Její romantické rozpoložení nabylo vrcholu při konfrontaci se scénérií Königsteinu, jež ji naplnila „úžasem“ a „úctou“, tj.

⁶⁰⁶ PELKA, A., *Am, im, unter und Über Wasser: Christoph Geisers literarische Wasserlandschaften*, in: KOMOROWSKI, D. (ed.), *Jenseits von Frisch und Dürrenmatt. Raumgestaltung in der gegenwärtigen Deutschschweizer Literatur*, Würzburg 2009, s. 223-234, zde s. 231.

⁶⁰⁷ BERNARD, E., c. d., s. 194.

⁶⁰⁸ Tamtéž, s. 198.

⁶⁰⁹ Tamtéž, s. 203.

pocity, které již v Burkeho estetické studii reprezentovaly základ pro recepci vznešenosti. Skalní pevnost, která byla ještě v sedmdesátých letech 18. století líčena jako zdroj obav, tak měla na sklonku století – kdy si byl pozorovatel již vědom nových principů estetického hodnocení – podobu romantického ideálu.

Tento způsob vnímání však nebyl celospolečensky rozšířen a byl vlastní pouze skupině „zasvěcených“ znalců. Jak zdůraznila i autorka, zůstávali „nevzdělaní“ obyvatelé česko-saského pohraničí neteční k přírodním krásám svého okolí, a pobaveně přihlíželi „dětinské zvědavosti“, která sem vábila „bláhové“ cizince.⁶¹⁰ To, nakolik byla pro správnou interpretaci okolních jevů důležitá předchozí znalost uměleckých trendů, se projevilo také při popisu zámku Pillnitz. Ve chvíli, kdy kolem něj cestující projížděli, se v jeho oknech odrážely sluneční paprsky, a celý zámek se tak zdál být postaven z rubínů a smaragdů. Tato scéna v autorce evokovala vzpomínku na pohádkové zámky, které si představovala při četbě děl Christoha Martina Wielanda a Wielandův text posloužil také k popisu saského sídla.⁶¹¹ Jak tedy naznačovala i Kantova Kritika úsudku, byly kvality pillnitzkého zámku (a jiných míst) „správně“ oceněny pouze znalci Wielandova (či jiného) díla. V myslích takových jedinců pak mohly reálné úkazy splynout s existujícími imaginárními předobrazy a vytvořit jeden estetický celek.

Na hranici mezi reálným a imaginárním světem se pohybovali také návštěvníci přírodních zákoutí spjatých s dávnou minulostí. Na česko-slezském pomezí patřila k takovým místům především zřícenina hradu Kynast (Chojník). Již samotná poloha hradu tyčícího se na vrcholu zalesněného výběžku Krkonoš, jehož jihovýchodní strana prudce spadala do přilehlého údolí, přitahovala na počátku 19. století romantické poutníky. Poutavá však byla také místní historie. Od 14. století patřil Kynast významnému slezskému rodu Schaffgotschů, kteří z něj vytvořili nedobytnou pevnost, po ničivém požáru a bouři v roce 1675 jej však nechali zpustnout. Motiv dějinného zániku se stal hlavní tematickou linií básně vratislavského literáta a právníka Samuela Gottlieba Bürdeho, která byla naplněna melancholickými pocity pramenícími z proměny pyšné pevnosti ve zříceninu. Na místo luxusních tapet a svitu svící se zde nyní nacházely pouze tlející zdi a mech:

⁶¹⁰ Tamtéž, s. 200.

⁶¹¹ Tamtéž, s. 206. Patrně se jedná o Wielandovo *Dobrodružství Dona Sylvia*, kde hrdina vstupuje do pohádkového zámku, postaveného z rubínů, smaragdů, diamantů a perel. Srov. WIELAND, CH. M., *Der Sieg der Natur über Schwärmerey, oder die Abentheuer des Don Sylvio von Rosalva*, 2 díly, Ulm 1764, 2. díl, s. 533-534.

„Samtnes Moos bedeckt, statt der Tapete,
Morsche Wände; Gras der Mauern Saum;
Statt der Kerzen Glanz, füllt Abendröthe
herrlicher des Fensters leeren Raum.“⁶¹²

Rozpadající se kamenné zdi a prázdná okna nebyly pouze znakem postupující eroze, která měla symbolizovat neustále přítomný lidský zánik, ale byly také vyjádřením bolestné touhy po určitém stavu, jenž byl sice dosažen v minulosti, v přítomnosti jej však již nebylo možné reprodukovat. Na rozdíl od osvícenské víry ve vývoj směřující k nastolení harmonického celku, se tak romantické melancholické obrácení k minulosti distancovalo od osvícenského optimismu.⁶¹³

Romantický zájem o minulost také oživil jednu z legend spjatých s historií hradu. Její hrdinkou byla princezna Kunhuta, jež svůj sňatek s jedním z uchazečů podmínila splněním úkolu, spočívajícího v přejetí úzkých hradeb. Všichni z nápadníků se zřítily do propasti a jediný přeživší rytíř princeznu kvůli její pýše odmítl. Ta si proto ze žalu sama vzala život. Námět této truchlivé legendy byl na počátku 19. století několikrát zpracován a němečtí cestující si na tomto místě nejčastěji připomínali baladu saského básníka a dramatika Theodora Körnera.⁶¹⁴

Některé z cestujících však toto místo zaujalo díky možnému sejetí se starší, mytickou historií. Kynast navštívil při své cestě po Slezsku a Jizerských horách v roce 1814 také saský básník Friedrich Albert Krug von Nidda. Více než Körnerova pověst, kterou považoval za pouhou smyšlenku, jej však upoutala samotná lokalita, a to především propast pod hradem, proslavená svojí ozvěnou. Ta se Krugovi zdála být ideálním sídlem germánských bardů:

„Am Interessantesten von Allem schien mir das schon erwähnte Echo zu seyn, das von der südlichen Seite des Burgwalls, durch einen gelösten Pöller geweckt, in tiefem, donnergleichen Getöse zum nahen Reissenträger hingeschleudert, von da zur sächsischen Neiße lief, und aus den Thälern um Schreiberhau in grauenvollem Nachhall wiederkehrend, sich schauern im höhern Gebirge verlor. Ein wahrhaft germanischer

⁶¹² BÜRDE, S. G., *Der Kynast*, in: HEINSIUS, T., *Der Bardenhain für Deutschlands edle Söhne und Töchter*, 2 díly, Berlin 1809, 1. díl, s. 46-48, zde s. 46.

⁶¹³ SIEGMUND, A., *Die romantische Ruine im Landschaftsgarten: ein Beitrag zum Verhältnis der Romantik zu Barock und Klassik*, Würzburg 2002, s. 180-181.

⁶¹⁴ KÖRNER, T., *Der Kynast*, in: Týž, *Sämtliche Werke*, 4. díly, Bureau der ersten Klassiker, Karlsruhe 1823, 4. díl, s. 153-165. Srov. KRICKEL, J. A., c. d., s. 77. KRUG von NIDDA, F. A., *Lokal-Umriss kleiner Reisen von Friedrich Krug v. Nidda*, 2 díly, Halle 1825-1826, 1. díl, s. 48.

Bardensitz! Denn von hier die Riesenharfe in's Gebirg gerichtet, vernahm unfehlbar der uralte Flins auf seinem stattlichen Felsenrücken die rauhen Hymnen seiner Verehrer. [...] Schade, daß dieser hochromantische Platz nicht ältere Sagen und Mythen hegt, als jene Fabel die auch Körner besungen, denn Natur und Elemente haben hier Großes zusammengestellt!⁶¹⁵

Zájem o germánské mýty a ságy, který při návštěvě Kynastu projevil Krug von Nidda, byl pevnou součástí německého romantismu. Již bratři Grimmové předeslali v předmluvě ke druhému dílu sebraných lidových pohádek z roku 1812 svou snahu o odhalení prvků germánské mytologie, z nichž by bylo možné odvodit „čirý praněmecký mýtus, jenž se jim zdál být ztracen.“⁶¹⁶ Jak podotkl Krug von Nidda, nenacházely se v historii Kynastu žádné legendy, kromě již zmíněné o princezně Kunhutě, zpracované Theodorem Körnerem. Příroda a přírodní živly zde však utvářely scénu, v níž se mytické bytosti mohly snadno vyskytovat.

Krug nebyl patrně obeznámen se svatojánskými ohni, které zde byly v minulosti zapalovány, a o nichž se později při popisu oslav letního slunovratu ve své studii o německé mytologii zmiňoval Jacob Grimm.⁶¹⁷ I přes nedostatek historického materiálu však Krugova fantazie vsadila do tohoto prostředí mytického hrdinu – boha Flinse naslouchajícího zvuku harfy znásobeného skalní ozvěnou. To, že si Krug vypomohl svoji imaginací, nebylo příliš překvapivé. Naopak, obraz zrozený v mysli individuálního pozorovatele byl považován za platný výsledek romantického způsobu vnímání. Pozoruhodnější však byl Krugův výběr. Bůh smrti Flins, jehož atributy byly hořící pochodeň a lev sedící mu na rameni, totiž nepatřil ke germánskému božstvu, a jeho uctívání bylo přisuzováno lužickosrbskému pohanskému obyvatelstvu.⁶¹⁸ Kruga ve výběru pravděpodobně ovlivnilo jméno osady Bad Flinsberg, kterou navštívil při své předchozí cestě po Jizerských horách a jejíž název byl odvozován právě od boha Flinse.⁶¹⁹ I tak však byla tato lužickosrbská legenda interpretována jako součást germánské mytologie a samotný Kynast jako sídlo hodné „germánských bardů.“

⁶¹⁵ KRUG von NIDDA, F. A., c. d., s. 47-48.

⁶¹⁶ SOLMS, W., *Grimms Märchen, ein Werk der Romantik?*, in: BORMANN von, A. (ed.), *Ungleichzeitigkeiten der Europäischen Romantik*, Würzburg 2006, s. 249-266, zde s. 250.

⁶¹⁷ GRIMM, J., *Deutsche Mythologie*, 2 díly, Göttingen 1854, [1. vydání: Göttingen 1835], zde 1. díl, s. 586.

⁶¹⁸ LEGIS, G. T., *Alkuna: Nordische und Nord-Slawische Mythologie*, Leipzig 1831, s. 44-45

⁶¹⁹ KRUG von NIDDA, F. A., c. d., s. 27.

1. 2. Objevení pohraničních hor

Rostoucí obliba Kynastu, ležícího na severním výběžku Krkonoš, naznačovala, že se na přelomu 18. a 19. století změnil vztah cestovatelů k českým pohraničním horám. Zatímco ve druhé polovině 18. století reprezentovaly tyto oblasti pouze průjezdní či dokonce vynechávanou destinaci, staly se na počátku 19. století vyhledávaným cílem. Jejich návštěva byla také příležitostí k romantickým toulkám (*Wandern*), které jako pěší putování bez konkrétního cíle nahradilo racionálně motivované cestování, jehož smyslem bylo dosažení zvolené destinace. Při klasické osvícenské cestě, jakou po Německu podnikl například Friedrich Nicolai, prozrazovala volba nejkratší trasy a pečlivé měření vzdálenosti mezi zastávkami důkladnou přípravu a racionální plánování, které se odrazilo také do struktury cestopisu.⁶²⁰ U romantické cesty se však putování samotné stává cílem a jednotlivé, zdánlivě neplánované, zastávky na okouzlujících místech jsou přiblíženy tak, aby vzbuzovaly dojem obrazu či skici. Každá z neustále se proměňujících scén je tak považována za novou krajinomalbu.⁶²¹

Dobrou příležitostí pro zachycení podobných scénérií byl pohled z vrcholku hor na krajinu rozšiřující se až k hraničním obzorům, vzbuzující tak dojem nekonečna.⁶²² Stejně důležitou roli však hrála vzdálenost mezi jedincem stojícím na vrcholu a životem, jenž probíhal pod ním. Díky tomuto odstupu bylo možné vnímat vzdálené scény z pozice vnějšího pozorovatele a projektovat do nich svou fantazii. Podobné pocity zaplavily Kruga von Nidda při pohledu ze Smrku v Jizerských horách:

„[Ich] sah nun in eine Ferne hinaus, die einen bedeutenden Ausschnitt von Schlesien, doch mehr noch des westlichen Böhmens umfaßt, und mich mit dem eigenen Gefühl erfüllte: hier über den Scheiteln von Tausenden zu stehen, und all' ihr wunderliches wildes Treiben aus gleichsam ätherischem Gesichtspunkt zu würdigen. [...] Jede Ferne wirkt poetisch aufs Herz, da sie das Feld der Phantasie erweitert, und ihr Raum verleiht ein fremdes Gebiet mit neuen Phantasmen anzufüllen.“⁶²³

⁶²⁰ BRENNER, P. J., c. d., s. 330; PIKULIK, L., *Frühromantik: Epoche, Werke, Wirkung*, München 2000, s. 291-292.

⁶²¹ GROSS-HOFFINGER, J. A., *Empfindsame Reise eines expatriirten Schwärmers durch Teutschland, Böhmen, Oesterreich, Italien, Ungarn, die Türkei etc.*, Leipzig 1836, s. 7; FISCHER, W. J., *Reisen durch Oesterreich, Ungarn, Steyermark, Venedig, Böhmen und Mähren, in den Jahren 1801 und 1802*, 3 díly Wien 1803, zde 3. díl, s. 49.

⁶²² PIKULIK, L., c. d., s. 292.

⁶²³ KRUG von NIDDA, F. A., c. d., s. 23-24.

Krugova pozornost byla na vrcholu Smrku soustředěna výlučně na scény nacházející se pod ním. To, že z tohoto „nadzemského místa“ mohl přehlédnout podstatnou část Slezska a západních Čech, které mu připomínaly zkamenělé rozbouřené moře, a hodnotit lidský shon, vzbuzovalo dojem z možného obsáhnutí a opanování prostoru, do něhož si pozorovatel může dle libosti promítat své představy.

Obliba horských vrcholů nabízejících vyvýšenou perspektivu začala stoupat právě na počátku 19. století. Přesto se však cestovatelé, kteří se oddávali této zálibě, stále považovali za společenské výjimky. Historie vysokohorských výstupů však byla mnohem starší a jedním z prvních dokladů byl popis cesty Francesca Petrarce na alpský vrchol Mont Ventoux v roce 1336. Primární náplní dopisu, v němž Petrarca vylíčil svou zkušenost, však nebylo zachycení okolní krajiny. Petrarca sice popsal nejdůležitější zeměpisné body, které z vrcholu pozoroval: hory v lyonském kraji, Mareseillský záliv a řeku Rhône, záhy však upřel pozornost k textu Augustinových Vyznání, která si s sebou přinesl.⁶²⁴ Další popis pak byl prodchnut citáty z Augustina, díky nimž se Petrarceva namáhavá cesta na vrchol transformovala do alegorie strasti, již bylo nutné vynaložit ke spáse lidské duše. Stoupání vzhůru, překonávání překážek a konfrontace s lidskou smrtelností bylo přínosné, pakliže přiblížilo lidské tělo a duši „o malý kousek k nebi.“ Namísto toho, aby se tak Petrarca na vrcholu opájel pohledem dolů a pocitem opanování prostoru ležícího pod ním, upírala se jeho pozornost ještě do větších výšek, tj. k sice bližšímu, stále však nedosažitelnému Bohu.⁶²⁵

I přes perspektivu orientovanou směrem nahoru, jež se tak lišila od fascinace pohledem do hloubky a do dálky, vlastní romantickému pozorovateli, byla Petrarceva touha dosáhnout velehorského vrcholu inovativní; na dlouhá staletí však jediná. Až překonání strachu z nebezpečí, které divoká horská příroda pro lidské jedince reprezentovala, bylo možné odhalit její estetické kvality.⁶²⁶ Ani v první polovině 19. století se však ze způsobu vnímání přírody, které umožňoval pohled z vysokých hor, neztratil duchovní rozměr. Rakouský úředník, topograf a nadšený cestovatel Joseph Adalbert Krickel, který v roce 1832 podnikl výstup na Sněžku, byl nejprve okouzlen samotnou scenérií, již umocňoval východ slunce:

⁶²⁴ PETRARCA, F., *Listy velkým i malým tohoto světa. Výbor korespondence*, Praha 1974, s. 19-30.

⁶²⁵ GOTTHARD, A., c. d., s. 119-120.

⁶²⁶ Tamtéž.

„Als wir gegen die Dreysteine kamen, der Tag verkündete seine Ankunft; eine ernste Stille herrschte in der Gesellschaft, und mit frommen Empfindungen erwarteten wir das herrliche Schauspiel. In Nord-Osten ward es immer heller, der Mond erblich allmählig, das Auge begrüßte die Goldbesäumten Wolken, begrüßte den sich rötenden Horizont. Ein Freudenruf verkündigte die Ankunft der Tages-Königin, die mit blendendem Glanze emporstieg, und ihre feurigen Strahlen in die Tiefe senkte, um die Nebel aufzuzehren. Da zerriß der Flor. Unübersehbar zeigte sich die Ferne, endlos sah ich über mir den blauen Aether, und blickte mit Schwindeln hinauf in den unendlichen Raum und hinab in das liebliche Thal, dessen Teiche, mehr als hundert an der Zahl, wie Diamanten schimmerten, blickte endlich um mich herum, mit Schauern die Felsenmassen der Dreysteine, Trümmer einer geheimnißvollen Vergangenheit.“⁶²⁷

Krickel ve svém popisu využíval řadu romantizujících atributů. Rozdíl mezi temnou nocí a svítáním poskytl světelný kontrast a „zbožnou senzaci“ probudil v návštěvnících Sněžky počínající den a scéna, jež se před nimi po rozbřesku otevřela. Pohled na zdánlivě nekonečný prostor, jehož obrysy splývaly v éterické dáli, a na rozeklané stěny Čertovy kazatelny (Dreysteine), které se tyčily v blízkosti a ukrývaly tajemství minulosti, byl tak literárně ztvárněn, aby v mysli čtenářů zhmotnil celou scénu. Pro Krickla však měl tento zážitek také hlubší religiózní význam, neboť mu připomněl dokonalost božského konání:

„Habe ich seit Jahren [...] viel gelitten und mit Beschwerlichkeiten und Entsagungen aller Art zu kämpfen gehabt, stand ich auch allein und verlassen, so hast, du lieber Gott, meinen Kummer durch diesen Anblick deiner Schöpfung gelindert, und die Zufriedenheit, ein hohes Gut, mir erhalten!“⁶²⁸

Podobné rozpoložení mysli přiznal ve svém cestopisu po Slezsku, Čechách a Rakousku publikovaném v roce 1829 také východopruský anonymní autor, pro kterého představoval pohled na hřebeny Krkonoš a na slezské městečko Lähn (Wleń) s místní zříceninou možnost „rozhlédnout se po velkolepém božím díle.“⁶²⁹ Na rozdíl od Petrarce, jež návštěvu Mont Ventoux chápal jako alegorii životní pouti a výstup vzhůru jako přiblížení se k Bohu i ve fyzickém smyslu, tak byl pro mnohé romantické

⁶²⁷ KRICKEL, A. J, c. d., s. 63-64.

⁶²⁸ Tamtéž, s. 64.

⁶²⁹ ANONYM, *Bemerkungen auf einer Reise...*, s. 37.

cestovatele rozhodující pohled na esteticky uspokojující krajinu, jež jej naplnil pocitem vznešenosti, radosti a vědomím božské přítomnosti.⁶³⁰

Horské oblasti neposkytovaly návštěvníkům pouze příležitost k duchovní reflexi, ale byly také morálně idealizovaným prostředím. V tomto duchu je na sklonku 18. století v dopisech z cesty po Slezsku adresovaných Alexandru von Humboldtovi hodnotil také pruský teolog a pedagog Johann Gottfried Zöllner. Dle něj si obyvatelé Krkonoš i přes příliv cestovatelů v posledních letech ještě uchovali mnoho ze svého osobitého životního stylu a ze svých zvyků. Místní zemědělská produkce, založená především na chovu dobytka, se zdála být dostatečným způsobem obživy a prostředky na ošacení a domácí náčiní byly zajištěny tkalcovstvím prováděným v zimě. Nejvíce okouzlující byl život na horách v létě, kdy se pasáci dobytka mohli opájet vůní květin, zurčením průzračných pramenů a výhledem do tisíce směrů. Zimní období, které zde začínalo již v září, však bylo náročné a horské boudy byly po dlouhé měsíce zasypány sněhem. I to však mělo svá pozitiva. Izolace jednotlivých rodin během zimních měsíců posílila vzájemný vztah mezi jejich členy. Tato doba byla vyplněna starostmi o dobytek, domácími pracemi a pilným vylepšováním vnitřku stavení. Rodiče pak vyučovali své děti základům čtení, počítání a náboženství. Vzhledem tomu, že obyvatelé hor neměli pravidelnou možnost navštěvovat bohoslužby a z knih vlastnili většinou pouze Bibli, vytvořili si na jejím základě – ať se již jednalo o katolíky na české nebo protestanty na pruské straně Krkonoš – vlastní náboženský systém, ve kterém se řídili vlastními pocity a představivostí. Čím omezenější byl kontakt s ostatními lidmi, tím více se upevňovala věrlost vazeb mezi rodinnými příslušníky, z nichž pramenila jejich srdečnost a přátelskost.⁶³¹ Vnějšími vlivy nezkažený život, jež vedli obyvatelé Krkonoš, se tak přibližoval k rousseauovskému ideálu:

„Mit ein wenig dichterischer Phantasie kann man diesem einfachen und schuldlosen Leben eine Menge reizender Farben leihen, in denen es sich dem idealischen Leben der Naturmenschen nähert, zu welchem Rousseau so gern unser ganzes Geschlecht zurück geführt hätte.“⁶³²

Tento „ideální“ horský svět se však kvůli stoupajícímu počtu návštěvníků, kteří zprostředkovávali intenzivnější kontakt se světem, začal od počátku 19. století

⁶³⁰ TANG, C., *The geographic imagination of modernity: geography, literature and Philosophy in German Romanticism*, Stanford, CA 2008, s. 66.

⁶³¹ ZÖLLNER, J. F., c. d., 2. díl, s. 189-199.

⁶³² Tamtéž, s. 192.

proměňovat. Původní převládající vlastnosti, jakými byla nezištnost, dobrosrdečnost a ochota, se mezi místními horaly pomalu vytrácely a místo nich se začaly objevovat chamtivost, projevující se přehnanými cenami ubytování a jídla, a obliba alkoholických nápojů. Časté styky s cizinci tak v těchto „prostých dětech přírody“ probouzely nové a neblahé potřeby.⁶³³

Ne zcela vyjasněný názor měli cestující na fenomén pašování, který byl příznačný pro horské pohraniční oblasti. Někteří akceptovali skutečnost, že se pro místní obyvatele jednalo o jeden z mála možných způsobů obživy.⁶³⁴ Nadto považovali pašeráky, kteří se „jak v létě, tak v zimě, jak přes den, tak v noci, museli prodírat houštím a sněhem a neustále nasazovat svůj život,“ za romantizované dobrodruhy.⁶³⁵ Naproti tomu si však ti, kteří byli blíže spjati se státním aparátem, uvědomovali, že obcházení celnic a podloudný obchod s přízí, vlněnými produkty, kávou a tabákem, vzkvétající v česko-saském a v česko-pruském pohraničí, snižovaly státní výnosy plynoucí z celních opatření.⁶³⁶

Pozornost, která byla věnována pašování, jež úzce souviselo s aktem překračování hranice, napovídala, že si cestující byli stále více vědomi jejího přesného geografického průběhu. Ač se do popisů scén pozorovaných z nejvyšších vrcholů projektovala velkou měrou obrazotvornost jednotlivých pozorovatelů, neznamenal to, že by jejich fantazie nahradila geografickou realitu. Obliba vysokohorských výstupů a romantických výhledů tak zároveň přispívala k prohloubení zeměpisné znalosti. V době, kdy stoupala estetická hodnota českého pohraničí, se tak také rozšířilo povědomí o přesné lokaci politické hranice – která byla nyní mnohokrát překračována – a o její lineární podobě.

Johann Christoph GutsMuths, pedagog a průkopník tělovýchovy, který působil jako vychovatel pozdějšího geografa Carla Rittera a byl přítelem zakladatele *Turnvereinu* Friedricha Ludwiga Jahna, se na svou cestu po Krkonoších, již podnikl na sklonku 18. století, vybavil většinou z dostupných map a snažil se zjistit, která z nich dokumentuje průběh česko-slezské hranice nejpřesněji a nakolik samotná hranice sleduje „přirozenou“ lokaci, tj. hřeben Krkonoš.⁶³⁷ Méně připraveným cestovatelům ukazovaly průběh politické hranice hraniční kameny. Na některých místech ještě státnímu

⁶³³ FISCHER, W. J., c. d., 3. díl, s. 47-49.

⁶³⁴ KÜTTNER, K. G., c. d., s. 26; KRUG von NIDDA, F. A., c. d., s. 13.

⁶³⁵ Tamtéž, s. 22.

⁶³⁶ ZÖLLNER, J. F., c. d., 2. díl, s. 325.

⁶³⁷ GUTSMUTHS, J. C. F., c. d., s. 163-165.

charakteru hranice konkurovalo rozdělení na základě šlechtických dominií. Johann Gottfried Zöllner tak při výstupu na Sněžku poukázal nejen na průběh česko-slezské hranice, ale také na nápisy umístěné na zdejší kapli, postavené ve druhé polovině 17. století z rozhodnutí hraběte Schaffgotsche, které připomínaly panství, jež se zde střetávala, a rody, kterým patřila.⁶³⁸ Od sklonku 18. století však již rozhodující roli hrála zemská hranice oddělující Čechy a Slezsko (nikoli však Prusko a Rakousko). Bodem, kde byla přítomnost lineární hranice pocíťována nejsilněji, byl vrchol Smrku v Jizerských horách, kde se stýkaly hranice tří zemských celků – Saska, Slezska a Čech. Na tuto zajímavost upozornil při svém výstupu na vrchol také Krug von Nidda, který ocenil jeho symbolický význam pro možná politická jednání:

„Auf meinem Standpunkt zurückzukommen, befand ich mich auf demselben Platz, wo sich die sächsische, schlesische und böhmische Grenze so genau berühren, daß sämtliche Landesherren, ohne einen Schritt ins Ausland zu thun, an einem Tisch und aus derselben Schüssel essen könnten – was jedoch allen Auspizien nach wohl niemals geschehen wird!“⁶³⁹

Vědomost o přesném průběhu hraniční čáry ještě neznamovala, že panovala shoda v pojmenování ohraničených politických celků. Většina cestovatelů se při překročení hranic vztahovala k jejich zemskému dělicímu charakteru. Johann Christoph Gutsmuths ji však při pohledu ze Sněžky do Slezska ztotožňoval také s hranicí Svaté říše římské, jež měla kopírovat nejvyšší krkonošský vrchol a pokračovat dále po hřebeni. Na sklonku 18. století, kdy Gutsmuths Krkonoše navštívil, však již mezinárodní politická situace nasvědčovala tomu, že ani hranice, která stojí na pevné skále, nemusí být trvalá:

„Wäre sie [die Grenze], so wie die grauen Gebirge, auf denen sie hinläuft, ein Sinnbild der Dauer unserer Reichsgränzen, ach wie heilig wäre dann nicht Deutschland! So dacht' ich, aber ein Blick in den weiten Westen hinüber, wo die Sonne jetzt zu sinken begann, machte entgegengesetzte Gedanken bei mir rege, und erinnerte mich an ein Volk das, mit königlicher Thorheit, in der Erweiterung seiner Grenzen, Entschädigung für Kriegsaufwand sucht.“⁶⁴⁰

⁶³⁸ ZÖLLNER, J. F., c. d., 2. díl, s. 207.

⁶³⁹ KRUG von NIDDA, F. A., c. d., s. 25. Smrk jako trojmezí Slezska, Čech a Lužice uvádí KÜTTNER, K. G., c. d., s. 25-26.

⁶⁴⁰ GUTSMUTHS, J. C. F., c. d., s. 150-151.

I jiní cestovatelé si však připomněli spojenectví mezi německými státy ve chvíli, kdy navštívili pramen Labe. Symbolika zřídla, z něhož se rodila jedna z „nejmohutnějších řek Německa“ je motivovala ke vzpomínce na část německého území, jímž Labe a jeho přítoky protékaly.⁶⁴¹ Toto místo navštívil také Gutmuths, který zde připomněl dlouhodobý svár mezi „slezskou orlicí“ a „českým lvem“ o skutečnou lokaci labského prameniště. Na závěr však podotkl, že na sklonku 18. století již bylo všeobecně uznáno, že Labe pramenilo v Čechách a bylo tak „dítětem ušlechtilé Germánie.“⁶⁴² Pro Gutmuthse jako stoupence raného romantického nacionalismu byl tedy pramen Labe také místem paměti, evokujícím – zvláště v krizovém období válek s revoluční Francií – soudržnost německých zemí.

1. 3. Gotická a pitoreskní krajina irského venkova

Pod přímým vlivem Burkeho teorie vznešenosti vznikl v roce 1769 již zmíněný popis Irska od Johna Bushe, *Hibernia Curiosa*. Ten byl však ve své době, kdy debata o novém estetickém pojetí krásy ještě neopustila teoretickou rovinu, výjimkou.⁶⁴³ Obliba romantických scenérií se mezi britskou veřejností rozšířila až během následujícího desetiletí, kdy Thomas West publikoval svého průvodce po Lake District a William Gilpin popsal svá putování kolem velšské řeky Wye a po skotské vrchovině. Tyto texty koncipované jako příručky pro romantického cestovatele výrazně přispěly k objevení přírodních krás těchto tří regionů a k etablování nového způsobu vnímání krajiny.⁶⁴⁴

Již v roce 1768 William Gilpin publikoval teoretickou studii *Essay on Prints*, v níž analyzoval obrazy a tisky předních evropských umělců. Snažil se v nich určit principy, na jejichž základě bylo možné v obrazech odhalit specifický druh krásy, pojmenovaný jako *picturesque beauty*. Tento termín se společně s Burkeho konceptem vznešenosti stal předmětem estetických debat, které dospěly k odmítnutí klasicistního obdivu

⁶⁴¹ ZÖLLNER, J. F., c. d., 2. díl, s. 308; FISCHER, W. J., c. d., 3. díl, s. 46.

⁶⁴² GUTSMUTHS, J. C. F., c. d., s. 161-162.

⁶⁴³ HOOPER, G., *Travel writing...*, s. 30-31.

⁶⁴⁴ WEST, T., *Guide to the Lakes, dedicated to Lovers of Landscape Studies, and to All who have visited, or intended to visit the Lakes in Cumberland, Westmorland, and Lancashire*, London 1778; GILPIN, W., *Observations on the River Wye and several parts of South Wales, etc. relative chiefly to Picturesque Beauty; made in the summer of the year 1770*, London 1782; TÝŽ, *Observations, made relative chiefly to picturesque beauty, made in the year 1776, on several parts of Great Britain; particularly the High-Lands of Scotland*, 2 díly, London 1789. Jak uvádí Malcolm Andrews, Gilpinovy texty cirkulovaly před publikací v osmdesátých letech mezi čtenáři v rukopise a Gilpinův ideál romantické krajiny pronikl mezi britskou veřejností již v sedmdesátých letech 18. století. ANDREWS, M., *The Search for the Picturesque: landscape aesthetics and tourism in Britain, 1760-1800*, Stanford, CA 1989, s. 184.

k souměrným formám a osvícenského ocenění kultivované funkčnosti. Na místo toho byla vyzdvihnuta role rozeklanosti, drsnosti a neupravenosti jakožto kvalit produkujících nejsilnější estetický zážitek.⁶⁴⁵ V praxi, tj. ve volné přírodě, Gilpin tyto zásady poprvé využil v literárním a výtvarném zachycení krajiny kolem řeky Wye, jejíž dominantou byla zřícenina cisterciáckého kláštera Tintern Abbey.

Na úvod svého cestopisu se Gilpin vymezení jako cestovatel nového typu, který se nezajímal tolik o kultivaci půdy, stav umění či zvyky obyvatel, jako o podobu krajiny, jež byla zkoumána na základě „pravidel pitoreskní krásy.“⁶⁴⁶ Cestovatel nebyl pouhým pozorovatelem, ale také hodnotitelem přírodních scenérií a kritikem tam, kde se scenérie odchylovaly od požadovaného pitoreskního ideálu. Při obhajobě skic, jež cestopis doplňovaly a kterým byl některými kritiky vytýkán nedostatek pravdivosti, Gilpin vysvětloval, že se nejednalo o realistická vyobrazení a že jej „oddanost k zásadám pitoresknosti přiměla napravit to, co příroda pokazila.“⁶⁴⁷

V svém textu Gilpin konstantně upozorňoval na esteticky uspokojivá, či naopak nevyhovující místa. Na horním toku řeky ocenil téměř naprostou absenci obilných polí, jež nepovažoval za vhodný výtvarný námět. Pro pitoreskní vyobrazení krajiny – když už se muselo jednat o zemědělskou tematiku – byly vhodnější zde převažující pastviny, které připomínaly volnou přírodu. Čím více se cestovatelé blížili k soutoku řek Wye a Severn, tím více byly břehy strmější a zalesněnější a říční tok byl na mnoha místech obklopen mohutnými skalami. Tato pitoreskní scéna plná ticha a osamělosti však byla záhy narušena zvuky z nedalekých železáren a ideální podobu tak krajina nabyla pouze v blízkosti Tintern Abbey.⁶⁴⁸

Vzdálený pohled na zříceninu však byl pro Gilpina do jisté míry zklamáním. Přírodní objekty (zalesněné kopce střídající se s mýtinami, říční zákoutí a otvírající se hluboké údolí) společně s gotickou ruinou sice vytvářely působivé zákoutí, samotné pozůstatky kláštera jež však při pohledu z dálky příliš nenadchly. Z řeky byl viditelný pouze rovnoměrný zbytek kostelní lodi, jehož zdem nekontrastovala žádná polorozpadlá věž či

⁶⁴⁵ Tamtéž, s. 55-56. K estetické debatě srov. GILPIN, W., *Three Essays: On Picturesque Beauty; On Picturesque Travel; and on Sketching Landscape: to which is Added a Poem, On Landscape Painting*, London 1792; KNIGHT, R. P., *The Landscape: A didactic Poem*, London 1794; PRICE, U., *An Essay on the Picturesque, as Compared with the Sublime and the Beautiful; and on the Use of Studying Pictures, for the Purpose of Improving Real Landscape*, London 1794.

⁶⁴⁶ GILPIN, W., *Observations on the River Wye...*, London 1800, s. 1.

⁶⁴⁷ Citováno dle HEBRON, S., *The Romantics and British Landscape*, London 2006, s. 7.

⁶⁴⁸ GILPIN, W., *Observations on the River Wye...*, s. 45-46 a 54.

pilíř, a jejich „vulgární symetričnost tak zraňovala oko pozorovatele.“ Gilpin zde tak zatoužil po vhodném zásahu kladivem, který by tuto pravidelnost porušil.

Při pohledu zblízka, kdy již pozorovatele nezarmucovala souměrnost celku, však bylo Tintern Abbey okouzující ruinou. Ozdobné ornamenty, jež byly zachovány pouze na jednom z hlavních oken, a pozůstatky zdí a pilířů roztroušené uvnitř kostela vykazovaly uspokojivou asymetrii. „Šťastný“ barevný kontrast mezi šedým kamenem a zeleným břečťanem a mechem pak zřícenině dodával poslední důležitou úpravu. Rušivým zásahem byla pouze snaha předchozích návštěvníků o odklizení části rozvalin, jež zeslabila jejich původní neupravenost a drsnost. I přesto však vnitřek kláštera reprezentoval „významný objekt pitoreskní zvědavosti.“⁶⁴⁹

Z Gilpinova cestopisu jasně vyplývalo, že se jeho autor při předchozím studiu uměleckých děl náležitě poučil o podobě ideální krajiny. Jak dokládal při obhajobě nepřesností ve svých kresbách, bylo jeho snahou upravit realitu tak, aby odpovídala principům pitoreskosti. Na odchylky od požadovaného ideálu Gilpin upozorňoval také v literárním vyobrazení říčních scenérií a opatství. V některých případech (tak jako u celkové proporce zříceniny kostela) neváhal navrhnout fyzickou úpravu. Na jiných místech (tak jako u pozůstatků kamenné výzdoby uvnitř kláštera) naopak odsoudil pozdější lidský zásah, jenž narušil ideální nesouměrnost. Ač tak Tintern Abbey považoval za zdroj pitoreskní krásy, nejednalo se o naprostý ideál. Ten byl při nutném zachování estetických principů snáze dosažitelný v uměleckých reprezentacích, než ve volné přírodě. Zdá se tedy, že Gilpin na rozdíl od Kanta považoval uměleckou krásu, která může lépe vystihnout ideál, za nadřazenou kráse přírodní, jež se od ideálu často odchyluje.

Gilpinův popis Tintern Abbey ovlivnil také způsob, jakým britští cestovatelé vnímali historické pozůstatky v Irsku. Během 18. století nebyla středověkým památkám věnována příliš velká pozornost. Estetické cítění uspokojovala georgiánská sídla a nové reprezentativní budovy a zříceniny gotických klášterů spíše odpuzovaly svou zpustlostí. Pro britské protestantské cestovatele pak mohla být tato místa, z nichž některá byla v Irsku (na rozdíl od Británie) neustále využívána k církevním obřadům, nejen symbolem historického vítězství protestantismu nad katolicismem jako v Británii, ale také připomínkou irské katolické přítomnosti.⁶⁵⁰ Ze středověkých staveb tak větší zájem

⁶⁴⁹ Tamtéž, s. 49-52.

⁶⁵⁰ WILLIAMS, W. H. A., *Tourism...*, s. 40.

vzbuzovaly pouze tzv. *round towers*, vysoké kulaté věže, pocházející z období mezi 9. a 12. stoletím a sloužící jako zvonice a útočiště; o jejich původu a účelu se v 18. a 19. století učeně spekulovalo.⁶⁵¹

Na sklonku 18. století se tento přehlíživý postoj proměnil. Nejednalo se však o náhlou změnu, ale o postupné pronikání nových estetických konceptů do stále převažujícího funkčního hodnocení krajiny. Dokladem pozvolné transformace byl také popis panství Muckcross v blízkosti jezer Killarney v hrabství Kerry, jež ve svém cestopisu uvedl Arthur Young. Část svého líčení věnoval Young vylepšením, která na pozemcích provedl jejich majitel Henry Arthur Herbert, a těžbě mramoru a mědi, jež mu přinášela největší zisky. Younga však zároveň zaujal výhled ze zahrady místního sídla na přilehlé pohoří:

„Tomis and Glena are a vast mountainous mass of incredible magnificence, the outline soft and easy in its swells, whereas those above the Eagle's Nest are of so broken and abrupt an outline, that nothing can be imagined more savage, an aspect horrid and sublime, that gives all the impressions to be wished to astonish, rather than please the mind.”⁶⁵²

Při hodnocení této scenérie se tak Young zřetelně vztahoval k Burkeho definici vznešenosti. Její vnímání bylo vyvoláno pocitem úžasu (spíše než potěchou mysli), který v Youngovi vzbudil pohled na hrůzostrašné rozeklané skalní masivy. Při následné návštěvě nedaleké zříceniny františkánského kláštera Muckcross postaveného za vlády Jindřicha VI. pak Young odhalil pitoreskní kvality tohoto objektu. Pozůstatky budovy byly zachovány téměř v ideálním stavu. Kdyby se dochovaly ve větší úplnosti, „prospělo by to sice vzhledu *budovy*, poškodilo by to však charakter *ruiny*.“ V současné podobě působily kamenné zdi porostlé břečťanem nadmíru pitoreskně a vzbuzovaly „přesně ty melancholické dojmy, které měl pobyt na podobném místě vyvolávat.“⁶⁵³ Young, který Irsko navštívil na sklonku sedmdesátých let 18. století, tak již byl obeznámen s koncepty vznešenosti a pitoresknosti, na jejichž základě interpretoval nově objevované krajinné prvky.

⁶⁵¹ LUCKOMBE, P., c. d., s. 7; TWISS, R., c. d., s. 66-69. Srov. dále PETRIE, G., *The Ecclesiastical Architecture of Ireland: An Essay on the Origins of Round Towers in Ireland*, Dublin 1845; STALLEY, G., *Ecclesiastical architecture before 1169*, in: Ó CRÓINÍN (ed.), c. d., s. 714-743, zde s. 731.

⁶⁵² YOUNG, A., c. d., 1. díl, s. 442.

⁶⁵³ Zvýraznění autor. Tamtéž, s. 443.

Přímou polemiku s názory Williama Gilpina ve smyslu možných zásahů do stávající podoby zřícenin vložil do svého cestopisu z roku 1807 Richard Colt Hoare. Inspirovala jej k tomu návštěva zříceniny Adare Abbey nedaleko irského města Limerick, v níž byly téměř všechny kamenné pozůstatky pokryté hustou vrstvou břecťanu. Hoare nezašel tak daleko, aby zatoužil po naprostém odstranění této „nejvhodnější dekorace rozpadajících se klášterů a hradů.“ Uvítal by však „uvážlivé použití nože“, které by porost pročistilo a nechalo vyniknout okenním a sloupovým ornamentům.⁶⁵⁴ „Kacířskou“ myšlenku však vyslovil s ohledem na interiér opatství, kde se kupilo množství rozvalin porostlých plevellem. Hoare navrhoval částečné odklizení kamení a býlí, byl si však vědom, že tím vzbudí bouři nevole:

„Some persons I know, will immediately exclaim, that a *chaos* of confused stones intermixed with briars and weeds, is much more characteristic of an abbey, and much more picturesque as to effect; and that any degree of order, is highly *out of order*.”

Hoare, kterého při jeho cestě po Walesu na rozdíl od Gilpina potěšil dílčí úklid vnitřku Tintern Abbey, však předpokládal, že s ním v tomto bodě budou souhlasit i další umělci a znalci, kteří si dokáží představit objekt v jeho nejpůsobivější podobě a jsou schopni posoudit krásy i nedostatky přírody.⁶⁵⁵ Podobně jako monastické památky byly hodnoceny také trosky středověkých hradů. Také zde neváhali posuzovatelé „krás a nedostatků přírody“ upozornit na nedokonalost reality. Skotský spisovatel Henry English tak při návštěvě známé zříceniny Dunluce Castle na severoirském pobřeží sice ocenil její atraktivní polohu na skalním útesu, samotný hrad ale považoval pouze za průměrnou ukázkou gotické ruiny.⁶⁵⁶

Rozvaliny gotických hradů a opatství se však staly typickými atributy romantické krajiny a v případě jejich absence na vhodném místě se cestovatelé neubránili touze po jejich zhmotnění. Při projížděce městečkem Fermoy v hrabství Cork tak anglická překladatelka a spisovatelka Ann Plumptre chválila místní scenérii, jejíž dominantou byl starodávný most přes divokou řeku Blackwater a kostel na kopci nad městem, přesto zde však zatoužila po „zasmušilých pozůstatcích středověkého kláštera nebo hradu s cimbuřím, které by se tyčily nad říčním proudem.“⁶⁵⁷ To, že romantické poutníky zcela

⁶⁵⁴ HOARE, R. C., c. d., s. 49.

⁶⁵⁵ Tamtéž, s. 50-51.

⁶⁵⁶ INGLIS, H. D., *A Journey throughout Ireland; during the spring, summer and autumn of 1834*, London 1838 [1. vydání London 1835], s. 332.

⁶⁵⁷ PLUMPTRE, A., c. d., s. 229.

neopustil smysl pro praktické stránky cestování, se projevilo při její prohlídce zříceniny gotického hradu Ross Castle v jezerní oblasti Killarney. Jeho pitoreskní vzhled (podpořený bujným břečťanem) kazila přítomnost kasárenské budovy, jež zde byla postavena v 18. století. To bylo dle Plumptre estetickým pochybením. Hrad měl být ponechán ve své původní zpustlé podobě a místo kasáren zde měl být (ne však v přílišné blízkosti) postaven dobrý hotel.⁶⁵⁸

Irská krajina měla svůj půvab také pro milovníky Ossianových zpěvů. Předobrazem keltského barda žijícího ve 3. století, jehož zpěvy James Macpherson „objevil“ při svých cestách po skotské vrchovině, byl Oisín, hrdina a vypravěč irské legendy *Feniánský cyklus*. Zachycovala osudy mytického hrdiny Fionna, Oisínova otce, a jeho bojovníků, Feniánů. Macphersonova publikace iniciovala bouřlivou debatu, a to především mezi irskými a skotskými historiky, kteří se nepřeli pouze o původ samotné legendy, ale také o původ keltského osídlení ve Skotsku a Irsku, tj. o to, zda bylo Skotsko osídleno z Irska, či naopak.⁶⁵⁹

Ačkoli bylo v první polovině 19. století vědomí o Macphersonově inspiraci irskými legendami již poměrně rozšířené, našli se mezi cestovateli také výjimky, kteří původ bájí stále hledali ve Skotsku. Skotský teolog, profesor morální filozofie a misionář Daniel Damer tak ve své publikaci *Observations on the character, customs, and superstitions of the Irish* z roku 1812 sverpě obhajoval skotský a historický původ Ossianových zpěvů. Na svých cestách po Irsku se sice setkal s ukázkou ústně tradované poezie přisuzované irskému Oisínovi, ty se však nemohly vyrovnat skotským básním. Jejich autenticitu dokládal unikátní literární styl, který vynikal zvláště v galském originále a jež nemohl dle Dewara napodobit žádný moderní autor:

„Let it not be thought that this opinion proceeds from nationality: for no one can be more willing to do the fullest justice to every subject which may be supposed in any way to affect the honour of the Irish nation than myself. But it is impossible for any one to read a page of that invaluable treasure of Gaelic poetry ascribed to Ossian, without feeling satisfied that its author possessed a genius of the first order, and that no poet of modern times was competent for such a production.“⁶⁶⁰

⁶⁵⁸ Tamtéž, s. 274-275.

⁶⁵⁹ LEERSEN, J., c. d., s. 338-349.

⁶⁶⁰ DEWAR, D., *Observations on the character, customs and superstitions of the Irish; and on some of the causes which have retarded the moral and political improvement of Ireland*, London 1812, s. 334.

Většina cestovatelů na počátku 19. století si již byla vědoma Macphersonovy falzifikace a jeho inspirace irskými baladami. Ann Pluptre, již cesty po Irsku zavedly také na vyvýšeninu Hill of Allen v hrabství Kildare, která byla dle legendy sídlem udatného Fionna a jeho feniánských bojovníků, byla okouzlena mytickou atmosférou tohoto místa a předpokládala, že jej musel navštívit také Macpherson.⁶⁶¹

Nepůvodnost Ossianových básní však cestovatelům nezabránila, aby k „překladům“ nepřistupovali jako k literárnímu textu, který odpovídal a dokresloval jejich vlastní modus vnímání přírody. Konfrontace s různými scenériemi tak evokovala části zpěvů, jež specifickému místu dodaly novou kvalitu. Pohled na zříceninu kdysi slavného monastického sídla Glendalough v pohoří Wicklow evokoval zánik mytického města Balcultha a mlha zvedající se nad jezerem Lough Erne, jíž prosvítalo slunce, připomínala pasáže z díla „severského barda“, v nichž popis klesající mlhy a ve slunci se třpytících hor navozoval ve čtenáři pocit vznešenosti.⁶⁶²

Mnozí z cestovatelů pohlíželi na irské scenérie okem umělce a vyzdvihovali místa, která přímo vybízela k výtvarnému zachycení. Byla jimi především krajina kolem jezer Killarney, kde místní vegetace produkovala nespočet odstínů zeleně, ve vodní hladině se odrážely rozeklané vrcholky hor a místní klima vytvářelo ojedinělou hru světla a stínu. Přirovnáváno k mytickému údolí Tempé, Killarney bylo považováno za ráj romantického umělce:

„Here, in short, in this western Tempe, the artist will find every thing he can possibly wish: the *beautiful* in the Lower, and Mucruss Lakes; the *sublime* in the Upper Lake; *variety* in the river that connects the lakes, and the *savage* in the mountains that form the Pass of Dunloe.”⁶⁶³

Irská krajina nebyla považována pouze za vhodný námět pro výtvarná díla, ale byla také popisována a hodnocena na základě již existujících prací. Mezi britskými cestovateli plnily funkci normy obrazy francouzských a italských krajinářů 17. století, a to především Clauda Lorraina a Salvatora Rosy. Zatímco Lorrainovy imaginativní kompozice pastorální krajiny reprezentovaly principy krásna, stala se Rosova

⁶⁶¹ PLUMPTRE, A., c. d., s. 313.

⁶⁶² CARR, J., c. d., s. 108, WAKEFIELD, E., *An Account of Ireland, statistical and political*, 2 díly, London 1812, zde 1. díl, s. 22.

⁶⁶² PLUMPTRE, A., c. d., s. 313

⁶⁶³ HOARE, R. C., c. d., s. 80.

vyobrazení temných a divokých scenérií, na nichž často figurovali společností vyvržení jedinci, měřítkem vznešena.⁶⁶⁴

Rosovy scenérie evokovala nejčastěji návštěva horských údolí či skalních kotlin. V pohoří Wicklow to byla soutěska Devil's Glen, kde se „pochmurná velkolepost této scény zdála být pro Salvatora vhodným námětem.“⁶⁶⁵ Podobnými úvahami se zabýval krajinář George Holmes při návštěvě opuštěných stříbrných dolů v hrabství Tipperary, kde po důlních pracích zbyly spálené keře a rozvrásněná skála, z níž na mnoha místech tryskaly vodní prameny. Celá scéna měla dle Holmese „charakter Salvatorových divokých a pitoreskních kreseb“ a k úplnosti zde chyběly pouze postavy jeho banditů, které však okamžitě doplnila Holmesova fantazie.⁶⁶⁶

Na rozdíl od Salvatora Rosy byla díla Clauda Lorraina připomínána spíše na idylických místech, a to především při zajímavém osvětlení. Se vzpomínkou na Lorrainovy imaginární scenérie užasl anglický statistik a filantrop Edward Wakefield nad množstvím pitoreskních krás, které příroda Irsku nadělila. Jejich četnost totiž připomínala obrazy umělců, kteří „na jednom plátně soustředili takové množství zajímavých objektů, jaké se v přírodě vyskytovalo jen zřídka.“⁶⁶⁷ Mnoho cestovatelů zaujala rozmanitost barev a odstínů, již vytvářely irské klimatické podmínky. Henrietta Chatterton přirovnávala živé barvy, které v irské přírodě pozorovala při vysvitnutí slunce po jedné z četných přeháněk, k právě domalovanému obrazu, který byl „stejně okouzlující jako jakákoli Claudova imaginace.“⁶⁶⁸

Interpretace krajiny pomocí Lorrainových a Rosových maleb nebyla v britském prostředí ničím výjimečným a netýkala se pouze Irska. Britští milovníci pitoresknosti byli při svých cestách často vybaveni tzv. claudovskými brýlemi, tj. kapesním zrcátkem s částečně zabarveným povrchem, které odraz přírodní scenérie přetvářely do formy obrazu a upravovaly jeho barevný nádech.⁶⁶⁹ Irská i jiná romantická zákoutí tak byla pomocí této technické vymoženosti, jež snižovala nároky na představivost pozorovatele, transformována do požadované ideální podoby. V textu pak bylo pro vyvolání přesnějšího dojmu z popisované scény využito právě odkazů na známé protoromantické

⁶⁶⁴ TAYLOR, J. C., *Nineteenth-century theories of art*, Berkeley – Los Angeles 1987, s. 48

⁶⁶⁵ CARR, J., c. d., s. 91.

⁶⁶⁶ HOLMES, G., c. d., s. 183.

⁶⁶⁷ WAKEFIELD, E., c. d., 1. díl, s. 51.

⁶⁶⁸ CHATTERTON, H., *Rambles in the South of Ireland during the year 1838*, 2 díly, London 1838, zde 1 díl, s. 16.

⁶⁶⁹ ANDREWS, M., c. d., s. 69.

umělce, které zároveň zvyšovaly důvěryhodnost autora jakožto estetického znalce.⁶⁷⁰ Výtvarná díla tak podobně jako teoretické zásady pitoreskní krásy reprezentovala referenční rámec, na jehož základě byly hodnoceny i přednosti i nedostatky irské romantické krajiny.

1. 4. Objevení západního pobřeží

Díky rostoucímu zájmu o romantické scenérie zařazovalo od počátku 19. století stále více britských cestovatelů do svých itinerářů také návštěvu západního pobřeží. Západ ostrova sice nebyl ani během druhé poloviny 18. století zcela opomíjen (pozornost přitahovala zvláště jezera Killarney v jihozápadně situovaném hrabství Kerry), část západního pobřeží sahající od poloostrova Loop Head (Cape Lean) v hrabství Clare v provincii Connacht až po členité výběžky severozápadní části hrabství Donegal v provincii Ulster však byla navštěvována pouze zřídka. Důvodem byly obavy, jež v cestovatelích vzbuzovaly zvěsti o násilné povaze místních obyvatel a o nízké kvalitě místních hostinců a silnic; nevyhovující bylo také místní klima a krajinné dispozice.⁶⁷¹ Během druhé poloviny 18. století tak cestovatelé dávali přednost východní části ostrova, která se jak charakterem zemědělské krajiny, tak charakterem obyvatelstva blížila anglické normě.

Ve druhé polovině 18. století z britských publikujících cestovatelů navštívili západní pobřeží pouze Arthur Young, jehož cílem bylo systematicky analyzovat zemědělské dispozice celého ostrova, a Charles Topham Bowden, snažící se doplnit kusé znalosti, které o Irsku měla britská veřejnost. Když Young přijížděl do provincie Connacht, byl si vědom, že zde nalezne neúrodnou půdu a masu galského a katolického obyvatelstva žijícího v nejubožejších podmínkách z celého Irska. Při své cestě touto provincií si však tyto předem získané informace poněkud poupravil. Příbytky místního zemědělského obyvatelstva sice byly v žalostném stavu, vyrovnaly se jim však i některé *cabins* v úrodnějších oblastech. Těživějším problémem Connachtu bylo nízké procento kultivované půdy. V hornatém hrabství Galway představovala jedna třetina rozlohy neobhospodařované pozemky a celá polovina hrabství Mayo připadla na mokřinaté a horské oblasti, jež byly ponechány ladem. I přesto, že Young na určitých místech (tak

⁶⁷⁰ WILLIAMS, W. H. A., *Creating...*, s. 73-74.

⁶⁷¹ BUSH, J., c. d., s. 28-29; TWISS, R., c. d., s. 144; ENTICK, J., c. d., s. 244.

jako při návštěvě panství Muckross v hrabství Kerry v provincii Munster) prokázal schopnost ocenit přírodní krásy, považoval krajinu v nekultivované, bažinaté a hornaté provincii Connacht za „v irském měřítku podřadnou.“⁶⁷² K podobnému závěru pak došel také Charles Topham Bowden. Ten sice ocenil scenérii kolem města Sligo – a to především zalesněnou jezerní oblast Hazelwood, jež o století později inspirovala také irského básníka Williama Butlera Yeatse –,⁶⁷³ podobně jako Young však upozorňoval na „malou lidnatost Connachtu a jeho podstatnou zaostalost oproti ostatním provinciím.“⁶⁷⁴ Západní část Irska (a především provincie Connacht) tak kontrastovala s východními oblastmi ostrova. Zatímco se na východě nacházely oblasti, jež se podobaly anglickému venkovu, byl „nejřídčeji osídlený, nejméně industriální a nejvíce katolický Connacht“ jejich opakem.⁶⁷⁵

Na počátku 19. století se však zájem o Connacht zvýšil a vyhledávali jej především příznivci hroživých přírodních scenerií, odhalujících „osamělou majestátnost nezkrocené přírody.“⁶⁷⁶ Důležitým komponentem takového zážitku byl Atlantický oceán. Zatímco bylo moře dříve považováno hlavně za zdroj nebezpečí, vzbuzovalo v pozorovatelích poučených Burkeho teoriemi se slastí smíšenou melancholii:

„In the vastness and grandeur of a boundless ocean like the Atlantic, – as unlimited to the eye as the infinity of space or the eternity of time is inconceivable by the mind, – we feel the idea of the sublime, more strongly, perhaps, than in viewing any other subject of the creation.“⁶⁷⁷

Atlantik tak splňoval jeden z hlavních principů vznešenosti – rozlehlost hraničící s nekonečností. Působivý byl však i jeho povrch, který se během chvíle mohl proměnit z hladkého zrcadla do zuřícího živlu, a neméně okouzující byla hra barev, již ovlivňovaly časté změny počasí. Nejvíce pak jednotlivé barevné odstíny vynikaly při západu slunce:

„The sea has changed its deep blue for a gloomy gray, the sky is of a still lighter tint, though beautifully streaked with burnished gold, and masses of cloud, at this moment

⁶⁷² YOUNG, A., c. d., 1. díl, s. 282-283 a 352-352, 2. díl, s. 123.

⁶⁷³ Jedná se o básně *Lake Isle of Innisfree* z roku 1888 *The Song of Wandering Aengus* z roku 1899.

⁶⁷⁴ BOWDEN, CH. T., c. d., s. 225.

⁶⁷⁵ ANDERSON, A., *Historical and chronological deduction of the origin of commerce from the earliest accounts, containing an history of the great commercial interests of the British Empire etc.*, London 4 díly, 1787, zde 3. díl, s. 470.

⁶⁷⁶ BLAKE, H., *Letters from the Irish Highlands of Cunnemarra*, London 1825, s. XVIII.

⁶⁷⁷ BARROW, J., c. d., s. 119.

splendid with the finest shades of crimson and orange, are gradually drawing towards the western horizon.⁶⁷⁸

Magické západy slunce v Connachtu, jež by „uchvátily i nejnecitlivější jedince,“ vzbuzovaly v těch více vnímavých „úžas a bezmezný obdiv.“⁶⁷⁹ Pro ty, kteří podobně jako John Curwen pozorovali západ slunce z vyvýšeného místa, byl však poutavý i samotný výhled. Curwen, jenž namáhavě vystoupal na vrcholek jedné z pobřežních hor tyčících se nad městečkem Ballyshannon v hrabství Donegal, byl odměněn fascinujícím panoramatem, které mu připomínalo spíše „pohádkovou zemi“ než opravdový svět. Díky dobré viditelnosti mohl přehlédnout nejen pod ním ležící zátoku, ale také dlouhé pásy pobřežních masivů, jež se zvolna svažovaly do hloubi oceánu. Podpořeno sluncem klanícím se k obzoru, snoubilo se na tomto místě „vznešeno, krása a pitoresknost“ a celá scéna byla příliš unikátní, aby ji bylo možné popsat.⁶⁸⁰

Kromě moře byly součástí krajiny západního pobřeží také horské masivy. Ačkoli i na počátku 19. století upozorňovala část návštěvníků na nízkou úrodnost půdy (do jisté míry však vyváženou rozvíjející se těžbou rašeliny), byly současně oceněny estetické kvality této oblasti. Nejvíce vynikaly v pohoří Connemara v západní části provincie Galway, kde horské vrcholy hraničily na jedné straně s mořem a na druhé straně se soustavou stovky přírodních jezer.⁶⁸¹ Přírodní krásy zde byly tak hojně zastoupeny, že je nemohl popsat ani zdatný spisovatel William Makepeace Thackeray. Na procházce kolem místního přístavu Roundstone napočítal aspoň „tisíc krásných výhledů,“ v nichž se objevovaly řeky, skály, hory a moře,“ nevěděl si však rady, jak je „perem a inkoustem“ zachytit.⁶⁸²

Krajina západního pobřeží tak pozorovatele natolik uchvátila, že pochybovali, zde bylo možné její kvality vůbec vypsát. Kombinace hor a oceánu produkovala zcela ojedinělé scény, jež působily jak slastně melancholicky, tak pohádkově. S ohledem na charakteristiku místního obyvatelstva však západ Irska nepodléhal žádné rousseauovské idealizaci. Vedle úchvatných přírodních scén tak byly líčeny také nuzné poměry zde žijících drobných rolníků. Reverend James Hall při cestě hrabstvím Sligo obdivoval

⁶⁷⁸ BLAKE, H., c. d., s. 309.

⁶⁷⁹ CURWEN, J. CH., *Observations on the state of Ireland, Principally directed to its agriculture and rural population; in a series of letters, written on a tour through that country*, 2 díly, London 1818, zde 1. díl, s. 274.

⁶⁸⁰ Tamtéž, s. 272-273.

⁶⁸¹ INGLIS, H. D., c. d., s. 59.

⁶⁸² THACKERAY, W. M., c. d., s. 217.

pitoreskní scénérii jezera Lough Arrow, jenž bylo poseto zalesněnými ostrůvky, zároveň se však zděsil při pohledu na *cabins* u jeho břehu, které byly obrazem utrpení a nedostatku. Přírodní krásy zde tak ostře kontrastovaly s ubohým vzezřením obyvatelstva. Hall, jenž byl presbyteriánským kazatelem, spatřoval hlavní vinu v přehlíživém postoji vyšší vrstvy k sociálním problémům a v katolickém vyznání nižších vrstev, které by dle jeho názoru mělo být co nejdříve vymýceno.⁶⁸³ Podobnou tíživou scénu pozoroval John Curwen v okolí městečka Westport, kde navzdory chladu vycházely místní děti ze svých domovů „docela nahé.“⁶⁸⁴

Vliv na zaostalý životní styl místního obyvatelstva měl dle Britů, kteří Connacht navštívili na počátku 19. století, zejména nedostatek osvícenosti zdejších pozemkových majitelů. Známý spisovatel Thomas De Quincey trávící léto roku 1800 na statcích lorda Altamonta v connachtském hrabství Mayo měl dobrou příležitost seznámit se s místní aristokracií. Tu přirovnával k římské šlechtě, jež v antických dobách žila v odlehlých částech impéria a „o tři generace zaostávala za kulturní vyspělostí metropole.“⁶⁸⁵ Aristokraté v západním Irsku byli stejně tak vzdáleni současným anglickým mravům a zdálo se, že žijí v cromwelliánské, či ještě starší době. Kvůli neefektivnímu a marnotratnému přístupu ke správě svých pozemků pak Quinceymu připomínali více „albánské paši“ než anglické gentlemany.⁶⁸⁶

Quinceyho charakteristika korespondovala se životním stylem šlechty na západě Irska, tak jak jej ve svém románu *Castle Rackrent* z roku 1800 popsala anglo-irská novelistka Maria Edgeworth. Osudy čtyř generací rodiny Rackrentů vylíčila na základě vyprávění rodinného sluhu Thadyho, které odhaluje špatné vlastnosti jednotlivých členů – záletnictví, oblibu hazardních her a alkoholu, rozhazovačnost a nedostatek ekonomického cítění. Ačkoli bylo autorčiným úmyslem popsat situaci, v níž se irská šlechta nacházela spíše v polovině než na konci 18. století, a upozornit na pokrok, k němuž došlo za posledních několik desetiletí, britští čtenáři (a mezi nimi i král Jiří III.) považovali její knihu za charakteristiku soudobého stavu.⁶⁸⁷

⁶⁸³ HALL, J., *Tour through Ireland, Particularly the Interior and Least Known Parts*, 2 díly, London 1813, zde 2. díl, s. 59.

⁶⁸⁴ CURWEN, J. CH., c. d., 1. díl, s. 325.

⁶⁸⁵ DE QUINCEY, T., c. d., s. 225.

⁶⁸⁶ Tamtéž, s. 335.

⁶⁸⁷ KIRCKPATRICK, K. J., *Introduction to Castle Rackrent*, in: WATSON, G. (ed.), Maria Edgeworth, *Castle Rackrent*, Oxford 1992, s. VII-XXXVII, zde s. IX.

Po začlenění Irska do Spojeného království se však izolace Connachtu zdála být postupně překonána. Skotský inženýr Alexander Nimmo byl pověřen konstrukcí nových silnic spojujících Connacht s ostatními částmi království, jež protínaly také pohoří Connemara. Kromě toho inicioval Nimmo také stavbu nového přístavu Roundstone, jenž usnadnil lodní spojení mezi Connemarou a dalšími irskými přístavy.⁶⁸⁸ Ve dvacátých letech 19. století založil connachtský pozemkový majitel John D'Arcy město Clifden, jež se stalo ekonomickým centrem Connemary.⁶⁸⁹ Tato vylepšení neunikla pozornosti britských cestovatelů a především Clifden se stal symbolem nedávného rozvoje.⁶⁹⁰ Tomuto zlepšujícímu trendu se tak zdála podlehnout také skupina šlechty, kterou tak dovedně vylíčila Maria Edgeworth:

„So rapid are the advances that Ireland is at present making towards that civilization which will enable her to take her proper rank among the nations of Europe, that there is great reason to apprehend lest, fifty years hence, many of the customs and characters of the present day should be lost in real life. [...] Poor Terence, and the inhabitants of Castle Rackrent will be known only in the admirable tales of Miss Edgeworth; and our grandchildren will, perhaps, admire the fertility of her imagination in delineating fancied characters, as much as we applaud her truth and exactness in copying from nature.“⁶⁹¹

Zatímco němečtí návštěvníci českých pohraničních hor považovali izolaci, v níž žilo místní obyvatelstvo, za možnost konzervování přirozených morálních hodnot, v očích britských cestovatelů bránila odlehlost irského západního pobřeží morálnímu pokroku. Negativním dopadem stoupajícího přílivu milovníků horské turistiky do Krkonoš byla infiltrace zdejších horalů moderními společenskými neřestmi, a to především touhou po snadném výděлку. Vzrůstající zájem o Connacht, jež místnímu obyvatelstvu otevřel kontakty s okolním světem, však umožňoval překonat stávající civilizačně vývojovou bariéru mezi západním Irskem a sesterským ostrovem. Od přelomu 18. a 19. století se do hodnocení přírodních krás u německých i britských cestovatelů zřetelně promítaly nové estetické teorie. Ve scénériích líčených německými autory lze odhalit sílící podíl fantazie rozjitřené četbou nových filozofických a literárních děl či zájmem o mytickou germánskou minulost. Při pohledu z vrcholků Krkonoš pak byli cestovatelé uchvázeni přírodními panoramaty, jež v nich vzbuzovala dojem z opanování prostoru a

⁶⁸⁸ KEENAN, D., *Ireland within the Union 1800-1921*, Bloomington 2008, s. 46 a 287.

⁶⁸⁹ GIBBONS, M., *Connemara: Visions of Lar Connacht*, Donaghadee 2004, s. 16.

⁶⁹⁰ INGLIS, H. D., c. d., s. 71.

⁶⁹¹ BLAKE, H., c. d., s. 182.

připomínala jim dokonalost božského díla. U britských autorů pak byla patrná zevrubná znalost principů, na jejichž základě byly definovány jednotlivé estetické kategorie – krása, vznešenost a pitoresknost. Existence této estetické normy jim umožňovala odhalit nejen taková místa, která požadovaný ideál splňovala, ale také ta, kde se od něj příroda odchýlila. Vedlejším produktem romantického putování pak bylo objevení nových regionů. V českém prostředí, kde se jednalo o regiony pohraniční, přispěla obliba horských vrcholů také k pochopení lineárního charakteru politických hranic. V irském případě znamenal průnik britských návštěvníků na západní pobřeží posílení povědomí o těchto oblastech a vyplnění „bílého místa“ na mentální mapě britské veřejnosti.

2. Prostor a společnost v rétorice inkluze a exkluze

„Von allen den von uns aufgezählten Fällen celtischer und slavischer Opposition gegen den germanischen Stamm – der Basken gegen Spanien, der Bretagner mit den Vendeern gegen Frankreich, der posener Polen gegen Preußen, der Wenden gegen die Sachsen, der Wälschen gegen England, der Hochschotten gegen die Niederschotten, der Irländer gegen Großbritannien, der Böhmen gegen Oesterreich – gleichen sich keine so sehr, als die beiden zuletzt genannten, und doch sind sie wiederum so verschieden, daß es fast unmöglich ist, sich hier eines Vergleichs zu enthalten.“⁶⁹²

Těmito slovy otevřel kapitolu s názvem *Irland und Böhmen* ve své publikaci *Land und Leute der britischen Inseln* z roku 1844 německý cestovatel a profesionální autor cestopisné literatury Johann Georg Kohl. Srovnání Čech a Irska mu umožnila znalost obou zemí, které ve čtyřicátých letech 19. století procestoval, a i přes obtíže vyplývající z existujících rozdílů se pokusil nastínit podobnosti, jež irský a český národ sblížovaly.

Irsko a Čechy se dle Kohla podobaly rozlohou a počtem populace. Obě země byly osídleny podmaněným obyvatelstvem – keltskými Galy a slovanskými Čechy. Na rozdíl od Irska, kde byli Keltové původními obyvateli, však byli Slované v Čechách „vetřelci na pradávne germánské půdě“. Podobnosti mezi Čechy a Iry pak vyplývaly především z historického boje proti státům, jichž byly obě země tehdy součástí. Jak irský, tak český odpor vyvrcholil v 17. století, v bitvách na Bílé hoře a u řeky Boyne, které potvrdily spojení Čech a Irska s „německým kmenem.“ V obou zemích také germánští

⁶⁹² KOHL, J. G., *Land und Leute der britischen Inseln, Beiträge zur Charakteristik Englands und der Engländer*, 3 díly, Dresden – Leipzig, 1844, zde 1. díl, s. 231.

osadníci částečně vytlačili slovanské a keltské osídlení a založili obě hlavní města, Prahu a Dublin. Jak němčina, tak angličtina se postupně staly hlavní administrativní řečí a jazykem vyšších a vzdělaných vrstev. Porážka v 17. století s sebou také přinesla tlak na konfesionální změnu – z katolického Irsku se měla stát protestantská země a z protestantských Čech země katolická. Náboženský útisk však slavil více úspěchů v Čechách než v Irsku. Výsledkem politického podmanění byla také proměna držby půdy. Ačkoli konfiskace a redistribuce pozemků postihla Irsko, kam přicházela anglická šlechta a vojáci, silněji než Čechy, došlo i v Čechách k oslabení pozic původních rodů na úkor nové německé aristokracie loajální Ferdinandovi II. Irské i české venkovské obyvatelstvo žilo v závislosti na pozemkových vlastnících – v Irsku tomu tak bylo fakticky a v Čechách také podle práva. Jak čeští, tak irští rolníci byli vystaveni chudobě a útisku, v Irsku však byla navzdory jejich právně svobodnému postavení nouze nesrovnatelně větší.⁶⁹³

V nedávné době se začali Irové i Češi stále silněji hlásit o svá národní práva; Irové prosazovali svůj *Repeal* a Čechy zaplavila vlna „české mánie“ (*Tschechomanie*). To s sebou přineslo zájem o galský a český jazyk a v Irsku, kde byly volnější politické podmínky, také požadavek na politickou samostatnost. Oba národy se také pro své ideje snažily získat vnější spojence. Irové spoléhali na britské liberální chartisty a republikány a Češi na Jihoslovany a panslavisty. Oba národy však byly natolik spjaty s germánským světem, že se z něj mohly vymanit pouze s obtížemi. Británie obklopovala sousední malý ostrov svými „mocnými rukama“ a stejně tak byly Čechy „obemknuty německým pohořím a německými provinciemi – Slezskem, Saskem, Bavorskem a Rakouskem“. ⁶⁹⁴ Irsko i Čechy proto byly „předurčeny stát se částí německého světa“ a oběma národům by prospělo, kdyby upustily od protibritské a panslavistické agitace a pochopily výhody, jež jim spojení s Británií a Německem přinášelo:

„Nur in inniger Union und völliger Verschmelzung mit England kann Irland mehr und mehr seine Institutionen entwickeln und mehr an den Vortheilen, die sich dem Bürger des britischen Staates in allen Weltenden darbieten, participiren. Nur in dem innigeren Anschlusse und völligen Uebertritte zu Deutschland kann Böhmen mehr und mehr des

⁶⁹³ Tamtéž, s. 232-233.

⁶⁹⁴ Tamtéž, s. 234-235.

Glückes, das ihm eine Verbrüderung mit einer der aufgeklärtesten und kräftigsten Nationen Europas verheißt, theilhaftig werden.“⁶⁹⁵

Hlavním cílem Kohlovy analýzy nebylo pouze upozornit na podobnosti irského a českého historického, společenského a kulturního vývoje, ale také varovat před zhoubným dopadem současné opozice proti „germánské“, tj. anglosaské a německé, nadvládě. Oběma národům byla připomínána pozitiva pramenící z jejich příslušnosti ke „germánskému světu“ a ke státům, jež se v současnosti stále více liberalizují.⁶⁹⁶

S ohledem na britsko-irské vztahy působil Kohl pouze v roli vnějšího pozorovatele. Ačkoli byl dobrým znalcem britského prostředí a svůj cestopis vydal také v anglickém překladu,⁶⁹⁷ byl stále pouhým recipientem, nikoli reprezentantem britského veřejného mínění. K česko-německé otázce se naproti tomu vyjadřoval z vnitřního německého pohledu a jeho postoj dokumentoval, jak se u části německých autorů proměnilo od konce 18. století geopolitické smyšlení. V průběhu druhé poloviny 18. století stále převažovalo chápání německého prostoru jako konglomerátu jednotlivých teritoriálních států. Touha po těsnějším spojení německých zemí se sice mezi částí německých intelektuálů objevovala již během této doby,⁶⁹⁸ v cestopisné literatuře se však odráží jen sporadicky a silněji je zastoupena až během napoleonských válek, a to především jako reakce na ohrožení stability Svaté říše římské.⁶⁹⁹ O několik desítek let později však Kohl pohlíží na české území jako na oblast, která byla v dávné minulosti germánským teritoriem a která je nyní předurčena stát se součástí Německa. Jeho argumentace tedy kromě touhy po těsnějším připoutání Čech odráží také proměnu ve vztahu k vlastní prostorové identitě, jež nebyla formována pouze příslušností k jednomu z teritoriálních států, ale k širšímu německému prostoru.

Kohl nebyl jediným německým cestovatelem, kterého ve čtyřicátých letech přilákaly Britské ostrovy. Spolupráce s Karlem Marxem zavedla do Londýna v roce 1843 také publicistu a levicového politika Jakoba Venedeye. Venedey, který byl kvůli svým politickým spisům vykázán z pruského Porýní a v roce 1832 zatčen v Mannheimu pro svou účast na Hambašské slavnosti, strávil třicátá a čtyřicátá léta 19. století v pařížském exilu. Do Německa se vrátil až v roce 1848 jako poslanec Frankfurtského parlamentu,

⁶⁹⁵ Tamtéž, s. 236-237.

⁶⁹⁶ Tamtéž., s. 236.

⁶⁹⁷ KOHL, J. G., *Ireland, Scotland, England and Wales*, 3 díly, London 1843-1844.

⁶⁹⁸ MOSER von, F. C., c. d., s. 50.

⁶⁹⁹ CAMPE, J. H., c. d., s. 39; GUTSMUTHS, J. C. F., c. d., s. 150-151; EGGERS von, CH., c. d., zde 2. díl, s. 260.

v němž patřil ke skupině levicových a demokratických politiků. Cesta po Britských ostrovech inspirovala Venedeye k zamyšlení nad britsko-irskými vztahy. Své názory na irský boj za odstranění unie shrnul v publikaci, jež byla pod názvem *Ireland and the Irish during the repeal year, 1843* přeložena také do angličtiny.⁷⁰⁰ Pro Venedeye, obdivovatele anglického konstitucionálního zřízení, byla návštěva Británie zklamáním. Citlivost k sociálním otázkám jej přiměla posoudit také negativní dopady anglického ekonomického liberalismu a vzbudila v něm dojem bezmoci:

“In England the spirit of infidelity had descended upon me. I saw there much of what was bad and vile, and in that which was bad and vile many of the sources of the greatness of England – of that very wealth and power of England which excite the astonishment of the world; and I said to myself, then there can be no presiding deity over history – none that enforces justice! There was there coldness centred in the very heart – pride that weighs out its gold – and prizes man, but by his value in pounds sterling.”⁷⁰¹

Několikadenní návštěva Irska a setkání s Danielem O’Connelllem však pozvedla Venedeyovo chmurné rozpoložení. V Irsku se totiž nesetkal s podobnou „sobeckostí, zasmušilostí a pýchou“ jako v Anglii, ale naopak s radostí ze života (a to i u těch nejnuznějších žebráků), která každodenně připomínala marnost a morální prázdnotu anglické snahy o podrobení Irska.⁷⁰²

Jak podotkl Venedeyův překladatel, irský katolický publicista William Bernard MacCabe, nebylo snadné sehnat pro toto dílo, prozrazující autorovu vřelou náklonost k Irsku, anglického vydavatele. Venedeyova kniha, která na rozdíl od britského cestopisu Johanna Georga Kohla obhajovala právo irského národa na sebeurčení, vzbudila u britských čtenářů očekávanou vlnu nevole. Recenzent londýnského literárního, uměleckého a vědeckého časopisu *Athenaeum* sice ocenil Venedeyovy literární schopnosti a jeho předchozí publikace (studii o historickém vývoji nevolnictví, za níž byl oceněn také pařížskou akademií věd),⁷⁰³ vytýkal mu však jeho podporu hnutí *Repeal* a aplikování dvojí míry na jeden a tentýž problém. Na ostrovech totiž Venedey

⁷⁰⁰ VENEDEY, J., *Irland*, 2 díly, Leipzig 1844; TÝŽ, *Ireland and the Irish during the repeal year, 1843*, Dublin – London 1844.

⁷⁰¹ Tamtéž, s. VI.

⁷⁰² Tamtéž, s. VII-IX.

⁷⁰³ VENEDEY, J., *Römerthum, Christenthum und Germanenthum und deren wechselseitiger Einfluß bei der Umgestaltung der Slaverei des Alterthums in die Leibeigenschaft des Mittelalters*, Frankfurt/Main 1840.

horoval za rozdělení Británie a Irska, zatímco v rodném Německu byl zastáncem politického sjednocení:

„At this moment the liberals of Germany have all come to worship one political idea, and that is, the unity of their great, but unfortunately divided country. [...] How is it, that one of these enthusiastic sticklers for the political amalgamation of all who speak the Teutonic tongue in Germany, should come to our islands to swell the cry for dividing them?“⁷⁰⁴

Jako zářný příklad tohoto dvojakého přístupu a jako paralelu irsko-britského vztahu si anglický recenzent zvolil česko-německou otázku. Kdysi protestantské Čechy byly podrobeny katolickým Rakouskem, jež si je podmanilo podobným způsobem, jakým si Anglie podmanila Irsko. Ale zatímco katoličtí Irové mohli pod anglickou vládou žít svobodně, české protestantské obyvatelstvo bylo „vyhlazeno“ a „rakouská železná podkova“ zašlápla všechny pozůstatky protestantismu. Na rozdíl od Venedeye, jenž nápravu irských problémů hledal v odtržení Irska od Británie, si však autor recenze nedovolil navrhnout stejný prostředek pro nápravu situace v Čechách. Byl si totiž vědom odporu, který by požadavek na odtržení Čech od Německa vzbudil u německých liberálů:

„Shall an English stranger now go to Bohemia, and seeing it as miserable as Ireland, though quite depopulated, far more despotically governed and aristocracy-ridden – shall this stranger propose the separation of the Slavonic Bohemia from the rest of Germany, as a remedy for its sufferings? Take away Bohemia, and you cut North and South Germany in two, destroy its compactness, its unity, its strength, and mar the future prospects of that great empire, so fondly imagined and looked forward to. A member of *Young Germany* would tear an Englishman in pieces, who seriously made such a proposal, or joined in such a cry.“⁷⁰⁵

Z Kohlova cestopisu a z kritického zhodnocení Venedeyovy publikace o Irsku vyplývá, že si němečtí i britští autoři ve čtyřicátých letech 19. století vzájemně poukazovali na Irsko a na Čechy jako na problematické komponenty budovaného politického celku. Jak britsko-irské, tak německo-české pnutí vyplývalo ze střetu několika představ o legitimním vymezení politického a národního prostoru: v německém prostředí sílila od

⁷⁰⁴ *The Athenaeum Journal of Literature, Science, and the fine Arts. For the year 1844*, London 1844, s. 244-245, zde s. 244.

⁷⁰⁵ Tamtéž.

počátku 19. století snaha definovat a geograficky vymežit území, jež se mělo stát základem budoucího sjednoceného státu, Británie však po roce 1800 čelila jinému úkolu, totiž naplnit politickou realitu irsko-britské unie významem, který by toto spojení legitimizoval. Obě tendence byly do značné míry produktem událostí z přelomu 18. a 19. století, vyplývajících z válek s revoluční a napoleonskou Francií. Pro německé i britské prostředí tak toto období reprezentuje historický mezník, jenž ovlivnil také transformaci prostorové identity.

2. 1. Zánik Svaté říše římské a konkurence prostorových konceptů

Dne 7. srpna 1806, tj. den po prohlášení císaře Františka II. o zániku Svaté říše římské, si Johann Wolfgang Goethe na cestě z letního pobytu v Karlových Varech do svého deníku poznamenal, že „rozkol mezi sluhou a kočím na kozlíku vzbudil mezi cestujícími větší bouři nevole, než rozpad římské říše“.⁷⁰⁶ Tento výrok nepoukazoval ani tak na Goetheho nezáměr o soudobé politické dění, jako na skutečnost, že pro něj instituce říše jako symbol jednotného německého národa pozbyla svého významu. Goetheho přítel a další z reprezentantů výmarského intelektuálního okruhu Friedrich Schiller vyjádřil podobně odtažitou reakci při hodnocení mírových jednání v Lunéville v roce 1801. Z nich sice dle Schillera odcházel „Němec poražen, neztratil však to, co pro něj mělo největší cenu, neboť německá říše a německý národ byly dvě odlišné věci“. I Schiller tedy rozlišoval mezi německou říší, která v Lunéville utrpěla porážku, a osudy německého národa, na něž tato událost neměla příliš velký dopad.⁷⁰⁷

Byly-li struktury Svaté říše římské již před jejím faktickým rozpuštěním v roce 1806 považovány za prázdné, bylo nutné na jejich místo dosadit jiné principy, jež by legitimizovaly pouto mezi německým národem. Německou solidaritu na počátku 19. století katalyzoval silící protifrancouzský sentiment. Podlehla mu část liberálních patriotů, kteří ještě v devadesátých letech 18. století vítali liberalizaci francouzského politického systému. Napoleonova císařská korunovace v roce 1804, odhalující nepevnost jeho demokratických zásad, katastrofální pruská porážka v bitvě u Jeny a

⁷⁰⁶ BURGDORF, W., „Reichsnationalismus“ gegen „Territorialnationalismus“ Phasen der Intensivierung des nationalen Bewußtseins in Deutschland seit dem Siebenjährigen Krieg, in: LANGEWIESCHE, D. – SCHMIDT, G. (ed.), Föderative Nation. Deutschlandkonzepte von der Reformation bis zum Ersten Weltkrieg, München 2000, s. 157-189, zde s. 157.

⁷⁰⁷ Cit. dle KOSELLECK, R. – BRUNNER, O. – CONZE, W., c. d., zde 5. díl, pojem „Reich“, s. 486.

Auerstedtu v roce 1806 a následné obsazení Berlína francouzskou armádou iniciovaly řadu protestů, v nichž se spojily liberální a národní požadavky.⁷⁰⁸ Jejich součástí byla také série přednášek pro „německý národ“, které v Berlíně v roce 1808 uveřejnil filozof Johann Gottlieb Fichte. Mimo jiné v nich nastínil také problematiku přirozených národních hranic. Ačkoli Fichte obhajoval význam přirozených hranic, nedefinoval je jako geograficky, ale jako kulturně a jazykově determinované mezníky:

„Zuvörderst und vor allen Dingen – die ersten, ursprünglichen, und wahrhaft natürlichen Grenzen der Staaten sind ohne Zweifel ihre innern Grenzen. Was dieselbe Sprache redet, das ist schon vor aller menschlichen Kunst vorher durch die bloße Natur mit einer Menge von unsichtbaren Banden an einander geknüpft; es versteht sich unter einander, und ist fähig, sich immerfort klärer zu verständigen, es gehört zusammen, und ist natürlich Eins, und ein unzertrennliches Ganzes.“⁷⁰⁹

Každé národní společenství tak dle Fichteho bylo ohraničeno vnitřně na základě sdíleného jazyka, jenž umožnil posílení kulturních vazeb mezi svými jednotlivými členy. Z jazykové pospolitosti pak vyplývalo vymezení vlastního teritoria, které mohlo, ale nemuselo kopírovat výrazné geografické předěly, řeky a pohoří:

„Aus dieser innern, durch die geistige Natur des Menschen selbst gezogenen Grenze ergiebt sich erst die äußere Begrenzung der Wohnsitze, als die Folge von jener, und in der natürlichen Ansicht der Dinge sind keinesweges die Menschen, welche innerhalb gewisser Berge und Flüsse wohnen, um deswillen Ein Volk, sondern umgekehrt wohnen die Menschen beisammen, und wenn ihr Glück es so gefügt hat, durch Flüsse und Berge gedeckt, weil sie schon früher durch ein weit höheres Naturgesetz Ein Volk waren.“⁷¹⁰

Jazyk a kultura dle Fichteho proto patřily k prvořadému principu teritoriální segmentace. Fichte nebyl prvním německým intelektuálem, který národ považoval především za jazykové a kulturní společenství. Podobné myšlenky byly na sklonku 18. století vlastní také Johanu Gottfriedu Herderovi.⁷¹¹ Fichte však u jazyka a kultury zohlednil také jejich územní rozšíření a zdůraznil jejich význam pro delimitaci politických hranic, jež měly oddělovat a spojovat národní společenství a národní teritorium.

⁷⁰⁸ DANN, O., *Nation und Nationalismus in Deutschland, 1770-1990*, München 1996, s. 68.

⁷⁰⁹ FICHTE, J. G., *Reden an die deutsche Nation*, Berlin 1808, s. 408.

⁷¹⁰ Tamtéž, s. 409.

⁷¹¹ DANN, O., c. d., s. 53.

Fichte však tyto své úvahy ponechával pouze v teoretické rovině, tj. nesnažil se o konkrétní vymezení požadovaných německých hranic v geografickém prostoru. O konkrétní prostorovou delimitaci německých hranic se až o několik let později pokusil liberální spisovatel a básník Ernst Moritz Arndt. Ve spise *Rhein, Teutschlands Strom, nicht aber Teutschlands Grenze* publikovaném v roce 1813 vycházel i on z legitimizace politických hranic na základě jazyka, který vytvářel „jedinou platnou přirozenou hranici“.⁷¹² Jak již napovídá název pamfletu, jednalo se Arndtovi především o vymezení západní německé hranice, jež měla probíhat od přístavního města Dunkerque, přes Flandry, Lucembursko, Vogézy a Montbéliard.⁷¹³ Současně se západní hranicí však byla nastolena otázka německé hranice na východě. Arndt si však byl vědom problémů, jež přináší jazykové kritérium. Zatímco slovanské oblasti bývalého Polska nebyly vůbec zmíněny, Čechy a Morava byly do německého teritoria zahrnuty nikoli na základě jazykových, ale na základě „historických a geostrategických“ důvodů.⁷¹⁴ Jednalo se totiž o původně německé oblasti, jež byly dodnes obklopeny německou zemí:

„In Böhmen und Mähren gehörten einige Millionen Slaven zu Teutschland. Diese mußten dazu gehören, als ringsum von teutschen Landen umgeben und aus den allgemeinen Völkergetümmeln früherer Jahrhunderte als fremdartige Bestandtheile übrig geblieben.“⁷¹⁵

Arndt se také zamýšlel nad významem Svaté říše římské a důvodem jejího rozpadu. Hlavní problém spatřoval v tom, že v posledních staletích bylo zapomenuto na „slavnou historii předků“, pojmy jako „německá země, německý národ, německá svoboda a německá čest již byly pouze slabými ozvuky“ a celá „vznešená idea mocného císaře a říše“ se nenávratně rozplynula. Přesto však německému lidu zbýval ještě dostatek sil, aby z něj znovu povstal silný německý národ.⁷¹⁶ I Arndt tedy, podobně jako Schiller, odděloval instituci říše od vlastního německého národa, jenž mohl prosperovat i po zániku říše.

V průběhu napoleonských válek tak část německých intelektuálů dospěla k přesvědčení o ztrátě významu a obsahu, jež měly říšské instituce. Na přelomu 18. a 19. století tak říše, a to bez ohledu na její zánik, nedokázala plnit funkci prostorového referenčního

⁷¹² ARNDT, E. M., *Rhein, Teutschlands Strom, nicht aber Teutschlands Gränze*, Leipzig 1813, s. 10.

⁷¹³ FEHR, H., *Germanen und Romanen im Merowingerreich*, Berlin – New York 2010, s. 81.

⁷¹⁴ KAHN, D. E., *Die deutschen Staatsgrenzen:Rechthistorische Grundlagen und offene Rechtsfragen*, Tübingen 2004, s. 47

⁷¹⁵ ARNDT, E. M., c. d., s. 9.

⁷¹⁶ Tamtéž, s. 68-69.

rámce. Naděje se místo toho upíraly k představě jazykového společenství, na jehož základě měly být vymezeny také politické a národní hranice. Jak ukázala Arndtova studie, byla slabinou tohoto konceptu otázka východních hranic. Ta však byla překonána argumentem o cizorodém původu slovanského obyvatelstva v této oblasti a vírou v jeho podlehnutí tlaku z okolního německého území. Tento postoj však byl vlastní pouze části německé veřejnosti a mezi cestovateli, kteří ve válečných dobách pobývali na území rakouské monarchie, se objevovaly také alternativní pohledy, jež rozpad římské říše a německou vzájemnost představily v odlišném světle.

Ekonom a dánsko-holštýnského úředníka Christiana von Eggers, kterého rakouská vláda povolala na počátku 19. století do Vídně, aby zde spolupracoval na ekonomických a právních reformách, přiměla korunovace Františka II. rakouským císařem v roce 1804 k chmurným úvahám o budoucím osudu říše. Františkovo rozhodnutí mu jasně ukazovalo, jak málo věřil nový rakouský císař v možnost jejího zachování. Eggers však považoval říšské instituce a především říšskou ústavu za spojující článek mezi jednotlivými německými zeměmi a jejich případný pád pro něj reprezentoval počátek nejisté budoucnosti. Zdálo se mu proto důležité udržet aspoň „stín starobylé říšské důstojnosti,“ a to proto, že „dokud existovaly aspoň zbytky této staré budovy, nemohly být konstruovány žádné nové zneklidňující formy“.⁷¹⁷

Z jiného úhlu přistupoval k myšlence německé vzájemnosti pruský státní úředník a publicista Friedrich von Cölln, který v roce 1807 podnikl cestu z Berlína do Vídně. Cölln sice na počátku francouzské revoluce patřil k příznivcům liberálních změn, po Napoleonově korunovaci se však stal zaníceným stoupencem protifrancouzského hnutí a zastáncem myšlenky německého spojení. Při své cestě se kromě důkladného zkoumání rakouských poměrů soustředil i na průzkum postojů, které mělo místní obyvatelstvo k vojákům jednotlivých armád. Ke svému zklamání ale musel konstatovat, že zatímco francouzští vojáci byli vnímáni jako jeden celek, mezi bavorskými, württemberskými a dalšími oddíly byly stále činěny rozdíly. Důvodem byla dle Cöllna především absence jednotící myšlenky. Zatímco francouzská armáda hájila ideu velké Francie, němečtí vojáci nevěděli, za co vlastně bojují.⁷¹⁸ Cölln sice patřil ke kritikům dobových pruských poměrů, byl však obdivovatelem Friedricha II. a byl též zaníceným

⁷¹⁷ EGGERS von, CH., c. d., 2. díl, 261.

⁷¹⁸ CÖLLN von, F., *Wien und Berlin in Parallele. Nebst Bemerkungen auf einer Reise von Berlin nach Wien durch Schlesien über die Felder des Krieges. Ein Seitenstück zu der Schrift: Vertraute Briefe über die innern Verhältnisse am preußischen Hofe seit dem Tode Friedrichs II.*, Amsterdam – Leipzig 1808, s. 23-24.

pruským patriotem. To se projevilo nejen v jeho hodnocení sousedních zemí, v němž Prusko plnilo normativní úlohu, ale také do jeho představy o ideálním německém spojení, které mělo spočívat na pruském základě.

U cestujících pocházejících ze Saska se naproti tomu projevovala zakořeněná nedůvěra proti silnému pruskému sousedovi. V Mnichově žijící saský právník Christian Müller cestoval v roce 1812 z Petrohradu přes Prusko, Sasko, Čechy, Rakousko do Bavorska a při pobytu v rodných Drážďanech byl uchvácen příjezdem Napoleona, jehož armáda zde v květnu 1812 zahájila ruské tažení. Tento zážitek Müllera přiměl k zamyšlení nad současným prusko-saským vztahem, který se dle jeho názoru od bitvy u Jeny vylepšil, neboť tato porážka přeměnila Prusko ze „silného a nebezpečného státu“ do „bezmocného souseda, jehož je možné litovat a udržovat s ním tedy přátelštější styky.“⁷¹⁹ Tento optimismus se po bitvě u Lipska v roce 1813 u mnohých opět vytratil. Friedrich Krug von Nidda, který byl od roku 1791 velitelem pluku saských švališerů, se po svém propuštění z armády v roce 1814 vydal na cestu po Jizerských horách. Při letním pobytu se v lázeňském městečku Libverdě setkal se skupinou pruských důstojníků, kteří se zde léčili z válečných zranění. Ačkoli byli profesně spřízněni, vyčleňovala Kruga z jejich společnosti minulost v saské armádě a rozpolcený názor na porážku francouzské armády u Lipska. On sám se pak cítil odrazen symbolickým významem pruského orla, který mu připomínal „sílicí nápor severního obra.“⁷²⁰

Perspektivy, z nichž bylo pohlíženo na možnou jednotu německého území a na principy, které ji mohly zajišťovat, se tak na počátku 19. století značně odlišovaly. Kromě jazykově definovaného teritoria, jehož důležitost vyzdvihovali Johann Gottlieb Fichte a Ernst Moritz Arndt, se objevoval také sentiment nad pádem Svaté říše římské, jejíž instituce byly považovány za výraz právního spojení německých zemí. Vztahu založenému na německé jazykové a kulturní vzájemnosti konkuroval i nadále významný regionální patriotismus, který podněcovala také rivalita mezi jednotlivými zeměmi.⁷²¹ Komplexita přístupů k německé otázce se odrazila také do poměru, který měli němečtí cestovatelé k Čechám. Od počátku 19. století hrála větší roli jazykově a etnicky determinovaná diference, nebyla však jediným faktorem, na jehož základě

⁷¹⁹ MÜLLER, CH., *Wanderung von St. Petersburg nach Paris im Jahre 1812 durch die deutsch-russischen Provinzen, durch Preußen, Sachsen, Oestreich, Baiern, Württemberg und die Rheinlande*, 2 díly, Leipzig – Mainz 1814-1815, zde 2. díl, 1815, s. 235.

⁷²⁰ KRUG von NIDDA, F. A. K., c. d., s. 56-57.

⁷²¹ K alternativním formám vnímání válek s Francií, konkurujícím historiografií tradičně připomínanému posílení německé vzájemnosti srov. PLANERT, U., *Der Mythos vom Befreiungskrieg. Frankreichs Kriege und der deutsche Süden: Alltag – Wahrnehmung – Deutung, 1792 – 1841*, Tübingen 2008.

byla česká společnost charakterizována. Při zohlednění jazyka, jakožto principu prostorového a společenského vymezení, se pak také ukázaly limity Arndtovy argumentace, jež se v českém případě snažila jazykové principy obcházet.

2. 2. Jazyk a etnicita jako princip společenské a prostorové diference

Již během druhé poloviny 18. století byl v německé cestopisné literatuře patrný vzrůstající zájem o studium národního charakteru (*Volkscharakter*). Souvisel s debatou, která byla v německých intelektuálních kruzích otevřena právě v tomto období a jejíž snahou bylo identifikovat specifické vlastnosti a povahu jak vlastního, tak cizích národů.⁷²² Zkoumáno nemělo být výlučně chování a životní styl šlechty a vyšších vrstev, ale také prostého obyvatelstva. Dle Johanna Wolfganga Goetheho se objektem pozorování měl stát „muž v rodinném kruhu, sedlák na svém statku, matka se svými dětmi, řemeslník ve své dílně, měšťan při sklenici vína a učenec či obchodník při návštěvě kavárny.“⁷²³

Ovlivnění tímto trendem, zajímali se němečtí cestující již od sedmdesátých let 18. století o povahu a vzezření obyvatel v Čechách. Jejich závěry však nebyly příliš povzbudivé. Příčiny nuzného vzhledu obyvatel Čech a jejich poníženého vystupování byly hledány především v katolickém vyznání a v přetrvávajícím vlivu nevolnického systému. Ačkoli se již na sklonku 18. století začala objevovat diference zohledňující etnickou příslušnost, bylo české obyvatelstvo chápáno v prvé řadě jako jednotný konfesionální celek a až poté byla rozlišována německá a slovanská podskupina. Od počátku 19. století se však tento poměr pomalu obracel a významově převážila jazykově a etnicky podmíněná diference. Zároveň s tím se proměnilo vnímání jednotlivých českých regionů. Zatímco byla hornatá a méně úrodná krajina českého pohraničí ještě během druhé poloviny 18. století hodnocena hůře než agrárně poněkud vyspělejší nížinaté oblasti, bylo to právě industrializující se a německy osídlené pohraničí, které v průběhu první poloviny 19. století vzbuzovalo mezi německými cestujícími příznivější ohlas. K této změně však docházelo pozvolna a v prvních desetiletích 19.

⁷²² STRUCK, B., c. d., s. 388.

⁷²³ Citováno dle HENTSCHEL, U., *Böhmen...*, zde s. 39.

století se jednotlivé rozlišovací faktory a vlivy, jimž byla přikládána důležitost, prolínaly.

V roce 1802 projížděl Čechami na cestě ze Saska do sicilských Syrakus spisovatel a básník Johann Gottfried Seume. Poté, co minul Lovosice, byl překvapen, že se zde nesešel s očekávaným vyšším stupněm blahobytu a kultivace, který by korespondoval se zdejší úrodnější půdou. Průjezd řídké osídlenými a chudými oblastmi českého vnitrozemí jej naopak přesvědčil o tom, že zde panovala větší bída, než v hornatých oblastech českého pohraničí; při pohledu na místní obyvatelstvo, jež se nadále zdálo trpět pod „jhem otroctví“, usoudil, že zde „blahodárné“ josefínské reformy neměly příliš velký dopad.⁷²⁴

Podobným způsobem hodnotil venkovany, které pozoroval při cestě mezi Jaroměří a Čáslaví, pruský publicista Friedrich von Cölln v roce 1807. Ačkoli byla místní půda úrodná a silnice vedla mezi poli s těžkými klasy a kvetoucími ovocnými stromy, kazili Cöllnův dojem z příjemného květnové dne místní obyvatelé a jejich obydlí. Ty totiž připomínaly chatrče v „polských pustinách“, které stejně jako ty zdejší překypovaly špínou. Stejně jako Seume o několik let dříve se také Cölln pozastavoval nad nedostatečným efektem reform Josefa II. Vysvětlení stávající zaostalosti nacházel v náboženském smýšlení místních obyvatel a v jejich jazyku. Katolicismus a slovanský jazyk totiž místní obyvatele udržovaly v tradiční jednoduchosti a zpomalovaly jejich vývoj.⁷²⁵ K těmto negativním vlivům přispíval i samotný charakter slovanského obyvatelstva, které Cölln považoval za „úskočné, potměšilé, zpátečnické, neforemného vzhledu a lpící na svých soukmenovcích“.⁷²⁶ Poněkud lépe sice hodnotil obyvatelstvo v pohraničních oblastech, přesto ale dospěl k závěru, že zdejším Němcům dlouholeté styky s jejich slovanskými sousedy a katolické vyznání příliš neprospěly:

„Das böhmische Gebirge von der schlesischen Seite wird von Deutschen bewohnt, die sich aber mit dem Slavischen Blut ihrer Nachbarn, der Stockböhmern, vermischt haben. Diese Vermischung hat ihr Geschlecht nicht verbessert. Der Böhme hat den Deutsche hier zu sich hinabgezogen, und die Religion hat geholfen ihn noch zu verschlechtern.“⁷²⁷

⁷²⁴ SEUME, J. G., *Spaziergang nach Syrakus im Jahre 1802. Erste Theil. Von Leipzig nach Syrakus*, s. O. 1810, s. 14.

⁷²⁵ CÖLLN von, F., c. d., s. 48-49.

⁷²⁶ Tamtéž, s. 60.

⁷²⁷ Tamtéž, s. 42.

Obyvatelstvo pohraničních regionů (ačkoli bylo německého původu) se dle Cöllna značně odlišovalo od obyvatel sousedního pruského Slezska. Důvodem nebylo pouze „promíchání se sousedními Slovany“, ale také příslušnost ke katolické rakouské monarchii. Na rozdíl od rakouské vlády totiž pruská vláda katolicismus nepodporovala a slezští katolíci tak byli méně bigotní, než jejich přeshraniční sousedé. V pruských oblastech bylo také více než v Rakousku napomáháno industrializaci. Na tomto místě však Cölln zdůraznil, že se jednalo výlučně o vládu Friedricha II., nikoli jeho nástupců po roce 1786. Friedrichův otcovský přístup a pochopení významu průmyslové výroby, jež byla dle Cöllna pro státní ekonomiku důležitější než fyziokraty upřednostňované zemědělství, zabezpečily v pruské části Slezska nebyvalý pokrok, viditelný i na počátku 19. století.⁷²⁸

Na rozdíl od Friedricha von Cöllna, u něž se při hodnocení obyvatelstva v Čechách mísila etnická diferenciací s vlivy vyplývajícími z náboženského vyznání a z příslušnosti k více (Prusko) či méně (Rakousko) osvícenému státnímu celku, byl pro Julia Wilhelma Fischera, který v letech 1801 a 1802 podnikl cestu po rakouské monarchii, rozhodujícím faktorem etnický původ. Při hodnocení českého národa se důrazně vyhradil proti předsudkům, které o něm jakožto o celku panovaly. Čechům (*Böhmen*) přisuzovaná lenost, pijáctví a nepoctivost se mu zdály být přílišnou generalizací, jež vyplývala ze směšování charakterových rysů slovanského a německého obyvatelstva. Fischer, jenž byl obeznámen s teoriemi göttingenského profesora Christopa Meinerse, klasifikujícího lidstvo do dvou základních kategorií, tj. krásné (Evropané vyjma Slovanů) a ošklivé (neevropské národy a Slované), doporučoval zohlednit rozdíly mezi oběma etnickými skupinami i v Čechách.⁷²⁹ Němečtí obyvatelé pohraničních oblastí (*Deutschböhmen*) nezaostávali v čistotnosti a počestnosti za svými saskými a slezskými sousedy a jejich píle se příznivě projevila na industrializaci horských regionů. Naproti tomu museli být Čechové (*Czechen*) k práci více nuceni a byla mezi nimi značně rozšířená obliba alkoholu. Mohla za to jejich příbuznost s mohutným slovanským kmenem, jenž osídlil Rusko, Polsko a Moravu a vyznačoval se stejnými vlastnostmi.⁷³⁰ Fischer sice Čechům přiznal hudební talent a manuální

⁷²⁸ Tamtéž, s. 41, 62 a 191.

⁷²⁹ MEINERS, CH., *Grundriss der Geschichte der Menschheit*, Lemgo 1785; Srov. k tomuto BURKE, J. G., *The Wild Man's Pedigree: Scientific Method and Racial Anthropology*, in: DUDLEY, E. – NOVAK, M. E., *The Wild Man Within: An Image in Western Thought from the Renaissance to Romanticism*, Pittsburgh 1972, s. 259-280, zde s. 270.

⁷³⁰ FISCHER, J. W., c. d., 2. díl, s. 115-117.

zručnost, to však neměnilo nic na skutečnosti, že za příčiny kvalitativního rozdílu již nepovažoval vnější vlivy (přežitky nevolnického systému či katolicismus), ale vnitřní charakterové dispozice vyplývající z etnického původu.⁷³¹

Jiný pohled na vliv jazyka při hodnocení slovanských obyvatel v Čechách přinesl skladatel a spisovatel Johann Friedrich Reichardt. V dopisech ze své cesty do Vídně z roku 1808 se ostře ohradil proti líčení jejich fyzických a povahových nedostatků, které krátce před Reichardtovým příjezdem do rakouské monarchie publikoval Friedrich von Cölln. Reichardt citoval z díla olomouckého biskupa a českého historika Jana Dubravia, který připomínal podobnost mezi českým obyvatelstvem a jeho symbolickým patronem – českým lvem. Podobně jako toto zvíře, měli být také Češi věrní, udatní a silní.⁷³² Při průjezdu vnitrozemskými regiony však Reichardt upozornil na jejich bídne vzezření a neúnosně rozšířenou žebrotu. Mezi žebráky a pracujícími rolníky neshledával co do vzhledu příliš velký rozdíl – i sedláci totiž vypadali nuzně, špinavě, otrhaně a utlačeně. Ačkoli ocenil zrušení nevolnictví a vymezení robotních povinností, uvědomil si, že pro podstatnou nápravu bylo necelých třicet let příliš krátkou dobou. Část povahových vlastností místního obyvatelstva, a to především jejich nepřátelské vystupování vůči cizincům a zasmušilost, dával také Reichardt do souvislosti s překročením jazykové hranice. Na rozdíl od Fischera však ve svých závěrech nevycházel z etnicky determinovaných rozdílů, ale ze skutečnosti, že se němečtí cestující nemohli s českým slovanským obyvatelstvem domluvit. Jazyková bariéra jim tedy dovolovala pouze povrchní zkoumání místního charakteru a neporozuměním indikovaná neznalost mohla pozorovatele přivést ke klamným závěrům.⁷³³

Spíše než na existující kvalitativní rozdíl mezi jazykově odlišnými skupinami obyvatelstva, tak Reichardt poukázal na limity objektivního hodnocení způsobené přítomností jazykové hranice. Na rozdíl od něj však většina německých cestujících nerefletovala komunikační problém v českých oblastech jako možnou příčinu zkresleného subjektivního vnímání, ale jako danou skutečnost, která propůjčovala správný význam známému německému přísloví o českých vesnicích: „To jsou pro mě české vesnice“ bylo rčení využíváno pro označení nesrozumitelných či

⁷³¹ Fischer, který svou cestu zahájil v Bavorsku a v Praze obdivoval katolickou architekturu, pocházel pravděpodobně z Bavorska a sám byl katolického vyznání. Tamtéž, s. 77.

⁷³² REICHARDT, J. F., *Vertraute Briefe geschrieben auf einer Reise nach Wien und den Österreichischen Staaten zu Ende des Jahres 1808 und zu Anfang 1809*, 2 díly, München 1915, zde 1. díl s. 98-99.

⁷³³ Tamtéž, 2. díl, s. 188.

nepochopitelných jevů a již kolem poloviny 18. století se němečtí návštěvníci Čech snažili dopátrat jeho původu. V cestopisu z roku 1741 se nad tímto problémem zamýšlel Johann Georg Keyßler, jenž vznik úsloví dával do souvislosti s husitskými válkami, o kterých do německých zemí docházely tak neuvěřitelné zprávy, že se Čechy staly paralelou všeho nepochopitelného.⁷³⁴ K tomuto vysvětlení přistoupilo také zohlednění českých místních názvů, které německy mluvící cestovatelé nemohli vyslovit. Joachim Heinrich Campe se pozastavoval především nad jménem středočeského městečka Středokluky. V jeho německé verzi, *Strzdogluk*, se za sebou slučovalo neuvěřitelných pět souhlásek, což bylo pro Campeho dostatečným odůvodnění existujícího rčení.⁷³⁵ Na počátku 19. století se pak ustálilo vysvětlení zohledňující jazykové dispozice českých obyvatel. V tomto duchu přísloví interpretoval také bavorský úředník a spisovatel Johann Nepomuk Adolf von Schaden:

„Das sind mir böhmische Dörfer! pflegt man in vielen Gegenden Deutschlands zu sprechen, will man durchaus Unverständliches andeuten, und der Ursprung dieser Redensart wurde mir jetzt klar. Denn man findet im Königreiche Böhmen in der That Dörfer, in welchen Niemand – selbst den Pfarrer und Schulzen nicht ausgenommen – ein Wort deutsch spricht, oder auch nur versteht.“⁷³⁶

K podobnému závěru došel také brunšvický spisovatel a divadelní režisér August Klingemann. Při cestě z Drážďan do Prahy se v roce 1819 zastavil ve Slaném, aby zde dokoupil brzdu na kola svého vozu, která se mu při nebezpečné rychlosti, jakou společnost vezl najatý kočí, zdála nezbytným vybavením. Jeho snaze opatřit si tuto součástku však bránila neschopnost se s obyvateli Slaného domluvit a celá situace tak také jemu osvětlila původ německého výroku:

„Ich musste einen eisernen Radschuh kaufen, und redete Diesen und Jenen auf dem Platze an, aber alle schüttelten mit den Köpfen und es waren, ihnen und mir, eitel *böhmische Dörfer*; wie sich denn dieses alte bekannte Sprichwort hier an Ort und Stelle, hinsichtlich seiner Bedeutung mir recht einleuchtend machte.“⁷³⁷

⁷³⁴ KEYßLER, J. G., c. d., s. 1287.

⁷³⁵ CAMPE, J. H., c. d., s. 257-258.

⁷³⁶ SCHADEN von, J. N. A., *Kritischer Bocksprung von Dresden nach Prag: ein neues Capriccio als Gegenstück des Katersprunges*, Schneeberg 1822, s. 141.

⁷³⁷ KLINGEMANN, E. A. F., *Kunst und Natur. Blätter aus meinem Reisetagebuche*, Braunschweig 1819-1828, zde 2. díl, 1821, s. 64-65.

Ze zastávky ve Slaném si Klingemann neodvezl pouze praktickou zkušenost s jazykovým rozdílem, ale také přesvědčení o náboženském zápalu místního obyvatelstva, které si neustále „prostoduše odpočítávalo růženec“. Při následném zhodnocení českých konfesionálních poměrů se však neomezil pouze na město Slaný, ale zahrnul do něj celé Čechy. Ty byly dle Klingemanna „jednou velkou modlitebnou, zahlcenou svatými obrázky“, kde se před „každým Ukřižováním, Madonou a Nepomukem“ shlukovali žebráci požadující od cestujících almužnu či „průjezdni clo“, které nemohl žádný křesťan odmítnout.⁷³⁸ Zde Klingemann upozornil na protestantskými pozorovateli často připomínané kauzální spojení mezi katolickým vyznáním a zvýšeným výskytem žebroty.⁷³⁹

Klingemannovo konfesionální hodnocení se tedy týkalo všech českých obyvatel. Zároveň s tím však rozlišoval mezi německým a slovanským obyvatelstvem, které považoval za tvrdošíjně a otažitě. Jak však výslovně zdůraznil, vztahovala se tato charakteristika pouze na nižší společenské vrstvy.⁷⁴⁰ Etnické rozdělení tak bylo u Klingemanna kombinováno se zohledněním sociální příslušnosti, která při formování povahových rysů hrála stejně důležitou roli.

Na úlohu německého jazyka jako prostředku socioekonomického rozvoje znovu upozornil brémský spisovatel a pedagog Wilhelm Christian Müller. Ten byl otřesen vzhledem vesnic a obyvatel v okolí Českých Budějovic a uváděl, že se v žádném jiném německém státě nesetkal s tak nuznými poměry:

„Die Dörfer haben keine Gärten, die Felder keine Fruchtbäume. Die Bauern müssen ausser den schweren Frohdiensten, noch Land-Haus-Kopfsteuer, die Krämer, Wirthe und Handwerker Erwerbsteuer bezahlen. Nirgends sahen wir ein stattliches Bauernhaus mit Scheunen, Ställen, Schoppen, Thorwegen umschlossen. [...] Aber reisende Bettler begegneten uns genug, welche dem böhmischen Charakter gemäß, lustig einherwandelten mit Sack und Pack, Kind und Kegel auf dem Rücken.“⁷⁴¹

Tato tristní situace se z Müllerova pohledu při přiblížení k rakouské hranici postupně zlepšovala. Jak se blížily rakouské země, přibývaly na venkově lépe udržované statky a

⁷³⁸ Tamtéž.

⁷³⁹ Meyerův konverzační lexikon uvádí, že „je statisticky dokázáno, že žebráctví je nejvíce rozšířeno v katolických zemích.“ Srov. heslo „Betteln“, MEYER, H. J., *Das grosse Conversations-Lexicon für die gebildeten Stände*, 46 dílů, Hildburghausen 1839-1852, zde 4 díl, 1845, s. 756.

⁷⁴⁰ KLINGEMANN, E. A. F., c. d., s. 62.

⁷⁴¹ MÜLLER, W. CH., *Briefe an deutsche Freunde von einer Reise durch Italien über Sachsen, Böhmen und Oesterreich 1820 und 1821*, 2 díly, Altona 1824, zde 1. díl, s. 55.

místní obyvatelé byli pohlednějšího vzhledu a přátelštějšího vystupování a vypadali „jedním slovem, lidštěji“.⁷⁴² Důvodem této kvalitativní změny nebyl etnický, ale jazykový rozdíl. Při obecně tíživých podmínkách, v nichž žili poddaní absolutistické habsburské monarchie, působila v neprospěch slovanských obyvatel také jejich neznalost němčiny. Ta je zbavovala možnosti těžit z německé osvěty a vzdělání. Tuto situaci však mohlo napravit důsledné zavedení výuky německého jazyka ve slovanských oblastech.⁷⁴³ Podobně jako Friedrich von Cölln i Müller upozornil na nevýhody plynoucí obyvatelstvu z neznalosti němčiny, a tím také na retardační funkci, již měl český jazyk.

Během prvních desetiletí 19. století nevymizelo ze způsobu, jakým němečtí cestovatelé hodnotili charakter obyvatelstva v Čechách, zohlednění vnějších činitelů jako katolicismus a pozůstatky nevolnického systému, typické již pro období konce 18. století. Tyto vlivy působily na příslušníky obou etnických skupin a odlišovaly je v očích některých cestovatelů od obyvatel sousedních zemí. Na významu však současně nabývala jazyková a etnická diferenciacce. Zohledňovány byly jak etnicky determinované charakterové rozdíly mezi českým německým a slovanským obyvatelstvem, tak retardační funkce českého jazyka, která však mohla být v případě osvojení si jazyka německého překonána. Rozlišování mezi dvěma etnickými a jazykovými skupinami v Čechách ovlivnilo také vnímání geografického prostoru a pozorované kvalitativní rozdíly mezi vnitrozemskými a pohraničními oblastmi byly odůvodněny právě na základě odlišného etnického původu (či jazykových dispozic) místního obyvatelstva.

Do rozdílu ve vnímání regionů v českém pohraničí a vnitrozemí se však od přelomu 18. a 19. století začaly projevovat také nové krajinné preference související s proměnou estetických hodnot. Johann Friedrich Reichardt byl při svém pobytu v Čechách zklamán, že mu nedostatek času nedovolil navštívit Krkonoše, částečně jej však odškodnila cesta přes Krušné hory a pohled na krajinu mezi hraničním přechodem Petrovice a Ústím nad Labem. Kombinace hor, skal, jehličnatých a ovocných stromů, labského toku a vinogradů jí totiž propůjčovala nadmíru malebný charakter:

„Die ganze Gebirgsfahrt von Peterswalde nach Aussig hinaus ist ein schöner Wald mit Obstbäumen, mit anmutigen Weinbergen eingefasst. Das ganze herrliche Felstal, welches

⁷⁴² Tamtéž, s. 59.

⁷⁴³ Tamtéž, 51.

die schöne Elbe durchströmt, neben der man immer fortfährt, und dabei viele Elbholzkähne unter sich hinfahren sieht, ist überaus schön und fruchtbar. Die Höhen sind, oft selbst zwischen den schroffsten Felsen, mit Tannen, Fichten und Eichen bewachsen, und unten alles voll der herrlichsten Walnuß-, Kirsch-, Apfel- und Birnbäume, zwischen malerisch an den Wänden der Berge hangenden Weinberge.“⁷⁴⁴

K podobnému závěru docházeli během první poloviny 19. století i další cestovatelé, kterým estetické uspokojení působila spíše hornatá či kopcovitá krajina Krušných hor a labského údolí, než „monotónní nížina za Slaným, kde všechny romantické scenérie končily.“⁷⁴⁵ Na rozdíl od netečnosti či obav, jež v cestovatelích druhé poloviny 18. století krajina českého pohraničí vzbuzovala, tak byly v pozdější době stále častěji vyzdvihovány její „divoce romantické“ a esteticky uspokojující scenérie.⁷⁴⁶

Pod vlivem zvýšeného vlasteneckého zájmu o německou historii, který byl jedním z důsledků napoleonských válek,⁷⁴⁷ zesilovalo u německých cestovatelů do Čech zaujetí pro místní dějiny. Ty pro ně souhlasně začínaly příchodem germánského kmene Markomanů, jejichž vůdce Marobud byl považován také za zakladatele Prahy.⁷⁴⁸ Ze středověkých dějin vzbuzovaly nejvíce pozornosti události, které byly spojeny s osudy Svaté říše římské. Připomínán byl spor krále Přemysla Otakara II. s Rudolfem Habsburským; od uvedení hry Franze Grillparzera především v jeho interpretaci Otakarova zhojbného vzestupu a nevyhnutelného pádu.⁷⁴⁹ Po Otakarově tragickém osudu vzbudila pozornost vláda Karla IV. a odlišné ocenění tohoto panovníka v německé a české (a také slezské, moravské, lužické a hornofalcké) historiografii.⁷⁵⁰ Osobnost Jana Husa měla pro německé návštěvníky menší půvab než osobnost jeho stoupence, bojovníka Žižky, jehož skutky zvýšily atraktivitu města Tábor a jehož armádě nyní cestovatelé vděčili za množství romantických zřícenin.⁷⁵¹ Nejdůležitější postavou spojenou s českými dějinami byl konečně beze sporu Albrecht z Valdštejna. Při pobytu v severních nebo západních Čechách si němečtí cestovatelé nenechali ujít

⁷⁴⁴ REICHARDT, J. F., c. d., 1. díl, s. 80.

⁷⁴⁵ RÖSLER, G. [BECKER, W. G.], *Meine grosse Reise von Leipzig nach Oesterreich*, Leipzig 1835, s. 38.

⁷⁴⁶ KLINGEMANN, E. A. F., c. d., s. 64.

⁷⁴⁷ KOSELLECK, R. – BRUNNER, O. – CONZE, W., c. d., zde 7. díl, pojem „Volk, Nation“, s. 342-347.

⁷⁴⁸ KRUG von NIDDA, F. A., c. d., s. 116.

⁷⁴⁹ LAUBE, H., *Reisenovellen*, 6 dílů, Leipzig – Mannheim 1834-1837, zde 4. díl, 1836, s. 85-87.

⁷⁵⁰ WEBER, K. J., c. d., zde 2. díl, 1827, s. 590.

⁷⁵¹ RÖSLER, G., c. d., s. 29. Srov. také VLNAS, V., *Čechy, Praha a říšskoněmemecký patriotismus napoleonské doby. Marginalia k tématu*, in: s. 155-164, zde HOJDA, Z. – PRAHL, R., *Mezi časy... Kultura a umění v českých zemích kolem roku 1800*, Praha 2000, s. 155-164, zde s. 160.

návštěvu Frýdlantu nebo Chebu; i v Praze je lákal Valdštejnský palác. Podobně jako u krále železného a zlatého jítřil fantazii cestovatelů morbidní zájem o Valdštejnův vzestup a pád:

„Wallenstein war der letzte Versuch dieses Landes: in den fanatischsten Religionskrieg trat er mit dem kühnsten theologischen Indifferentismus, und erlag, weil er keine Begeisterung mitbrachte und sich nicht mit zweiten Positionen begnügen wollte. Die ersten Stellen der Herrschaft sind immer nur dem Herzen feil, wenn es auch ein wildes und irrendes ist, der Kopf allein wird nur Minister.“⁷⁵²

Důležitou funkci historických míst paměti hrála také bojiště sedmileté války a návštěva Lovosic, Kolína a Štěrbohol byla příležitostí k rozjímání nad prusko-rakouskou rivalitou. Saského básníka Fridricha Gottlieba Hillera zaujalo na cestě mezi Prahou a Vídní pouze město Kolín, kde s určitým zadostiučiněním vzpomínal na porážku krále Friedricha II.⁷⁵³ Také pruský patriot Friedrich von Cölln se však při projížděce kolem pevností Josefov a Terezín neubráníl jisté dávce sentimentu, když si uvědomil, že zatímco byli dva mocní vládci (Friedrich II. a Josef II.) zaměstnáni stavbou opevnění bránících jejich země proti sobě, pravé nebezpečí přišlo nakonec z Francie.⁷⁵⁴

Od počátku 19. století se jako symbolická místa spjatá s nejnovějšími historickými událostmi etablovala bojiště napoleonských válek. V Čechách to bylo především dějiště bitvy u Chlumce v roce 1813. Jeho vhodná lokace v blízkosti silnice vedoucí z Drážďan do Prahy zajistila, že jej během první poloviny 19. století navštívil při cestě ze Saska téměř každý cestující. Vítězství spojené pruské, rakouské a ruské armády dalo také nový význam horám na česko-saské hranici, jež byly nyní považovány za přírodní a „přirozenou“ pevnost, která zastavila Napoleonův postup.⁷⁵⁵

Popis bitevního pole a postupně odhalovaných pomníků – pruského u Varvažova (Arbesau) z roku 1817, rakouského věnovaného generálu Collerdo-Mansfeldovi z roku 1825 tamtéž a ruského u Přestanova (Priesten) z roku 1837 – byl v německé cestopisné literatuře v první polovině 19. století natolik obehnaným motivem, že se stal i objektem satiry. Chlumec navštívil také Hans-Jörgl, fiktivní postava vytvořená v roce 1832 pro

⁷⁵² LAUBE, H., c. d., s. 87.

⁷⁵³ HILLER, G., *Meine Reise durch einen Theil von Sachsen, Böhmen, Oesterreich und Ungarn*, Köthen 1808, s. 175.

⁷⁵⁴ CÖLLN von, F., c. d., s. 47.

⁷⁵⁵ LAUBE, H., c. d., s. 99. HAGEN von der, F. H., c. d., zde 1. díl, 1818, s. 23.

rakouský humoristický časopis *Komische Briefe des Hans-Jörgels*.⁷⁵⁶ Hlavní hrdina měl reprezentovat esenci lidového rakouského patriota, který se svým charakterem a dialektem zřetelně odlišoval od německých sousedů. Ve čtyřicátých letech 19. století si tuto postavu vypůjčil tehdejší redaktor časopisu Johann Baptist Weis pro cestopis *Hans-Jörgels Badereise*, stylizovaný do formy Jörglových dopisů švagrovi. Popis dějiště známé bitvy z roku 1813 se v něm však nevyskytoval. K Jörglovu velkému zklamání totiž bylo při jeho návštěvě bitevního pole tak špatné počasí, že z tohoto místa nic neviděl:

„Zum Unglück ist, wie wir fortg'fahren seyn, ein solcher Nebl eintreten, daß von der ganzen Gegend nix z'sehn war. Der Schwager kann sich denken, wie leid mir war, wie ich bei Arbessau vorbeig'fahren bin, und von den drei Denkmählern für die gebliebenen Preußen und Russen, und für'n Fürsten Collredo im Nebl nur wie ein Schatten g'sehn hab. Es ist ein Invalid da, der die Stellungen und die ganze Schlacht sehr gut erklärt, aber was wär mir mit einer Erklärung im Nebl g'holfen g'wesen? I hab mich tröst, ich wird's anschauen, wann ich z'ruckfahr, und leider hat's da g'regnt, wie wann ein eigener Unglückstern auf'n Cumerfeld für mich aufgegangen wär.“⁷⁵⁷

Velká část z německých cestovatelů nečerpala historické poznatky pouze ze studií německých autorů, ale měla dobré povědomí o práci českých učenců. V cestopisech tak byla připomínána díla Gelasia Dobnera, Františka Martina Pelcla, Ignáce Cornovy a „jakéhosi Dobrovského, jenž s velkým západem a pílí zkoumá české literární památky.“⁷⁵⁸ Z akademického pohledu byly tyto práce na počátku 19. století vítány a jejich autoři byli uznáváni pro vědecký přínos. Někteří cestující, kteří sami patřili k uznávaným vzdělancům, pak nebyli omezeni pouze na pasivní znalost těchto textů, ale udržovali vedle známosti s německými vědci i kontakt s reprezentanty české intelektuální elity.

Profesor starší německé literatury na univerzitách v Berlíně a ve Vratislavi Friedrich Heinrich von der Hagen byl nadšen, když se při svém pobytu v Karlových Varech v roce 1816 seznámil s Josefem Dobrovským, kterého považoval za nejučenějšího

⁷⁵⁶ SCHREIBER, M., *Johann Baptist Weis und sein 'Hans-Jörgel' (Zur Geschichte einer Wiener Zeitschrift in den Jahren 1837-1850 mit besonderer Berücksichtigung des Revolutionsjahres 1848)*, diplomová práce, Universtiat Wien, 2008, http://othes.univie.ac.at/2698/1/2008-11-21_7000147.pdf (poslední náhled 12. 2. 2012).

⁷⁵⁷ WEIS, J. B., c. d., zde 2. díl, s. 27-28.

⁷⁵⁸ FISCHER, J. W., c. d., s. 119.

Čecha (*Böhme*). Hagenova úcta vzrostla ještě více poté, co jej Dobrovský upozornil na neznámý staroněmecký rukopis, jež našel v knihovně lobkovického zámku v Roudnici. Při vzájemném rozhovoru si pak Hagen uvědomil, nakolik se spolu během staletého historického soužití oba národy v Čechách prolnuly. Potvrdil se mu tak dojem, který získal při předchozím pobytu v Praze, kde se setkal s jenským a berlínským historikem Karlem Ludwigem Woltmannem a jeho ženou Karolínou. Hagen ocenil Woltmannovy dějiny Čech (ty podobně jako později Palackého dějiny vycházely z dynamiky, již do českých dějin vnášelo soužití českého a německého národa⁷⁵⁹) a byl uchvácen českými pověstmi sbíranými Woltmannovou manželkou. Ty totiž nebyly pouze bohatým zdrojem lidové osobitosti, ale jejich podobnost s německými ságami (Horymírův Šemík byl považován za koně Schimminga patřícího bájnému rytíři Wittichovi) pro něj byla dokladem intenzivní kulturní výměny mezi německým a slovanským světem.⁷⁶⁰

Hagenovy akademické úvahy však byly ukotveny spíše v minulosti. Soudobé poměry reflektoval při cestě do Karových Varů, kde si při pozorování německého obyvatelstva v západočeském pohraničí uvědomil, že tato část Čech (stejně jako u hranic se Slezskem) patřila stále k Německu. Navzdory tomu, že celé Čechy byly historicky osídleny německými kmeny a že se v nedávné minulosti osvědčily jako německá pevnost (zde narážel na bitvu u Chlumce), si byl Hagen vědom odlišnosti českého vnitrozemí:

„Die Gegend war der bisherigen [stockböhmischen] ganz ähnlich, auf und ab, gute Böhmische Dörfer, kleine Städte; aber keine Böhmische, sondern Deutsche Bewohner, eben wie von der Schlesischen Grenze her. Sonst gehörte diese Gegend auch noch zu Deutschland, wie früher einst das ganze, mit seinen Bergen ringsum sich wie eine große Burg verschließende Böhmer-Land von einem Deutschen Volke bewohnt war und noch davon den Namen hat, und sich auch in den letzten Tagen als eine feste Burg für Deutschland bewährt hat.“

Živý zájem o staré české dějiny a literaturu a jejich historické vazby s německým prostředím byl u Hageny kombinován s jistou dávkou skepse nad příslušností slovanského vnitrozemí k současnému Německu. Jeho pochybnosti vyplývaly z povědomí o stávajícím teritoriálním rozšíření českého jazyka. Pro budoucnost však

⁷⁵⁹ KUTNAR, F. – MAREK, J., *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*, Praha 1997, s. 181.

⁷⁶⁰ HAGEN von der, F. H., c. d., s. 18 a 21.

v tomto ohledu Hagen neviděl příliš velký problém. Jakkoli totiž obdivoval práci Josefa Dobrovského, byl přesvědčen, že se existenci českého jazyka nepodaří udržet, neboť se „již nyní ukazovalo, jak mocně se v Čechách rozmáhá německé vzdělání.“⁷⁶¹ Český jazyk tak pro něj sice reprezentoval atraktivní akademické téma, v praxi mu však nedával příliš velké naděje na záchranu. Shodné přesvědčení o nemožném vzkříšení českého jazyka sdíleli během dvacátých let 19. století také další němečtí cestovatelé. Těm se tak mohlo zdát, že se význam jazykového rozdělení Čech bude do budoucna snižovat. Souběžně se však objevoval také alternativní pohled, který byl ovlivněn konfrontací se snahami českého obyvatelstva o vymezení se vůči svým německým zemským protějškům. Tato zkušenost pak zároveň produkovala kritičtější postoj k práci českých jazykovědců.

2. 3. Habsburská monarchie a Čechy mezi konzervatismem a liberalismem

V roce 1801 vstoupila v rakouské monarchii v platnost nová právní norma, která upravovala podmínky pro vstup cizinců do říše a pro jejich pohyb na rakouském území. Cestovní pasy, které bylo nutné předložit rakouským orgánům, mohly od této chvíle vydávat pouze dvorská kancelář a státní úřady či rakouští velvyslanci, ministrové a konzulové v zahraničí s oprávněním zastupovat rakouský stát. Přestala tak platit do té doby rozšířená praxe, kdy byly uznávány také cestovní doklady vydávané jinými úřady, např. městskými radami.⁷⁶² Cílem bylo zabránit vstupu cizinců, kteří do monarchie mířili s „nejasnými, neopodstatněnými či špatnými úmysly.“⁷⁶³ Současně s tím se zpřísnila také celní opatření a kromě ustálených produktů (tabák, zahraniční víno, porcelán a hrací karty), byla pozornost upřena na „nebezpečné“ knihy a noviny.⁷⁶⁴

Pro německé cestující do Čech toto opatření znamenalo, že si museli opatřit pas u některého ze zahraničních rakouských úřadů již před cestou na rakouské území. Přípravy na cestu se tak staly poměrně komplikovanou záležitostí. Asesor kriminálního soudu v Eisenachu Wilhelm Fridrich Bischoff je popsal ve svém cestopisu z roku 1825

⁷⁶¹ Tamtéž.

⁷⁶² HLAVÁČKA, M. [spoluautor NĚMEC, J.], *Ta pravá mobilita: cestování*, in: HOJDA, Z. – PRAHL, R. (ed.), c. d., s. 329-339, zde s. 332-333.

⁷⁶³ BURGER, H., *Passwesen und Staatsbürgerschaft*, in: HEINDL, W. – SAURER, E. (ed.), c. d., s. 1-172, zde s. 26.

⁷⁶⁴ HLAVÁČKA, M., *Ta pravá mobilita...*, c. d., s. 333.

důkladným způsobem. Část pobytu v Drážďanech strávil návštěvou kanceláře rakouského velvyslance, kde si musel nechat ověřit platnost svého pasu a povolit cestu do Čech. Bez této procedury by totiž byl, jak sám připomněl, na hranicích vrácen zpět. Následovala snaha opatřit si rakouské bankovky a měděné mince, což nebyl naštěstí u drážďanských bankéřů příliš velký problém. Obtížnější bylo se v rakouské měně vyznat a pochopit její správnou hodnotu. Bischoff si byl vědom, že taková neznalost mohla být v Čechách rychle využita v neprospěch cestujících. Posledním krokem cestovních příprav bylo odvážení povoleného množství tabáku a zabalení věcí, které si koupil v Drážďanech a v Čechách nepotřeboval do zvláštního zavazadla, jež mělo být na hranicích opatřeno pečeti a otevřeno až po odjezdu z Rakouska. Takto připraven vydal se Bischoff vstříc rakouskému celnímu úřadu v Petrovících. I přes pečlivé splnění všech náležitostí mu ale při náhlém zjevení „žlutočerného hraničního břevna“ nebylo lehké a jen s obavami se podrobil celní kontrole. Nakonec ale musel konstatovat, že se mu nepotvrdily často zmiňované stížnosti na chování rakouských celníků. Bischoff se totiž setkal pouze se slušností a ochotou a začal se proto domnívat, že jsou případné problémy pravděpodobně způsobeny nepatřičným chováním cestujících.⁷⁶⁵

Méně pozitivní zkušenost měl Friedrich Krug von Nidda. Ten při svém putování po saské části Lužických hor v roce 1815 zatoužil po výletu ze Žitavy přes Oybyn do Čech. Romantické úvahy a hloubání nad podobností Ještědu s Mont Blancem musel přerušit ve chvíli, kdy se před ním objevila celnice v Petrovících v Podještědí. Na rozdíl od Bischoffa však Krug von Nidda neměl patřičně potvrzený cestovní pas. Rakouský celník jej tak nepřivítal „příliš přátelsky“ a odepřel mu vstup do Čech. Celou situaci zachránila pouze Krugova poměrná proslulost, díky níž se mu podařilo doložit jeho čestné úmysly. I tak mu však bylo nakázáno, aby se bez prodlení dostavil na krajský úřad v Mladé Boleslavi a nechal si tam svůj pas ověřit rakouskými orgány.⁷⁶⁶

Anonymní pruský autor cestopisu z roku 1829 sice rakouskou hranici v Jizerských horách přešel bez větších nepříjemností, problémem však bylo, že mu zde celní úředník vstup do rakouské monarchie v pasu nepotvrdil. Když jej potom úřadům odevzdával při pobytu v Praze, byl v podezření, že se celní prohlídce úmyslně vyhnul. Kvůli těmto komplikacím se již dopředu obával dalšího přechodu rakouské hranice při zpáteční cestě

⁷⁶⁵ BISCHOFF, W. F., *Reise durch die Königreiche Sachsen und Böhmen in den Jahren 1822 und 1823*, Leipzig 1825, s. 110-111 a 120-121.

⁷⁶⁶ KRUG von NIDDA, F. A., c. d., 1. díl, s. 103-104.

do Pruska. Ta sice nebyla nijak ztížena, přesto jej zachvátila radost, když spatřil pruského orla a ocitl se na domácí půdě.⁷⁶⁷

Výsledkem nových rakouských pasových nařízení tak bylo, že se první styk se státním aparátem neodehrával na hranicích – jako v předchozí době – ale již vně rakouského území, při povinnosti kontaktovat rakouské zastupitelské orgány. Tím mohlo být již dopředu rozhodnuto o budoucím vpuštění na rakouské území. O obtížích, které byly působeny politicky nespolehlivým jedincům, se ve svém cestopise z roku 1837 zmínil bavorský spisovatel Friedrich Mayer. Kromě příležitostného autorství článků v liberálních novinách *Bayerisches Volksblatt* a *Westboten* byl Mayerovým problémem také záznam v pase o návštěvě Hambachu v květnu roku 1832. I přesto, že jeho články prošly cenzurou a že se v Hambachu nacházel na počátku a nikoli na konci května v době konání Hambašské slavnosti, byla Mayerova žádost o povolení vstupu do rakouské monarchie vyřízena pouze po dlouhých průtazích a sám Mayer byl při pobytu v Rakousku hlídán tajnou policií.⁷⁶⁸ Je však více než pravděpodobné, že kdyby rakouská vláda věděla o jeho účasti na hambašské slavnosti a jeho články byly cenzurou zakázány, nebyl by mu vstup do Rakouska povolen vůbec.

Kontrola cizinců zohledňující jejich politické přesvědčení se odrazila také do politického profilu cestopisů, jež o rakouské monarchii v předbřeznové době vycházely. I přes známé kritické dílo Charlese Sealsfielda alias moravského rodáka Karla Postla *Rakousko jaké je* a práce několika dalších přívrženců liberalismu, byli mezi autory cestopisné literatury vztahující se k území rakouské monarchie silně zastoupeni zastánci konzervatismu.⁷⁶⁹ Nejmarkantněji byl tento trend vyjádřen v cestopisu Friedricha Karla von Strombeck, brunšvického právníka a poradce abatyše kláštera Gandersheim Augusty Dorothee von Braunschweig-Wolfenbüttel, z roku 1839. Strombeck, jenž se jako právník považoval za „největšího ctitele zákonů“, neshledával v rakouském právním systému nic, co by odporovalo osobní svobodě rakouských občanů.⁷⁷⁰ Rakouská vláda nepodporovala pouze materiální, ale také duchovní a kulturní rozvoj, což dokládaly rozsáhlé investice do vzdělávacích ústavů. Strombeck se dotkl i tak často kritizovaných politických opatření a uznal, že rakouští občané sice „nemohli dělat

⁷⁶⁷ ANONYM, *Bemerkungen auf einer Reise...*, s. 301.

⁷⁶⁸ MAYER, F., *Wanderleben in Bayern, Ober- und Unterösterreich, Ungarn, Mähren und Böhmen*, 2 díly, Nürnberg 1838, zde 1. díl, s. 14-15.

⁷⁶⁹ Postlova kniha o rakouské monarchii byla poprvé anonymě publikována v Londýně v roce 1828; ANONYM [POSTL, K./SEALSFIELD, CH.], *Austria as it is, or sketches of continental courts, by an eye-witness*, London 1828.

⁷⁷⁰ STROMBECK von, K. F., c. d., 7. díl, 1839, s. VIII-X.

revoluci“, to však nemohli ani občané států, jež z revoluce vzešly, jako Francie a Belgie. Dle Strombecka však nebylo pravdou, že by rakouským učencům bylo zakazováno číst knihy, jež se nacházely na cenzurních seznamech. Pokud jedinec potřeboval určité tituly pro své historické, politické či teologické studium, mohl se obrátit na příslušné úřady, které mu koupí díla povolily. Cenzurní opatření sloužila naopak dobrému účelu, neboť zabraňovala rozšíření „nepatřičných myšlenek mezi nevzdělanými vrstvami obyvatel“, kteří je mohli snadno zneužít.⁷⁷¹

Není překvapivé, že se na Strombecka po uveřejnění jeho cestopisu snesla kritika z německých liberálních kruhů. Recenzent lipského literárního časopisu *Blätter für literarische Unterhaltung* Strombeckovi vytýkal, že i přes avizovanou snahu o zachování objektivitu nezapřel „politické barvy, k nimž se hlásil“, a prokázal se jako „rezolutní zastánce konzervativismu a obhájce starého stavovského zřízení na úkor volené politické reprezentace.“⁷⁷² Strombeckovi blízké názory však zastávali také další autoři. Dramatik a překladatel Wilhelm von Hohenthal-Städteln píšící pod pseudonymem Friedrich Heinse se v úvodu svého cestopisu vyznával z mladické nerozvážnosti, která jej v roce 1817 přiměla k účasti na slavnosti ve Wartburgu. Tam protestoval proti rakouské politice, již nechápal jako úsilí o udržení politické stability, ale jako snahu o zachování zastaralých feudálních principů. V roce 1834, kdy rakouskou monarchii navštívil, však již měl na rakouské poměry jiný náhled. Pobyt na rakouském území a studium místních zákonů jej však přesvědčily, že v mnohém převyšují jak „zdlouhavé a filozofický základ postrádající zákony pruské“ tak „sofistikovaně šroubované zákony francouzské.“ Heinse byl nyní přesvědčen, že se Rakousko nacházelo na „moudré cestě postupných reforem“, a to především ve státní správě, a že muselo brzy vydobýt také respekt okolí.⁷⁷³

Část cestovatelů se však hlásila také k liberálnějším zásadám. Takoví autoři kritizovali především ideologickou podstatu cenzurních opatření, jež determinovala rakouskou intelektuální omezenost. Na ní měl dle Fridricha Mayera vinu také celkový systém rakouského vzdělání, který charakterizoval pomocí paralely anglického parku a francouzské zahrady. Zatímco rostlinám v anglických parcích byla ponechána volnost,

⁷⁷¹ Tamtéž, s. 184-185.

⁷⁷² *Blätter für literarische Unterhaltung*, 1839/2, č. 345, s. 1399.

⁷⁷³ HEINSE, F., [HOHENTHAL-STÄDTELN von, W.], *Reise- und Lebens-Skizzen nebst dramaturgischen Blättern*, 2 díly, Leipzig 1837, zde 1. díl, s. 131-132.

panoval ve francouzských zahradách řád a každý strom a květina, které nezapadaly do celkové koncepce, byly zastříhány:

„Betrachtet man die österreichischen Schulen, so fallen einem augenblicklich die französischen Gärten ein, die schnurgeraden Gänge, die knappe zugeschnittene Vegetation, die jedem freien Trieb, jedem Anstreben, sich nach allen Seiten auszubilden, hemmend entgegentritt. In den österreichischen Unterrichtsanstalten stehen Lehrer und Schüler unter der strengsten Subordination, an einen freien Vortrag ist nicht zu denken, also auch nicht wohl an einen freimüthigen, der Lehrer liest seine censirten Hefte ab und der Schüler papagayt sie nach, auf diese Art kommen beide nicht in Verlegenheit. Dabei sind alle Einrichtungen schon so getroffen, daß die Studenten niemals aus dem Philisterthum und dem Phlegma hinaustreten.“⁷⁷⁴

Symbolickým místem, kde byly poraženy liberální principy, se od dvacátých let staly především Karlovy Vary. Ty se od konání zdejšího kongresu staly ještě slavnějšími a byly místem, kde se diplomaté snažili zabránit „omlazení starých německých patriotů“ a kde se „zrodila utiskovaná svoboda tisku“.⁷⁷⁵

Mezi zastánci hospodářského liberalismu a volného trhu sílila během třicátých let 19. století kritika celních nařízení. Ta nevyplývala ani tak z praktických komplikací, s nimiž se cestující museli vyrovnat na hranicích, jako z širších ekonomických úvah nad obecným dopadem ochranné celní politiky. Bavorský velkostatkář a cestovatel Karl von Hailbronner obdivoval při návštěvě v Čechách zdejší sklářský průmysl, v němž vynikala výroba zrcadel. Když si ale uvědomil, jak vysoké clo uvalovaly na rakouské sklářské produkty státy Německého celního spolku a kolik by jej při zaplacení cla na bavorské hranici zrcadlo stálo, rozhodl se od jeho koupě ustoupit. V tomto případě se tak jasně ukazovalo, nakolik „hospodářské oddělení Rakouska od spolkových zemí“ poškozovalo rakouské hospodářství a samotné výrobce. Kdyby majitel sklárny přesunul výrobu zrcadel do Bavorska, jehož geograficky blízký trh pro něj byl v současnosti kvůli vysokému celnímu tarifu nedosažitelný, mohl by pro své produkty podstatně rozšířit odbytiště.⁷⁷⁶

Podobnými úvahami se při překročení hranice celního spolku mezi Čechami a Saskem zabýval lipský lékař a topograf Wilhelm Gottfried Becker píšící pod pseudonymem

⁷⁷⁴ MAYER, F., c. d., 1. díl, s. 349.

⁷⁷⁵ WEBER, K. J., c. d., 2. díl, 1827, s. 681.

⁷⁷⁶ HAILBRONNER von, K., c. d., 2. díl, s. 263.

Gustav Rösler. Když při cestě z Čech do rodného Saska ve třicátých letech 19. století absolvoval na rakousko-spolkové hranici celní kontrolu, byl pobaven, že mu saský celní úředník kontroloval i malou cestovní tašku, aby zjistil, zda v ní Becker neukrýval z Čech dovezené sklo, které podléhalo vysokému dovoznímu clu. Tato příhoda mu připomněla zkušenost z příchodu do Rakouska, kde byl na hranici hledanou komoditou tabák. Ne neoprávněně tak Becker zatoužil po zrušení všech celních a politických hranic:

„Dort ist der Tabak streng verboten und hier ein Glas zwar nicht verboten, aber doch sehr besteuert! Was sich doch die Menschen das Leben erschweren! Und alles aus dem Grunde, das Wohl der Menschheit zu fördern! Wann wird die Zeit kommen, wo die Schlagbäume fallen und ein Volk frei mit dem andern verkehren kann!“⁷⁷⁷

Vratislavský básník a literární historik Karl August Kahlert byl ještě důslednějším zastáncem přistoupení Rakouska k Německému celnímu spolku. Ve svém popisu cesty po Německu, již podnikl v létě roku 1843, Kahlert na základě souhrnu statistických dat porovnávajících výsledky pruské a rakouské ekonomiky dokazoval výhody, jež by Rakousku ze vstupu do spolku plynuly. Zároveň pak poukázal na vedlejší, o to více však alarmující dopad, který měla existence spolku na rakouskou mentalitu. Absence rakouské monarchie v hospodářském svazu německých zemí totiž nepříznivě ovlivňovala teritoriální identitu jejích obyvatel, a ti se za stávající situace mohli cítit jako vyloučení z celého Německa:

„Diese [statistische] Erwägungen mögen wohl auch das österreichische Kabinet geneigt machen, im eigenen Interesse dem künftigen Anschlusse an den deutschen Zollverein allmählich vorzubereiten. Sonderbar, aber bezeichnend genug ist es, dass man in Wien z. B. sagen hört: Ich werde nach Deutschland reisen, gleichsam als ob Wien nicht in Deutschland läge.“⁷⁷⁸

Zájem o hospodářský stav rakouské monarchie vedl některé z německých cestujících také k zamyšlení nad úlohou, kterou měly Čechy v rakouské ekonomice. Na počátku 19. století byla většina z těchto cestujících alarmována podmínkami, v nichž žilo české venkovské obyvatelstvo, a to především ve vnitrozemských oblastech. Již v této době se

⁷⁷⁷ RÖSLER, G., c. d., s. 137.

⁷⁷⁸ KAHLERT, K. A., *Reiseschilderungen aus Deutschland und der Schweiz; entworfen auf einer Reise im Sommer 1843 durch Böhmen, Baiern, die Schweiz, das Elsaß, die Rheingegenden, Thüringen und Sachsen*, Breslau 1845, s. 43-44.

však objevovalo přesvědčení o „důležitosti Čech pro celý rakouský stát“, zejména s ohledem na obchod, řemeslo a rozvíjející se manufakturní výrobu.⁷⁷⁹ I přesto, že stav českého průmyslu nevycházel ze srovnání se situací v sousedním Prusku nejlépe,⁷⁸⁰ většina cestovatelů nezapomínala připomenout píli, jakou obyvatelé pohraničí vynakládali na jeho pozvolnou industrializaci.⁷⁸¹ Spisovatel a liberální poslanec württemberského zemského sněmu Karl Julius Weber vyzdvihl vládu Josefa II., který podnikl první kroky k podpoře industrializace a díky němuž si tak velmi dobré výsledky vydobyl především lněný průmysl. Karl von Hailbronner pak připomněl české sklářství a již zmíněnou výrobu zrcadel.⁷⁸² Stále častěji oceňovaná průmyslová výroba však nezajistila blahobyt všem obyvatelům Čech. Venkovské oblasti, a to především okolí hlavních silnic, byly dle cestovatelů stále „zaplaveny žebráky“, jejichž počet se v Čechách zdál být nejvyšší ze všech rakouských zemí.⁷⁸³

Poměrný blahobyt, plynoucí z počínajícího průmyslu, se již odrážel v českém hlavním městě. Od sklonku 18. století lákala Praha stále větší počet návštěvníků a tento trend pokračoval během první poloviny 19. století. Propagátorem pražského turismu byl především Karl Julius Weber. Poté, co ostatní cestující pokáral, že se jejich návštěva často omezila pouze na pobyt v lázních, se budoucí čtenáře snažil nadchnout pro specifickou historickou atmosféru, přírodní a architektonické krásy, blahobyt a společenský život hlavního města:

„Um Prag und Böhmen schwebet ein mythologischer Nimbus, die seenhafte Libussa, Przemysl, Crok und seine drei geheimnißvollen Töchter, die häßliche Drahomira, Ziska und seine Hussiten und der heilige Nepomuk! Prag ist einzig, und Reisende umgehen es mit Unrecht. Prag fesselt wie Wien, ja bei Bekantschaften mehr als Wien, und wie keine andere deutsche Stadt nach Wien. Prag hat etwas Orginelles, es ist eine unregelmäßige Schönheit, die bekanntlich mehr anzieht, als regelmäßige. Und welcher Wohlstand und Reichthum! welche Lebenslust und Gemüthlichkeit! Welche Jovialität! Alles lacht, Alles vereint sich, Natur, Kunst, Alterthum und moderner Geschmack.“⁷⁸⁴

Okouzlení z hmatatelného sejetí s dějinami, jež cestující v Praze pociťovali, se objevuje také v dalších cestopisech. Anonymní autorka zápisků o Praze, jež v letech

⁷⁷⁹ EGGERS von, CH., c. d., 2. díl, s. 431.

⁷⁸⁰ CÖLLN von, F., c. d., s. 48.

⁷⁸¹ FISCHER, J. W., c. d., s. 116.

⁷⁸² WEBER, K. J., c. d., zde 2. díl, 1827, s. 186; HAILBRONNER von, K., c. d., 2. díl, s. 263.

⁷⁸³ RÖSLER, G., c. d., s. 55; MAYER, F., c. d., 1. díl, s. 270.

⁷⁸⁴ WEBER, K. J., c. d., 2. díl, 1827, s. 606.

1823 a 1824 vycházely na pokračování ve výmarském časopisu *Journal für Literatur, Kunst, Luxus und Mode*, pochybovala o tom, že by se jinde v Německu, či dokonce v Evropě našlo město, kde by „každý kámen vzbuzoval historickou vzpomínku a promlouval k lidské duši tak vábivým způsobem“, jako tomu bylo v Praze.⁷⁸⁵ Christian Müller pak pojmenoval již konkrétní události, s nimiž byla spojena pražská historie. Při svém podvečerním příjezdu po silnici z Lovosic pozoroval zapadajícím sluncem ozářené vrcholky Bílé hory, Vítkova a hory Tábor.⁷⁸⁶ V jednom pohledu tak připomněl několik významných událostí, které Prahu spojovaly s osudy říše – bitvu husitských a křížáckých vojsk na Vítkově, bělohorskou porážku českého stavovského vojska a počínající třicetiletou válku a prusko-rakouskou bitvu u Štěrbohol, jejíž část se odehrála v blízkosti hory Tábor u řeky Rokytky.⁷⁸⁷

Praha však měla co nabídnout také těm, kteří se zajímali o společenské vyžití, a to především o tanec. Jak informoval lipský gymnasiální profesor a geograf Christian Gottfried Stein, bylo pouze ve městě měšťanům k dispozici šestnáct tanečních sálů a dalších patnáct se nacházelo v nejbližším okolí. Nižší společenské třídy k tanci využívaly každý šenk a pivnici a „v neděli stejně jako o svátcích zde vířili v rytmu zbožňovaného valčíku“.⁷⁸⁸ Mezi oblíbenými pražskými výletními místy vynikal Slovanský (Barvířský) ostrov, který ve třicátých letech 19. století „s velkou dávkou vkusu“ upravil jeho majitel Václav Antonín Novotný. Nejvíce zaujal cestující nový společenský sál, jenž vznikl přestavbou původního hostince, a jenž vynikal „mezi všemi veřejnými místnostmi v Německu“.⁷⁸⁹

Z pražské divadelní nabídky cestující nejvíce lákala pražská operní scéna, která se na konci 18. století zviditelnila díky přízni, již jí věnoval Wolfgang Amadeus Mozart. Hodnocení, k nimž jednotliví cestující dospěli, se však s ohledem na subjektivitu uměleckého vkusu značně rozcházela. Zatímco se část cestovatelů podívovala nad tím, že publikum v muzikálně nadaných Čechách, kterého si vážil i Mozart, trpělo „tak podprůměrné pěvecké výkony“, nemohli si jiní – zvláště od počátku třicátých let 19.

⁷⁸⁵ ANONYM, *Reisenotizen über Prag. Aus Briefen von Cäcilia*, in: *Journal für Literatur, Kunst, Luxus und Mode*, roč. 38, 1823, č. 79, s. 649-652, zde s. 651.

⁷⁸⁶ MÜLLER, CH., c. d., s. 316.

⁷⁸⁷ K významu bitvy u Štěrbohol pro vnímání historického charakteru Prahy a k mytologizaci smrti pruského maršála Kurta Christophu Schwerina, který v bitvě padl, srov. VLNAS, V., c. d., s. 160-162.

⁷⁸⁸ STEIN, CH. G. D., *Reise durch Sachsen, Böhmen, Mähren nach Wien und Schlesien, so wie die Donaureise von Ulm bis Pressburg*, Leipzig 1828, s. 167. Dále také WEBER, K. J., c. d., 2. díl, s. 632.

⁷⁸⁹ KAHLERT, K. A., c. d., s. 32.

⁷⁹⁰ MÜLLER, CH., c. d., s. 325, ANONYM, *Reisenotizen über Prag*, c. d., roč. 38, 1823, č. 121, s. 988-990, zde s. 989.

století – místní operu vynachválit a považovali ji za nejlepší v Německu.⁷⁹¹ To se týkalo především období od roku 1834, kdy se místa divadelního ředitele ujal Johann August Stöger.⁷⁹² Menší oblibě se těšila dramatická představení, která v Čechách neměla dle názoru německých návštěvníků příliš vysokou kvalitu. Preference opery u českého publika ovlivnila priority divadelních ředitelů, kteří činohru do značné míry opomíjeli. Liberální pozorovatelé pak kritizovali příliš časté uvádění her od jimi málo uznávaných dramatiků Augusta von Kotzebue a Ernsta Raupacha.⁷⁹³ Ani vídeňský dramaturg, spisovatel a literární a divadelní kritik Johann Ludwig Deinhardstein, který Prahu navštívil v roce 1830, si však od pražské premiéry Raupachovy (ve Vídni nadmíru úspěšné) hry *Der Miller und sein Kind* příliš nesliboval a dle jeho informací neoslovilo pražské zpracování tohoto tragického lidového melodramatu ani české publikum.⁷⁹⁴

Rozporuplně bylo hodnoceno pražské intelektuální prostředí, na něž nepříznivě dopadala přísná cenzurní opatření. Ačkoli tak byly literární produkce a univerzitní život značně paralyzovány, vyzdvihovala část z cestovatelů působnost některých vědců působících na pražské univerzitě. Byl to zejména filozof Franz Serafin Exner, u něhož liberálně smýšlející Friedrich Mayer ocenil schopnost nezaujatě diskutovat ideje Mladého Německa.⁷⁹⁵ Pozornosti cestujících pak neunikla ani práce Františka Palackého, jeho působnost ve Vlasteneckém muzeu a při vydávání dvojjazyčného muzejního časopisu.⁷⁹⁶

Praha však nebyla pouze historickým, ale také hospodářsky se rozvíjejícím městem, kde se soustřeďovaly obchodní aktivity a vzkvétající průmyslová produkce. Tento charakter si cestovatelé uvědomovali zvláště při návštěvě industrializujících se oblastí na Smíchově a v Karlíně:

„Wie überall in den Hauptstädten, so sind auch in Prag die vorzüglichsten Blumen des Landes zusammenegetragen, es herrscht ein augenscheinlicher Wohlstand dort, aber nicht etwa der Wohlstand, der die Hände in den Schoß legt und vornehm gähnt, in Prag rühren sich die Leute, um ihre Oekonomie auf ein solides Fundament zu bringen, man gehe nur

⁷⁹¹ HAILBRONNER von, K., c. d., s. 260.

⁷⁹² MAYER, F, c. d., 1. díl, s. 331-334. K pražskému opernímu publiku srov. VOLEK, T., *Od italské opery k německému singspielu: proměny českého publika*, in: HOJDA, Z. – PRAHL, R., c. d., s. 285-293.

⁷⁹³ DEINHARDSTEIN, J. L., *Skizzen einer Reise von Wien über Prag, Teplitz, Dresden, Berlin, Leipzig, Weimer, Frankfurt am Main, Darmstadt, Heidelberg [...], Linz, und von dort nach Wien zurück*, in *Briefen an einen Freund*, Wien 1831, s. 5

⁷⁹⁴ MAYER, F., c. d., 1. díl, s. 331-334.

⁷⁹⁵ Tamtéž, s. 335.

⁷⁹⁶ STEIN, CH. G. D., c. d., s. 161.

nach Smichow oder in das neu angelegte Carolinenthal und betrachte die wahrhaft großartigen Fabriken, welche die Landeserzeugnisse verarbeiten, und man wird hinlänglichen Stoff erhalten, die Gewerbthätigkeit der Prager zu loben.“⁷⁹⁷

Blahobyty plynoucí z rozvíjejícího se obchodu a průmyslu byl však pouze jednou stranou mince. Ačkoli většinou byla oceňována pozitiva industrializace, byli mezi německými návštěvníky i tací, jež upozorňovali na její negativní dopady. Zamyšlení nad sociálními problémy velkoměsta přivedlo pruského anonymního cestovatele ke srovnání Prahy a Londýna, který pro něj navzdory svému bohatství reprezentoval normu morálního úpadku velkoměsta. „Všechna velká města jsou morální žumpy, do nichž stéká špína z celé země“, psal v roce 1829. To, že rozvoj kultury umění a obchodu nemusel být nutně vykoupen tak vysokou cenou, mu dokazoval Výmar, který byl navzdory nevelké rozloze významným městem a „zářícím sluncem na literárním nebi“.⁷⁹⁸ Detailně pak sociální poměry vylíčil anonymní lipský novinář, jenž se při své návštěvě Prahy v roce 1844 stal očitým svědkem protestů pražských tiskařů kartounu a následného zásahu vojska. Z jeho bezprostřední reakce však bylo patrné, že ač chápal tíživé ekonomické postavení továrních dělníků a sám by se pravděpodobně s chutí účastnil revoluce, jež by prosazovala liberálně politické změny, nebyl zaníceným stoupencem živelných, sociálně motivovaných nepokojů, jež v sobě navíc obsahovaly odmítání technického pokroku.⁷⁹⁹

Tyto veskrze moderní problémy vyvažovaly jinak nejčastěji připomínanou historicitu. Na rozdíl od starobylých paláců, kostelů a ulic upomínajících na středověký charakter města přenášela cestovatele návštěva průmyslových předměstí více do současnosti. Díky kombinaci několika faktorů – romantické polohy, sepětí s dějinami, blahobytu a z něj vyplývajícího přátelského rozpoložení místních obyvatel –, tak byla Praha často označována za jedno z „nejstarších, největších, nejkrásnějších a nejprátelštějších měst Německa.“⁸⁰⁰

⁷⁹⁷ MAYER, F., c. d., 1. díl, s. 319-320.

⁷⁹⁸ ANONYM, *Bemerkungen auf einer Reise...*, s. 164-165.

⁷⁹⁹ ANONYM, *Prag und die Prager...*

⁸⁰⁰ KRÖGER, J. CH., *Reise durch Sachsen nach Böhmen und Oesterreich: mit besonderer Beziehung auf das niedere und höhere Unterrichtswesen*, 2, díly, Altona 1840, zde 2. díl, s. 8.

2. 4. Čechy a Německo: konjunktury jazykového a teritoriálního ohraničení do poloviny 19. století

Podstatou německého vztahu k Čechám, jak byl prezentován v německé cestopisné literatuře první polovině 19. století, bylo bezpochybné přesvědčení o přináležitosti Čech k německému území. Ačkoli se v prvních desetiletích přímá legitimizace teritoriální sounáležitosti objevovala pouze zřídka, poukazovalo na tento postoj několik nepřímých faktorů. Jedním z nich byly již samotné tituly, které si pro své publikované cestovní zápisky autoři volili.

I na počátku 19. století se mezi cestopisy objevují názvy, jež zohledňují členění německého území na jednotlivé země (Čechy, Sasko, Prusko atd.), které bylo charakteristické pro období druhé poloviny 18. století. V roce 1814 byl publikován cestopis v Mnichově žijícího právníka a spisovatele Christiana Müllera s názvem *Wanderung von St. Petersburg nach Paris im Jahre 1812 durch die deutsch-russischen Provinzien, durch Preußen, Sachsen, Oestreich, Baiern, Württemberg und die Rheinlande: in Briefen*.⁸⁰¹ Přestože Müller procestoval velkou část německého území, zohlednil v titulu své práce všechny procestované země, přičemž Čechy zahrnul pod celkový termín „Rakousko“. Podobných příkladů se na počátku 19. století objevilo několik.⁸⁰² Současně však přibývalo cestopisů, v nichž jako geografická oblast figurovalo Německo.

Neznamená to, že by podobné cestopisy nebyly ve druhé polovině 18. století vůbec zastoupeny. Klasickou ukázkou byla publikace Friedricha Nicolaie *Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781*. Pro Nicolaie byl – podobně jako pro autory v první polovině 19. století – již titul jeho cestopisu programovým prohlášením, snažícím se upozornit na nedostatek textů, které by se vztahovaly k celému německému území. Ve dvacátých letech 19. století připomněl Nicolaiovu několikasvazkovou práci jako jednu ze světlých výjimek německé patriotické cestopisné literatury také liberálně smýšlející spisovatel a satirik Karl Julius Weber. Ten však zároveň zdůraznil, že i přes původní záměr se Nicolai omezil pouze na popis oblasti jižního Německa a jeho tendence „měřit vše pruskou mírou“ spíše přistříhla než

⁸⁰¹ MÜLLER, CH., c. d.

⁸⁰² Srov. EGGERS von, CH., *Reise durch Franken, Baiern, Oesterreich, Preussen und Sachsen*, Leipzig 1810; HAHN, C., *Meine Reisen durch einen Theil der preußischen Staaten, damaliges Gallizien, Schlesien, Mähren, Böhmen, Sachsen und Mecklenburg*, Leipzig 1816.

uhládila rozdíly mezi katolickými a protestantskými regiony.⁸⁰³ Také Weber vyjádřil svůj postoj k otázce německé jednoty přímo v názvu svých dopisů z cesty po Německu a jeho *Deutschland oder Briefe eines in Deutschland reisenden Deutschen* vyšly ve čtyřech svazcích mezi lety 1826 až 1837. Podobná tendence se objevila také u pruského jazykovědce Fridricha Heinreicha von der Hagen, který v letech 1818 až 1821 vydal svůj čtyřdílný cestopis pod názvem *Briefe in die Heimat aus Deutschland, der Schweiz und Italien* a u pedagoga Johanna Heinricha Meyniera, jehož cestovatelské zážitky určené dětskému čtenáři se objevily v prvním vydání mezi lety 1821 až 1823 s titulem *Rinaldo's Reisen durch Deutschland. Ein Unterhaltungsbuch für die Jugend zur Beförderung der Vaterlandskunde*.⁸⁰⁴ Ve všech případech byly do „Německa“ zahrnuty také Čechy, které tvořily jeho integrální část. V dalších cestopisech přebíraly funkci pouta mezi Čechami a Německem také dlouhé pasáže seznamující čtenáře s českými dějinami, a to od jejich počátku v dobách osídlení germánskými kmeny přes události reflektující spojení Čech se Svatou říší římskou, až po osvědčení se Čech jako pevnosti, která v roce 1813 zastavila Napoleonovu armádu. A konečně Praha se během první poloviny 19. století pevněji etablovala jako jedno z největších a nejkrásnějších měst celého Německa.

Přesvědčením o přináležitosti Čech k Německu však mohl otrást koncept o přirozených německých hranicích vymezených na základě jazykového principu, byl-li by důsledně aplikován. Snazší postavení měli v tomto ohledu cestovatelé, kteří nebyli příznivci raného německého nacionalismu a kteří uznávali struktury Německého spolku. Když brunšvický tajný rada Friedrich Karl von Strombeck přicestoval do Prahy, řadil ji (podobně jako mnoho dalších cestujících) k největším a nejkrásnějším německým městům. To, že Čechy, a tím také Prahu, považoval za součást Německa, odůvodnil právě na základě jejich státoprávního spojení s Německým spolkem. „Přínejmenším to totiž z Čech dělalo součást Německa.“⁸⁰⁵

Ve složitější situaci se však nacházeli ti, kteří německý jazyk považovali za důležitý pojící, či naopak dělicí faktor. Ačkoli na základě jazykové příslušnosti mohlo být ospravedlněno rozšíření německého území až za levý břeh Rýna,⁸⁰⁶ na východě by stejná zásada produkovala nutnou rezignaci na slovanské jazykové oblasti. Tento

⁸⁰³ WEBER, K. J., c. d., 1. díl, s. VI.

⁸⁰⁴ HAGEN von, F. H., c. d.; MEYNIER, J. H., *Rinaldo's Reisen durch Deutschland. Ein Unterhaltungsbuch für die Jugend zur Beförderung der Vaterlandskunde*, 3 díly, Leipzig 1821-1823.

⁸⁰⁵ STROMBECK von, F. K., c. d., s. 269.

⁸⁰⁶ ARNDT, E. M., c. d., s. 14.

kontroverzní výklad tak příznivce velkoněmecké myšlenky nutil k využití alternativní teritoriální argumentace. Význam, který byl německému jazyku jako poutu mezi německým národem přikládán, však zároveň obrátil pozornost německých cestujících k otázkám jazykové diferenciaci. V Čechách tak byl během prvních desetiletí 19. století jazykový rozdíl převeden také do roviny kvalitativní odlišnosti mezi místním obyvatelstvem. Charakteristickým rysem tohoto období však bylo, že nepanovalo shodné přesvědčení o směru budoucího jazykového, kulturního a společenského vývoje v Čechách. Názory německých cestujících na český jazyk, jeho rozšíření a možnou expanzi se totiž značně rozcházely. Stejně tak se různily postoje ke snahám českých učenců na gramatickou kodifikaci češtiny a její etablování jako jazyka literárního. Tato názorová různost nebyla ovlivněna pouze individualitou cestovatelů, ale odrážela také dobovou proměnu stanovisek v průběhu první poloviny 19. století.

V roce 1818 cestoval z Karlových Varů do Prahy pruský filozof Karl Wilhelm Ferdinand Solger. Poté, co minul město Lubenec, kde se cestovní společnost zastavila na oběd, byl zaražen, když zde zaslechl místní obyvatele mluvit česky. Nikdy by totiž nevěřil, že český jazyk byl ještě tolik rozšířen a že byl „ještě vůbec používán“.⁸⁰⁷ Podobné překvapení zažil o více než patnáct let později, v polovině třicátých let 19. století, Wilhelm Gottfried Becker. Při cestě z Lipska do Prahy jej také zaskočilo setkání se slovansky mluvícím obyvatelstvem; nakonec ho však uklidnilo zjištění, že „i zde nyní němčina jako jazyk vládnoucího národa již zdomácněla, a že jí všichni rozuměli“.⁸⁰⁸ Oba cestovatele tak sice rozšíření češtiny udivilo, přesto si však byl Becker i ve třicátých letech 19. století jist, že budoucnost bude také ve vnitrozemských oblastech patřit jazyku německému.

Přesvědčení o postupném vymizení češtiny však nesdíleli všichni němečtí cestovatelé. Dokladem k tomu byla konfrontace se sebeidentifikací slovanského obyvatelstva, založená na ohraničení se vůči německým spoluzemcům a německému jazyku. Christian Müller, který si na cestu z Teplic do Prahy v roce 1812 najal kočího slovanského původu, byl překvapen, když mu vozka při pohledu na nížinatou krajinu za Lovosicemi s překypujícím srdcem oznámil, že teprve zde začínají Čechy. Záhy si však uvědomil, že se jednalo o počátek území osídleného slovanským obyvatelstvem. Jeho

⁸⁰⁷ SOLGER, K. W. F., *Kleine Aufsätze v. J. 1818*, in: TIECK, L. – RAUMER von, F. (ed.), *Solger's nachgelassene Schriften und Briefwechsel*, Leipzig 1826, s. 663.

⁸⁰⁸ RÖSLER, G., c. d., s. 38.

předchozí pobyt v Petrohradu mu pak umožnil rozjímat nad podobnostmi mezi českým jazykem a ruštinou a ověřit si uvozky rozsah svých znalostí.⁸⁰⁹

Podobných zkušeností přibývalo ve dvacátých letech 19. století. Ve výchovném cestopisu *Rinaldo's Reisen durch Deutschland* z roku 1821 se vztahem mezi slovanským a německým obyvatelstvem v Čechách zabýval také pedagog Johann Heinrich Meynier. Zastávka v Českém Brodě, na cestě mezi Jihlavou a Prahou, mu byla příležitostí k pozorování jazykových dispozic v regionu, kde byla němčina pouze „přiučeným“ jazykem. Ačkoli zde s uspokojením zjistil, že se znalost němčiny mezi místními slovanskými obyvateli značně rozšířila, byl si vědom, že tento trend neplatil v celých Čechách beze zbytku. Zvláště ti Slované, kteří žili blíže hranicím, v těsné blízkosti německého obyvatelstva, „tvrdošíjně odmítali rozumět německého slova“ a jazykovou bariéru považovali za „nejpevnější přehradu mezi sebou a národem, s nímž najednou nechtěli mít nic společného“.⁸¹⁰ Tím se však stavěli do cesty vlastnímu rozvoji, neboť je neznalost němčiny ochuzovala o podíl na německém vzdělání a kultuře.⁸¹¹

Přesvědčení o neochotě slovanského obyvatelstva mluvit německy bylo mezi německými cestovateli natolik rozšířené, že je jako normu akceptovala také autorka cestopisu o Praze z roku 1823. Ta však tomuto názoru oponovala a své čtenáře ujišťovala, že se s podobným chováním při své cestě do Čech nikde nesešla. Zároveň ale podotkla, že to byl pravděpodobně výsledek její snahy naučit se alespoň základní české výrazy, což jí stálo nemalé úsilí. Při popisu pražského společenského života však nezapomněla upozornit, že se mezi vyššími společenskými kruhy „stalo nyní módou češtině přinejmenším rozumět“. Znalost českého jazyka tak zde již nebyla omezena pouze na nízké sociální vrstvy, jak tomu bylo v minulosti.⁸¹²

Zatímco se tedy části německých cestovatelů zdálo, že se také ve slovansky osídlených oblastech rozšiřovala znalost němčiny a jazykový rozdíl tak mohl být do budoucna překonán, další část autorů byla přesvědčena o sílící sebeidentifikaci slovanských obyvatel, při níž byl český jazyk využíván jako účinný dělicí prostředek. S problematikou společenského rozšíření češtiny úzce souviselo hodnocení snahy

⁸⁰⁹ MÜLLER, CH., c. d., 2. díl, s. 309-311

⁸¹⁰ MEYNIER, J. H., *Reise durch Deutschland. Ein Unterhaltungsbuch für die Jugend zur Beförderung der Vaterlandskunde*, 2 díly, Leipzig 1837³, [1. vydání: Leipzig 1821], s. 334.

⁸¹¹ MÜLLER, W. CH., c. d., s. 51.

⁸¹² ANONYM, *Reisenotizen über Prag...*, roč. 38, 1823, č. 121, s. 988-990, zde s. 989.

českých intelektuálů o její literární povznesení. V tomto ohledu panovalo mezi německými cestovateli shodné přesvědčení o obtížnosti tohoto úkolu. Rozdílem však bylo, zda jednotliví autoři považovali výsledky práce Dobrovského, Jungmanna a dalších za přínosné, či naopak zbytečné a retardující.

Vratislavský profesor a jazykovědec Friedrich Heinrich von der Hagen se v roce 1816 k šancím na záchranu českého jazyka, o níž tolik usilovali čeští učenci, nevyjadřoval příliš nadějně. Německý jazyk a německé vzdělání byly v Čechách dle jeho přesvědčení stále více na vzestupu, a česká literatura tak byla odsouzena být pouze akademickým tématem.⁸¹³ Lipský pedagog a geograf Christian Gottfried Stein se nad stavem českého jazyka zamyslel při návštěvě Čech v roce 1824. Za základní nevýhodu pro jeho další rozvoj považoval dominanci němčiny, která byla jazykem vyšších i středních vrstev a v níž probíhalo univerzitní vzdělání. Ačkoli upozornil na záslužnou práci Františka Palackého, který vydával časopis muzejní společnosti v obou jazycích, zdály se mu pozice češtiny z výše udaných důvodů neudržitelné.⁸¹⁴

K ne příliš povzbudivým závěrům pak dospěl také Karl Julius Weber, zvláště zohlednil-li historické rozšíření češtiny v době vlády Karla IV. a Rudolfa II., kdy byla dvorskou a zemskou řečí a kdy v ní byly napsány cenné „literární poklady“. Weber oceňoval úsilí českých jazykovědců o pozvednutí českého jazyka a také patriotický vztah, který k němu měla česká šlechta. Pevnějšímu etablování českého jazyka však dle jeho názoru zabraňovala absence českého divadla. Postoj, který tehdy zaujímal vzdělaní Češi ke svému jazyku, připomínal Weberovi lásku, s níž severní Němci pohlíželi na svůj dolnoněmecký dialekt, *Plattdeutsch*, který podtrhoval jejich regionální specifika.⁸¹⁵ Tím však Weber také nepřímou naznačil, že na češtinu pohlížel jako na regionální zajímavost, která pouze doplňovala, nikoli nahrazovala existenci němčiny jako hlavního jazyka. To ale neměnilo nic na tom, že s aktivitami českých učenců souhlasil a zájem o český jazyk podporoval.

Ne každý z cestovatelů však projevoval podobné sympatie k obrodné činnosti českých jazykovědců a k zápalu středostavovských i aristokratických patriotů pro zemský jazyk. Mezi částí cestovatelů převládlo uspokojení nad tím, že v městských kruzích vládla

⁸¹³ HAGEN von, F. H., c. d., s. 23.

⁸¹⁴ STEIN, CH. G. D., c. d., s. 161.

⁸¹⁵ WEBER, K. J, c. d., 2. díl, s. 601.

většinou němčina, a snahy české šlechty o podporu českého jazyka byly jedním z německých autorů označeny za „plavbu proti proudu“:

„In den Städten breitet sie [deutsche Sprache] sich sehr aus, besonders seit Kaiser Joseph verordnete, daß die öffentlichen Verhandlungen in derselben abgesagt werden sollen. Dagegen sagte man mir, daß die böhmische Großen es sich zum Gesetzt gemacht haben, unter sich nur böhmisch zu sprechen, um die Sprache nicht verdrängen zu lassen. Ich nehme ihnen das nun zwar nicht übel, allein wie wenig es ihnen gelingt, gegen den Strom zu schwimmen, sieht man schon daraus, daß sich kein böhmisches Theater in Prag erhalten konnte.“⁸¹⁶

V průběhu třicátých let se však názory na snahu o zachování českého jazyka poněkud proměnily. Zastánci konzervatismu, pro něž jazyk jako určující politicko-teritoriální měřítko neměl nikdy zásadní důležitost, mohli k jazykové otázce zachovat vcelku konzistentní stanovisko. Friedrich Karl von Strombeck tak přivítal, že byla českému jazyku, který považoval za „krásnou, znělou a bohatou řeč“, nyní věnována patřičná pozornost, a schvaloval také občasné uvádění her v českém jazyce v pražském Nosticově divadle.⁸¹⁷ Větší ocenění češtiny však bylo patrné také u liberálně smýšlejících autorů.

Změnu tohoto postoje předznamenal již cestopis liberálního poslance druhé komory württemberského zemského sněmu Karla Julia Webera *Deutschland, oder Briefe eines in Deutschland reisenden Deutschen*, jehož první dva díly vztahující se k Čechám byly publikovány v letech 1826 a 1827. Již jeho název napovídal, Weberovým úmyslem bylo procestovat celou „milovanou německou vlast“ a představit její charakter z pohledu německy uvědomělého pozorovatele. Dle Webera se německé území rozkládalo mezi řekou Eider, Severním a Baltským mořem, Pruskem, Polskem, Uherskem, Adriatickým mořem, Itálií, Švýcarskem, Francií a Nizozemím a jeho geografický střed ležel mezi prameny řek Sály, Ohře, Ráby a Mohanu, na pomezí Rakouska, Bavorska a Saska.⁸¹⁸ V tomto bodě se tedy Weber shodoval s Ernstem Moritzem Arndtem, který německé teritorium vymezoval v podobném rozsahu.⁸¹⁹

V úvodní části svého cestopisu se Weber zaměřil na identifikaci německého charakteru, což mu poskytlo příležitost vyjádřit rozhořčení nad současným stavem německé

⁸¹⁶ ANONYM, *Bemerkungen auf einer Reise...*, s. 178.

⁸¹⁷ STROMBECK von, F. K., c. d., s. 310.

⁸¹⁸ WEBER, K. J., c. d., zde 1. díl, 1826, s. I-VI a 1.

⁸¹⁹ ARNDT, E. M., c. d., s. 43.

společnosti. Dle Webera totiž „Němci neměli žádný národní charakter, protože nebyli žádným národem“. Jediné, co existovalo, byl individuální charakter zemský či „provinciální“. To by samo o sobě nebylo problémem v případě, že by Němcům nechyběl společný „politický charakter“, tj. německá politická identita. I přesto, že považoval uspořádání Německého spolku (a to především kvůli mediatizaci malých teritorií) za uspokojivější, než jakým byl starý říšský systém, bylo v Německu dle Webera neustále o třicet sedm „vlastí“, více, než bylo potřeba.⁸²⁰

Weberovi záleželo především na formování vědomí o politických vazbách mezi obyvateli žijícími na německém území bez ohledu na povinné zachování jazykového kritéria, které využíval Arndt. To mu také ulehčilo argumentační začlenění slovanských oblastí a jeho široká koncepce německého teritoria determinovala i jeho postoj k Čechám. Považoval je za „zahradu uprostřed Německa“ převyšující ostatní německé země svou úrodností a svým přírodním bohatstvím.⁸²¹

Čechy byly z Weberovy perspektivy v ekonomickém rozvoji limitovány pouze poměrným nedostatkem průmyslu a přetrvávajícím robotním systémem. Také Weber rozlišoval mezi hornatými pohraničními oblastmi, kde se díky pílí místních obyvatel začala rozvíjet výroba lnu a sukna, a vnitrozemím, kde byla sice půda neskonale úrodnější, obyvatelé však byli línější. Tuto vlastnost ale nedával do souvislosti s národním charakterem slovanského obyvatelstva, ale s obecnými sklony k zahálčivosti, jež se často vyskytovaly v přírodou obdařených regionech. Weber se zároveň ohrazoval proti negativnímu hodnocení, jež o obyvatelích Čech uveřejňovali jiní autoři cestopisné literatury. Čeští Němci se totiž dle Webera nelišili od ostatních Němců a i Češi (*Czechen*) byli – navzdory sklonům k zahálčivosti, nedostatku pořádkumilovnosti a oblibě pít piva – nejvíce kultivovaným národem mezi Slovany. Na rozdíl od předchozích cestovatelů je Weber považoval za společenské a veselé, s velkým hudebním nadáním (v tomto bodě se s ostatními autory shodoval), a ačkoli byli v kulturním vývoji pozadu, nebylo důvodu se domnívat, že by tato zaostalost nemohla být při správném vedení překonána. Dokladem toho byla již osvícená vláda Josefa II., během níž se slovanské Čechy zvedly z hloubi, v níž se doposud nacházely všechny slovanské země, a ocitly se na jejich špici.⁸²² Weber tak sice zohledňoval etnické rozdíly, z nichž vyplývaly určité charakteristické národní vlastnosti,

⁸²⁰ WEBER, K. J. c. d. 1. díl, 1826, s. 89-90 a 104.

⁸²¹ Tamtéž, 1. díl, 1826, s. 8; 2. díl, 1827, s. 588.

⁸²² Tamtéž, 2. díl, 1827, 589 a 592-596.

nepovažoval je však za trvalé a nezměnitelné. S ohledem na charakteristiku obyvatelstva v Čechách vyzdvihl dva základní rysy, tj. shodnou podobu českých Němců a jejich přeshraničních sousedů a poměrnou kvalitu českých Slovanů (vyplývající z porovnání s ostatními slovanskými kmeny), která byla výsledkem josefínských reforem a „dlouhodobého prolínání“ s německými obyvateli.⁸²³ Jak vyplývalo z Weberova hodnocení aktivit českých vlastenců, nestavil se k nim odmítavě, ale podporoval je jako výraz regionální kulturní identity. Ta se však dle jeho přesvědčení nevyučovala s identitou politickou, jež měla být založena na vědomí příslušnosti k německému území.

K problematice českého jazyka a slovanské přítomnosti ve východních částech Německa se ve svých cestopisných novelách, které vycházely ve třicátých letech 19. století, vyjádřil také stoupenec mladoněmeckého hnutí dramatik Heinrich Laube. Při hodnocení dějinné úlohy Slovanů vycházel z přesvědčení o jejich tragickém historickém osudu, jenž jejich kmen zanechal roztržštěn a z velké části podroben. Týkalo se to především lužických Srbů a Jihoslovanů. Nejlepší pozici si do současných dob udrželi Slované v Čechách, na Moravě a v Polsku. I ty však Laube přirovnával k „posledním Mohykánům Jamese Fenimora Coopera“, marně bojujícím o záchranu.⁸²⁴

Podobně jako Velšané v Anglii a Valdenští v Piemontu patřili dle Laubeho Češi v Německu k reliktvům dějinného vývoje. Neodvratný zánik českého národa, jenž byl již nyní „z poloviny mrtev“, však stále oddalovali čeští vlastenci, kteří se snažili o pozvednutí českého jazyka a literatury a o vymezení se vůči Německu:

„Diese zurückgebliebenen, fremdartigen Völkerreste mitten unter breiten Nationalitäten erwecken doch überall ein befremdendes, tragisches Gefühl. Sie erscheinen uns wie vergessen von der ausgleichenden Liebe allgemeiner Weltgeschichte. Aber die Walliser in England, die Waldenser in Piemont scheinen weniger getrennt zu sein, als der Stockzeche in Deutschland. Die haben sich neuerdings in vielfachen Bestrebungen geregt, die specialen Nationalitäten durch Sprache und Literatur geltend zu machen.“⁸²⁵

Laubeho však v tomto ohledu uklidňovalo vědomí, že pražské intelektuální centrum, které se stalo „Mekkou“ obrodného úsilí, bylo prodchnuto konzervatismem. Čeští vlastenci se tak zajímali spíše o „sbírání malých filologických pomníků“, než o to, aby

⁸²³ Tatmész, 1. díl, 1826, s. 109-110.

⁸²⁴ LAUBE, H., c. d., s. 50.

⁸²⁵ Tamtéž, s. 52.

vedli slovanské národy k takovému útoku na německou kulturu a civilizaci, jaký podnikly barbarské kmeny v dávných dobách na Řím. Ačkoli Laube pochyboval o úspěchu snah o pozvednutí českého jazyka, neprezentoval se jako jejich zásadní odpůrce. V obecné rovině totiž nebyl zastáncem názoru, že k posílení národní jednoty by bylo nutné redukovat počet jazyků a zachovat pouze jediný. Každá řeč dle Laubeho obsahovala zárodek civilizačních prvků a přílišné zobecnění bylo národům stejně na škodu, jako přílišná snaha ohraničit se od ostatních.⁸²⁶

Laubeho stanovisko odráželo politické zásady, k nimž se ve třicátých letech 19. století nehlásil pouze on, ale také část nové liberální mladoněmecké generace. I v politické rovině byl Laube zastáncem „jednoty v různosti“ a německou budoucnost spatřoval spíše ve federalistickém decentralistickém uspořádání, jež mělo více předpokladů k udržení liberálních zásad, než politický centralismus, který se mohl rychle proměnit v despotismus.⁸²⁷ Tuto zásadu uplatnil také ve svém přístupu k českému jazyku. Ten mohl být zachován (pakliže by se mu to podařilo) za předpokladu, že tomu tak bude v rámci německého území. Tento postoj sice neznamenal, že by Laube na české Slované pohlížel s přílišnými sympatiemi, na druhou stranu mu však umožňoval utlumit význam etnického a jazykového rozdělení Čech.

Odlišný náhled na německo-českou otázku zastával bavorský liberální novinář a pozdější zastánce demokratických ideálů Friedrich Mayer. Při hodnocení pražského literárního prostředí a časopisecké produkce poukázal přirozeně na negativní dopad rakouské cenzury. Přesto však zhodnotil vydavatelskou činnost Rudolfa Glasera a zejména jeho list *Ost und West*, který byl fórem česko-německých integračních snah.⁸²⁸ Mayer se tak postavil na stranu možného společného soužití slovanského a německého obyvatelstva v Čechách, jež by usnadnilo začlenění Čech do Německého teritoria.

Na rozdíl od prvních desetiletí 19. století, kdy jazykové a etnické rozdělení Čech působilo německým cestovatelům určité obtíže a východisko pro praktické přiřazení Čech k Německu bylo hledáno zejména v postupném rozšiřování znalosti němčiny, byl tento problém v průběhu třicátých let 19. století překonán. V konzervativních kruzích

⁸²⁶ Tamtéž, s. 53-54.

⁸²⁷ ECHTERNKAMP, J., *Der Aufstieg des deutschen Nationalismus (1770-1840)*, Frankfurt/Main 1998, s. 474.

⁸²⁸ MAYER, F., c. d., 2. díl, s. 329; Ke Glaserovu časopisu *Ost und West* srov. HÖHNE, S., *Zur Phänomenologie kulturellen und sprachlichen Wandels in den Böhmisches Ländern*, in: HÖHNE, S. – UDOLPH, L. (ed.) *Deutsche – Tschechen – Böhmen. Kulturelle Integration und Desintegration im 20. Jahrhundert*, Wien 2010, s. 9-18, zde s. 11.

zdůrazňovaná právní příslušnost Čech k Německému spolku byla nadřazena jazykovým otázkám. Jazykově determinovaná teritoriální hranice však ztratila na významu také v různých liberálních kruzích. To sice neměnilo postoj k českému slovanskému obyvatelstvu,⁸²⁹ které bylo v německých liberálních a demokratických novinách stále považováno za zaostalé, a hospodářský rozvoj Čech byl odůvodněn přítomností německého obyvatelstva, překonávalo to však dřívější argumentační kontradikce.

V průběhu čtyřicátých let 19. století však v cestopisné literatuře dochází k opětovnému přehodnocení tohoto postoje, které do jisté míry souviselo s politizací německého národního hnutí po německo-francouzské krizi v roce 1840. Německé veřejné mínění se totiž stalo daleko citlivějším k odstředivým tendencím, jež se ve čtyřicátých letech – také se zvýšenou intenzitou – začaly projevovat u stoupenců českého národního hnutí.

Pruský pedagog a kazatel, přítel Johanna Gottlieba Fichteho a Fridricha Ludwiga Jahna, Wilhelm Harnisch vystihl v dopise své dceři z cesty po Německu v roce 1841 také svůj názor na Prahu. Tu přirovnával k Vratislavi, jež byla podobně jako Praha osídlena německým a slovanským obyvatelstvem. Rozdílem však bylo, že zatímco ve Vratislavi němectví nad slovanstvím již vyhrálo, v Praze tomu tak ještě nebylo:

„Prag ist, wie Breslau, eine wahre Hauptstadt des Landes. Sie liegt wie jene mitten im Lande und an einem schiffbaren Strom. Beide Städte haben Slaventhum und Deutschthum vereinigt, doch in Breslau hat das Deutschthum gesiegt, in Prag noch nicht.“⁸³⁰

To však nebylo důvodem, aby Harnisch do budoucna o pražském „vítězství němectví“ pochyboval. Cestující, kteří do Čech přijeli v pozdějším období, si však tak jisti již nebyli. Již zmíněný profesionální cestovatel Johann Georg Kohl vystihl jistou skepsi, jež jej zaplavila při setkání se zapáleným českým vlastencem při Kohlově návštěvě Prahy ve čtyřicátých letech 19. století, pomocí anekdoty, která však měla vážný podtext:

„Ich sah einmal einen Böhme, der ganz außer sich gerieth vor Aerger, als er in einem deutschen Buche folgende Stelle las: „Eine der schönsten Städte Deutschlands ist Prag.“ – Derselbe Böhme fragte mich, ob in dem deutschen Liede: „Was ist des Deutschen Vaterland? Ist's Preußenland? Ist's Schwabenland?“ nicht auch das Böhmenland mit

⁸²⁹ KOŘÁLKA, J., *Der Mythos vom deutschen Feind*, in: KOSCHMAL, W. – NEKULA, M. – ROGALL, J. (ed.), *Deutsche und Tschechen: Geschichte – Kultur – Politik*, München 2001, s. 506 – 512.

⁸³⁰ HARNISCH, W., c. d., s. 8.

genannt sei, und er beruhigte sich nicht eher, als bis ich es ihm gedruckt wies, daß dieses Land nicht darunter stehe.“⁸³¹

Dotyčného Čecha tak rozladilo typické označení Prahy jako německého města. Po Kohlově ujištění, že se v písni *Was ist des Deutschen Vaterland*, složené Ernstem Moritzem Arndtem v roce 1813, Čechy nevyskytují, jej sice upokojilo; autor písně Arndt však o jejich začlenění do německé vlasti jistě nepochyboval. Zahrnul je totiž pod termín Rakousko, který se objevuje v jedné z následujících slok.

Na skutečnost, že příslušnost Čech k Německu nebyla tak naprosto samozřejmá, upozornil také liberální lipský novinář a autor cestopisu o Praze z roku 1845. Při porovnání Čech a Bavorska se mu podstata vztahu mezi Čechami a Německem zdála být (na rozdíl od Bavorska) problematická. Čechy sice s Německem pojila spolková akta, národnostní rozdíl však jejich váhu snižoval:

„Die Bundesakte rechnet es [Böhmen] zu Deutschland, allein deutsch wird es nie werden, auch nicht böhmisch; es bleibt Zwitter, wie es dies stets war und ewig seyn wird. Eine Reform zu Gunsten des reinen Czeenthums ist nicht so bald zu hoffen.“⁸³²

Autor tak sice vyjádřil pochybnost o možném vítězství české strany, stejně tak nepravděpodobné se mu ale zdálo vítězství strany německé.

Zatímco v německém periodickém tisku zesílila během čtyřicátých let 19. století legitimizace spojení Čech a Německa, o niž byli autoři novinových příspěvků přesvědčeni,⁸³³ mezi pozorovateli, kteří Čechy přímo navštívili, se rozšířila poměrná dávka skepse. Ta vyvolala u některých cestujících snahu toto spojení důrazněji legitimizovat. Pruský literární historik Karl August Kahlert tak opět použil historický argument začleňující Čechy neoddelitelně do říšských dějin a současně obhajoval významnou pozici, kterou Čechy a Rakousko zaujímaly v současném komplexu spolkových zemí. Rakousko dle Kahlerta patřilo i přes vysoký podíl neněmeckých národností neodlučně k Německu. Bylo spojnicí mezi „Okcidentem a Orientem a mezi Itálií a slovanským severem.“ Jeho charakter však byl převážně německý a jeho dějinnou úlohou bylo šířit německou kulturu v podunajských zemích a na východě. Zásadní nutností však pro Rakousko bylo připojit se k celnímu spolku a propojit své a

⁸³¹ KOHL, J. G., *Reise in Böhmen...*, s. 39.

⁸³² ANONYM, *Prag und die Prager...*, s. 14.

⁸³³ KOŘÁLKA, J., *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815-1914: sociálněhistorické souvislosti vytváření novodobého národa a národnostní otázky v českých zemích*, Praha 1996, , s. 30.

německé území železniční sítí. S ohledem na Čechy byl sice přesvědčen o tom, že jsou nejdůležitější rakouskou, a tím také německou zemí, zároveň však i on vyjádřil pochybnosti o možném česko-německém soužití, vyplývající ze „zažité nedůvěry, kterou měli a mají slovanští Čechové k německému kmeni“.⁸³⁴

Na sklonku čtyřicátých let – a nejvýrazněji během zasedání Frankfurtského sněmu – se projevilo, nakolik se lišily prostorové koncepce zastánců velkoněmectví a reprezentantů českého národního hnutí. Frankfurtští poslanci se při definování německých politických hranic zřekli jazykové zásady, a to především v případě východní části Německa.⁸³⁵ Také Ernst Moritz Arndt, který byl na počátku 19. století jejím průkopníkem, již na zasedání revolučního parlamentu obhajoval příslušnost Čech k Německu na základě jiných argumentů. Čechy považoval za staletou součást říše, obklopenou německými národy (*Völker*), kde byla německá část obyvatel potomky pradávných Markomanů a Hermundurů. Nejdůležitějším faktorem pak bylo právě ono historické, „tisícileté“, spojení Čech a Německa, které jednotu obou zemí legitimizovalo také do budoucna:

„Was ein Jahrtausend zu uns gehört hat, und ein Theil von uns gewesen ist, ferner zu uns gehören muß, wenn wir nicht zusammenfallen wollen.“⁸³⁶

Z těchto důvodů bylo dle Arndta nemožné „vyrvat Čechy ze středu Německa.“⁸³⁷ Jak však ukázal Palackého dopis adresovaný konstitučnímu shromáždění, měla česká politická reprezentace v polovině 19. století již odlišný prostorový koncept. Palackého odpověď však pro frankfurtské zastánce velkoněmecké myšlenky nemusela být natolik překvapivá, neboť pochybnosti o slučitelnosti německých a českých prostorových představ se v německé cestopisné literatuře objevovaly již před revolučním rokem 1848, v průběhu čtyřicátých let 19. století.

2. 5. Spojené království: optimismus post-unijního období

Když mladý Thomas De Quincey navštívil v létě roku 1800 Dublin, stal se svědkem posledního zasedání irského parlamentu. Později se mu při vzpomínce na tuto událost

⁸³⁴ KAHLERT, K. A., c. d., s. 44-47.

⁸³⁵ Srov, k tomuto VICK, B. E., *Defining Germany: the 1848 Frankfurt parliamentarians and national identity*, Cambridge/MA 2002, s. 22-25 a 161-164.

⁸³⁶ WIGARD, F., *Stenographischer Bericht über die Verhandlungen der deutschen constituirenden Nationalversammlung zu Frankfurt am Main*, 9 dílů, Frankfurt/Main 1848-1849, zde 1. díl, 1848, s. 215.

⁸³⁷ Tamtéž.

vybavila báseň Williama Wordsworthe z roku 1802 inspirovaná zánikem Benátské republiky po podepsání mírové smlouvy v Campo Formio v roce 1797.⁸³⁸ Republika sv. Marka byla Wordsworthem přirovnána k panenskému městu, jež v dobách největšího rozkvětu proslulo svou mocí a svobodným politickým zřízením. Její postupný úpadek byl dovršen právě v roce 1797, kdy „pohasl i odlesk minulé slávy.“⁸³⁹

Analogicky k osudu benátského městského státu De Quincey reflektoval politické poměry v Irsku, které v roce 1800 také ztratilo svou politickou samostatnost a stalo se integrální součástí Británie. Podstatnou roli při redefinici irsko-britského politického vztahu hrály opět napoleonské války. V roce 1796 připlula do jihoirské zátoky Bantry Bay francouzská flotila, jejímž úkolem bylo vojensky podpořit povstání, které v Irsku připravovala organizace *United Irishman*. Tato tajná společnost, kterou v osmdesátých letech 18. století založil dublinský anglikánský právník Theobald Wolfe Tone, podporovala nejprve liberální politické změny a součástí jejich programu bylo také rozšíření volebního práva pro katolíky. Postupem času se však stále více radikalizovala a v devadesátých letech 18. století se část jejích členů přiklonila k požadavku naprostého odloučení od Velké Británie a prosazení republikánského zřízení. Pomoc v tomto ohledu měla poskytnout revoluční Francie, pro niž bylo obsazení Irska lákavou příležitostí pro následný útok na Británii. Spolupráce s francouzskými armádními veliteli měla vyvrcholit právě v roce 1796. Kombinace špatného počasí, jež francouzské flotile zabránilo přistát na irském pobřeží, a efektivního britského zásahu proti hlavním vůdcům tajného společenství způsobila spíše fiasko než zásadní obrat v irské historii. Stejně neúspěšné bylo i povstání, které vypuklo v roce 1798 a které nezachránila ani druhá, příliš pomalá a příliš omezená pomoc francouzského námořnictva.⁸⁴⁰

Ačkoli se pokusy irských revolucionářů zbavit se s francouzskou pomocí britské nadvlády nezdařily, připomněly britským politikům, že by s francouzskou armádou nemuseli bojovat pouze na východě v Lamanšském průlivu, ale také na západě v Irském moři. Přesvědčení, že politickým zájmům Británie nejlépe poslouží těsnější připoutání Irska, které by umožnilo důkladnější dohled nad místními záležitostmi, pak stimulovalo uzákonění Aktu o Unii z roku 1800. Hrozba revoluce obhajující republikánské principy

⁸³⁸ DE QUINCEY, T., c. d., s. 217.

⁸³⁹ WORDSWORTH, W., *On the Extinction of the Venetian Republic*, in: TÝŽ, *The poetical works*, 4 díly, Boston 1824, zde 2. díl, s. 320. Srov. k tomuto LAMB, S., *Bringing travel home to England: Tourism, Gender, and Imaginative Literature in the Eighteenth Century*, Cranbury, NJ 2009, s. 54-55.

⁸⁴⁰ K organizaci *United Irishmen* srov. ELLIOTT, M., c. d.

pak natolik znepokojila irské poslance, že se zrušením vlastního parlamentu, i přes mnohé výhrady, souhlasili.⁸⁴¹

De Quincey vyjádřil jistou dávku melancholie nad politickým osudem Irska, jehož situace byla ve srovnání s úpadkem, v němž se již před rokem 1797 nacházela Benátská republika, naprosto odlišná. Irsko se totiž v 18. století nacházelo na počátku mohutného ekonomického a politického rozvoje. V De Quinceyho očích sice souhlas irských poslanců s Uníí ospravedlňovala jejich motivace irskými obchodními zájmy, přesto se však domníval, že ztráta politické samostatnosti Irsko „předčasně oloupila“ jak o plody hospodářského rozkvětu, tak o místo mezi nezávislými evropskými státy. Jedním z důvodů prosazení parlamentního spojení Irska a Británie byla dle De Quinceyho touha ministerského předsedy Williama Pitta ověřit svou vládu významnou událostí v dějinách Britského impéria:

„But let us ask: could not a large part of these [commercial] benefits have been secured to Ireland, remaining as she was? Were they, in any sense, dependent on the sacrifice of her separate parliament? For my part, I believe that Mr. Pitt's motive for insisting on a legislative union was, in a small proportion, perhaps, the somewhat elevated desire to connect his own name with the historical changes of the empire.“⁸⁴²

Kromě tohoto poněkud sobeckého důvodu však De Quincey rozpoznal také další příčiny, jež souvisely s náročností koordinace britské a irské politiky v obtížných válečných dobách. Oddělený irský a britský parlament navíc vznikl v dobách, kdy byla komunikace mezi oběma ostrovy pomalá a náročná. Takové problémy však v současnosti díky těsnějším kontaktům odpadly, a bylo tedy možné zachovat pouze jediné legislativní shromáždění. Ačkoli parlamentní Unie z roku 1800 mohla být považována za výraz britské centralistické politiky, jednalo se o odlišnou verzi centralismu, než jaký byl běžný v sousední Francii. Zatímco šlo ve Francii o nadvládu centra nad provinciemi, v Britském impériu byla moc metropole a provincií navzájem vyvažována. V závěru tedy Quincey ocenil pozitiva Unie a předpokládal, že k podobnému přesvědčení musí dospět dokonce i Irové:

⁸⁴¹ BARTLETT, T., *Ireland, Empire, and Union...*, s. 80-89.

⁸⁴² DE QUINCEY, T., c. d., s. 217-218.

„On these considerations, even an Irishman must grant that public convenience called for the absorption of all local or provincial supremacies into the central supremacy“⁸⁴³

Přesvědčení o nevyhnutelném spojení obou parlamentů zastávala na počátku 19. století většina britských autorů i britské veřejnosti. Výsledkem byla také snaha vytvořit novou historickou naraci, jež by posílila britsko-irské vazby a za využití historických argumentů doložila nezbytnost britsko-irské unie. Britští doboví historikové se nezaměřili pouze na nedávné události, ale interpretovali v novém „unionistickém“ světle celou irskou historii. Jak uvádí historik Roy Foster, byla „do boje za ospravedlnění unie povolána celá irská minulost, a to i předkřesťanská éra“. Současně však připomíná, že stejné události byly využity také v protiunionistické argumentaci a irská historie tak sloužila jak unionistickým tak nacionalistickým zájmům.⁸⁴⁴

Mnoho autorů britské cestopisné literatury se také zamýšlelo nad příčinami povstání z roku 1798. V tomto bodě došla většina z nich k souhlasnému závěru, že bylo opět výsledkem nedostatečné znalosti irských poměrů. Pokud by britská veřejnost Irsku více rozuměla, mohlo být podobným výrazům nespokojenosti předejito. Na počátku 19. století tak do Irska přijíždělo mnohem více návštěvníků, kteří se snažili tento nedostatek napravit. Jedním z prvních cestovatelů, kteří se snažili propagovat mezi britskou veřejností větší zájem o Irsko, byl anglický cestovatel, spisovatel a historik sir Richard Colt Hoare, jenž Irsko navštívil v roce 1806. Svůj cestopis věnoval všem cestovatelům, kteří uvažovali o návštěvě stále „opomíjeného pobřeží Hibernie“, jež na rozdíl od Skotska a Walesu ještě nevzbudilo tolik pozornosti, poskytovalo však mnoho podnětů k zamyšlení a k zaměstnání psacího i kreslicího náčiní.⁸⁴⁵ Podobný vzkaz předal budoucím čtenářům svého cestopisu agronom a politik John Curwen. Ten se v předmluvě sice vyznával z toho, že měl, podobně jako mnozí další Britové, o Irsku a o jeho obyvatelích zkreslené představy. Svůj názor si však opravil při návštěvě tohoto ostrova a nyní cítil, že by se svými závěry měl seznámit širší veřejnost:

„The unfavourable prepossessions I had early imbibed, and the erroneous estimates I had formed of the dispositions of the people and of the resources of Ireland, previous to my visiting that country, induced, on my return, a strong inclination to submit to the

⁸⁴³ Tamtéž, 219.

⁸⁴⁴ FOSTER, R. F., *Modern Ireland, 1600-1972*, London 1989, s. 290.

⁸⁴⁵ HOARE, R. C., c. d., s. I.

consideration of the public the daily journal I had transmitted for the amusement of my own fire side.“⁸⁴⁶

Kvůli nedostatku předchozích vědomostí o Irsku si Curwen na začátku své cesty připadal jako „na objevné plavbě“ a jako „námořník, který ztratil kompas“. Tuto literární licenci však použil především proto, aby vyjádřil přístup celého britského národa a jeho obecné nevědomosti o „tak důležité části impéria“, jako bylo Irsko.⁸⁴⁷

Na nedostatek objektivních informací o Irsku upozorňovali již cestovatelé ve druhé polovině 18. století. Po roce 1800, kdy bylo Irsko začleněno do Britského impéria, se však tato skutečnost posunula do nové roviny. Nejednalo se již pouze o snahu o napravení předsudků panujících o sousedním ostrově, ale o úsilí lépe poznat novou a „tak důležitou součást impéria“. V nové politické konstelaci se zdálo nejen doporučení hodné, ale i nezbytné vyrovnat disproporci, jež existovala v poznacích o Irsku a o zemích, které byly s Anglií spojeny již delší dobu, tedy o Walesu a o Skotsku.

Součástí této argumentace byla také snaha představit Irsko v pokud možno lichotivém světle. Autoři se sice nevyhýbali upozornění na problematické oblasti, do popředí se však snažili vystavit přínos, který pro Británii mělo spojení s Irskem. Richard Colt Hoare tak při zhodnocení svého pobytu v Irsku došel k více než pozitivním závěrům:

„If we look to the temperature of the Irish climate, the fertility of its soil, the bays, estuaries, and rivers, with which its provinces are intersected; in short, if we consider the numerous and great advantages which nature has profusely lavished upon this island; although we must *at present* lament the want of industry and activity in improving them, yet every one must view with secret satisfaction, the latent riches and succour which the Mother Country may *in future* times derive from the Daughter.“⁸⁴⁸

Zvýrazněním časových údajů „přítomnost“ a „budoucnost“ odeslal Hoare svým čtenářům jasnou zprávu: v současnosti bylo stále možné nalézt v Irsku mnoho nedostatků, v budoucnosti, kdy budou využita všechna doposud pouze potenciální bohatství, však mohla mateřská země“ od své „dcery“ očekávat neobyčejný přínos.

⁸⁴⁶ CURWEN, J. CH., c. d., 1. díl, s. III.

⁸⁴⁷ Tamtéž, s. 4.

⁸⁴⁸ HOARE, R. C., c. d., s. 330.

Tento optimismus nebyl absolutní. Do jisté míry jej narušovaly nezměněné tíživé podmínky, v nichž žilo především venkovské obyvatelstvo.⁸⁴⁹ Stejně tak bylo mnohým cestovatelům zřejmé, že v Irsku panovaly na spojení s Británií odlišné názory. Londýnský právník a autor cestopisné literatury sir John Carr věnoval část své návštěvy Dublinu pozorování politických nálad, přičemž si nemohl nevšimnout produkci anti-unionistických pamfletů a novin. V nich byla britsko-irská unie nejčastěji přirovnávána k nechtěnému a k vynucenému manželskému sňatku mezi podnikavou dívkou, která si navzdory tomu, že její prostopášní předci zanedbali rodinné statky, dokázala vytvořit prosperující živnost a panem Bullem, kterého k rozhodnutí uzavřít sňatek nemotivovaly romantické city, ale materiální zájem. Tento „nepřirozený sňatek“ tak musel nevyhnutelně skončit manželskou rozlukou.⁸⁵⁰

Nesnáze však cestovatelům nepůsobila pouze nespokojenost části irské veřejnosti se současnou politickou situací, ale také neustálá připomínka nedávných revolučních událostí, jež se cestovatelům vybavila především při návštěvě některého z míst spojených s povstáním v roce 1789. Centra povstání v pohoří Wicklow, v hrabstvích Carlow, Kildare a Waterford a především ve hrabství Wexford, kde byla v červnu 1789 svedena bitva u Vinegar Hill, která znamenala zásadní obrat ve prospěch britské armády, se na počátku 19. století stala místy nejnovější historické paměti.

„I directed my course to Carlow, the chief town of the country of that name; to see the place where so much blood had been shed during the Rebellion in 1798.“

Takto zahájil popis města Carlow skotský reverend James Hall. Carlow však nebylo jediné místo spojené s rebelií, které Hall navštívil. Cesta jej dále zavedla do města Waterford, které bylo připomenuto kvůli svým sympatiím s povstalci a popravě několika vůdců povstání. Vrcholem pak byla návštěva hrabství Wexford, kde byla v červnu 1798 svedena nejprve „extrémně krvavá“ bitva u města New Ross, po níž následovala porážka rebelů u Vinegar Hill.⁸⁵¹

Návštěva hrabství Kildare přivedla Halla k zamyšlení nad příčinami povstání a nad úspěšností jeho potlačení. V tomto ohledu si však nebyl naprosto jist, nakolik přísné tresty zklidnily revoltující tendence mezi chudým irským obyvatelstvem:

⁸⁴⁹ Tamtéž, s. 303.

⁸⁵⁰ CARR, J. H., c. d., s. 136.

⁸⁵¹ HALL, J., c. d., s. 51, 68, 102-105 a 117.

„I had been at Kildare, the capital of the county of that name; but found nothing that struck my attention. Unfortunately, the people all over this county engaged deeply in the late rebellion; and if their minds be not enlightened, and their external circumstances somehow bettered, notwithstanding the punishment the law inflicts on rebels, they will, it is to be feared, be ready to rebel again.“⁸⁵²

Hallův závěr tedy nevyzněl příliš optimisticky, na druhou stranu však nabízel také východisko z komplikované situace. Byla jím snaha povznést materiální a duchovní úroveň místních obyvatel, jež by jim zabránila slepě následovat cestu násilného odporu a revoluce.

Již v prvních dvou desetiletích následujících po uzákonění britsko-irské unie bylo zřejmé, že politické spojení obou ostrovů nebylo bez chyby. V tomto období však převládal optimismus a snaha předložit především argumenty svědčící ve prospěch unie. Irsko tak bylo prezentováno jako ostrov skýtající skryté bohatství a příležitosti, jež bylo možné odhalit právě díky jeho těsnějšímu připoutání k mateřské zemi. Naděje vzbuzovalo také časté přerovnání irských a skotských poměrů. I ve Skotsku nebyl názor na unii z roku 1707 během 18. století nutně pozitivní. Za dobu trvání unie však Skotsko zažilo nebývalý rozkvět a nebylo pochyb o tom, že podobný osud čekal také na Irsko. Tento názor sdílel také John Curwen, reprezentant volebního obvodu Cumberland v severní Anglii, který byl dobře obeznámen se skotskými poměry:

„An union of the two kingdoms [Great Britain and Ireland] appeared to me indispensably requisite to preserve the connexion between them: – the interest of both required it. The experiment had been made in the union with Scotland, and with the happiest consequences; [...] is there now an individual of Scotland who would wish that great national measure had not been effected?“⁸⁵³

Ekonomický, kulturní (ale také civilizační) rozkvět Skotska v období po anglo-skotské unii tak dával tušit, že unie mezi Velkou Británií a Irskem bude mít pro obě země podobně pozitivní důsledky

⁸⁵² Tamtéž, s. 56.

⁸⁵³ CURWEN, J., c. d., s. 88.

2. 6. Sever a jih: katolická emancipace a proměna prostorového členění

Post-unijní optimismus, který zaplavoval mnoho návštěvníků Irska v prvních dvou desetiletích 19. století, v následujících letech postupně vyprchal. Zatímco bylo v období těsně po roce 1800 Irsko nejčastěji reprezentováno jako nedílná a rovnocenná část britského území, která měla z parlamentního spojení profitovat stejným způsobem jako britský partner, pronikaly do cestopisné literatury od počátku dvacátých let 19. století pochybnosti o tomto oboustranně příznivém budoucím vývoji.⁸⁵⁴ Jednou z prvních známek této názorové proměny byl cestopis unitariánského kazatele Thomase Kitsona Cromwella z roku 1820. Cromwell se v něm na rozdíl od svých předchůdců nezaměřil na hledání pozitiv britsko-irské unie, ale poukazoval spíše na problematické oblasti. Těmi bylo především vzrůstající politické a konfesionální napětí, jehož příčiny se Cromwell pokusil rozkrýt, aniž by se otevřeně stavěl na jednu či druhou stranu. V historickém kontextu upozorňoval na chyby, jichž se v Irsku dopustila anglická vláda; o nestranný (či spíše oboustranně kritický) pohled se snažil také v případě náboženských rozporů.⁸⁵⁵ Ačkoli nebyl příznivcem katolicismu, uznával, že mnohé pokusy anglikánské církve a jejích institucí přivést irské katolické obyvatelstvo na „pravou víru“ pouze prohlubovaly náboženské rozpory mezi irským obyvatelstvem. To se týkalo především škol, které akceptovaly děti katolických rodičů s cílem jejich konfesionální převýchovy. Jak Cromwell podotkl, měl tento systém přesně takové výsledky, které mohl předpokládat každý rozumně uvažující jedinec, tj. zvýšení averze katolického obyvatelstva vůči etablované církvi:

„Wherever the charter schools have reared their intolerant heads, they have uniformly been regarded by the majority of the papists in their vicinity, as decoys to their children from the allegiance due to themselves, as well as from the revered faith of their ancestors; [...] the advantages to be derived from a system which combines the maintenance, clothing, and education of their offspring, are overlooked or disregarded, while the bigoted and party designs of the founders are enlarged upon and exaggerated.“⁸⁵⁶

⁸⁵⁴ HOOPER, G., *Travel writing...*, s. 106.

⁸⁵⁵ CROMWELL, T. K., *Excursions through Ireland: comprising topographical and historical delineations of each province*, 2 díly, London 1820, zde 1. díl, s. 4.

⁸⁵⁶ Tamtéž, s. 94.

Východisko z napjaté situace spatřoval Cromwell nejen v osvětě katolického obyvatelstva, ale také v jeho politickém zrovnoprávnění. Katolíkům bylo sice již v roce 1793 přiznáno volební právo, nesměli však zastávat parlamentní funkci. Cromwell se proti tomuto ustanovení ohrazoval s poukázáním na své liberální zásady, dle nichž jeho podpora patřila vždy těm, kteří se zasazovali o „unii založenou na všeobecné politické a náboženské rovnoprávnosti“.⁸⁵⁷

V tomto ohledu se s Cromwellem shodoval skotský právník James Glasford, který jako člen vzdělávací komise navštívil Irsko třikrát mezi lety 1824 a 1826. Podobně jako Cromwell nebyl ani Glasford zastáncem katolické církve, jejíž působnost v Irsku považoval za důvod mnoha jeho problémů:

„The continuance of the Roman Catholic religion in Ireland is one of the greatest evils, or, to express my sentiments more clearly, is the great and distinctive evil which afflicts and depresses that country, and is the parent of its many miseries, and that the most effectual means ought to be used for abating the dominion and power of that religion.“⁸⁵⁸

Politickou a sociální stabilitu Irska však neohrožovala pouze podstata katolicismu, který zabraňoval morálnímu a materiálnímu pokroku věřících, ale také postavení, v němž se irští katolíci nacházeli. Trvajícím politickým omezením je totiž stavělo do pozice trpitelů, čehož v současnosti zneužívali „politických agitátorů“, kteří svými argumenty pouze posilovali vliv katolické církve:

„The statutory exclusion of the Roman Catholic layman, from civil office and trust, has bound him more closely to the Roman Catholic priest; and it has afforded to the Roman Catholic agitator the handle by which he is enabled to wield that fierce democracy.“⁸⁵⁹

Vyloučení katolíků z politického života mezi nimi vytvářelo ještě silnější pouto a posílilo v nich nedůvěru vůči zákonodárství státu, v němž žili. Podobně jako Arthur Young o několik desetiletí dříve se i Glasford domníval, že by zrovnoprávnění přispělo k rozštěpení v současnosti jednotné katolické politické frakce. Dle jeho názoru nebylo správné se domnívat, že by majetní katolíci v případě, že by měli možnost zasedat v parlamentu, usilovali o poškození státu, ve kterém měli materiální zájem. Garance politických práv pro katolíky by ale zklidnila napětí, jež v Irsku panovalo, a poskytla by

⁸⁵⁷ Tamtéž, s. 192.

⁸⁵⁸ GLASFORD, J., *Letter...*, s. 68.

⁸⁵⁹ Tamtéž, s. 69.

potřebný klid pro budoucí rozvoj. Britská vláda sice měla dostatečně silnou armádu, aby případné nepokoje zvládla vojenským zásahem, to však nebylo trvalým řešením. Nastolení politického pořádku bylo ale nezbytné. Jednalo se totiž o jediný způsob, jak zabezpečit vylepšení charakteru irského obyvatelstva:

„A country may be conquered by the sword, but it cannot be governed by the sword; at least the principle and feeling of British law is abhorrent from such a thought. No one supposes that the Irish peasantry are incapable of becoming as orderly and industrious as the subjects of any other part of the empire. [...] But unless the peace and the security of the country can be preserved, it must be vain to expect that any measures for their improvement will succeed.“⁸⁶⁰

Analýzu irských poměrů Glasford z velké části založil na srovnání se Skotskem, a to především s problematickým regionem Skotské vysočiny. Zde dle Glasforda nedosáhla britská vláda uklidnění situace omezováním galského jazyka a nonkonformistického vyznání, ale rozšířením práv, jmenováním nestranných úředníků, výstavbou silnic, podporou obchodu a rozvojem školství. Tato opatření pak pomohla překonat místní nedůvěru či dokonce nepřátelství vůči britské vládě a posílila víru místních obyvatel v ústavu a zákony, nahrazující dřívější zakořeněnou pověřivost.⁸⁶¹ Glasford sice považoval společnost v severním Skotsku za snazší objekt nápravy, neboť nonkonformní církve umožňovala větší rozvoj jedince než církve katolická, přesto mu však tento příklad poskytl příležitost upozornit na problémy, jež ve Skotsku existovaly v minulosti, a především na problémy, s nimiž se Irsko potýkalo v současnosti.

Ze zvyšování politického napětí nevinil Glasford pouze „katolické agitátory“, ale také stoupence oranžského hnutí, kteří ostře protestovali proti návrhům na zrovnoprávnění katolíků. Trvání na protestantském poslaneckém monopolu totiž pouze posilovalo katolické pozice v Irsku. V případě, že by byli katolíci (a především jejich vůdce Daniel O’Connell) vpuštěni do parlamentu, ztratila by katolická skupina důležitý argumentační základ:

„How much advantage the agitator [Daniel O’Connell] obtains in Ireland by his exclusion from parliament! Is it not his best implement, and his real strength? [...] The best defence of the Roman Catholics in such cases, though it is recrimination only and *argumentum ad*

⁸⁶⁰ Tamtéž, s. 70.

⁸⁶¹ Tamtéž, s. 73.

homines, is afforded by the violence of the Orange parties, and their imprudent, if not illegal, proceedings."⁸⁶²

Ani unitarián Thomas Cromwell, ani presbyterián James Glasford nebyli prosti přesvědčení o nadřazenosti protestantského vyznání katolické víře. Oba však zároveň soudili, že vyloučení katolíků z politického života bylo hlavním důvodem současného politického napětí v Irsku. Pakliže by si katolíci mohli zvolit politické reprezentanty ze svých řad, ztratilo by jejich politické hnutí jeden ze svých nejdůležitějších argumentů. Politické zrovnoprávnění katolíků tedy považovali nejen za účinný nástroj pro uklidnění irských politických poměrů, ale také za způsob, jak snížit vliv katolické církve. Jejich vlastní vyznání však determinovalo teologické odmítnutí katolicismu a promítalo se také do hodnocení irské společnosti.

Pokud byl ve druhé polovině 18. století nacházen kvalitativní rozdíl mezi různými oblastmi Irska, byla to diference mezi východní a západní částí ostrova. Provincie Leinster a Munster byly nejnáplněji agrárními regiony, kde vysoká koncentrace potomků původního anglického osídlení přispěla k vytvoření podmínek pro vnímání kulturní blízkosti se sousedním ostrovem. Naproti tomu se katolické, převážně galské a hospodářsky zaostalé západní pobřeží profilovalo jako kulturně vzdálený a odlišný region.

V průběhu první poloviny 19. století se však geograficky kvalitativní rozdělení mezi západem a východem proměnilo do rozlišování mezi severními a jižními oblastmi. Do určité míry se (podobně jako při změně německého vnímání českého pohraničí) jednalo o výsledek objektivní přeměny severního Irska. Ještě v 17. století patřilo k nejhudším částem ostrova, od konce 18. století však procházelo podstatnou hospodářskou transformací. Během první poloviny 19. století vykazoval industriální rozvoj východního Ulsteru více podobností s oblastmi ležícími na opačné straně Irského moře, k čemuž přispívaly také úzké obchodní styky mezi Belfastem, Liverpoolem a s Glasgowem.⁸⁶³ Umožňovaly mj. dovoz uhlí, jehož ložiska se v Irsku nenacházela, což omezovalo uplatnění industriální výroby.⁸⁶⁴ Severovýchodní Ulster a také samotný

⁸⁶² GLASFORD, J., *Notes...*, s. 131.

⁸⁶³ OLLERENSHAW, P., *Industry, 1820-1914*, in: KENNEDY, L., (ed.), *An economic history of Ulster, 1820-1940*, Manchester 1987, s. 62-108, zde s. 62-65.

⁸⁶⁴ Příčiny rozdílného industriálního vývoje Ulsteru a zbývajících částí Irska se staly předmětem mnoha (často nacionálně motivovaných) interpretací. Tezi, vyzdvihující vliv nedostatku uhlí, jenž v Irsku znesnadnil uplatnění technologických změn, které přinesla průmyslová revoluce, spíše než vysvětlení na základě konfesionálních rozdílů (ať již ve formě podnikavějších protestantů / méně podnikavých katolíků,

Belfast se tak profilyovaly jako centra (především lněného a loďařského) průmyslu. Naproti tomu však převážně zemědělská západní část Ulsteru trpěla nedostatkem úrodné půdy a i v 19. století patřila k nejchudším oblastem. Ulster tak byl nejen nejvíce industrializovanou, ale také nejvíce hospodářsky diferenciovanou irskou provincií.⁸⁶⁵ Tento rozdíl se však nezdál být autory cestopisné literatury příliš reflektován a ve vnímání Ulsteru převládalo ztotožnění průmyslových (a tím také vyspělejších) východních hrabství Armagh, Antrimu, Londonderry a Belfastu s charakterem celé severní provincie.⁸⁶⁶

Rozlišování mezi severní a jižní částí Irska neznamenal, že by se autoři zcela vzdali charakteristik vztahujících se na celou irskou (zemědělskou) společnost. Při srovnání irských a anglických rolníků dospěl Thomas Cromwell k závěru, že na rozdíl Angličanů prozrazoval i fyzický vzhled irských venkovanů jejich latentní násilnou povahu, která se mohla při každé příležitosti obrátit proti právnímu řádu:

„Every where in Ireland, we meet with lengthened and pale if not darkened visages, the indexes to the minds of men employed in the common agricultural labours, which, contrasted with the ruddy open countenances of English rustics, might appear to the traveller from the latter country those of banditti, of beings detached from civilized society, and ready for the perpetration of any attack upon its legal institutions, rather than of men constituting the far greater portion of a population united under an established form of lawful government.“⁸⁶⁷

Cromwell sice upozornil, že by se nechtěl dopouštět generalizujících výpovědí, přesto však připomněl, že podíl násilností byl v Irsku výrazně vyšší než v Anglii. Na vině byly dle jeho názoru tíživé podmínky, v nichž irští venkované žili, a problematické vztahy mezi nižší a vyšší vrstvou irské společnosti. Tyto faktory formovaly irskou národní povahu a vysvětlovaly, proč se tolik lišila od povahy anglické – a to i přesto, že oba národy žily pod stejnou vládou:

„The national distinction we have just drawn between the peasantry of the two countries – to what is it to be ascribed, if not to national differences in their situation, as respects to their domestic comforts, and the relation they stand in to their superiors? The English

či ve formě zdůraznění protikatolických opatření britské vlády), obhajuje sborník studií editovaný M. L. Cullenem. Srov. CULLEN, L. M. (ed.), *The Formation of the Irish Economy*, Cork 1969.

⁸⁶⁵ KENNEDY, L., *The rural economy, 1820-1914*, in: KENNEDY, L., c. d., s. 1-61.

⁸⁶⁶ WILLIAMS, W. H. A., *Tourism...*, s. 151.

⁸⁶⁷ CROMWELL, T., c. d., 1. díl, s. 130.

tourist in Ireland must have indeed shut his eyes, if the use of the faculty of vision alone has not convinced him, that, in both these points of view, (notwithstanding the legal institutions are the same) the condition of the Irish labouring classes is infinitely below that of the English.⁸⁶⁸

Úvaze o sklonům irského venkovského obyvatelstva k násilí (a k revoltám proti vládě) se oddával také James Glasford. Ten spatřoval hlavní příčinu ve složení irské společnosti a v nedostatečně vyvinuté střední třídě, jež by svou inteligencí a společenským významem mohla podobné projevy utlumit a mohla též pozitivně působit na charakterové vylepšení venkovského obyvatelstva. To dle Glasforda nebylo pouze „odlišné od obyvatel ostatních částí impéria“, ale nacházelo se v impériu také na „nejnižším civilizačním stupni“.⁸⁶⁹ Glasford tak své předchozí pozorování založené na asynchronním srovnání současného Irska a stavu, v němž se Skotská vysočina nacházela před sto lety, nyní převedl do časově synchronního a geograficky širšího rozměru, jenž odhaloval výraznou zaostalost Irska nejen v rámci Britských ostrovů, ale celého Britského impéria.

Současně s pozorováním přetrvávající (či dokonce prohlubující se) kulturní hranice mezi Irskem a Británií (či dokonce impériem) si však oba autoři byli vědomi rozdílů mezi irskými severními a jižními oblastmi. Cromwell, který svým srovnáním anglického a irského venkovského obyvatelstva projevil tendenci k antropologicky orientovaným analýzám, pozoroval výrazné odlišnosti mezi obyvateli na severu a jihu Irska opět v jejich fyzickém vzhledu:

„Generally speaking, the personal appearance of the inhabitants of the north is superior to that of their southern countrymen. They excel them in stature, are better formed, and more athletic.“⁸⁷⁰

S ohledem na konfesijní složení Ulsteru však Cromwell poukázal na problémy, které mohla působit místní náboženská různost. Již v celoírském kontextu totiž považoval politicky podbarvené konfesijní příslušnosti za zdroj společenského pnutí. Nejvíce se tato skutečnost projevovala právě v Ulsteru, kde byli kromě presbyteriánů, kteří početně převažovali ve východní části provincie, zastoupeni také příslušníci anglikánské a katolické církve. V některých regionech západního Ulsteru pak katolíci

⁸⁶⁸ Tamtéž, s. 131.

⁸⁶⁹ GLASFORD, J., *Notes...*, s. 246 a 329.

⁸⁷⁰ CROMWELL, T., 1. díl, s. 19.

tvořili těsnou nadpoloviční většinu obyvatelstva.⁸⁷¹ Tato konstelace doprovázená stávajícími politickými omezeními pro katolíky v Ulsteru posilovala konfesionálně-politického napětí:

„Religious as well as political parties run high in Ireland; particularly in the north, where the manners and sentiments inspired by church, kirk, and Roman catholic chapel, are more than ordinarily distinguishable.“⁸⁷²

Na rozdíl od Thomase Cromwella, který se zaměřil spíš na rozdíly ve fyzických rysech mezi obyvateli severního a jižního Irska, se James Glasford soustředil na vliv, který měl konfesionální rozdíl. Vyšší počet žebračů, který pozoroval na jihu Irska, tak vysvětloval právě na základě převahy katolických věřících, kteří byli k žebrotě církví podporováni. V Ulsteru, kde si opravil své nepříliš pozitivní mínění o irském obyvatelstvu, pak vyzdvihl vyšší duševní úroveň místních obyvatel. Zdejší církevní hodnostáři (jak nonkonformní tak anglikánské církve) se totiž (na rozdíl od katolických kněží na jihu Irska) vyznačovali inteligencí a liberálními názory. Jedinou charakterovou vadou ulsterského obyvatelstva byla jejich přílišná sympatie k oranžismu. Glasford tak podobně jako před ním Cromwell upozornil na sílící sektářské rozpory:

„[My] view and estimate of Irish character and improvement much raised by this tour hitherto in Ulster. I mean among the Protestant population. Much intelligence, information, and liberality of view among the clergy of the Establishment, the Presbyterians, and the Dissenters; and many seemingly well instructed for the work of the ministry. This county, however, may be considered the head quarters of the Orange party – a foolish badge – a mischievous faction, too much encouraged by some of the aristocracy.“⁸⁷³

Přesvědčení o vyšší životní úrovni v severní části Irska, zajištěné převahou protestantského obyvatelstva a projevující se jak do vzhledu místních obyvatel, tak do charakteru celého geografického regionu, sdíleli ve dvacátých a třicátých letech 19. století také další autoři.⁸⁷⁴ Zvláště skotští cestovatelé dávali pozitivní charakteristiky do souvislosti s přítomností presbyteriánského obyvatelstva, které se díky svému

⁸⁷¹ Ke konfesionální struktuře irského obyvatelstva, jak vyplývala z průzkumu, který v roce 1834 provedla královská komise pro zkoumání irských náboženských poměrů srov. historické kartografické rekonstrukce na <http://www.lancs.ac.uk/troubledgeogs/chap3.htm> (poslední náhled 12. 3. 2012).

⁸⁷² Tamtéž, s. 20.

⁸⁷³ GLASFORD, J., *Notes...*, s. 52.

⁸⁷⁴ WILLIAMS, W. H. A., *Tourism...*, s. 150-152.

náboženskému smýšlení a skotskému původu od obyvatel nedalekého Skotska příliš nelišilo.⁸⁷⁵ K podobnému přesvědčení však docházeli také angličtí autoři.

Nadšení z neočekávané, o to však příjemnější změny, již zažil při cestě z Dublinu do hrabství Armagh v létě roku 1835, popsal úředník královského mincovního úřadu Gilbert Mathison. Rozdíl mezi jižní a severní částí ostrova pro něj byl stejně výrazný jako rozdíl mezi Irskem a Anglií. Jediné, co mu pozitivní dojem z hrabství Armagh poněkud pokazilo (ne však natolik, aby se tím příliš dlouho zabýval), byla konfrontace s konfesionálně motivovaným zločinem:

„I went to sleep in the mail, and I awoke in Armagh. What a change! The transition from England to Ireland is not more remarkable than from the south to the north. The streets and houses here look clean and tidy; clothes abound instead of rags, and I have not yet seen any beggars. To be sure, an Orange drummer was murdered here last week, and a poor girl has been frightened out of her life by his ghost on the very spot; – but let that pass.“⁸⁷⁶

V průběhu třicátých let 19. století se kvalitativní rozdíl mezi severním a jižním Irskem stal již natolik známým, že k němu cestovatelé referovali i bez toho, aby jej poznali z vlastní zkušenosti. Anglický baptistický kazatel Baptist Wriothsley Noel navštívil v roce 1836 kvůli časovému nedostatku pouze střední část Irska. V první kapitole svého cestopisu tak čtenářům oznamoval, že je nebude informovat o mnohých irských zajímavostech. Chyběl tedy popis proslavené Giant's Causeway, rozbořeného pobřeží Atlantiku a jezer Killarney. Stejně tak se však Noel musel vzdát pohledu na „severoírský blahobyt Severu a jihoírskou chudobu“ a „nahota a pověřivost“ jižní a západní části ostrova mu zůstala stejně nedostupná jako „prosperita a náboženská osvícenost“ na severu.⁸⁷⁷

Ve dvacátých a třicátých letech 19. století se tedy v britské cestopisné literatuře o Irsku ustálilo několik tematických okruhů. První se týkal kulturního rozdílu, jenž existoval mezi Irskem a Británií a který (jak se nyní stále více zdálo) se během několika desetiletí trvání unie nepodařilo překonat. Druhým tématem byl kvalitativní rozdíl mezi severní a

⁸⁷⁵ GLASFORD, J., *Notes...*, s. 25; ANONYM, *The pleasure Tours in Ireland, With Map, an Itinerary on a new Plan, and elegant engraving*, Edinburgh 1825; INGLIS, H. D., *A Journey throughout Ireland, during the spring, summer, and autumn of 1834*, 2 díly London 1835, zde 2. díl, s. 328.

⁸⁷⁶ MATHISON, G. F. G., *Journal of a tour in Ireland, during the months of October and November, 1835*, London 1836, s. 208-209.

⁸⁷⁷ NOEL, B. W., *Notes of a short tour through the midland counties of Ireland, in the summer of 1836, with Observations on the condition of the peasantry*, London 1837, s. 4.

jižní částí ostrova, který byl do značné míry považován za produkt konfesijní struktury místních obyvatel. Ačkoli nikdo z protestantských cestovatelů nepochyboval o zhoubném vlivu, který na irské obyvatelstvo měla katolická víra, objevovaly se také hlasy kritizující politické omezení katolíků a odpor proti jejich emancipaci vyjádřený v oranžském hnutí. Konfesijně formované napětí se pak nejvíce projevovalo v Ulsteru, což neuniklo pozornosti cestovatelů, a tato provincie byla již od dvacátých let 19. století považována za zdroj potenciálních politicko-náboženských konfliktů. Jak ukázala předchozí kapitola o vlivu romantismu na proměnu ve vnímání krajiny, docházelo na počátku 19. století k současnému ocenění irských scenérií a k posílení povědomí o existenci výše naznačených problémů. Symbióza citlivosti k přírodním krásám a k růstu sociálně-politického napětí byla průvodním jevem cestopisů pocházejících z tohoto období. Ve třicátých letech 19. století se však také romantická zákoutí zdála být infikována zneklidňujícím náboženským a politickým vývojem:

„In Ireland there is an omnipresent mischief – and when you would let your thoughts repose among the sweet influences of nature, and would hush your heart into a tranquillity like that of the unruffled lake, or the sleeping foliage on a breathless summer’s evening, then Popery looks in upon you like a spectre.“⁸⁷⁸

2. 7. Irsko a Británie: pesimismus poloviny 19. století

Přesvědčení o vyřešení katolické otázky pomocí zrovnoprávnění katolíků, tj. odstraněním zákazu na jejich reprezentaci v parlamentu, bylo vystaveno praktické zkoušce v roce 1829. Po dlouhé sérii protestních akcí a poté, co byl vůdce katolického emancipačního hnutí Daniell O’Connell zvolen v doplňovacích volbách v irském hrabství Clare za poslance westminsterského parlamentu (kam mohl kandidovat, být zvolen, ale nikoli už zasednout), byl zákaz na obsazování poslaneckých míst zrušen. Jak však v době parlamentního projednávání možné katolické emancipace varoval její zásadní odpůrce a pozdější britský ministerský předseda sir Robert Peel, nebylo zrovnoprávnění katolíků prostředkem pro řešení politického napětí v Irsku. Jeho politická předpověď se ukázala být správná. Daniel O’Connell se totiž po splnění požadavku na parlamentní zastoupení katolíků postavil do čela nového hnutí *Repeal* prosazujícího odvolání britsko-irské unie z roku 1800. Jeho průvodním jevem (a také

⁸⁷⁸ Tamtéž, s. 247.

jeho nedostatkem, vedoucím ve čtyřicátých letech 19. století k jeho postupnému zániku) byla pouze vágní formulace jeho zásadních cílů. Teoreticky se hnutí zasazovalo o odstranění parlamentní unie mezi Irskem a Británií, ovšem za současného zachování personální unie. Současně však bylo zřejmé, že by si irští katolíci jen stěží mohli přát návrat poměrů před rokem 1800, kdy sice Irsko mělo samostatný parlament, ale ten byl efektivně ovládnán irskou protestantskou menšinou. Požadavek na rekonstrukci irského parlamentu na základě dobově platného volebního systému však jak v irských protestantech, tak v britské vládě mohl vzbudit oprávněné obavy z nedostatečné loajality takového legislativního shromáždění britskému panovníkovi.⁸⁷⁹

Tento problém neunikl pozornosti britských autorů. Na počátku třicátých let 19. století tak britský armádní důstojník a dlouholetý předseda komise pro veřejné práce v Irsku sir John Fox Burgoyne ve svém cestopise položil stoupencům *Repealu* řečnickou otázku, „co dobrého kdy samostatný irský parlament pro Irsko udělal?“⁸⁸⁰ Současně s ní se pokusil analyzovat základní irské problémy a posoudit jejich závažnost. Nejzávažnějším irským nedostatkem byla dle Burgoyna chudoba místního obyvatelstva, s níž byl z pozice své funkce neustále konfrontován. Ta byla přímou příčinou všech projevů nespokojenosti, výtržností a násilností. Burgoyne se však nedomníval, že by tato situace nemohla být napravena. Při hledání řešení se zaměřil na několik nejtěživějších oblastí, které figurovaly také v programu irských katolických politiků. Protestováno bylo především proti povinnosti odvádět desátky anglikánské církvi. Burgoynovi bylo zřejmé, že toto opatření, jež mělo v britském a irském kontextu, kde znevýhodňovalo většinu obyvatelstva, jiný dopad. Zároveň se však domníval, že otázka desátku byla příliš dramatizována. Zde se jeho předpověď ukázala být chybnou. Nucená platba církevních odvodů vyústila v průběhu třicátých let 19. století do masových protestů ze strany katolického obyvatelstva a do tzv. desátkové stávk, kdy třetina katolického obyvatelstva odmítla zaplacení desátku. Hrozba rozšíření nezvladatelných nepokojů pak uspíšila zákonnou úpravu desátkových povinností.⁸⁸¹

Optimisticky pohlížel Burgoyne také na konfesionální napětí v Irsku. To bylo dle jeho názoru utlumené emancipací katolíků a poslední zbytky projevu sektářského konfliktu bylo nutno přičíst radikálním protestantům, kteří se nesmířili s novým politickým ustanovením. I v tomto ohledu však bylo možné do budoucna očekávat zlepšení. Příčiny

⁸⁷⁹ BARTLETT, T., *Ireland...*, s. 264-269.

⁸⁸⁰ BURGOYNE, J. F., *Ireland in 1831, Letters on the State of Ireland*, London 1831, s. 42.

⁸⁸¹ BARTLETT, T., *Ireland...*, s. 270-271.

chudoby, která byla Burgoynovým hlavním tématem, byly některými politiky stále hledány v nešvaru *absenteeismu*. Tento názor Burgoyne s poukázáním na prosperující statky londýnských obchodních společností v provincii Ulster, které byly také řízeny na pomoci pronajatých agentů, odmítl. Závažnější problém však spatřoval v chybně nastavených vztazích mezi majiteli a pronajímateli pozemků. Majitel se totiž příliš často domníval, že si na svých pozemcích mohl dělat, co chtěl – bez toho, aby bral ohled na své nájemce. Dle Burgoyna to byla hlavní příčina irské chudoby, a tím také politických nepokojů, jimiž se současné irské poměry vyznačovaly. Na závěr Burgoyne důrazně odmítl názor zastávaný repealisty, že by na vině současné situace měly být chyby, jichž se – dle repealistů – dopouštěla britská vláda. Stejně ostře se pak vyhradil proti požadovanému zrušení unie, které by Irsko pouze uvrhlo do stavu anarchie a postavilo proti sobě dva sousedy, jejichž předurčením bylo spolupracovat.⁸⁸²

Burgoynovy naděje na snadné zlepšení situace v Irsku a jeho neochvějné přesvědčení o správném postupu britské vlády však v průběhu třicátých let nesdílelo mnoho dalších návštěvníků Irska. Skotský právník Henry Inglis, jenž Irsko navštívil v roce 1834, si o snadném uklidnění zdejších napjatých poměrů nedělal příliš velké iluze. Jeho cesta po jižní části ostrova jej totiž přesvědčila o mohutné podpoře, které zde hnutí *Repeal* mělo. Souhlasil však s Burgoynem, že příčinou všech nepokojů byl materiální nedostatek a podpora repealistů by výrazně klesla, pokud by se jej podařilo odstranit:

„Having mentioned the repeal, I may state, that as far as I have yet gone through the south of Ireland, I have found the whole of the lower, and a great proportion of the middle classes, repealers. [...] I have generally found, however, a readiness to admit, that if employment were provided for the people, and any measure devised, which should have the effect of enticing, or forcing back absentees, repeal would lose its value.“⁸⁸³

Inglis tak byl také přesvědčen, že za určitých podmínek (zvýšení zaměstnanosti a postih nepřítomných majitelů) bylo možné problémy Irska překonat. Dalším autorům však podobná jistota chyběla. Irsko pro ně stále reprezentovalo integrální součást Británie. Skutečnost, že se Irsko nacházelo ve stavu neustálého, či dokonce stupňujícího se nepokoje, který byl doprovázen výtržnostmi ze strany katolíků i protestantů (sektářský podtext měl především spor o církevní desátky), stavělo Irsko do pozice „anomálie“, která se zřetelně vymyká z „normality“ Britského impéria. Takto Irsko charakterizoval

⁸⁸² BURGOYNE, J. F., c. d., s. 37–48.

⁸⁸³ INGLIS, H. D., c. d., 1. díl, s. 93.

John Binns, který je ve třicátých letech 19. století navštívil ve funkci člena zemědělské komise pro výzkum příčin chudoby. Zvláště nápadný byl pro Binnse kontrast mezi očividnými klady Irska, především úrodnou půdou, a zuboženým stavem venkovského obyvatelstva, které se ne zřídka uchýlovalo k násilnostem:

„Ireland presents to those who contemplate her peculiar condition, a striking and fearfully disgraceful anomaly. Possessing a singularly fertile soil, capable of abundantly repaying the labour bestowed upon it, she also possesses a population depressed by more than ordinary destitution, and dishonoured by a long catalogue of more than ordinary crimes.“⁸⁸⁴

Důvodem, proč se irská společnost dostala do podobné situace, byl útlak, jemuž byla vystavována v minulosti i nyní ze strany anglického souseda:

„It becomes us, who are in some degree responsible for the misdeeds of our predecessors, and are certainly bound to repair the evils they have effected; it becomes us, I repeat, to bear constantly in mind, that ever since her connexion with Great Britain, Ireland has been a grievously oppressed country,“⁸⁸⁵

Na rozdíl od Johna Burgoyna, který v žádném případě nepochyboval o správnosti způsobu, kterým britská vláda řídila záležitosti v Irsku, tak Binns v tomto ohledu vyjádřil pochybnosti. Současným problémem bylo nesplnění výchozích podmínek unijního uspořádání. Unie měla totiž nahradit dřívější vztah dobyvatele a dobytého území rovnoprávným spojením obou partnerů. Tato podmínka však nebyla posud naplněna, a pakliže se tak nestane, Irsko se bude vždy proti unii bránit. Jediným východiskem tedy pro Binnse bylo důsledné zachování rovnoprávného postavení Irska v unii, které mohlo oběma ostrovům zajistit příznivější budoucnost.⁸⁸⁶

Binnsovo přenesení viny za alarmující poměry v Irsku na Británii spíše než na samotné Irsko sice nezastávali všichni britští autoři, nebylo však naprosto výjimečné. Většina z autorů se však (společně s Binnsem) domnívala, že unie nepřinesla ani Irsku ani Británii kýžený oboustranný prospěch. V žádném případě to neznamenalo, že by britští politikové či autoři britské cestopisné literatury pomýšleli na její možné zrušení. Stále častěji se však objevovalo přesvědčení, že se – na rozdíl od Skotska, v němž spojení

⁸⁸⁴ BINNS, J., *The miseries and beauties of Ireland*, 2 díly, London 1837, zde 2. díl, s. 414.

⁸⁸⁵ Tamtéž, s. 415.

⁸⁸⁶ Tamtéž, s. 416.

s Anglií otevřelo cestu pokroku – v Irsku podobný pozitivní výsledek nedostavil. I přes politickou integraci Irsko zůstávalo kulturně a společensky ohraničené.

Neustálá přítomnost imaginární sociokulturní hranice mezi Irskem a Británií přiváděla cestovatele na počátku čtyřicátých let 19. století k návržení různých východisek. Manželé Samuel a Maria Hallovi cestovali do Irska dvakrát, v roce 1838 a 1840. V publikovaném cestopise se sice snažili vyhnout se politicky ožehavým tématům, nemohli se však nezmínit o hnutí *Repeal*, jehož cílem bylo odstranit unionistické uspořádání, kterého si manželé Hallovi tolik cenili a které zabraňovalo jejich přání, aby se z Anglie a Irska stala jedna země a jeden národ:

„It is our intention to avoid, as far as possible, all irritating and party topics but it will be our duty to consider England and Ireland as one country – to draw more closely the ties unite them, and to condemn, as the most mischievous of all projects, that which either contemplates or leads to separation – the inevitable consequence of a repeal of the Union.“⁸⁸⁷

Unii mezi oběma ostrovy byla v současné době ještě posílena zavedením parolodní dopravy, která spojení mezi Irskem a Anglií značně zjednodušila:

„The steam-boats that ply between the two countries have, in fact, facilitated intercourse almost as much as a bridge across St. George’s Channel would have done.“

Parní doprava mohla Irsku prospět dvěma způsoby. Měla pomoci překonat alarmující irskou chudobu: irský rolník již nebyl závislý na zprostředkujícím prodejci, který si ponechával většinu zisku, ale mohl své zemědělské produkty do Anglie přivést k prodeji sám. Samotná návštěva Anglie by pak rozšířila jeho obzory, a přispěla ke kulturní asimilaci s anglickým obyvatelstvem:

„The value of the poor man’s property immediately augmented; previously, he was at the mercy of agents who purchased his produce at fairs, compelling him to sell at the prices they dictated [...] Now, he is, himself, very frequently, the export merchant, and accompanies to England his half score of pigs, his crate of fowl, or his hamper of eggs. Hence he obtains a knowledge of men and manners; naturally shrewd and inquisitive, he looks around him as he travels along; his curiosity is excited; he inquires and examines, and takes back with him notions of improvement and of the profit to be derived

⁸⁸⁷ HALL, S. C., – HALL, A. M, c. d., 1. díl, s. 2.

therefrom, which he not only turns to account, but disseminates among his neighbours. As will therefore be expected, a material change for the better has taken place throughout Ireland – perceptible even in the remotest districts, but very apparent in the vicinity of sea-port towns. The peasantry are better than they formerly were, their cottages much more decent, their habits far less uncivilised. The very lowest class, perhaps, has not yet felt the full benefit of this movement, but every grade above that class has essentially advanced; in all respects the people of Ireland are gradually but certainly assimilating with the people of England. ⁸⁸⁸

Ačkoli se tak Hallovi, kteří ve svém cestopisu projeví velké sympatie s irskými poměry, upřímně vyznávali z touhy spojit Irsko a Anglii v jeden národ, bylo zřejmé, že toto spojení mělo proběhnout na základě asimilace irského obyvatelstva s obyvateli Anglie. Jiným způsobem totiž kulturní hranice mezi oběma ostrovy překonána být nemohla.

Z odlišného pohledu přistupoval ke stejnému fenoménu skotský historik a novinář James Grant, který Irsko navštívil v roce 1844. Politické poměry v Irsku byly dle Granta dlouhodobým zdrojem britských obav. Nikdy však nebyla situace tak vážná, jako právě nyní. Jakkoli sice neschvaloval požadavky repealistů, byl si vědom, že britsko-irská unie byla nastavena tak, aby zvýhodňovala spíše Británii než Irsko. Tím se tak zásadním způsobem odlišovala od unie skotsko-anglické. Zatímco Irsko se v určitých aspektech nacházelo spíše vně než uvnitř společného impéria, bylo Skotsko a Anglie jednou zemí. Napravení nerovnoprávného postavení Irska by dle Granta také vyřešilo politické komplikace, jež působilo hnutí *Repeal*:

„ There is one way, and only one way, of crushing repeal. That is by rendering Ireland in reality what it is nominally – an integral part of the British Empire. There is no denying that hitherto the union has been a mere fiction. There has been a parchment connection between the two countries, but nothing more. Ireland has been treated not as an essential part of the empire, not as being on a footing of perfect equality with England and Scotland, but as a conquered province [...] See how different the union between England and Scotland. What a contrast does that union present to the union between Great Britain and Ireland! Scotland, since her union with England took place, has been, in all essential

⁸⁸⁸ Tamtéž, s. 2-3.

respects, one with this country. It has been an integral part of it. Who ever hears of Scotch grievances? Nobody. Why? Because they have none of which to complain.⁸⁸⁹

Za největší irský problém považoval Grant to, že britská vláda Irsko neustále spravovala na základě „odcizeného principu“. Na rozdíl od Skotska byli do irských úřadů stále obsazováni cizinci – Angličané nebo Skotové. Zároveň byla patrná snaha vymýtit irský jazyk a znevýhodnit katolickou církev, která, ač se k ní hlásila většina obyvatelstva, neměla na rozdíl od anglikánské státní církve vládní podporu. Na základě těchto opatření tak irským obyvatelům (zde Grant důrazně upozorňoval na to, že mezi stoupenci *Repealu* nejsou pouze katolíci) mohlo být zřejmé, že nebyli považováni za rovnoprávné členy unie ani britského státu. Na počátku čtyřicátých let 19. století tak mezi cestovateli převládlo přesvědčení, že bude nutné podniknout ve věci britsko-irské unii nezbytné a neodkladné kroky. Ať se jednalo o podporu sociálních kontaktů mezi oběma ostrovy, jak navrhovali manželé Hallovi, nebo o rezignaci na „odcizený“ způsob vlády, kterou doporučoval James Grant, bylo zřejmé, že současný stav nelze příliš dlouho prodlužovat. Nikdo z autorů nepřipouštěl zrušení unie, zároveň však bylo připomínáno, že by se mělo jednat o unii „jednoho národa“ či přinejmenším rovnocenných partnerů.

Ve druhé polovině čtyřicátých let 19. století se irské poměry dramaticky proměnily. V roce 1845 se nejprve v Severní Americe a poté v Evropě, v Belgii a v Lucembursku objevily první známky nakažení brambor plísňovou infekcí, která se rychle rozšířila do Francie, Nizozemí a do jihozápadních států Německa, jižní Anglie a posléze i do Irska. V Irsku, kde byla velká část populace závislá výlučně na konzumaci brambor, však měla jejich opakovaná neúroda (trvající až do počátku padesátých let 19. století) nejdramatičtější dopad. Hladomor a vlna emigrací snížily počet irské populace z osmi a půl milionů v roce 1845 na pět a půl milionu na počátku padesátých let 19. století.⁸⁹⁰

Neúroda a hladomor také proměnily styl cestopisné literatury. Do Irska nyní přijížděli novináři, kteří chtěli čtenáře informovat o nejnovějším vývoji, a především mnoho jednotlivců (zejména členů kvakerské Společnosti přátel), kteří se snažili o zlepšení životních podmínek. Velká část cestopisů byla zaplněna realistickým popisem bídy a vyhladovění stejně jako návrhy, jakým způsobem by se měla britská vláda a britská

⁸⁸⁹ GRANT, J., *Impression of Ireland and the Irish*, 2 díly, London, 1844, zde 2. díl, s. 189-190.

⁸⁹⁰ BARTLETT, T., *Ireland...*, s. 285-294.

společnost zachovat. Materiální pomoc byla zaměřena především na dovoz nových typů plodin, které by mohly brambory nahradit. Většina cestujících autorů se věnovala detailním záznamům o rozdělení pomoci a o vyhlídkách na její uplatnění. Stejně tak se však do cestopisné literatury promítá úžas nad tím, že k podobnému neštěstí mohlo dojít na území křesťanského státu a uvnitř britských hranic:

„We spent the whole morning in visiting these hovels indiscriminately, or swayed by the representations and entreaties of the dense retinue of wretched creatures, continually augmenting, which gathered round, and followed us from place to place – avoiding only such as were known to be badly infected with fever, which was sometimes sufficiently perceptible from without, by the almost intolerable stench. And now language utterly fails me in attempting to depict the state of wretched inmates. I would not willingly add another to the harrowing details that have been told; but still they are FACTS of actual experience, for the knowledge of which we stand accountable. I have certainly sought out one of the most remote and destitute corners; but still it is within the bounds of our Christian land, under our Christian Government, and entailing upon us – both as individuals and as members of a human community – a Christian responsibility from which no one can escape.“⁸⁹¹

Pro Williama Bennetta, jenž se jako reprezentant Společnosti přátel vydal do hladomorem postižených regionů v roce 1847, byla konfrontace s katastrofálními následky bramborové neúrody další příležitostí k tomu, aby zvážil současnou podobu britsko-irské unie. Nebyl si však jist, jaké synonymum u vztahu mezi Irskem a Británií měl použít. Mohlo se jednat o soužití „sesterské“ či „manželské“, stejně tak to ale mohl být vztah pána a otroka, který byl držen z donucení a nacházel se ve stavu bídy a nepokoje. Jisté bylo, že Irsko nebylo považováno ani za stejnou součást impéria, jakými byla jednotlivá hrabství Anglie.⁸⁹²

K podobnému závěru pak došel Bennettův souvěrec Spencer Timothy Hall, který Irsko navštívil v roce 1849. Ten sice irský charakter považoval za duševně jednoduchý a ve srovnání s anglickou a skotskou povahou za primitivní, přesto však uznával jeho specifika. Stejně tak, jako nebude mít irský trojlístek nikdy podobu anglické růže nebo skotského bodláku, nebude možné, aby irská společnost vykazovala stejné rysy jako

⁸⁹¹ BENNETT, W., c. d., s. 26.

⁸⁹² Tamtéž, s. 145.

anglická a skotská. Vzájemná nedůvěra by však mohla být odstraněna v případě, že by Irsko přestalo být považováno za oddělenou část impéria.⁸⁹³

Na závěr svého zamyšlení vyslovil Spencer Hall přesvědčení, že pokud by Irové nemohli být ostatními obyvateli Británie pokládáni za rovnocenné spoluobčany, bylo by legitimní se domnívat, že by Irsku prospělo požadované odstranění unie. Spencer Hall tak byl prvním, kdo tuto možnost vůbec připustil. Záhy tuto ideu však odvolal a na její místo postavil požadovanou rovnocennou spolupráci mezi všemi křesťany Británie:

„Either Ireland is not united with us, and we have no right to more than a diplomatic interference in her affairs; or she is united with us, and her children are our fellow citizens. My own belief is, that her wrongs alone, had she no other claim upon us, place her in the latter relation, and call us individually and collectively to a union of effort for her redemption; and, in that case, every Englishman, Scotsman, or Welshman, devoting his heart and energies to the work, will thereby earn for himself a better title to the name of man, a patriot, a Christian.“⁸⁹⁴

Ačkoli se do Bennettova a Hallova cestopisu zřetelně promítá jejich křesťanské náboženské cítění, je stejně tak zřejmé, že oba pochybovali o správnosti postavení, jaké Irsko v současnosti v unii zastávalo. Ani Hall by si zrušení unie nepřál, měl však silné pochybnosti o míře křesťanské a britské spolupráce, jež byly citelně ovlivněny také konfrontací s následky hladomoru. Hladomor tak reprezentoval další fázi v proměnách hodnocení britsko-irské unie, jež se ještě více, než kdy před tím vyznačovalo silným pesimismem. Ne všichni cestovatelé interpretovali dobové události v podobném duchu. Pro některé nevyplývalo z uzákonění britsko-irské unie pouze legální, ale také prostorově identitotvorné spojení, a Irsko tak bylo automaticky považováno za integrální součást Británie, za „naši zemi“.⁸⁹⁵ Stejně intenzivně se však ozývaly hlasy, které upozorňovaly na trvajícím kulturním vyčlenění Irska z identifikačního rámce „naše země“ a připomínaly, že by Irsko nemuselo být jeho trvalou součástí.

⁸⁹³ HALL, T. S., *Life and Death in Ireland as Witnessed in 1849*, Manchester 1849, s. 78.

⁸⁹⁴ Tamtéž, s. 90.

⁸⁹⁵ EAST, J., *Glimpses of Ireland in 1847*, London 1847, s. 124.

ZÁVĚR

Hlavním cílem této práce bylo přiblížit, jakým způsobem vnímali němečtí cestovatelé zemskou hranici mezi Čechami a německými státy a jak vnímali britští cestovatelé zemskou hranici mezi Irskem a Británií. Již v úvodu bylo nastíněno, že obě hranice prošly od poloviny 18. do poloviny 19. století odlišným vývojem. Zatímco v rakouské monarchii bylo snahou posílit význam státních hranic, a tedy také hranice oddělující české území od Pruska, Saska a Bavorska, byla tendence britského státu opačná, a to především po roce 1800, kdy se Irsko stalo integrální součástí Britského impéria. Předpokladem bylo, že obě tendence neuniknou pozornosti německých a britských cestovatelů. Pakliže byly ve sledovaném období politické hranice také mezníky, v jejichž rámci se formovala prostorová identita, mělo by být pro německé cestující (kteří nepocházeli z rakouské monarchie) české území stále více vzdálenější, zatímco pro britské cestovatele do Irska by mělo irské teritorium (přinejmenším po roce 1800) konstituovat také součást „našeho“, tj. britského území.

Jak tato práce ukázala, prostorovou identitu však na přelomu 18. a 19. století ovlivňovalo více faktorů, než pouhá příslušnost k určitému politickému celku. Němečtí cestovatelé mohli české území vnímat v několika rovinách – jako součást habsburské monarchie, jako historickou zemi či jako součást říšského území. V 18. století zřetelně převažovalo vnímání Čech jako historicky vymezeného celku. K tomu přispívala také dlouhodobá stabilita české zemské hranice, jež byla vymezena i geograficky. Čechy tak byly reprezentovány jako politický celek, který sice náleží k habsburské monarchii, má však svoji vlastní zemskou tradici a identitu. Přítomnost rakouského státu ale byla pocíťována při konfrontaci s jeho institucemi – na hranicích ji oznamovaly státní symboly a na českém území bylo nutno se podříditi rakouskému právnímu řádu (především v pasových a v cestovních záležitostech). Za součást „státního teritoria“ byly kromě hranic považovány také silnice, na jejichž stav měla rakouská vláda či rakouský panovník dohlížet. Říšská identita nebyla mezi německými cestovateli příliš zastoupena. To neznamená, že by v určitých situacích – spojených především s nepohodlím, které při cestování způsobovalo časté překračování politických hranic – nebylo upozorňováno na nešťastné rozdrobení Německa. Přesto však pocit přináležitosti k říši nekonkuroval ani zemskému charakteru Čech, ani zemské teritoriální identitě (saské, pruské atd.), která u autorů převažovala. Říše nabyla většího významu pro

prostorovou identifikaci až v době, kdy se její existence ocitla v ohrožení, ale to již říšskému principu vymezení teritoria konkuroval princip jazykový.

Z výpovědí britských cestovatelů ve druhé polovině 18. století lze usuzovat, že Irsko, jehož status v rámci Britského impéria nebyl jasně definován, bylo pokládáno za území vykazující pomezí charakter. Pocit oddělení posilovala existence administrativních bariér mezi oběma ostrovy stejně jako přítomnost geografického ohraničení. Irské moře sice nebylo (na rozdíl od českých pohraničních hor nebo Lamanšského průlivu) považováno za „přirozenou hranici“, přesto však plavba, která byla spojena s mnohými obtížemi, působila přerušování prostorového kontinua. Je také příznačné, že angličtí cestovatelé (kteří měli mezi autory cestopisů ve druhé polovině 18. století většinové zastoupení) nevyužívali při hodnocení Irska srovnání s britskými, ale s anglickými poměry. To poukazuje na skutečnost, že ani britská identita nebyla ve druhé polovině samozřejmostí a důležitější roli hrála příslušnost k anglickému (či skotskému) etniku. Naproti tomu na cestovatele působila také politická symbolika (např. sochy anglických panovníků) a historická místa paměti, která oživovala vědomí historických kontaktů mezi oběma ostrovy.

Podobně jako u německé reflexe Svaté říše římské začala být podstata britsko-irského vztahu více diskutována až na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 18. století, kdy v Irsku sílilo patriotické hnutí, jež vyvrcholilo přijetím ústavy v roce 1782. Je tak možné usuzovat, že ačkoli během druhé poloviny 18. století nebylo spojení Čech s německými státy a spojení Irska a Británie (či Anglie) výslovně připomínáno, bylo v myslích cestovatelů přítomné aslepoň latentně. V případě ohrožení říše na počátku válek s Francií a v době posílení irské snahy o uvolnění pouta s Británií, která příliš připomínala nedávnou ztrátu amerických kolonií, se však stávající pasivita rychle změnila do aktivní obhajoby existujících svazků.

Politická či administrativní hranice mezi Čechami a německými státy a mezi Irskem a Británií nicméně nebyla jediným typem hranice, na jehož základě mohlo být české a irské území považováno za odlišné. Kulturní hranice tvořily totiž stejně silnou bariéru. Pro německé návštěvníky Čech i pro britské návštěvníky Irska reprezentovala nejvýraznější předěl hranice konfesionální. V Čechách splývala konfesionální hranice s hranicí politickou a geografickou, čímž se dělicí funkce těchto hranic navzájem posilovala. V Irsku byla situace poněkud složitější. Ačkoli se většina obyvatelstva hlásila ke katolicismu, sdílela irská politická elita anglikánské vyznání, a irská

společnost tedy byla (na rozdíl od společnosti v Čechách) v očích britských protestantských cestovatelů rozdělena na základě konfesionálních kritérií. Němečtí a britští protestantští cestovatelé považovali katolicismus za příčinu mnohých českých a irských nedostatků, především však nedostatečné hospodářské a intelektuální vyspělosti. V Irsku tomuto přesvědčení napomáhala i skutečnost, že se zde hospodářská síla protestantského a katolického obyvatelstva skutečně lišila. I přesto, že někteří britští cestovatelé zároveň zohlednili vliv stále platných protikatolických zákonů, považovali (stejně jako němečtí cestovatelé v Čechách) katolicismus za společensky retardující faktor.

Do vnímání české společnosti ze strany německých pozorovatelů se od osmdesátých let 18. století začínalo promítat etnický determinované rozdělení. Jeho význam však v této době ještě nepřevýšil konfesionálně vymezenou hranici. Stejně tak bylo kvůli silné zemské identitě cestovatelů (saské, pruské, atd.) vnímáno také české obyvatelstvo jako příslušné do jednoho zemského celku, obývaného dvěma etnickými skupinami. I irská společnost byla rozdělena do několika etických skupin, o jejichž existenci se v rámci etnografických popisů autoři cestopisné literatury zmiňovali. Pozoruhodné však je, že se angličtí cestovatelé neztotožňovali ani s těmi obyvateli Irska, kteří byli sami anglického původu a anglikánského vyznání a v Irsku se usadili teprve v 16. nebo 17. století. Lze tak usuzovat, že i pro anglické cestovatele byla důležitá zemská příslušnost, jež obyvatele Irska oddělovala od obyvatel sousedního ostrova. Výjimkou v tomto ohledu byli pouze skotští cestovatelé, kteří po celé sledované období pocíťovali svou kulturní spřízněnost se skotskou a presbyteriánskou komunitou v Ulsteru, s níž ji také pojily intenzivní kulturní, sociální a obchodní styky.

Za kulturní či sociokulturní hranici lze považovat také hranici mezi městským a venkovským prostředím. Ve vnímání německých i britských cestovatelů hrála tato hranice velmi silnou roli, a to i z toho důvodu, že většina autorů byla v městském prostředí socializována. V německém prostředí se i po polovině 18. století udrželo typické raně novověké vnímání prostoru, který byl omezen pouze na města, která reprezentovala „ostrovy uprostřed prostorového vakua“. U britských cestovatelů docházelo k zařazení venkovského prostředí do vnímaného prostorového celku dříve, dichotomie venkov / město však byla ve vnímání Irska stále významná. Na rozdíl od irského venkova, který měl (s výjimkou sídel anglikánských pozemkových vlastníků) převážně katolický charakter, byla naopak irská města v čele s Dublinem centry

anglické kultury a anglikánské církve. Ačkoli výstavba reprezentativních budov byla v irských městech v pozdním 18. století spíše demonstrací vzrůstajícího irského patriotismu, chápali britští pozorovatelé tyto objekty, díky jejich architektonické podobě s londýnskými stavbami, jako symbolická vyjádření anglické a irské kulturní blízkosti.

V irském i v českém prostředí vystupovala do popředí také sociální hranice mezi chudobou a prosperitou. Na Čechy i na Irsko bylo nahlíženo jako na srovnatelně chudé země. V obou zemích bylo za hlavní důvody chudoby považováno katolické náboženství a špatné postavení zemědělského obyvatelstva, vyplývající v Čechách z nevolnictví či jeho přežitků a v Irsku z neuspokojivě nastaveného nájemního systému. Mezi jednotlivými regiony však byly i v tomto ohledu pozorovány kvalitativní rozdíly. Zohledněn byl v první řadě přístup pozemkových majitelů, kteří se měli snažit o kultivaci půdy i obyvatel na jejich panstvích. Němečtí a britští cestovatelé kritizovali především ty majitele, kteří opomíjeli svá panství a věnovali se společenskému životu ve Vídni či Londýně.

Vnímání rozdílů mezi jednotlivými regiony ovlivňovaly také jejich geografické dispozice. Úrodná zemědělská krajina vzbuzovala ve druhé polovině 18. století větší estetické uspokojení než hornaté a neúrodné oblasti. Z tohoto důvodu tak nebyly příliš ceněny horské oblasti českého pohraničí, ani mokřinaté regiony západního Irska. Výsledkem proto bylo vnímání kulturně krajinné hranice rozdělující v Irsku východní a západní část ostrova a v Čechách hornaté pohraničí a nížinaté vnitrozemí. Dělení krajiny na kultivovanou a nekultivovanou bylo vlastní německým i britským cestovatelům a vycházelo z širších ekonomicko-teoretických zásad, obsažených také v cestovní instruktážní literatuře. Je tak možné shrnout, že se nejednalo o specifický německý či britský rys, ale o obecnější druh nazírání na okolí, ovlivněný dobovým hodnotovým systémem.

Podobný dopad mělo na německou a britskou společnost také rozšíření romantických idejí a němečtí návštěvníci Čech, stejně jako britští návštěvníci Irska začali objevovat nové oblasti, které v předchozím období nevzbuzovaly jejich zájem. V obou případech tak byly mentální mapy cestovatelů doplněny o území, která se na nich doposud pevněji nevyskytovala. V Čechách přispěl turistický zájem o pohraniční hory k posílení vnímání lineárního charakteru politických hranic a v Irsku k začlenění západního pobřeží do vnímaného prostorového celku.

Vývoj v první polovině 19. století ukázal, jak pohyblivé byly hranice vymezené rozdílnou úrovní kultivace a hospodářské prosperity. Na počátku 19. století se změnila vstupní kritéria, a to jak v subjektivním, tak v objektivním smyslu. Britští cestovatelé nadále zdůrazňovali lepší pracovní morálku protestantských věřících na severu Irsku, němečtí cestovatelé se zaměřili na zdůraznění etnického rozdílu mezi obyvateli Čech, kterým vysvětlovali také rozdílnou hospodářskou úroveň německy a slovansky osídlených regionů. České pohraničí a irská provincie Ulster však také reálně reprezentovaly regiony, které se vyznačovaly nejvyšším stupněm industrializace. U německých i u britských cestovatelů tak změna v preferenci příslušných oblastí souvisela také s odklonem od zásad fysiokratismu, jehož místo v úvahách cestovatelů zaujalo kladné zhodnocení industriální výroby a průmyslových regionů.

Na počátku 19. století se v souvislosti s napoleonskými válkami změnily politické poměry v Německu i v Británii. Mezi německou intelektuální elitou se prosadil koncept definice národního teritoria na základě jazykového vymezení, jež mělo také podpořit myšlenku německého sjednocení. Ačkoli Čechy kvůli přítomnosti slovanského obyvatelstva do takto jazykově definovaného teritoria nezapadaly, bylo v jejich případě využito jiné, tedy kulturní, historické, geografické a politické argumentace. Ačkoli tak Čechy od ostatních německých států stále oddělovala politická hranice, bylo od počátku 19. století stále více zřejmé, že němečtí cestovatelé považovali Čechy za součást teritoria, s nímž se identifikovali. Tímto vědomím neotřásly zpočátku ani snahy české intelektuální elity o obrození českého jazyka a literatury. Až ve čtyřicátých letech 19. století začínalo být zřejmé, že slovanské obyvatelstvo v Čechách zastává odlišnou prostorovou představu, která byla v nutném konfliktu s představou německou.

Snahou britských cestovatelů do Irsku bylo v prvních dvou desetiletích po uzákonění unie naplnit nově konstituované politické teritorium zahrnující také území Irsku i významem sociokulturní blízkosti. Od dvacátých let 19. století zde však začaly působit dvě protichůdné síly: jednak odstředivá tendence katolické části irské společnosti a dále neschopnost britské veřejnosti Irsko do svého sociokulturního teritoria pojmout. I přes neochvějně přesvědčení o politické příslušnosti Irsku k Velké Británii se tak kolem poloviny 19. století stále častěji objevovala skepse o možném začlenění Irsku do území chápaného jako „naše“ teritorium.

V polovině 19. století tak německá cestopisná literatura o Čechách a britská cestopisná literatura o Irsku vykazuje značnou dávku skepticizmu. V britských cestopisech vyplývá

toto přesvědčení z neschopnosti naplnit politicky vymezené teritorium významem sociokulturní jednoty. V německých cestopisech je pak situace opačná. Ačkoli němečtí cestovatelé cítili k Čechám sociokulturní pouto, nebylo v současných podmínkách možné jej proměnit také do pevnějšího politického svazku. V obou případech se však stále více ukazovalo, že jejich prostorové představy (ať již založené na sociokulturní či politické definici teritoria) jsou stále častěji konfrontovány s alternativní formou prostorové identity, kterou v Čechách i v Irsku mohla potenciálně sdílet většinová část obyvatelstva. Upevnění těchto alternativních prostorových představ však nutně ohrožovalo jak německou tak britskou prostorovou identitu.

PRAMENY A LITERATURA

PRAMENY A DOBOVÝ TISK

ANONYM, Bemerkungen auf einer Reise durch Schlesien, Böhmen und einen Theil von Oestreich nach Salzburg von einem Ostpreussen, Königsberg 1829

ANONYM, Briefe aus dem Felde, in: Deutsches Museum, 1779/1, s. 509-522, 1779/2, s. 335-347

ANONYM, A letter from an English gentleman in Dublin to his friend in England, Dublin 1767

ANONYM, Neue Briefe über Carlsbad, vom Jahr 1792, in: Deutsches Magazin, 1793, sv. 5, s. 361-368

ANONYM, Prag und die Prager. Aus der Papieren eines Lebendig-Todten, Leipzig 1845

ANONYM, Reise nach Carlsbad. nebst H. M. Johann Gottl. Schwarzens, Diaconi zu Johanngeorgstadt, Untersuchung der Frage: ob, und was für Vortheil in der Natur ein Erdbeben verschaffen könne, Leipzig 1771

ANONYM, Reisenotizen über Prag. Aus Briefen von Cäcilia, in: Journal für Literatur, Kunst, Luxus und Mode, roč. 38, 1823, č. 79, s. 649-652

ANONYM, Zittau in der Oberlausitz Herrnhuth. An Herrn D. H. in W., in: Neue Reisebemerkungen in und über Deutschland, 5 dílů, Halle 1786-1788

ANONYM [ABT, KARL FRIEDRICH], Abst unempfindsame, und doch sehr empfindliche Reise durch die Vorposten der Croaten auf Befehl des Herrn Obrist von Winckelmann am Pfingsttage, den 7. Junii, da es noch Friede ware, als vermeinter Spion zu Fuße geführt. Der Wahrheit gemäß geschrieben, s. l. 1778

ANONYM [KLÖBER, KARL LUDWIG], Auszüge aus Briefen eines reisenden Engländers, nach seiner eigenen deutschen Uebersetzung, in: Deutsches Museum, 1780/1, s. 76-97, 148-165, 212-227

ANONYM [KLÖBER, KARL LUDWIG], Von Schlesien vor und seit dem Jahr 1740, 2 díly, Freiburg [Breslau], 1785

ANONYM [LLOYD, EDWARD], A Month's Tour in North Wales, Dublin and its Environs, With Observation upon their Manners and Police in the Year 1780, London 1781

ANONYM [POSTL, KAREL / SEALSFIELD, CHARLES], Austria as it is, or sketches of continental courst, by an eye-witness, London 1828

ANONYM [RIESBECK, JOHANN KASPAR], Briefe eines Reisenden Franzosen über Deutschland an seinen Bruder zu Paris, 2 díly, Zürich 1783

ANONYM [SCHULZ, JOACHIM CHRISTOPH], Briefe des wandernden Hypochondristen aus Böhmen, Mähren, Österreich und Ungarn, in: Deutsches Museum 1781/1, s. 588-594, 1781/2, s. 53-61, 160-167, 248-267

ANDERSON, ADAM, Historical and chronological deduction of the origin of commerce from the earliest accounts, containing an history of the great commercial interests of the British Empire etc., 4 díly, London 1787

ARNDT, ERNST MORTIZ, Rhein, Teutschlands Strom, nicht aber Teutschlands Gränze, Leipzig 1813

ASHWORTH, JOHN HERVEY, The Saxon in Ireland, or The Rambles of an Englishman in Search of a Settlement in the West of Ireland, London 1851

BARKER, JOSEPH, An Account of J. Barker's Visit to Ireland, with Outlines of his Lectures, Newcastle 1845

BARRON, WILLIAM, History of the political connection between England and Ireland: from The Reign of Henry II to the present time, London 1780

BARROW, JOHN, A Tour Round Ireland: Through the Sea-Coast Counties, in the Autumn of 1835, London 1836

BECKER, SOPHIE AGNES, Briefe einer Curländerinn. Auf einer Reise durch Deutschland, 2 díly, Berlin 1791

BECKER, WILHELM GOTTLIEB, Reise von Dreßden nach Tepliz in Böhmen. An den Geheimen Kriegs Rath Müller in Leipzig, in: Göttingisches Magazin der Wissenschaften und Litteratur 3, 1783/4, s. 530 – 562

BENNETT, WILLIAM, Narrative of a recent journey of six weeks in Ireland, London – Dublin, 1847

BERCHTOLD, LEOPOLD, An essay to direct and extend the inquiries of patriotic travellers : with further observations on the means of preserving the life, health, & property of the unexperienced in their journeys by land and sea : Also a series of journeys by land and sea ... comprising the most serious points relative to the objects of all travels. To which is annexed a list of English and foreign works, intended for the instruction and benefit of travellers, & a catalogue of the most interesting European travels, 2 díly, London 1789

BERCHTOLD, LEOPOLD, Anweisung für Reisende nebst einer systematischen Sammlung zweckmässiger und nützlicher Fragen, 2 díly, Braunschweig 1791

BERNARD, ESTHER, Beschreibung einer Wasserreise von Außig nach Dresden, in: Deutsche Monatsschrift 1799/3, s. 188-208

BINNS, JONATHAN, The miseries and beauties of Ireland, 2 díly, London 1837

BISCHOFF, WILHELM FERDINAND, Reise durch die Königreiche Sachsen und Böhmen in den Jahren 1822 und 1823, Leipzig 1825

BLAKE, HENRY, Letters from the Irish Highlands of Cunnemarra, London 1825

BLUMAUER, ALOYS, Prozeß zwischen Herrn Friedrich Nikolai, Buchhändler in Berlin, an einem, dann denen 797 Pränumeranten, die auf besagten Herrn Nikolai neusten Reise-beschreibungen ihr baares Geld vornhinein bezahlten, andern Theils, welcher zu Wien im Realzeitung-Comtoire von Rechtswegen verführet wird. Allen Buchhändlern, die auf so eine Art reich werden wollen, zum schrecklichsten Beyspiel theilweis herausgegeben, 2 díly, Leipzig 1783–1784

BOWDEN, CHARLES TOMPMAN, A Tour through Ireland in 1790, Dublin 1791

BRÜCKMANN, FRANZ HIERONYMUS, Bemerkungen auf einer Reise nach Karlsbad, Braunschweig 1785

BÜRDE, SAMUEL GOTTLIEB, Der Kynast, in: HEINSIUS, THEODOR, Der Bardenhain für Deutschlands edle Söhne und Töchter, 2 díly, Berlin 1809, 1. díl, s. 46-48

BURGOYNE, JOHN FOX, Ireland in 1831, Letters on the State of Ireland, London 1831

BURKE, EDMUND, A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful, London 1782 [1. vydání: London 1757]

BURNEY, CHARLES, The present state of music in Germany, Netherlands and United provinces or The Journal of a Tour through those COuntries, undertaken to collect Materials for a General History of Music, 2 díly, London 1775 [1. vydání: London 1773]

BUSH, JOHN, Hibernia Curiosa: A letter from a gentleman in Dublin, to his friend at Dover in Kent, giving a general view of the manners, customs, disposition, &c., of the inhabitants of Ireland, London 1796

CAMPE, JOACHIM HEINRICH, Reise von Braunschweig nach Karlsbad und durch Böhmen in Briefen von Eduard und Karl herausgegeben von Joachim Heinrich Campe, Frankfurt – Leipzig 1817

CARR, JOHN, *The Stranger in Ireland, or A Tour in the Southern and Western Parts that Country in the year 1805*, London 1806

CLARKE, EDWARD DANIEL, *A Tour through the South of England, Wales, and Part of Ireland made during the Summer of 1791*, London 1793

CÖLLN von, GEORG FRIEDRICH WILLIBALD, *Wien und Berlin in Parallele. Nebst Bemerkungen auf einer Reise von Berlin nach Wien durch Schlesien über die Felder des Krieges. Ein Seitenstück zu der Schrift: Vertraute Briefe über die innern Verhältnisse am preußischen Hofe seit dem Tode Friedrichs II.*, Amsterdam – Leipzig 1808

COOPER, GEORGE, *Letters on the Irish Nation, Written during a Visit to that Kingdom in the Autumn 1799*, London 1800

CROMWELL, THOMAS KITSON, *Excursions through Ireland: comprising topographical and historical delineations of each province*, 2 díly, London 1820

CURWEN, JOHN CHRISTIAN, *Observations on the state of Ireland, Principally directed to its agriculture and rural population; in a series of letters, written on a tour through that country*, 2 díly, London 1818

DE QUINCEY, THOMAS, *Autobiography from 1785 to 1803*, in: MASSON, D. (ed.), *The Collected Writings of Thomas de Quincey*, Edinburgh 1889

DEINHARDSTEIN, JOHANN LUDWIG, *Skizzen einer Reise von Wien über Prag, Teplitz, Dresden, Berlin, Leipzig, Weimer, Frankfurt am Main, Darmstadt, Heidelberg [...], Linz, und von dort nach Wien zurück, in Briefen an einen Freund*, Wien 1831

DEWAR, DANIEL, *Observations on the character, customs and superstitions of the Irish; and on some of the causes which have retarded the moral and political improvement of Ireland*, London 1812

DRAPER'S COMPANY, *Reports of deputations, who in pursuance of resolutions of the Court of Assistants of the Draper's Company of the 23rd January 1817, 3rd August 1818, 2nd August 1819, 7th August 1820, and 7th April 1827 visited the estates of the company, in the county of Londonderry in Ireland in those years and which was ordered by the court to be printed for the use of its members*, London 1829

EAST, JOHN, *Glimpses of Ireland in 1847*, London 1847

EGGERS von, CHRISTIAN, *Reise durch Franken, Baiern, Oesterreich, Preußen und Sachsen*, 4 díly, Leipzig 1810

ELSTOB, MARK, *A trip to Kilkenny, from Durham by way of Whitehaven and Dublin, in the year MDCCLXXVI. Containing remarks on the situations and distances of places; the customs and manners of the people, interspersed with short digressions, and*

some observations on the climate, productions, and curiosities of Ireland. In a series of letters to a friend, Dublin 1779

ENTICK, JOHN, The Present State of the British Empire containing a description of the kingdoms, principalities, islands, colonies, conquests, and of the military and commercial establishment etc., 4 díly, London 1774

FERBER, JOHANN JAKOB, Beyträge zu der Mineralgeschichte von Böhmen, auf einigen Reisen durch dies Königreich 1768 und 1770 gesammelt, Berlin 1774

FERBER, JOHANN JACOB, Nachricht von dem Anquicken der gold- und silberhaltigen Erze, Kupfersteine und Speisen in Ungarn und Böhmen nach eigenen Bemerkungen daselbst im Jahre 1786 entworfen, Berlin 1778

FICHTE, JOHANN GEORG, Reden an die deutsche Nation, Berlin 1808

FISCHER, JULIUS WILHELM, Reisen durch Oesterreich, Ungarn, Steyermark, Venedig, Böhmen und Mähren, in den Jahren 1801 und 1802, 3 díly Wien 1803

FOSTER, GEORGE, A Voyage round the World in His Britannic Majesty's Sloop Resolution, Commanded by Capt. James Cook, during the Years 1772, 3, 4 and 5, London 1777

GILPIN, WILLIAM, Observations on the River Wye and several parts of South Wales, etc. relative chiefly to Picturesque Beauty; made in the summer of the year 1770, London 1782

GILPIN, WILLIAM, Observations, made relative chiefly to picturesque beauty, made in the year 1776, on several parts of Great Britain; particularly the High-Lands of Scotland, 2 díly, London 1789

GILPIN, WILLIAM, Three Essays: On Picturesque Beauty; On Picturesque Travel; and on Sketching Landscape: to which is Added a Poem, On Landscape Painting, London 1792

GLASSFORD JAMES, Letter to the Right Honourable, The Earl of Roden, on the present state of popular education in Ireland, London 1829

GLASSFORD, JAMES, Notes of three tours in Ireland in 1824 and 1826, Bristol 1832

GOETHE, JOHANN WOLFGANG, Sammlung zur Kenntniß der Gebirge von und um Karlsbad angezeigt und erläutert von Goethe, Karlovy Vary 1807

GÖTZINGER, WILHELM LEBERECHE, Schandau und seine Umgebung oder Beschreibung der sächsischen Schweiz, Bautzen 1804

GRANT, JAMES, Impression of Ireland and the Irish, 2 díly, London 1844

GRILLPARZER, FRANZ, Grillparzer's Sämmtliche Werke, 10 dílu, Stuttgart 1872

GRIMM, JACOB, Deutsche Mythologie, 2 díly, Göttingen 1854

GROSS-HOFFINGER, JOHANN ANTON, Empfindsame Reise eines expatriirten Schwärmers durch Teutschland, Böhmen, Oesterreich, Italien, Ungarn, die Türkei etc., Leipzig 1836

GUTSMUTHS, JOHANN CHRISTOPH FRIEDRICH, Meine Reise im deutschen Vaterlande, aus Thüringen ins Riesengebürge zu den Elbquellen und durch Böhmen ins Erzgebürge [...], Breslau – Hirschberg – Lissa 1799

HAGEN von der, FRIEDRICH HEINRICH, Briefe in die Heimat aus Deutschland, der Schweiz und Italien, 4 díly, Breslau 1818-1821

HAILBRONNER von, KARL, Cartons aus der Reisemappe eines deutschen Touristen, 3 díly, Stuttgart und Tübingen 1837

HALL, JAMES, Tour through Ireland, Particularly the Interior and Least Known Parts, 2 díly, London 1813

HALL, SAMUEL CARTER, – HALL, ANNA MARIA, Ireland, Its Scenery, Character, etc., 3 díly, London 1843

HALL, TIMOTHY SPENCER, *Life and Death in Ireland as Witnessed in 1849*, Manchester 1849

HARNISCH, WILHELM, Briefe an seine Tochter, auf einer Reise durch Böhmen, Oestereich, Tyrol und die Lombardei, wie durch die Schweiz, einige Rhein-und Mainländer, Essen 1841

HASSELL, JOHN, A Tour of the Isle of Wight, London 1790

HEINSE, FRIEDRICH, [HOHENTHAL-STÄDTELN von, WILHELM], Reise- und Lebens-Skizzen nebst dramaturgischen Blättern, 2 díly, Leipzig 1837

HILL, ALAN G. (ed.), The letters of William and Dorothy Wordsworth V., The Later Years, 1829-1934, Oxford 2000

HILLER, GOTTLIEB, Meine Reise durch einen Theil von Sachsen, Böhmen, Oesterreich und Ungarn, Köthen 1808

HOARE, RICHARD COLT, Journal of a Tour in Ireland, A.D. 1806, London 1807

HOLMES, GEORGE, Sketches of some of the Southern Counties of Ireland collected during a Tour in the Autumn, 1797, London 1801

HOSER, JOSEPH CARL, Das Riesengebirge: in einer statistisch-topographischen und pittoresken Übersicht, Wien 1803

CHATTERTON, HENRIETTA, Rambles in the South of Ireland during the year 1838, 2 díly, London 1838

CHETWOOD, WILLIAM RUFUS, A Tour through Ireland in several Entertaining Letters Wherein the present state of that kingdom is consider'd: and the most noted cities, towns, seats, rivers, buildings, &c. are described ... To which is prefix'd, a description of the road from London to Holy-Head. By two English Gentlemen. London 1748

INGLIS, HENRY DAVID, A Journey throughout Ireland; during the spring, summer and autumn of 1834, London 1838 [1. vydání London 1835]

KAHLERT, KARL AUGUST, Reiseschilderungen aus Deutschland und der Schweiz; entworfen auf einer Reise im Sommer 1843 durch Böhmen, Baiern, die Schweiz, das Elsaß, die Rheingegenden, Thüringen und Sachsen, Breslau 1845

KANT, IMMANUEL, Kritik der Urtheilskraft, in: ROSENKRANZ, KARL – SCHUBERT, FRIEDRICH WILHELM (ed.), Immanuel Kant's sämtliche Werke, 14 dílu, Leipzig 1838–1842, 4. díl, Leipzig 1838

KANT, IMMANUEL, *Vorlesungen über physische Geographie*, in: ROSENKRANZ, KARL – SCHUBERT, FRIEDRICH WILHELM (ed.), Immanuel Kant's sämtliche Werke, 14 dílu, Leipzig 1838–1842, 6. díl, 1839

KAUSCH von, JOHANN JOSEPH, Ausführliche Nachrichten über Böhmen, Salzburg 1794

KEYBLER, JOHANN GEORG, Neuste Reisen durch Teutschland, Böhmen, Ungarn, die Schweitz, Italien und Lothringen, worinn der Zustand und dass Merkwürdigste dieser Länder beschrieben und vermittelst der natürlichen, gelehrten und politischen Geschichte [...] erläutert wird, 2 díly, Hannover 1740–1741

KIMBER, EDWARD – ALMON, JOHN (ed.), The peerage of Ireland: a genealogical and historical account of all the peers of that kingdom, 2 díly, London 1768

KLINGEMANN, ERNST AUGUST FRIEDRICH, Kunst und Natur. Blätter aus meinem Reisetagebuche, Braunschweig 1819–1828

KNIGHT, CHARLES, Cyclopædie of the industry of all nations, London 1851

KNIGHT, RICHARD PAYNE, The Landscape: A didactic Poem, London 1794

KOHL, JOHANN GEORG, Ireland, Scotland, England and Wales, 3 díly, London 1843–1844

KOHL, JOHANN GEORG, Land und Leute der britischen Inseln, Beiträge zur Charakteristik Englands und der Engländer, 3 díly, Dresden – Leipzig 1844

KOHL, JOHANN GEORG, Reise in Böhmen, in: Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten, 5 dílu, Dresden – Leipzig 1842

KÖRNER, THEODOR, Der Kynast, in: KÖRNER, THEODOR, Sämmtliche Werke, 4 díly, Bureau der ersten Klassiker, Karlsruhe 1823

KRETSCHMANN, KARL FRIEDRICH, Reise nach den Badeörtern Karlsbad, Eger und Töplitz im Jahr 1797, Leipzig 1798

KRICKEL, ADALBERT JOSEPH, Ad. Jos. Krickel's Wanderungen durch einen großen Theil von Mähren, Preußisch Schlesien, fast ganz Böhmen, und einen kleinen Theil von Oesterreich Unternommen im Jahre 1832, Wien 1834

KRÖGER, JOHANN CHRISTOPH, Reise durch Sachsen nach Böhmen und Oesterreich: mit besonderer Beziehung auf das niedere und höhere Unterrichtswesen, 2, díly, Altona 1840

KRUG von NIDDA, FRIEDRICH ALBERT, Lokal-Umriss kleiner Reisen von Friedrich Krug v. Nidda, 2 díly, Halle 1825–1826

KÜTTNER, KARL GOTTLÖB, Reise durch Deutschland, Dänemark, Schweden, Norwegen und einen Theil von Italien, in den Jahren 1797. 1798. 1799, 4 díly, Leipzig 1804

LAUBE, HEINRICH, Reisenovellen, 6 dílů, Leipzig – Mannheim 1834–1837

LAVATER, JOHANN C., Physiognomischen Fragmenten, 4 díly, Leipzig 1775–1778

LEGIS, GUSTAV THORMOD [ANTON THORMOND GLUCKSELLIG], Alkuna: Nordische und Nord-Slawische Mythologie, Leipzig 1831

LUCKOMBE, PHILIP, England's Gazetter or, an accurate Description of all the Cities, Towns, and Villages, in the Kingdom etc., London 1790

LUCKOMBE, PHILIP, A Tour thro Ireland; wherein the present state of that Kingdom is considered; and the most noted cities, towns, seats, buildings, loughs etc. described, London 1780

MACKINDER, HALFORD, Britain and the British Seas, London 1902

MATHISON, GILBERT FARQUHAR GRAEME, *Journal of a tour in Ireland, during the months of October and November, 1835*, London 1836

MAYER, FRIEDRICH, Wanderleben in Bayern, Ober- und Unterösterreich, Ungarn, Mähren und Böhmen, 2 díly, Nürnberg 1838

MEINERS, CHRISTOPH, Grundriss der Geschichte der Menschheit, Lemgo 1785

MEYNIER, JOHANN HEINRICH, Reise durch Deutschland. Ein Unterhaltungsbuch für die Jugend zur Beförderung der Vaterlandskunde, 2 díly, Leipzig 1837³ [1. vydání: Leipzig 1821]

MEYNIER, JOHANN HEINRICH, Rinaldo's Reisen durch Deutschland. Ein Unterhaltungsbuch für die Jugend zur Beförderung der Vaterlandskunde, 3 díly, Leipzig 1821–1823

MÜLLER, CHRISTIAN, Wanderung von St. Petersburg nach Paris im Jahre 1812 durch die deutsch-russischen Provinzen, durch Preußen, Sachsen, Oestreich, Baiern, Würtemberg und die Rheinlande, 2 díly, Leipzig – Mainz 1814–1815

MÜLLER, WILHELM CHRISTIAN, Briefe an deutsche Freunde von einer Reise durch Italien über Sachsen, Böhmen und Oesterreich 1820 und 1821, 2 díly, Altona 1824

NICOLAI, CHRISTOPH FRIEDRICH., Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz, im Jahre 1781. Nebst Bemerkungen über Gelehrsamkeit, Industrie, Religion und Sitten, von Friedrich Nicolai, 12 dílů, Berlin – Stettin, 1783-1796

NOEL, BAPTIST WRIOTHESLEY, Notes of a short tour through the midland counties of Ireland, in the summer of 1836, with Observations on the condition of the peasantry, London 1837

PALEY, WILLIAM, Principles of moral and political philosophy, London 1787 [1. vydání: 1785], 2 díly

PETRARCA, FRANCESCO, Listy velkým i malým tohoto světa. Výbor korespondence, Praha 1974

PETRIE, GEORGE, The Ecclesiastical Architecture of Ireland: An Essay on the Origins of Round Towers in Ireland, Dublin 1845

PLUMPTRE, ANN, Narrative of a Residence in Ireland during the Summer of 1814, and that of 1815, London 1817

PLOWDEN, FRANCIS, An historical review of the State of Ireland: from the invasion of the country under Henry II. to its union with Great Britain on the 1st of January, 1801, 2 díly, London 1803

PRESTON, WILLIAM, An Heroic Answer from Richard Twiss Esq. F.R.S. at Rotterdam to Donna Teresa Pinna y Ruiz, of Murcia, Dublin 1776

PRESTON, WILLIAM, An Heroic Epistle from Donna Teresa Pinna Y Ruiz, of Murcia, to Richard Twiss, Esq : Es; F. R. S. With several explanatory notes, written by himself, Dublin 1776

PRICE, UVEDALE, An Essay on the Picturesque, as Compared with the Sublime and the Beautiful; and on the Use of Studying Pictures, for the Purpose of Improving Real Landscape, London 1794

RACKNITZ von, JOSEPH FRIEDRICH, Briefe über das Carlsbad und die Naturproducte der Gegend, Dresden 1788

REICHARDT, JOHANN FRIEDRICH, Vertraute Briefe geschrieben auf einer Reise nach Wien und den Österreichischen Staaten zu Ende des Jahres 1808 und zu Anfang 1809, 2 díly, München 1915

REINHOLD, CHRISTIAN, LUDOLPH, Geometria Forensis, oder die aufs Recht angewandte Meßkunst, Münster – Osnabrück – Hamm 1782

ROBERTSON, JOSEPH, The traveller's guide through Ireland; or A topographical description of that kingdom, Edinburgh 1806

ROTTENSTEIN von, GOTTFRIED, Reise von Wien nach Böhmen und Sachsen im May 1783, in: Johann Bernoulli's Sammlung kurzer Reisebeschreibungen 12, Berlin – Leipzig 1783

ROUSSEAU, JEAN JACQUES, Emil čili o vychování, 2 díly, Praha 1911

SALMON, THOMAS, The New universal grammar; wherein the situation and extent of the several countries are laid down according to the most exact geographical observations etc., Edinburgh 1777

SALTER'S COMPANY, Narrative of a visit of two members of the court of the Salter's Company to the Manor of Sal in 1841, London 1841

SEUME, JOHANN GOTTFRIED, Spaziergang nach Syrakus im Jahre 1802. Erste Theil. Von Leipzig nach Syrakus, s. l., 1810

SHILLITOE, THOMAS, Journal of the Life, Labours, and Travels of Thomas Shillitoe, London 1839

SCHADEN von, JOHANN NEPOMUK ADOLF, Kritischer Bocksprung von Dresden nach Prag: ein neues Capriccio als Gegenstück des Katersprunges, Schneeberg 1822

SCHLÖZER von, AUGUST LUDWIG, Entwurf zu einem Reise-Collegio nebst einer Anzeige seines Zeitungs-Collegii, Göttingen 1777

SCHULZ, JOACHIM CHRISTOPH, Reise eines Liefländers von Riga nach Warschau, durch Südpreußen, über Breslau, Dresden, Karlsbad, Bayreuth, Nürnberg, Regensburg, München, Salzburg, Linz, Wien und Klagenfurt, nach Botzen in Tyrol, 7 dílů, Berlin 1795–1796

SCHULZ-KUMMERFELD, KAROLINE, Ein fahrendes Frauenzimmer. Die Lebenserinnerungen der Komödiantin Karoline Schulze-Kummerfeld 1745–1815, Berlin 1988

SCHUMMEL, JOHANN GOTTLIEB, *Empfindsame Reisen durch Deutschland*, 3 díly, Wittenberg – Zerbst 1771–1772

SCHWARZ, SOPHIE AGNES [roz. Becker], *Vor hundert Jahren. Elise von der Reckes Reisen durch Deutschland 1784-86 nach dem Tagebuche ihrer Begleiterin Sophie Becker*, Stuttgart 1884

SOLGER, KARL WILHELM F., *Kleine Aufsätze v. J. 1818*, in: TIECK, LUDWIG – RAUMER von, FRIEDRICH (ed.), *Solger's nachgelassene Schriften und Briefwechsel*, Leipzig 1826

STEIN, CHRISTIAN GOTTFRIED DANIEL, *Reise durch Sachsen, Böhmen, Mähren nach Wien und Schlesien, so wie die Donaureise von Ulm bis Pressburg*, Leipzig 1828

STERNE, LAWRENCE, *Sentimental Journey through France and Italy by Mr. Yorick*, 2 díly, London 1768

STROMBECK von, KARL FRIEDRICH, *Darstellungen aus meinem Leben und aus meiner Zeit*, 8. dílu, Braunschweig 1833-1840

STUCK, GOTTLIEB HEINRICH, *Verzeichnis von aeltern und neuern Land- und Reisebeschreibungen*, Halle 1784

TEMPLE, JOHN, *Irish Rebellion; or an history of the beginning and first progresse of the generall rebellion raised within the kingdom of Ireland upon the 23 Oct. 1641. [...]* Together with the barbarous cruelties and bloody massacres which ensued thereupon, London 1646

THACKERAY, WILLIAM MAKEPEACE, *The Irish Sketchbook*, 1842, by mr. M.A. Titmarsh, London 1857 [1. vydání: 1843]

TUCKER, JOSIAH, *Instruction for Travellers*, London 1757

TUKE, JAMES M., *A Visit to Connaught in the Autumn of 1847*, London 1847

TWISS, RICHARD, *Travels through Portugal and Spain in 1772 and 1773*, London 1775

TWISS, RICHARD, *A tour of Ireland in 1775*, London 1776

VARNHAGEN von ENSE, KARL AUGUST, *Denkwürdigkeiten des Philosophen und Arztes Johann Benjamin Erhard*, Stuttgart – Tübingen 1830

VENEDEY, JAKOB, *Irland*, 2 díly, Leipzig 1844

VENEDEY, JAKOB, *Ireland and the Irish during the repeal year, 1843*, Dublin – London 1844

VENEDEY, JACOB, Römerthum, Christenthum und Germanenthum und deren wechselseitiger Einfluß bei der Umgestaltung der Sklaverei des Alterthums in die Leibeigenschaft des Mittelalters, Frankfurt/Main 1840

WAKEFIELD, EDWARD, An Account of Ireland, statistical and political, 2 díly, London 1812

WALPOLE, HORACE – PARK, THOMAS, A catalogue of the royal and noble authors of England, Scotland, and Ireland, 5 dílů, London 1806

WEBER, KARL JULIUS, Deutschland, oder Briefe eines in Deutschland reisenden Deutschen, 4 díly, Stuttgart 1826–1828

WEISS, CHRISTIAN, Wanderungen in Sachsen, Schlesien, Glatz und Böhmen, 2 díly, Leipzig 1796

WEIS, JOHANN BAPTIST, Hans-Jörgels Badereise, oder Abenteuer auf einer Fahrt von Wien nach Hradisch, Luhatschowith, Brünn, Leitomischl, Czaslau, Prag, Töplitz, Tetschen, Blasewitz, Dresden, Leipzig, Karlsbad, Marienbad, Franzensbad und zurück, zu Wasser und zu Land. Unentbehrliches Handbuch für Jeden, welcher diese Tour nicht machen, und doch wissen will, wie man andern Orts iszt, trinkt, denkt und spricht, und was man daselbst zu sehen und zu hören bekömmmt. In Briefen an seinen Schwager Maxel in Feselau, 2 díly, Wien 1842

WEST, THOMAS, Guide to the Lakes, dedicated to Lovers of Landscape Studies, and to All who have visited, or intended to visit the Lakes in Cumberland, Westermorland, and Lancashire, London 1778

WIELAND, CHISTOPH MARTIN, Der Sieg der Natur über Schwärmerey, oder die Abenteuer des Don Sylvio von Rosalva, 2 díly, Ulm 1764

WIGGARD, FRANZ, Stenographischer Bericht über die Verhandlungen der deutschen constituirenden Nationalversammlung zu Frankfurt am Main, 9 dílů, Frankfurt/Main 1848–1849, 1. díl, 1848

WILLEBRAND, JOHANN PETER, Grundriß einer schönen Stadt, in Absicht ihrer Anlage und Einrichtung, zur Bequemlichkeit, zum Vergnügen, zum Anwachs und zur Erhaltung ihrer Einwohner, nach bekannten Mustern entworfen : nebst

WILLEBRAND, JOHANN PETER, Des Herrn Justizrath Johann Peter Willebrand freundschaftliche Nachrichten von einer Carlsbader Brunnenreise, Leipzig 1780

WILLEBRAND, JOHANN PETER, Des Herrn Justizrath Johann Peter Willebrand historische Berichte und practische Anmerkungen auf Reisen in Deutschland. Neue vermehrte u. verbesserte Aufl., Leipzig 1769

WOLLSTONECRAFT, MARY, *Letters written during a short residence in Sweden, Norway and Denmark*, London 1796

WORDSWORTH, WILLIAM, *On the Extinction of the Venetian Republic*, in: TÝŽ, *The poetical works*, 4 díly, Boston 1824

YOUNG, ARTHUR, *A Tour in Ireland with general Observations on the state of that Kingdom*, 2 díly, London 1780

ZÖLLNER, JOHANN FRIEDRICH, *Briefe über Schlesien, Krakau, Wieliczka, und die Grafschaft Glatz auf einer Reise im Jahr 1791*, 2 díly, Berlin 1792–1793

DOBOVÝ TISK

Allgemeine Literatur-Zeitung 1785, 1789, 1791, 1794, 1815

Annalen der Literatur und Kunst des In- und Auslandes 1810

The Athenaeum Journal of Literature, Science, and the fine Arts. For the year 1844

Blätter für literarische Unterhaltung 1839

The British Critic 1802

The Gentleman's Magazine 1812

The Gentleman's and London Magazine 1784

Gentleman's Magazine and Historical Chronicle 1775

The Christian Examiner and Church of Ireland Magazine 1829

The Literary gazette; and journal of Belles Lettres, Arts, Science etc., 1828

The London Magazine, or Gentleman's Monthly Intelligencer 1775

The Scots Magazine 1762, 1782

SEZNAM LITERATURY

ALLEN, ROBERT C., *Agriculture during the Industrial Revolution*, in: FLOUD, RODERICK – McCLOSKEY, DONALD N. (ed.), *The New Economic History of Britain since 1700*, 3 díly, Cambridge 1994, svazek I, 1700–1860, s. 96-122

ALLISON, HENRY. E., *Kant's Theory of Taste. A Reading of the Critique of Aesthetic Judgment*, Cambridge 2001

ALTHOZ, JOSEF LEWIS, *Selected documents in Irish history*, Armonk (N. Y.) – London 2000

ANDERSON, MALCOLM, *Frontiers. Territory and State Formation in the Modern World*, Malden, MA: Polity Press, 1997

- ANDREWS, JOHN HARWOOD, *The geographical element in Irish history*, in: Ó CRÓINÍN, DÁIBHÍ (ed.), *A New History of Ireland*, díl 1, Oxford 2005, s. 1-31
- ANDREWS, JOHN HARWOOD, *Land and People, c. 1780*, in: MOODY THEODORE W. – VAUGHAN, WILLIAM E., *A New History of Ireland*, 4. díl, Oxford 1986, s. 236-265
- ANDREWS, MALCOLM, *The Search for the Picturesque: landscape aesthetic and tourism in Britain, 1960–1800*, Stanford, CA 1989
- ANDERSON, MALCOLM – BORT, EBERHART, *Change and the Irish border: An Introduction*, in: TÍŽ (ed.), *The Irish border: history, politics, culture*, Liverpool 1999, s. 15-40
- ASSMANN, JAN, *Religion and cultural memory: ten studies*, Stanford (CA) 2006
- BAASNER, RAINER, *Unser Staatsgeographus ist beständig auf Reisen*, in: MAURER, MICHAEL (ed.), *Neue Impulse der Rieseforschung*, Berlin 1999, s. 249-266
- BARNARD, TOBY C., *Cromwellian Ireland: English government and reform in Ireland: 1649–1660*, Oxford 2000
- BARNARD, TOBY C. – CLARK, JANE (ed.), *Lord Burlington. Architecture, Art and Life*, London 1995
- BARTLETT, THOMAS, *An End to Moral Economy: The Irish Militia Disturbances of 1793*, in: PHILPIN, CHARLES HARDING ENGLISH (ed.), *Nationalism and Popular Protest*, Cambridge 2002, s. 191-218
- BARTLETT, THOMAS, *Ireland: A History*, Cambridge 2010
- BARTLETT, THOMAS, *Ireland, Empire, and Union, 1690–1801*, in: KENNY, KEVIN (ed.), *Ireland and the British Empire*, Oxford 2006, s. 61-89
- BARTLETT, THOMAS, *A People made Rather for Copies than Originals: The Anglo-Irish, 1760–1800*, in: *The International History Review* 12, 1999/1, s. 11-25
- BÄTSCHMANN, OSKAR, *Carl Gustav Carus (1789–1869): Physician, Naturalist, Painter, and Theoretician of Landscape Painting*, in: TÝŽ (ed.), *Carl Gustav Carus. Nine Letters on Landscape Painting: Written in the Years 1815–1824, with a Letter from Goethe by Way of Introduction*, Los Angeles 2003 s. 1-73
- BEHRINGER, WOLFGANG, *Im Zeichen des Merkur. Reichspost und Kommunikationsrevolution in der Frühen Neuzeit*, Göttingen 2003
- BERMINGHAM, ANN, *Landscape and Ideology. The English Rustic Tradition, 1740–1860*, Berkeley 1989
- BEYRER, KLAUS, *Die Postkutschenreisen*, Tübingen 1985

- BHABHA, HOMI K., *Signs Taken for Wonders: Questions of Ambivalence and Authority under a Tree Outside Delhi, May 1817*, in: GATES, HENRY LOUIS, Jr. (ed.), 'Race', Writing, and Difference, Chicago/London 1986, s. 163-184
- BLACK, JEREMY, *Boundaries and conflict. International relations in ancient régime Europe*, in: GRUNDY-WARR, CARL (ed.), Eurasia. World Boundaries 3, London – New York 1994, s. 19-54
- BLACK, JEREMY, *The British and the Grand Tour*, London 1985
- BÖDEKER, HANS ERICH, *Reisbeschreibungen im historischen Diskurs der Aufklärung*, in: BÖDEKER, HANS ERICH – IGGERS, GEORG G. – KNUDSEN, J. B. – REILL, P. H. (ed.), Aufklärung und Geschichte. Studien zur deutschen Geschichtswissenschaft im 18. Jahrhundert, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 81, Göttingen 1986, s. 276-298
- BÖHME, HARTMUT, *Einführung. Netzwerke. Zur Theorie und Geschichte einer Konstruktion*, in: BARKHOFF, JÜRGEN – BÖHME, HARTMUT – RIOU, JEANNE (ed.), Netzwerke: eine Kulturtechnik der Moderne, Köln 2004, s. 17-36
- BORUTTA, MANUEL, *Antikatholizismus. Deutschland und Italien im Zeitalter der europäischen Kulturkämpfen*, Göttingen 2010
- BRENNER, PETER J., *Reisebericht in der deutschen Literatur. Ein Forschungsüberblick als Vorstudie zu einer Gattungsgeschichte*, Tübingen 1990
- BRODESSER, SLAVOMÍR a kol., *Celnictví v Československu: minulost a přítomnost*, Praha 1982
- BURGDORF, WOLFGANG, „Reichsnationalismus“ gegen „Territorialnationalismus“ *Phasen der Intensivierung des nationalen Bewußtseins in Deutschland seit dem Siebenjährigen Krieg*, in: LANGEWIESCHE, DIETER – SCHMIDT, GEORG (ed.), Föderative Nation. Deutschlandkonzepte von der Reformation bis zum Ersten Weltkrieg, München 2000, s. 157-189
- BURGER, HANNELORE, *Passwesen und Staatsbürgerschaft*, in: HEINDL, WALTRAUD – SAURER, EDITH (ed.), Grenze und Staat. Paßwesen, Staatsbürgerschaft, Heimatrecht und Fremdgeetzgebung in der österreichischen Monarchie 1750–1867, Wien 2000, s. 1-172
- BURKE, JOHN G., *The Wild Man's Pedigree: Scieintific Method and Racial Anthropology*, in: DUDLEY, EDWARD JOSEPH – NOVAK, MAXIMILIAN E., The Wild Man Within: An Image in Western Thought from the Renaissance to Romanticism, Pittsburgh 1972, s. 259-280

- BYRNE, FRANCIS JOHN, *The trembling sod: Ireland in 1169*, in: COSGROVE, ART (ed.), *A New History of Ireland*, díl 2, Oxford 1987
- CANNY, NICHOLAS, *Making Ireland British, 1580–1650*, Oxford 2003
- CARROLL, PATRICK, *Science, culture and, modern state formation*, Berkeley – Los Angeles 2006.
- COLLEY, LINDA, *Britons: Forging the Nation, 1707–1837*, New Haven 2009
- CONNOLLY, SEAN J., *Divided Kingdom: Ireland 1630–1800*, Oxford 2008
- CONNOLLY, SEAN J., *Religion, Law and Power: the Making of Protestant Ireland, 1660–1760*, Oxford 1995
- CONRAD, CHRISTOPH (ed.), *Mental maps*, in: *Geschichte und Gesellschaft* 28/2002, č. 3
- CONWAY, STEPHEN, *Britain, Ireland and Continental Europe in the Eighteenth Century. Similarities, Connections, Identities*, Oxford 2011
- CRONIN, MICHAEL, *History, Translation, Postcolonialism*, in: SIMON, SHERRY – ST-PIERRE, PAUL (ed.), *Changing the Terms: Translating in the Postcolonial Era*, Ottawa 2000, s. 33-52
- CULLEN, LOUS M., *Economic development, 1750–1800*, in: MOODY THEODORE W. – VAUGHAN, WILLIAM E., *A New History of Ireland*, 4. díl, Oxford 1986, s. 159-195
- CULLEN, LOUIS M., *An Economic History of Ireland since 1660*, London 1987
- CVRK, FRANTIŠEK, *Osobní doprava po Labi do I. světové války*, in: BOBKOVÁ, LENKA – NEUDERTOVÁ, MICHAELA (ed.), *Cesty a cestování v životě společnosti (Acta Universitatis Purkynianae, Philosophica et Historica, Studia Historica II)*, Ústí nad Labem 1995, s. 455-461
- DANN, OTTO, *Nation und Nationalismus in Deutschland, 1770–1990*, München 1996
- DOBIÁŠ, J., *Seit wann bilden die natürlichen Grenzen von Böhmen auch seine Landesgrenze?*, in: *Historica* 6, 1963, s. 5-44
- DONNAN, HASTINGS – WILSON, THOMAS M., *Borders. Frontiers of Identity, Nation and State*, Oxford; New York: Berg, 1999
- DÖRING, JÖRG – THIELMANN, TRISTAN, *Einleitung: Was lesen wir im Raume? Der Spatial Turn und das geheime Wissen der Geographen*, in: TÍŽ (ed.), *Spatial Turn. Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*, Bielefeld 2008, s. 7-45
- DUFFY, PATRICK J., *The Nature of the medieval Frontier in Ireland*, in: *Studia Hibernica* 22/23, 1982/1983, s. 21-38

- ECHTERNKAMP, JÖRG, *Der Aufstieg des deutschen Nationalismus (1770–1840)*, Frankfurt/Main 1998
- ELKAR von, RAINER S., *Reisen bildet. Überlegungen zur Sozial- und Bildungsgeschichte des Reisens während des 18. und 19. Jahrhunderts*, in: KRASNOBAEV, BORIS ILJIČ – ROBEL, GERT – ZEMAN, HANS (ed.), *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungs-forschung*, Berlin, 1980, s. 51-82
- ELLIOTT, MARIANNE, *Partners in Revolution: The United Irishmen and France*, New Haven 1982
- ELLIS, STEPHEN G., *Center and Periphery in the Tudor State*, in: TITTLER, R. – JONES, N. L. (ed.), *A Companion to Tudor Britain*, Oxford 2004, s. 133-150
- ELLIS, STEPHEN G., *Ireland in the Age of Tudors, 1447–1603, English Expansion and the End of Gaelic Rule*, London – New York 1998
- EVANS, ROBERT JOHN WESTON, *Frontiers and National Identities in Central-European History*, in: TÝŽ, Austria, Hungary, and the Habsburgs. *Essay on Central Europe c. 1683–1867*, Oxford 2006, s. 114-133
- EVANS, ROBERT JOHN WESTON, *Joseph II and Nationality in the Habsburg Lands*, in: TÝŽ, Austria, Hungary, and the Habsburgs. *Essays on Central Europe, c. 1683–1867*, Oxford 2006, s. 134-146
- FEHR, HUBERT, *Germanen und Romanen im Merowingerreich*, Berlin – New York 2010
- FEBVRE, LUCIEN, *Le Rhin: Problemes d'histoire et d'economie*, Paris 1935.
- FIALA, JAROSLAV, *Stará česko-saská hranice mezi Jáchymovem a Božím Darem*, in: *Historický sborník Karlovarska V*, 1997, s. 32-50
- FISCHER, TILMAN, *Reiseziel England: ein Beitrag zur Poetik der Reisebeschreibung und zur Topik der Moderne (1830–1870)*, *Philologische Studien und Quellen* 184, Berlin 2004
- FOSTER, ROY F., *Modern Ireland, 1600–1972*, London 1989
- FOUCAULT, MICHEL, *Discipline and Punish: the Birth of the Prison*, New York 1975
- FOUCAULT, MICHEL, *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*, London 1965
- FRASER, STEWART, *Count Leopold Berchtold: Eighteenth Century Educational Travel Counselor*, in: *Peabody Journal of Education*, ročník 40, 1962, číslo 1

- FREEMAN, THOMAS WALTER., *Ireland, its physical, historical, social and economic geography*, London – New York 1950
- FREY, MANUEL, *Toleranz und Selektion. Konfessionelle Signaturen zwischen 1770 und 1830*, in: BLASCHKE, OLAF (ed.), *Konfessionen im Konflikt: Deutschland zwischen 1800 und 1970: ein zweites konfessionelles Zeitalter*, Göttingen 2002, s. 113-153
- GANNON, J. PATRICK, *Bohemia and Its Ulster question*, in: *An Irish Quarterly Review* 7/1918, č. 28, s. 644-658
- GEYKEN, FRAUKE, “*A Legal Government, and a Religion free of Superstition.*” *Die Wahrnehmung deutscher katholischer Territorien durch britische Reisende im 18. Jahrhundert*, in: BAUERKÄMPER, ARND – BÖDEKER, HANS ERICH – STRUCK, BERNHARD (ed.), *Die Welt erfahren: Reisen als kulturelle Begegnung von 1780 bis heute*, Frankfurt/Main 2004, s. 321-336
- GIBBONS, MICHAEL, *Connemara: Visions of lar Connacht*, Donaghadee 2004
- GIESEN, BERNHARD, *Intellectuals and the German nation*, Cambridge – New York 1998
- GOTTHARD, AXEL, *In der Ferne: Die Wahrnehmung des Ramus in der Vormoderne*, Frankfurt am Main/New York 2007
- GOULD, PETER – WHITE, RODNEY, *Mental maps*, Harmondsworth 1974
- GRÄNITZ, FRAUKE, *Die Entwicklung des kursächsischen Straßenwesens im 17.–18. Jahrhundert*, in: SZABÓ, THOMAS, *Die Welt der europäischen Strassen: von der Antike bis in die Frühe Neuzeit*, Köln – Weimar 2009, s. 305-320
- GRIFFIN, PATRICK, *The People with No Name: Ireland’s Ulster Scots, America’s Scots Irish, and the creation of a British Atlantic World, 1689–1764*, Princeton 2001
- GROSS, REINER, *Die bürgerliche Agrarreform in Sachsen in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Weimar 1968
- GROSS, REINER, *Geschichte Sachsens*, Leipzig, 2007
- GROSSER, THOMAS, *Reisen und soziale Eliten. Kavalierstour – Patrizierreise – bürgerliche Bildungsreise*, in: MAURER, MICHAEL, *Neue Impulse der Reiseforschung*, Berlin 1999, s. 135-176
- HADFIELD, ANDREW – McVEAHG, JOHN (ed.), *Strangers to that land: British perception of Ireland from the Reformation to the Famine*, Gerrards Cross 1994
- HALLAM, ELIZABETH – STREET, BRIAN V. (ed.), *Cultural encounters: representing otherness*, London – New York 2000

- HARBSMEIER, MICHAEL, *Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen: Überlegungen zu einer historisch-anthropologischen Untersuchung frühneuzeitlicher Reisebeschreibungen*, in: MAĆZAK, ANTONI –TEUTEBERG, HANS JÜRGEN (ed.), *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung*, Wolfenbütteler Forschungen 21, Wolfenbüttel 1982, s. 1-31
- HARVEY, DAVID, *From space to place and back again: reflections on the condition of postmodernity*, in: BIRD, JOHN – CURTIS, BARRY – PUTNAM, TIM (ed.), *Mapping the Futures: Local Cultures, Global Change*, London 1993, s. 3–29
- HASLINGER, PETER, *Einleitung: Grenze im Kopf. Anmerkungen aus geschichtswissenschaftlicher Perspektive*, in: TÝŽ (ed.), *Grenze im Kopf. Beiträge zur Geschichte der Grenze in Ostmitteleuropa*, Frankfurt/Main 1999, s. 7-18.
- HASLINGER, PETER, *Grenzen als Strukturprinzip und Wahrnehmungsproblem: Theorien und Konzepte im Bereich der Geschichtswissenschaft*, in: AUGUSTYNOWICZ, CHRISTOPH – KAPPELER, ANDREAS (ed.), *Die galizische Grenze 1772–1867: Kommunikation oder Isolation?*, Europa Orientalis 4, Münster – Berlin – Wien etc. 2006, s. 5-20
- HASLINGER, PETER, *Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs, 1880-1938*, München 2010
- HASLINGER, PETER, *Nationalismus und Regionalismus – Konflikt oder Koexistenz?*, in: THER, PHILIPP – SUNDHAUSSEN, HOLM (ed.), *Regionale Bewegungen und Regionalismen in europäischen Zwischenräumen seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*, Marburg 2003, s. 267-275
- HEBRON, STEPHEN, *The Romantics and British Landscape*, London 2006
- HECHTER, MICHAEL, *Internal colonialism: the Celtic fringe in British national development*, London 1975
- HENTSCHEL, UWE, *Böhmen im Spiegel der deutschen Reiseliteratur zwischen 1770 und 1848*, in: LEISTNER, BERND (ed.), *Literaturlandschaft Böhmen*, Lübeck – Travemünde 1997
- HENTSCHEL, UWE, *Die Reiseliteratur am Ausgang des 18. Jahrhunderts. Vom gelehrten Bericht zur literarischen Beschreibung*, in: Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur ročník 16, 1991, číslo 2, s. 51-83
- HESLINGA, MARCUS W., *The Irish border as a cultural divide: a contribution to the study of regionalism in the British Isles*, Assen 1971

- HILL, ALAN G. (ed.), *The letters of William and Dorothy Wordsworth V., The Later Years, 1829-1934*, Oxford 2000
- HLAVAČKA, MILAN, *Cestování v éře dostavníku*, Praha 1996
- HLAVAČKA, MILAN, *Dějiny dopravy v českých zemích v období průmyslové revoluce*, Praha 1990
- HLAVAČKA, MILAN [spoluautor NĚMEC, JAN], *Ta pravá mobilita: cestování*, in: HOJDA, ZDENĚK – PRAHL, ROMAN (ed.), *Mezi časy... Kultura a umění v českých zemích kolem roku 1800*, Praha 2000, s. 329-339
- HLAVIN-SCHULZE, KARIN, „*Man reist ja nicht, um anzukommen*“: *Reisen als kulturelle Praxis*, Frankfurt/Main 1998
- HLEDÍKOVÁ, ZDENĚKA – JANÁK, JAN – DOBEŠ, JAN, *Dějiny státní správy v českých zemích od počátku státu po současnost*, Praha 2005
- HÖHNE, STEFFEN, *Zur Phänomenologie kulturellen und sprachlichen Wandels in den Böhmisches Ländern*, in: HÖHNE, STEFFEN – UDOLPH, LUDGER (ed.) *Deutsche – Tschechen – Böhmen. Kulturelle Integration und Desintegration im 20. Jahrhundert*, Wien 2010, s. 9-18
- HOOPER, GLENN, *The Isles/Ireland: the wilder shore*, in: HULME, PETER – YOUNGS, TIM (ed.), *The Cambridge Companion to Travel Writing (Cambridge Companions to Literature)*, Cambridge 2002
- HOOPER, GLENN (ed.), *Landscape and Empire 1770–2000*, Aldershot, Hants 2005
- HOOPER, GLENN – YOUNGS, TIM (ed.), *Perspectives on travel writing*, Aldershot, Hants 2004
- HOOPER, GLENN, *The Pursuit of Signs: Searching for Ireland after the Union*, in: LITVACK, LEON – HOOPER, GLENN (ed.), *Ireland in the Nineteenth Century. Regional Identity*, Dublin 2000, s. 215-232
- HOOPER, GLENN, *Travel writing and Ireland 1760–1860. Culture, History, Politics*, Basingstoke 2005
- HROCH, MIROSLAV, *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*, Praha 1999
- HROCH, MIROSLAV, *Regional Memory: Reflections on the Role of History in(Re)constructing Regional Identity*, in: ELLIS, STEPHEN G. – EBER, REINGARD (ed.), *Frotiers, Regions and Identities in Europe*, Pisa 2009, s. 1-14
- HULME, PETER – YOUNGS, TIM, *The Cambridge companion to travel writing*, Cambridge 2002

- HUNT, MARGARET, *Racism, Imperialism, and the Traveler's Gaze in Eighteenth-Century England*, in: *The Journal of British Studies* ročník 32, 1993, číslo 4, s. 333-357
- CHANEY, CHRISTINE, *The Intimate familiar: Essay as autobiography in Romanticism*, in: STELZIG, EUGENE L. (ed.), *Romantic autobiography in England*, Burlington 2009, s. 195-210
- JÁNSKÝ, JIŘÍ, *Kronika česko-bavorské hranice I-V*, Průvodce historií západních Čech 7-11, Domažlice 2000-2001
- JOHNSTON, RON J. – GREGORY, DEREK – PRATT, GERALDINE – WATTS, MICHAEL (ed.), *The Dictionary of Human Geography*, Oxford 2000
- KAELBLE, HARTMUT, *Der historische Vergleich: eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert*, Frankfurt/Main 1999.
- KAHN, DANIEL-ERASMUS, *Die deutschen Staatsgrenzen: Rechtshistorische Grundlagen und offene Rechtsfragen*, Tübingen 2004
- KAISER, GERHARD, *Aufklärung, Empfindsamkeit, Sturm und Drang*, Tübingen 1991
- KARP, HANS-JÜRGEN, *Grenzen in Ostmitteleuropa während des Mittelalters*, Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands 9, Köln – Wien 1972
- KASCHUBA, WOLFGANG, *Die Überwindung der Distanz: Zeit und Raum in der europäischen Moderne*, Frankfurt/Main 2004
- KEATING, MICHAEL, *The New Regionalism in Western Europe: Territorial Restructuring and Political Change*, Northampton 1998
- KEENAN, DESMOND, *Ireland within the Union 1800-1921*, Bloomington 2008
- KELLY, JAMES, *The Act of Union: its origins and background*, in: KEOGH, DÁIRE – WHELAN, KEVIN (ed.), *Acts of Union: The causes, contexts, and consequence of the Act of Union*, Dublin 2001, s. 46-66
- KEOGH, DÁIRE – WHELAN, KEVIN (ed.), *Acts of Union: the causes, contexts, and consequences of the Act of Union*, Dublin 2001
- KIDD, COLIN, *British Identities Before Nationalism. Ethnicity and Nationhood in the Atlantic World, 1600–1800*, Cambridge 1999
- KIRCKPATRICK, KATHRYN J., *Introduction to Castle Rackrent*, in: WATSON, GEORGE (ed.), *Maria Edgeworth, Castle Rackrent*, Oxford 1992, s. VII-XXXVII
- KNIGHT, DAVID B., *Identity and Territory: Geographical Perspectives on Nationalism and Regionalism*, in: *Annals of the Association of American Geographers*, 72/4, 1982, s. 514-553

- KOMLOSY, ANDREA, *Grenze und ungleiche regionale Entwicklung: Binnenmarkt und Migration in der Habsburgermonarchie*, Vienna: Promedia, 2003
- KOMLOSY, ANDREA – BŮŽEK, VÁCLAV – SVÁTEK, FRANTIŠEK (ed.) *Kulturen an der Grenze. Waldviertel – Weinviertel – Südböhmen – Südmähren*, Wien 1995, s. 12.
- KOMLOSY, ANDREA, *Ökonomische Grenzen*, in: HEINDL, WALTRAUD – SAURER, EDITH (ed.), *Grenze und Staat. Paßwesen, Staatsbürgerschaft, Heimatrecht und Fremdgeseztgebung in der österreichischen Monarchie 1750 – 1867*, Wien 2000, s. 809-876
- KORTE, BARBARA, *English Travel Writing from Pilgrimages to Postcolonial Explorations*, Basingstoke 2000
- KOŘALKA, JIŘÍ, *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815-1914: sociálněhistorické souvislosti vytváření novodobého národa a národnostní otázky v českých zemích*, Praha 1996
- KOŘALKA, JIŘÍ, *Der Mythos vom deutschen Feind*, in: KOSCHMAL, WALTER – NEKULA, MAREK – ROGALL, JOACHIM (ed.), *Deutsche und Tschechen: Geschichte – Kultur – Politik*, München 2001
- KOSELLECK, REINHART – BRUNNER, OTTO – CONZE, WERNER, *Geschichtliche Grundbegriffe: historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, 8 dílů, Stuttgart 1972–1997
- KOSSLYN, STEVEN, *Image and mind*, Cambridge 1981
- KROCOVÁ, MARTINA, *Kontinuität und Wandel. Die Wahrnehmung der sächsisch-böhmischen Grenze, 1750–1850*, in: DUHAMELLE, CHRISTOPHE – KOSSERT, ANDREAS – STRUCK, BERNHARD (ed.), *Grenzregionen. Ein europäischer Vergleich vom 18. bis zum 20. Jahrhundert*, Frankfurt/Main 2007, s. 181-202
- KROEG, SUSAN M., *Philip Luckombe's 'A Tour through Ireland' (1780) and the Problem of Plagiarism*, in: *Eighteenth-Century Ireland/Iris an dá chultúr* 19, 2004, s. 126-137
- KRÜGER, RENATE, *Das Zeitalter der Empfindsamkeit. Kunst und Kultur des späten 18. Jahrhunderts in Deutschland*, Leipzig 1972
- KŘEN, JAN, *Konfliktní společenství: Češi a Němci 1780–1918*, Praha 1990
- KUTNAR, FRANTIŠEK – MAREK, JAROSLAV, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*, Praha 1997

- KUTTER, ULI, *Der Reisende ist dem Philosophen, was der Arzt dem Apotheker – Über Apodemiken und Reisehandbücher*, in: BAUSINGER, HERMANN – BEYRER, KLAUS – KORFF, GOTTFRIED (ed.), *Reisekultur. Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus*, München 1991, s. 38-47
- LAMB, SUSAN, *Bringing travel home to England: Tourism, Gender, and Imaginative Literature in the Eighteenth Century*, Cranbury, NJ 2009
- LARGE, DUNCAN, 'Sterne-Bilder': *Sterne in the German-Speaking world*, in: DE VOOGD, PETER JAN – NEUBAUER, JOHN (ed.), *The Reception of Laurence Sterne in Europe*, New York 2004, s. 68-84
- LEERSSEN, JOEP, *Mere Irish and Fíor-Ghael. Studies in the Idea of Irish Nationality, its Development and Literary Expression prior to the Nineteenth Century*, Cork 1996
- LUFT, ROBERT, „Alte Grenzen“ und Kulturgeographie. *Zur historischen Konstanz der Grenzen Böhmens und der böhmischen Länder*, in: LEMBERG, HANS (ed.), *Grenzen in Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Aktuelle Forschungsprobleme, Tagungen zur Ostmitteleuropaforschung 10*, Marburg 2000, s. 95-135
- LYDON, JAMES, *Making of Ireland: from the ancient times to the present*, New York 1998
- LYNCH, KEVIN, *The image of the city*, Cambridge, MA 1960
- MAĆZAK, ANTONI – TEUTEBERG, HANS-JÜRGEN (ed.), *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung* (Wolfenbütteler Forschungen 21), Wolfenbüttel 1982
- MAĆZAK, ANTONI, *Travel in early modern Europe*, Cambridge 1995
- MARTIN, ALISON E., *Moving scenes: the aesthetics of German travel writing on England 1783–1830*, London 2008
- MARTÍNEZ, OSCAR, *Border People. Life and Society in the U. S.-Mexico Borderlands*, Tuscon: University of Arizona Press, 1994
- MASON, PETER, *Deconstructing America: Representations of the Other*, New York 1990
- MAURER, MICHAEL (ed.), *Neue Impulse der Reiseforschung*, Berlin 1999
- MAYHEW, ROBERT, *British Geography's Republic of Letters: Mapping an Imagined Community, 1600–1800*, in: *Journal of the History of Ideas*, ročník 65, 2004, číslo 2, s. 251-276
- MAYHEW, ROBERT J., *Enlightenment geography: the political languages of British geography, 1650–1850*, Studies in Modern History, Basingstoke 2000

- McCRACKEN, JOHN LESLIE, *The social structure and social life, 1714–60*, in: MOODY, THEODORE W. – VAUGHAN, WILLIAM E., *A New History of Ireland*, 4. díl, Oxford 1986, s. 31-56
- McCORMAC, WILLIAM JOHN – GILLAN, PATRICK (ed.), *The Blackwell Companion To Modern Irish Culture*, Oxford 2001
- McDOWELL, ROBERT B., *Colonial nationalism, 1760–1782*, in: MOODY, THEODORE W. – VAUGHAN, WILLIAM E., *A New History of Ireland*, 4. díl, Oxford 1986, s. 196-235
- McDOWELL, ROBERT B., *Ireland in 1800*, in: MOODY, THEODORE W. – VAUGHAN, WILLIAM E., *A New History of Ireland*, 4. díl, Oxford 1986, s. 657-712
- McVEAGH, JOHN (ed.), *Irish Travel Writing: A Bibliography*, Dublin 1996
- MILLS, SARA, *Discourses of difference: an analysis of women's travel writing and colonialism*, London 1993
- MOSER von, FRIEDRICH CARL, *Von dem deutschen Nationalgeist*, Selb 1976
- NAIL, SYLVIE, *Forest Policies and Social Change in England*, New York 2008
- NEWMANN DAVID – PAASI, ANSSI, *Fences and neighbours in the postmodern world: boundary narratives in political geography*, in: *Progress in Human Geography*, 1998, 22, s. 186-207
- NORTH, MICHAEL, *Genuss und Glück des Lebens: Kultur Konsum im Zeitalter der Aufklärung*, Köln 2003
- OLLERENSHAW, PHILIP, *Industry, 1820–1914*, in: KENNEDY, LÍAM (ed.), *An economic history of Ulster, 1820–1940*, Manchester 1987
- OSTERHAMMEL, JÜRGEN, *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*, München 2009
- PAASI, ANSSI, *Region and place: regional identity in question*, in: *Progress in Human Geography*, 27/4, 2003, s. 475–485
- PAASI, ANSSI, *Territories, Boundaries and Consciousness. The changing Geographies of the Finnish-Russian border*, Chichester – New York 1996
- PACHOLKIV, SVJATOSLAV *Das Werden einer Grenze: Galizien 1772–1867*, in: HEINDEL WALTRAUD – SAURER, EDITH, *Grenze und Staat: Paßwesen, Staatsbürgerschaft, Heimatrecht und Fremdengesetzgebung in der österreichischen Monarchie (1750–1867)*, Wien 2000, s. 517-617
- PEŁKA, ARTUR, *Am, im, unter und Über Wasser: Christoph Geisers literarische Wasserlandschaften*, in: KOMOROWSKI, DARIUSZ (ed.), *Jenseits von Frisch und*

Dürrenmatt. Raumgestaltung in der gegenwärtigen Deutschschweizer Literatur, Würzburg 2009, s. 223-234

PERCEVAL-MAXWELL, MAXWELL, *The Scottish migration to Ulster in the reign of James I*, London 1973

PIECHOTTA, HANS JOACHIM, *Erkenntnistheoretische Voraussetzungen der Beschreibung: Friedrich Nicolais Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781*, in: TÝŽ, *Reise und Utopie. Zur Literatur der Spätaufklärung.*, s. 98-150

PIKULIK, LOTHAR, *Frühromantik: Epoche, Werke, Wirkung*, München 2000

PLANERT, UTE, *Der Mythos vom Befreiungskrieg. Frankreichs Kriege und der deutsche Süden: Alltag – Wahrnehmung – Deutung, 1792–1841*, Tübingen 2008

POLIŠENSKÝ, JOSEF, *Aristocracy and the Crowd in the Revolutionary Year 1848. A contribution to the history of revolution and counter-revolution in Austria*, New York 1980

POUNDS, NORMAN J. G., *France and "Les Limites Naturelles" from the Seventeenth to the Twentieth Centuries*, in: *Annals of the Association of American Geographers*, ročník 44, 1954, číslo 1, s. 51-62

PROUDMAN, MARK F., *Disraeli as an "Orientalist": The Polemical Errors of Edward Said*, in: *Journal of the Historical Society*, 5/4, 2005, s. 547-568

RASSAM, ARNAL – CHAMBERS, ROSS, *Comments on Orientalism. Two Reviews*, in: *Comparative Studies in Society and History*, 22/4, 1980, s. 505-512

REES, JOACHIM, *Die höfische Gesellschaft unterwegs. Residenzkultur im Spiegel handschriftlicher Reisetagebücher des 18. Jahrhunderts*, in: LOTTES, GÜNTHER – D'APRILE, IWAN-MICHELANGELO (ed.), *Hofkultur und aufgeklärte Öffentlichkeit. Potsdam im 18. Jahrhundert im europäischen Kontext*, Berlin 2006, s. 47-76

REICHERT, FOLKER, *Grenzen in der Kartographie des Mittelalters*, in: GESTRICH, ANDREAS – KRAUSS, MARITA (ed.), *Migration und Grenzen*, Stuttgarter Beiträge zur historischen Migrationforschung 4, Stuttgart 1998, s. 15-29

ŘEZNÍK, MILOŠ – KROCOVÁ, MARTINA, *Boundaries and identities in the academic discourse*, in: KLUSÁKOVÁ, LUŽA – MOLL, MARTIN (ed.), *Crossing Frontiers and Resisting Identities*, Pisa 2010, s. 5-32

RICHETTI, JOHN (ed.), *The Cambridge history of English literature, 1660–1780*, Cambridge 2005

ROUBÍK, FRANTIŠEK, *Silnice v Čechách a jejich vývoj*, Praha 1938

- SACK, ROBERT DAVID, *Human territoriality: its theory and history*, Cambridge 1986
- SAID, EDWARD W., *Orientalism*, New York 1978
- SAHLINS, PETER, *Natural Frontiers Revisited: France's Boundaries since the Seventeenth Century*, in: *The American Historical Review*, ročník 95, 1990, číslo 5, s. 1423-1451
- SELWYN, PAMELA EVE, *Everyday Life in the German Book Trade: Friedrich Nicolai as Bookseller and Publisher in the Age of Enlightenment, 1750–1810*, Philadelphia 2000
- SEMOTANOVÁ, EVA, *Historická geografie českých zemí*, Praha 2002
- SHER, RICHARD B., *The Enlightenment and the Book: Scottish Authors and Their Publishers in Eighteenth-Century Britain, Ireland, and America*, Chicago 2006
- SHERIDAN-QUANTZ, EDEL, *The Multi-Centred Metropolis: The social Topography of Eighteenth-Century Dublin*, in: CLARK, PETER – GILLESPIE, RAYMOND (ed.), *Two capitals: London and Dublin 1500–1845*, Oxford – New York 2001, s. 265-295
- SCHLÖGEL, KARL, *Im Raume lesen wir die Zeit: über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik*, München 2003
- SCHOLL, LARS ULRICH, *Ingenieure in der Frühindustrialisierung*, Göttingen 1978
- SCHOFFIELD, CLIVE H., *Global Boundaries, World Boundaries*, London: Routledge, 1994
- SCHROER, MARKUS, „Bringing space back in“ – *Zur Relevanz des Raums als soziologischer Kategorie*, in: DÖRING, JÖRG, – THIELMANN, TRISTAN, *Spatial Turn. Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*, Bielefeld 2008, s. 125-148
- SCHWIBBE, GUDRUN, *Wahrgenommen: Die sinnliche Erfahrung der Stadt*, Internationale Hochschulschriften 402, Münster 2002
- SIEBERS, WINFRIED, *Johann Georg Keyßler und die Reisbeschreibung der Frühaufklärung*, Würzburg 2009
- SIEGMUND, ANDREA, *Die romantische Ruine im Landschaftsgarten: ein Beitrag zum Verhältnis der Romantik zu Barock und Klassik*, Würzburg 2002
- SLOAN, GEOFFREY R., *The geopolitics of Anglo-Irish relations in the twentieth century*, London 1997
- SMALL, STEPHEN, *Political thought in Ireland, 1776–1798*, Oxford 2002

- SMITH, HANNAH, *Georgian monarchy: politics and culture, 1714–1760*, Cambridge 2006
- SOJA, EDWARD W., *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, London – New York 1989
- SOLMS, WILHELM, *Grimms Märchen, ein Werk der Romantik?*, in: BORMANN von, ALEXANDER (ed.), *Ungleichzeitigkeiten der Europäischen Romantik*, Würzburg 2006, s. 249-266
- STAGL, JUSTIN, *A history of curiosity: the theory of travel, 1550–1800*, Chur 1995
- STAGL, JUSTIN, *Eine Geschichte der Neugier: die Kunst des Reisens 1550–1800*, Wien 2002
- STALLEY, ROGER, *Ecclesiastical architecture before 1169*, in: Ó CRÓINÍN, DÁIBHÍ (ed.), *A New History of Ireland*, díl 1, Oxford 2005, s. 714-743
- STAUBER, REINHARD, *Der Zentralstaat an seinen Grenzen, Administrative Integration, Herrschaftswechsel und politische Kultur im südlichen Alpenraum 1750–1820*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2001
- STIBRAL, KAREL, *Proč je příroda krásná? Estetické vnímání přírody v novověku*, Praha 2005
- STOKLÁSKOVÁ, ZDENĚKA, *Fremdsein in Böhmen und Mähren*, in: HEINDL, WALTRAUD – SAURER, EDITH (ed.), *Grenze und Staat: Paßwesen, Staatsbürgerschaft, Heimatrecht und Fremden gesetzgebung in der österreichischen Monarchie (1750–1867)*, Wien 2000, s. 619-718
- STRUCK, BERNHARD, *Nicht West – nicht Ost: Frankreich und Polen in der Wahrnehmung deutscher Reisender zwischen 1750 und 1850*, Göttingen 2006
- SURANYI, ANNA, *The genius of the English nation: travel writing and national Identity in Early Modern England*, Cranbury, NJ 2008
- TANG, CHENXI, *The geographic imagination of modernity: geography, literature and Philosophy in German Romanticism*, Standford, CA 2008
- TODOROVA, MARIA, *Imagining the Balkans*, New York 1997
- TODOROVA, MARIA, *Review of Larry Wolff's Inventing Eastern Europe*, in: *Slavic Review*, 56/1, 1997, s. 124-126
- TRÁVNÍČEK, DUŠAN, *Přehled územního vývoje našeho státu*, Brno 1984
- TROOST, WOUT, *William III and Ireland*, in: HOFTIJZER, PAUL – BARFOOT, C. C. (ed.), *Fabrics and fabrications: the myth and making of William and Mary*, Amsterdam 1990, s. 225-258

- TYE, MICHAEL, *The Debate About Mental Imagery*, in: *The Journal of Philosophy*, 81/1984, č. 11, s. 678-691
- VAN DÜLMEN, RICHARD, *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit: Religion, Magie, Aufklärung*, München 2005
- VICK, BRIAN E., *Defining Germany: the 1848 Frankfurt parliamentarians and national identity*, Cambridge/MA 2002
- VLNAS, VÍT, *Čechy, Praha a říšskoněmemecký patriotismus napoleonské doby. Marginalia k tématu*, in: s. 155-164, zde HOJDA, ZDENĚK – PRAHL, ROMAN, *Mezi časy... Kultura a umění v českých zemích kolem roku 1800*, Praha 2000, s. 155-164
- VOLEK, TOMISLAV, *Od italské opery k německému singspielu: proměny českého publika*, in: HOJDA, ZDENĚK – PRAHL, ROMAN, *Mezi časy... Kultura a umění v českých zemích kolem roku 1800*, Praha 2000, s. 285-293
- WALDMANN, ANKE, *Reichspatriotismus im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts*, in: DANN, OTTO – HROCH, MIROSLAV – KOLL, JOHANNES (ed.), *Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*, Köllner Beiträge zur Nationsforschung 9, Köln 2003, s. 19 – 61
- WEHLER, HANS-ULRICH, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte I (1700–1815)*, München 2006
- WHYTE, IAN D., *Landscape and history since 1500*, London 2002
- WILLIAMS, WILLIAM H. A., *Creating Irish tourism: The first century, 1750–1850*, London – New York 2010
- WILLIAMS, WILLIAM H. A., *Tourism, landscape, and the Irish character: British travel writers in pre-famine Ireland*, Madison 2008
- WITTHÖFT, HARALD, *Reiseanleitungen, Reisemodalitäten, Reisekosten im 18. Jahrhundert*, in: KRASNOBAEV, BORIS ILJIČ – ROBEL, GERT – ZEMAN, HANS (ed.), *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforschung*, Berlin 1980, s. 39-50
- WOLFF, LARRY, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford, CA 1994
- WÜLFING, WULF, *Reiseliteratur*, in: GLASER, HORST ALBERT – WITTE, BERND (ed.), *Deutsche Literatur: Eine Sozialgeschichte 6: Vormärz, Biedermeier, Junges Deutschland, Demokraten. 1815–1848*, Reinbek 1980, s. 180-194
- ZIEGLER, WALTER, *Die bayerisch-böhmische Grenze in der Frühen Neuzeit – ein Beitrag zur Grenzproblematik in Mitteleuropa*, in: SCHMALE, WOLFGANG, –

STAUBER, REINHARD, *Menschen und Grenzen in der Frühen Neuzeit*, Berlin 1998, s. 116-130.

INTERNETOVÉ ZDROJE

Allgemeine deutsche Biografie, www.deutsche-biographie.de [Biografické údaje cestovatelů do Čech.]

FINNEGAN, R., *Espied with Truth's Ray or Error's Jaundiced Eye: Richard Twiss's Account of Dublin in 1775*, prezentovaný na konferenci Bare bones of a fanlight Georgian Dublin, květen 2006, University College Dublin; text k dispozici na <http://repository.wit.ie/143/> (Poslední náhled 18. 8. 2011.)

KALHOUS, DAVID, *Kristiánova legenda a počátky českého politického myšlení*, nepublikovaná disertační práce, FF MU, 2005, http://is.muni.cz/th/12320/ff_d/Disertace.txt (Poslední náhled 4. 8. 2011.)

Eutiner Landesbibliothek, <http://www.lb-eutin.de/index.php?fuseaction=cntrl.rf> (poslední náhled 15. 8. 2011) [Bibliografie cestopisné literatury.]

<http://oldmaps.geolab.cz/> [Zdroj pro internetové mapy.]

Oxford Dictionary of National Biography, www.oxforddnb.com [Biografické údaje cestovatelů do Irska.]

SCHREIBER, MONIKA, *Johann Baptist Weis und sein 'Hans-Jörgel' (Zur Geschichte einer Wiener Zeitschrift in den Jahren 1837-1850 mit besonderer Berücksichtigung des Revolutionsjahres 1848)*, diplomová práce, Universtiat Wien, 2008, http://othes.univie.ac.at/2698/1/2008-11-21_7000147.pdf (Poslední náhled 12. 2. 2012.)

PŘÍLOHY

BIOGRAFICKÉ ÚDAJE O AUTORECH

VYOBRAZENÍ

PŘÍLOHA: BIOGRAFICKÉ ÚDAJE O AUTORECH

NĚMEČTÍ AUTOŘI

Jméno	Data	Místo pobytu	V	Místo a obor studia	Profesní a zájmová činnost
Abt, Karl Friedrich	1743 1783	Stuttgart	E	---	Herec, angažmá v severním Německu a Nizozemí
Becker (Schwarz), Agnes Sophie	1754 1789	Kurónsko	E	---	Spisovatelka, společnice Sophie von der Recke
Becker, Wilhelm Gottfried (pseud. Rösler Gustav)	1778 1854	Lipsko	E	Lipsko/ Medicína	Lékař, polní lékař v bitvě u Lipska, topografické publikace o Lipsku
Becker, Wilhelm Gottlieb	1753 1813	Drážďany pobyt ve Švýcarsku	E	Lipsko/ práva umění literatura	Univerzitní profesor a básník, vychovatel Fridricha Viléma III.
Bernard (Domeier), Esther	1770 1814	Vratislav Berlín Malta	Ž	---	Spisovatelka a básnířka, příspěvky do literárních časopisů
Bischoff Wilhelm Ferdinand	1792 ?	Výmar Eisenach	E	?/ ?	Asistent kriminálního soudu
Brückmann Franz Hieronymus	?	Brunšvik	E	?	Lékař
Campe, Joachim Heinrich	1746 1818	Dessau Hamburg Brunšvik	E	Halle/ teologie filozofie	Vychovatel, spisovatel a vydavatel dětské literatury
Cölln, Georg Friedrich Willibald Ferdinand von	1766 1820	Berlín Videň	E	Marburg Halle Jena/ ?	Ekonom, pruský státní úředník, v roce 1807 uprchl do Rakouska
Deinhardstein Johann Ludwig	1794 1859	Videň	K	Vídeň/ ?	Profesor estetiky, zástupce ředitele Hofburgtheater, básník, censor
Eggers, Christian Frhr. von	1758 1813	Hamburg	E	Kiel Lipsko Halle Göttingen/ ?	Vrchní prezident města Kiel, kameralista, nobilitován v Rakousku za pomoc s ekonomickými a legislativními reformami
Erhard, Johann Benjamin	1766 1826	Norimberk Berlín	E	Würzburg Jena/ medicína filozofie	Pruský vrchní lékařský rada, filozof, zastánce Kanta
Ferber, Johann Jakob	1743 1790	Berlín	E	Upsala/ Chemie	Pruský báňský rada, výzkumné pobyty v evropských zemích
Fick, Johann	1763	Erlangen	K	?/	Profesor historie a geografie,

Georg Christian	1821			?	dopisovatel časopisu <i>Erlanger Realzeitung</i>
Groß-Hoffinger, Anton Johann	1808 1873	Vídeň Vratislav	?	Vídeň Mnichov/ práva	Spisovatel, politický komentátor
Grube, August Wilhelm	1816 1884	Wernigerode	?	---	Vychovatel, spisovatel, vydavatel výchovných historických a zeměpisných spisů
Gutsmuths Johann Christoph Friedrich	1759 1839	Quedlinburg Ibenhain	E	Halle/ teologie	Vychovatel, učitel tělesné výchovy a geografie, autor publikace <i>Turnbuch für die Söhne des Vaterlandes</i>
Hagen, Friedrich Heinrich von der	1780 1856	Uckermark Berlín Vratislav	E	Halle/ práva	Soudce kamerálního soudu, profesor německých starověkých dějin, zájem o německou mytologii
Hailbronner Karl, von	1789 1864	Leitershofen u Augsburgu	?	---	Velkostatkář, vrchní velitel bavorského pluku švaliérů, spisovatel a cestovatel (Uhry, Osmanská říše, Palestina)
Harnisch, Wilhelm	1787 1864	Bad Wilsnack Berlín	K	Wittenberg Halle/ filozofie	Pedagog, Kazatel, přítel J. G. Fichteho a F. L. Jahna
Heinse, Friedrich (pseud. pro Hohenthal-Städteln von, Wilhelm)	?	?	?	?/ ?	Překladatel historické a politické literatury
Hiller, Gottlieb	1778	Landsberg (Sasko) Ratiboř (Prusko)	E	---	Básník
Hollunder Christian Fürchtegott	1791 1829	Zhořelec Vratislav	?	Freiberg/ hornictví	Asistent báňského ředitelství
Kausch, Johann Joseph von	1751 1825	Löwenberg (Slezsko) Militsch	E	Halle/ medicína	Lékař, pruský Pruský krajský lékař, spisovatel, za své služby nobilitován
Keyßler, Johann Georg	1693 1743	Thurnau	?	Halle/ ?	Vychovatel, autor cestopisné literatury, cesty po Evropě jako vychovatel hrabat von Giech
Klingemann, Ernst August Friedrich	1777 1831	Brunšvik	E	Jena/ práva filozofie	Spisovatel, literární kritik, divadelní režisér a ředitel Brunšvického národního divadla
Klipstein, August von	1801 1894	Hohensolm Gießen	?	?/ ?	Profesor mineralogie
Klöber, Karl Ludwig	1738	Vratislav pobyt ve Švýcarsku	E	?/ ?	Historik, rada pruské válečné a doménové komory, autor práce o dějinách Slezska, publikace pod pseudonymem
Kohl, Johann Georg	1808 1878	Brémy Kurónsko	E	Göttingen Heidelberg	Domácí vychovatel, cestovatel, etnograf, cesty po Evropě a

		Drážďany Berlín		Mnichov/ práva etnografie	Americe
Kretschmann, Karl Friedrich	1738 1797	Žitava	E	Wittenberg/ práva umění	Právník, básník, zájem o německou mytologii, přítel F. G. Klopstocka
Krickel, Adalbert Joseph	1791 1847	Vídeň	K	Vídeň/ filozofie geografie historie	Topograf, spisovatel, účetní dvorské účtárny
Kröger, Johann Christoph	1792 1874	Hamburg	E	Heidelberg/ teologie	Pedagog, autor srovnávacích studií o úrovni vzdělání (Čechy, Sasko, Rusko)
Krug, Friedrich Albert Franz, von Nidda	1776 1843	Gatterstadt u Querfurtu	E	---	Velkostatkář, praporčík saského pluku švališerů, romantický básník
Küttner, Karl Gottlob	1755 1805	Wiedemar Lipsko	E	Lipsko/ ?	Vychovatel, působnost ve Švýcarsku a v Anglii, autor cestopisné literatury
Laube, Heinrich	1806 1884	Sprottau Vratislav Vídeň	E	Halle/ teologie	Spisovatel, liberální politický komentátor dramatik, divadelní ředitel
Löwenthal, Maximilian Freiherr von	1799 1872	Vídeň	?	Vídeň/ práva	Kameralista, básník, spisovatel, dramatik, cesty po Evropě
Mayer, Friedrich	1804 1857	Norimberk	K	Erlangen, Tübingen/ přírodní vědy	Spisovatel, cesty po Evropě, vydavatel časopisu <i>Vaterländisches Magazin</i>
Mendelssohn- Bartholdy, Felix	1809 1847	Hamburg Berlín Lipsko	E	Paříž, Berlín/ klavír kompozice	Skladatel
Meynier, Johann Heinrich	1764 1825	Erlangen	E	Erlangen/ práva filozofie historie	Pedagog a autor dětské literatury
Müller, Christian	?	Lipsko Eisenach Mnichov	?	Mnichov/ práva	Právník, soukromý vědec a cestovatel (cesty do Itálie, Francie a Ruska)
Müller, Wilhelm Christian	1752 1831	Wasungen Brémy		Göttingen/ teologie	Pedagog, spisovatel, spolupracovník J. H. Campeho
Mundt Theodor	1808 1861	Berlín	E	Berlín/ práva filozofie	Spisovatel
Racknitz, Joseph Friedrich, Frh.	1744 1818	Drážďany	E	?/ ?	Saský dvorní maršálek, spisovatel a hudební skladatel
Recke, Charlotte Elisabeth von der	1754 1833	Kurónsko Drážďany	E	---	Básnířka a spisovatelka, cesty po Evropě, přítelkyně Goetheho, Herdera a Schillera

Reichard Heinrich August Ottokar	1751 1828	Gotha	E	Jena, Göttingen Lipsko/ práva	Spisovatel a vydavatel
Reichardt, Johann Friedrich	1752 1814	Královec Halle Videň	E	Lipsko/ práva, filozofie	Skladatel, překladatel francouzské literatury, umělecké cesty do Itálie a Francie
Riesbeck, Johann Kaspar	1754 1786	Frankfurt Salzburg Videň Aarau	K	Mohuč/ práva, teologie	Spisovatel, novinář, překladatel, politický komentátor
Seume, Johann Gottfried	1763 1810	Poserna Grimma	E	Lipsko/ teologie	Spisovatel a básník, anglický žoldák v americké válce za nezávislost, účastník třetího dělení Polska jako sekretář ruského generála, cesty do Itálie, Švédska, Ruska Finska
Schaden, Johann Nepomuk Adolf, von	1791 1840	Oberdorf im Algau Mnichov	K		Služba v bavorské armádě, spisovatel a dramatik
Schulz, Friedrich Christoph Joachim	1762 1798	Magdeburg Drážďany Mitava	E	Halle/ ?	Spisovatel, profesor historie, poslanec na ústavodárném sněmu ve Varšavě v roce 1791
Schulze- Kummerfeld, Karoline	1745 1815	Videň Výmar	E	---	Herečka, chráněnka sasko- výmarské vévodkyně Anny Amálie
Solger, Karl Wilhelm Ferdinand	1780 1819	Frankfurt nad Odrou Berlin	E	Halle Jena/ práva klasická filologie	Filolog a filosof, pruský úředník, rektor univerzity v Berlíně
Stein, Christian Gottfried Daniel	1771 1830	Lipsko Berlín	E	Lipsko/ teologie, filologie, historie	Profesor geografie, spisovatel, autor geografických publikací o Evropě
Strombeck, Friedrich Karl von	1771 1832	Brunšvik	E	Göttingen/ práva, estetika	Asistent dvorského soudu, tajný rada a spisovatel, cesty po Evropě
Weber, Karl Julius	1767 1832	Langeburg (Württemb.)	E	Erlangen Göttingen/ práva	Spisovatel, satirik, württemberský liberální poslanec
Weis, Johann Baptist	1801 1862	Planá Videň	K	Videň/ filozofie	Spisovatel a novinář, redaktor časopisu <i>Komische Briefe des Hans-Jörgels</i>
Willebrand, Johann Peter	1719 1786	Altona Hamburg	E	Halle/ práva	Justiční rad, zájem o městskou správu, autor publikace <i>Gründriss einer schönen Stadt</i>
Zöllner, Johann Friedrich	1753 1804	Neumark Berlín	E	?/ teologie	Kazatel, vrchní konzistoriální rada, přítel A. v. Humboldta, autor publikace <i>Ideen Über Nationalerziehung</i>

BRITŠTÍ AUTOŘI

Jméno	Data	Místo pobytu	V	P	Univerzita	Profesní a zájmová činnost
Ashworth, John Harvey	1795 1882	Yorkshire/ Lancashire	CE	E	Oxford	Anglikánský farář, pobyt v Irsku v hrabství Clare v 50. a 60. letech 19. stol.
Barker, F.D.	1806 1875	Yorkshire Leeds	M	E	---	Metodistický kněz a misionář, radikální komentátor sociálních poměrů
Barrow, John, Esq.	1808 1898	Londýn	CE	E	---	Představený Archivu britského námořnictva, autor cestopisné literatury, členství v Královské společnosti nauk, cesty po Evropě a do Arktidy
Bennett, William	1804 1873	Londýn	Q	E	---	Autor teologických prací, liberální náboženské smýšlení, přítel W. Wordsworthe a S. T. Coleridge,
Bicheno, James Ebenezer	1785 1851	Londýn Glamorgan Van Damian's Land		E	?/ práva	Právník, člen Královské společnosti nauk, koloniální úředník, zájem o ekonomii a botaniku
Binns, Jonathan, Esq.	? ?	Lancaster	Q	E	---	Asistent Agrární komise, snaha o vylepšení pozice nájemců půdy v Irsku
Bowden, Charles Topham	?	London	CE	E	?	Cesty po evropských metropolích
Brewer, James Norris	1799 1830	Londýn	CE	E	---	Spisovatel, topograf, zájem o anglické a irské venkovské obyvatelstvo
Burgoyne, Sir John Fox	1782 1871	Londýn	CE	E	Královská vojenská akademie	Armádní důstojník, v r. 1830 zvolen předsedou Komise pro veřejné práce v Irsku
Bush, John	?	Tunbridge Wells	CE	E	?	?
Calladine, George	1793 1837	Derbyshire	CE	E	---	Armádní velitel, vojenská služba v Irsku
Capper, Samuel	1782 1852	Londýn Bristol	Q	E	---	Kvakerský kazatel, misionář v Irsku a obchodník
Carlyle, Thomas	1795 1881	Dumfries Londýn	C	S	Edinburgh/ matematika geografie literatura	Historik, učitel, kritik modernizace
Carr, Sir	1772	Londýn	CE	E	?/	Právník, cesty po Evropě,

John	1832					práva	autor cestopisné literatury, nobilitován
Clarke, Dr. Edward Daniel	1769 1822	Sussex Cambridge	CE	E	Cambridge/ ?		Vychovatel, historik, mineralogy, vědecké cesty po Británii a Evropě (Itálie, Finsko, Řecko, Rusko)
Cooper, George	1799	?	CE	E	?/ práva		Právník
Cromwell, Thomas Kitson	1792 1870	Londýn	CE U	E	?/ ? titul MA		Unitariánský ministr, člen Historické společnosti, autor topografických prací
Cumberland, Richard	1732 1811	Cambridge Irsko Tunbridge Wells	CE	E	Cambridge/ historie		Dramatik a novelista (využití původního severoamerického, karibského a irského obyvatelstva jako literárních charakterů), sekretář pro Ulster
Curwen, John Christian	1756 1828	Cumberland			Cambridge/ ?		Politik (Whig), šerif hrabství Cumberland, zájem o zemědělství, přítel Arthura Younga
De Quincey, Thomas	1785 1859	Manchester Londýn Edinburgh	CE	E	Oxford/ ?		Spisovatel, novinář, přítel Wordsworthe a Coleridge
Derrick, Samuel	1724 1769	Dublin Londýn Tunbridge Wells Bath	?	?	---		Spisovatel, ceremoniář v Bathu
Dewar, Daniel	1788 1867	Glech Dochart London Edinburgh Glasgow	P	S	Glasgow London Edinburgh/ práva teologie		Profesor morální filozofie a teologie, misionářská činnost v Irsku, zájem o galský jazyk
Donaldson, Joseph	1794 1830	Glasgow	P	S	Glasgow Londýn/ medicína		Vojenský lékař, vojenské služba v Irsku
Dufferin, Frederick Temple, Lord	1826 1902	Florencie Londýn Indie	CE	E	Oxford/ ?		Politik a diplomat, chrátec Johna Russella, zástupce ministra pro Indii, pozemkový vlastník v Irsku
East, Rev., John	? 1856	Somerset Bath	CE	E	Oxford/ teologie		Anglikánský farář
Elstob, Mark	?	Londýn	CE	E	?		Novinář
Freeman, Ann	1797 1826	Devonshire	CE M	E	---		Metodistická misionářka v Irsku
Glasford, James	1771 1845	Dunbartonshire	P	S	?/ práva		Právník, pozemkový vlastník, autor právních spisů, člen vzdělávací komise pro Irsko

Gorst, Gilpin, Esq.	1825	Londýn	?	E	?	Sekretář londýnské Irské společnosti
Grant, James	1802 1897	Morayshire/ Londýn	C	S	---	Politický komentátor, historik, horlivý kalvinista
Hall, Spencer Timothy	1812 1885	Nottingham	Q	E	---	Spisovatel, knihkupec, léčitel (mesmerismus a hypnóza)
Hall, Rev. James	1755 1826	Skotsko Londýn	P	S	St. Andrews/ ?	Pedagog, presbyteriánský minister, cesty po Skotsku a Irsku
Hall, Samuel Carter	1800 1889	Waterford (otec – vojenská služba v Irsku) Exeter Londýn	M	E	Inner Temple/ práva	Spisovatel, novinář, vydavatel, zájem o umění
Hoare, Richard Colt, Sir	1758 1838	Surrey	CE	E	---	Pozemkový vlastník, historik, cesty po Evropě (Francie, Itálie, Španělsko) a Britských ostrovech, autor cestopisné literatury
Holmes, George	1789 1843	Irsko Londýn Bristol	?	I	Královská akademie umění	Krajinářský malíř, irský původ, působnost v Anglii
Chatterton, Lady Henrietta	1806 1876	Londýn	CE RC	E	---	Spisovatelka, cestovatelka, první manžel vlastnil pozemky v Irsku, kvůli třetímu manželovi konvertovala ke katolicismu
Chetwood William, Rufus	? 1766	Londýn	CE	E	---	Spisovatel, dramatic, knihkupec
Inglis, Henry	1795 1835	Edinburgh Londýn	P	S	---	Cesty po Evropě (Francie, Německo, Skandinávie) a Irsku, autor cestopisné literatury
Kilham, Hannah	1774 1832	Sheffield	Q	E	---	Misionářka v Irsku a Africe, zastánkyně abolicionismu
Lewis, George Cornwall, Sir	1806 1863	Londýn	CE	E	Oxford/ matematika práva	Politik a autor ekonomických studií
Luckombe, Philip	1730 1803	Exeter Londýn	CE	E	---	Spisovatel a vydavatel, autor cestopisné literatury (časté čerpání z děl jiných autorů)
Manners, John, 7 th Duke of	1818 1906	Belvoir Castle Londýn	EC	E	Cambridge/ práva	Politik a spisovatel

Rutland						
Martineau Harriet	1802 1876	Norwich Londýn	U	E	---	Spisovatelka, stoupenkyně ekonomických teorií S. Millse a T. R. Malthuse a léčitelských teorií F. A. Mesmera
Milner John	1752 1826	Londýn	C	E	Francie / teologie	Katolický kněz, spisovatel a reformátor
Noel, Baptist Wriothesley	1799 1873	?	CE	E	Cambridge/ teologie	Anglikánský farář, příklon k baptismu, aristokratický původ
Osborne, Sidney Godolphin, Lord	1808 1889	Cambridge Dorset	CE	E	Oxford/ ?	Anglikánský farář, filantropista, autor náboženské literatury
Parker, George	1732 1800	Kent Londýn Dublin	CE	E	---	Voják, herec
Plumptre, Ann	1760 1818	Norwich	CE	E	---	Spisovatelka, překladatelka, zájem o politické dění, otec ředitel Queen's college v Cambridgi
Pococke, Richard	1704 1765	Southampton, Waterford, Dublin	CE	E	Oxford/ teologie	Anglikánský farář, cestovatel, působnost v Irsku, cesty po Británii, Irsku, Evropě a na Blízký východ
Reed William	1770 1813	Bristol	Q	E	---	Básník, filantropista
Ritchie, Leitch	1800 1865	Greenock Londýn	P	S	---	Spisovatel, novinář, autor cestopisné literatury
Scott, Walter, Sir	1771 1832	Edinburgh	P	S	Edinburgh/ práva	Spisovatel, právník, návštěva Irska v r. 1825
Shillitoe, Thomas	1754 1836	Londýn	Q	E	---	Kvakerský ministr, misionářské cesty po Británii, Irsku a Severní Americe
Slade, Robert	?	Dorset London	CE	E	?	Sekretář londýnské irské společnosti
Smedley, Edward	1788 1836	Cambridge	CE	E	Cambridge/ ?	Básník, anglikánský farář
Sullivan, Mrs. [Sullivan, Arabella]	17961839	Hertfordshire	CE	E	---	Spisovatelka, dcera dramatičky a básničky Barbariny Brand, lady Dacre
Taylor Emily	1795 1872	Norfolk Londýn	U CE	E	---	Spisovatelka, básnička, překladatelka, autorka pedagogických spisů
Thackeray, William	1811 1863	Kalkata Londýn	CE	E	Cambridge/ ?	Spisovatel a novinář, irská manželka
Tonna,	1790	Norwich	CE	E	---	Spisovatelka a sociální

Charlotte Elizabeth	1846	Irsko				reformátorka, manžel pozemkový vlastník v Irsku
Trollope, Anthony	1815 1882	Londýn Irsko Hertfordshire	CE	E	---	Spisovatel, poštovní úředník, služební pobyt v Irsku
Tuke, James Hack	1819 1896	York	Q	E	---	Filantrop, kavakerský misionář
Twiss, Richard	1747 1821	Rotterdam Londýn	C	E	---	Autor cestopisné literatury, cesty po Evropě a Irsku
Wakefield, Edward	1774 1854	Tottenham Essex London	CE	E	---	Statkář, zájem o agrární a pedagogické teorie a statistiku, syn Priscilly Wakefield
Wakefield, Priscilla	1750 1832	Tottenham	Q	E	---	Spisovatelka, autorka moralistických studií, filantropka
Wesley, John	1703 1791	Lincoln Londýn	CE M	E	Oxford/ teologie	Anglikánský farář, zakladatel metodistické církve, misionářská cesta po Americe a studijní pobyt v Herrnhutu
West, Theresa Cornwallis	1827 1886	Denbighshire	CE	E	---	Manželka politika Fredericka Richarda Westa
Wordsworth, William	1770 1850	Lake District	CE	E	Cambridge/ ?	Spisovatel a básník, cesty po Skotku a Walesu, do Alp a po Evropě
Young, Arthur	1741 1820	Essex	CE	E	---	Velkostatkář, agronom, cesty po Francii a Irsku, autor agronomických studií

Zkratky

V = vyznání

K = katolické

E = evangelické (německé evangelické církve)

Ž = židovské

CE/CI = anglikánské (Church of England/Ireland)

P = presbyteriánské

Q = kvakeři

M = metodisté

U = unitariáni

P = původ

E = Anglie

S = Skotsko

I = Irsko

SEZNAM VYOBRAZENÍ

Obr. 1: Mapa dopravního spojení mezi Saskem a Čechami z roku 1828 (*Speziel-Reise-Karte*, 1828)

Obr. 2: Mapa Irska z roku 1808 (*Ireland 1808, The General Gazetteer*)

Obr. 3 Železniční mapa Německa z roku 1849 (*Bahnkarte von Deutschland und Nachbarländern 1849*)

Obr. 4: Františkovy Lázně kolem roku 1842 (*Eine Menge an Wiesenquelle in Franzensbad*, Johann Baptist Weis, *Hans-Jörgels Badereise*, Wien 1842)

Obr. 5: Pohled na náměstí College Green v Dublinu s Trinity college a pomníkem Viléma Oranžského (William Henry Bartlett, *Trinity College from College Green Dublin*, 1833)

Obr. 6: Přívoz přes Labe pod Střekovem (Ludwig Richter, *Überfahrt über die Elbe am Schreckenstein*, 1837)

Obr. 7: Pevnost Königstein (Christian Gottlob Hammer, *Festung Königstein*, kolem roku 1830)

Obr. 8: Hrad Kynast (Friedrich Wilhelm Ferdinand Theodor Albert, *Burg Kynast*, mezi lety 1857 a 1867)

Obr. 9: Čertova Kazatelna v Krkonoších (Christian Haldenwang, *Die Dreysteine oder Teufelkanzel unter dem grossen Teiche*, 1803)

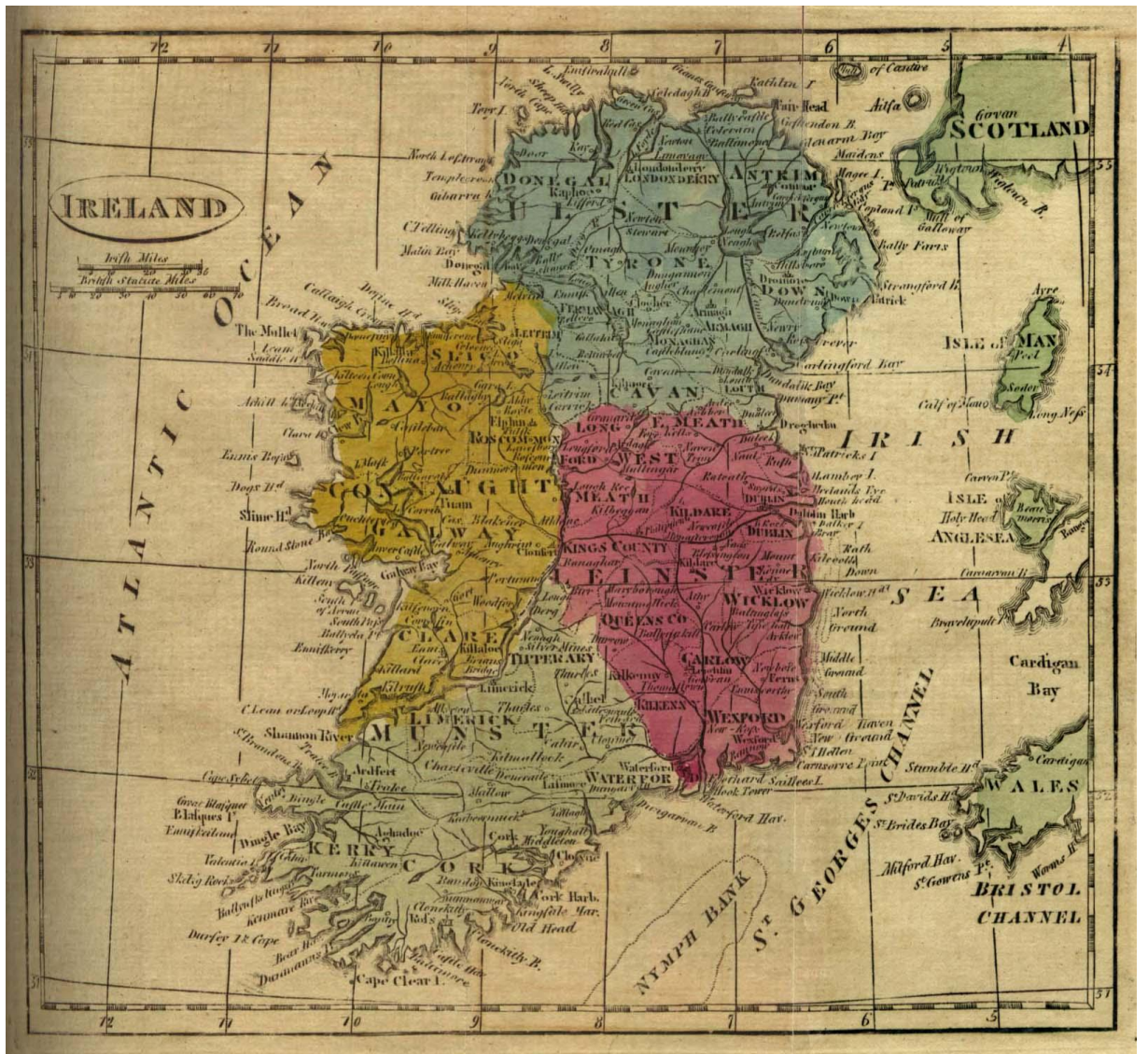
Obr. 10: Zřícenina opatství Adare (William Henry Bartlett, *Augustinian Abbey, Adare*, 1842)

Obr. 11: Zřícenina hradu Dunluce Castle v hrabství Antrim (Thomas Mann Baynes, *Dunluce Castle*, 1833)

Obr. 12: Jezero Lough Erne s *round tower* (William Henry Bartlett, *Devenish Island, Lough Erne*, 1842)

Obr. 13: Jezera Killarney (Thomas Mann Baynes, *Upper Lake of Killarney*, 1833)

Obr. 14: Connemara (William Henry Bartlett, *Garromin, Connemara*, 1842)

Obr. 2 Mapa Irska z roku 1808 (Ireland, 1808, The General Gazetteer)

Ireland 1808, *The General Gazetteer; or, Compendious Geographical Dictionary*. Compiled by R. Brookes, Revised By W. Guthrie and E. Johns, Dublin 1808 [britishempire.co.uk]

Obr. 3 Železniční mapa Německa z roku 1849

Bahnkarte von Deutschland und Nachbarländern 1849, Karten- und Luftbildstelle der DB Mainz
[[wikimedia.org](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bahnkarte_von_Deutschland_und_Nachbarl%C3%A4ndern_1849.jpg)]

Ein Morgen an der Wiesenquelle in Franzensbad.

Obr. 4 Františkovy Lázně v první polovině 19. století

Eine Menge an Wiesenquelle in Franzensbad, Johann Baptist Weis, *Hans-Jörgels Badereise*, Wien 1842, 1. díl, úvodní strana [www.archive.org]

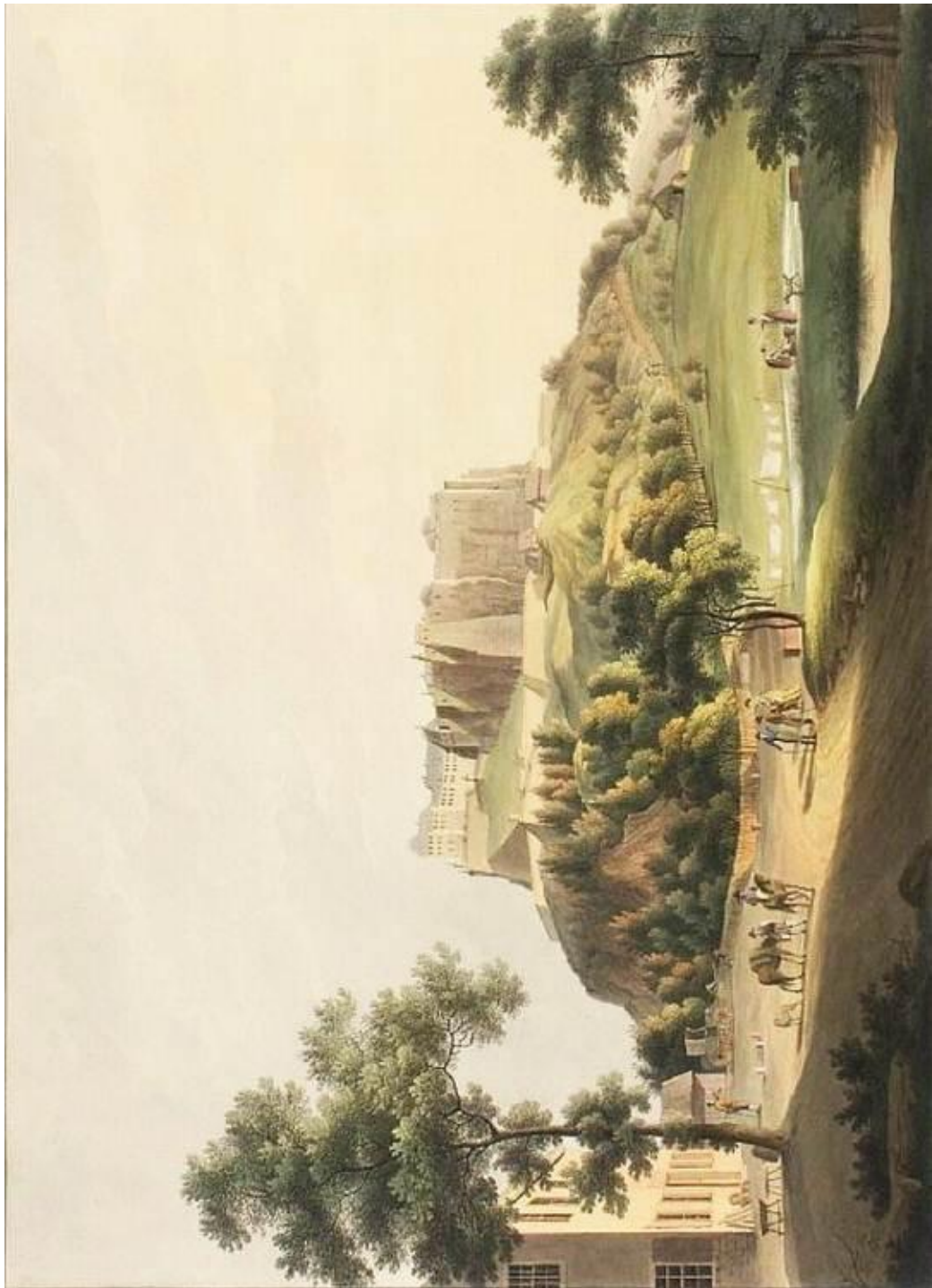
Obr. 5 William Henry Bartlett, Trinity College from College Green Dublin, 1833
(s pomníkem Viléma Oranžského)

Ireland illustrated: from original drawings by G. Petrie, W.H. Bartlett, & T.M. Baynes. With Descriptions, by G. N. Wright, London 1833, s. 80, [www.archive.org].

Obr. 6 Ludwig Richter, Überfahrt über die Elbe am Schreckenstein, 1837

Christian Stukenbrock a Barbara Töpfer: *1000 Meisterwerke der Europäischen Malerei von 1300 bis 1850*, Hagen 2005, [commons.wikimedia.org].

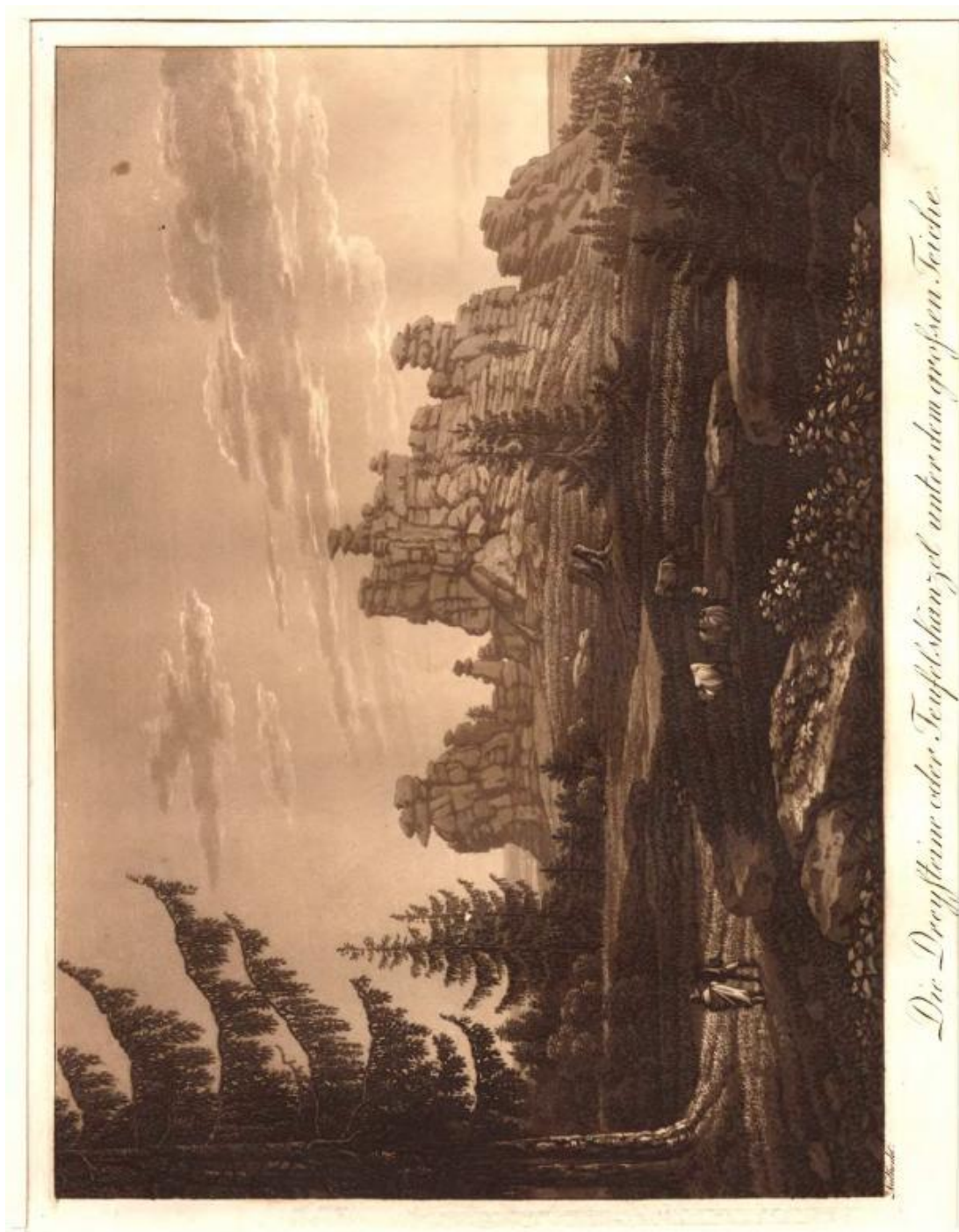
Obr. 7 Christian Gottlob Hammer, Festung Königstein, kolem 1830

[Schmidt Kunstauktionen Dresden OHG](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Schmidt_Kunstauktionen_Dresden_OHG_obj_8063.jpg), obj. č. 8063, [commons.wikimedia.org].

Obr. 8 Friedrich Wilhelm Ferdinand Theodor Albert, Burg Kynast

Zentral und Landesbibliothek Berlin, sbírka Alexandra Dunckera, [www.zlb.de].

Obr. 9 Christian Haldenwang, Die Dreysteine oder Teufelkanzel, 1803

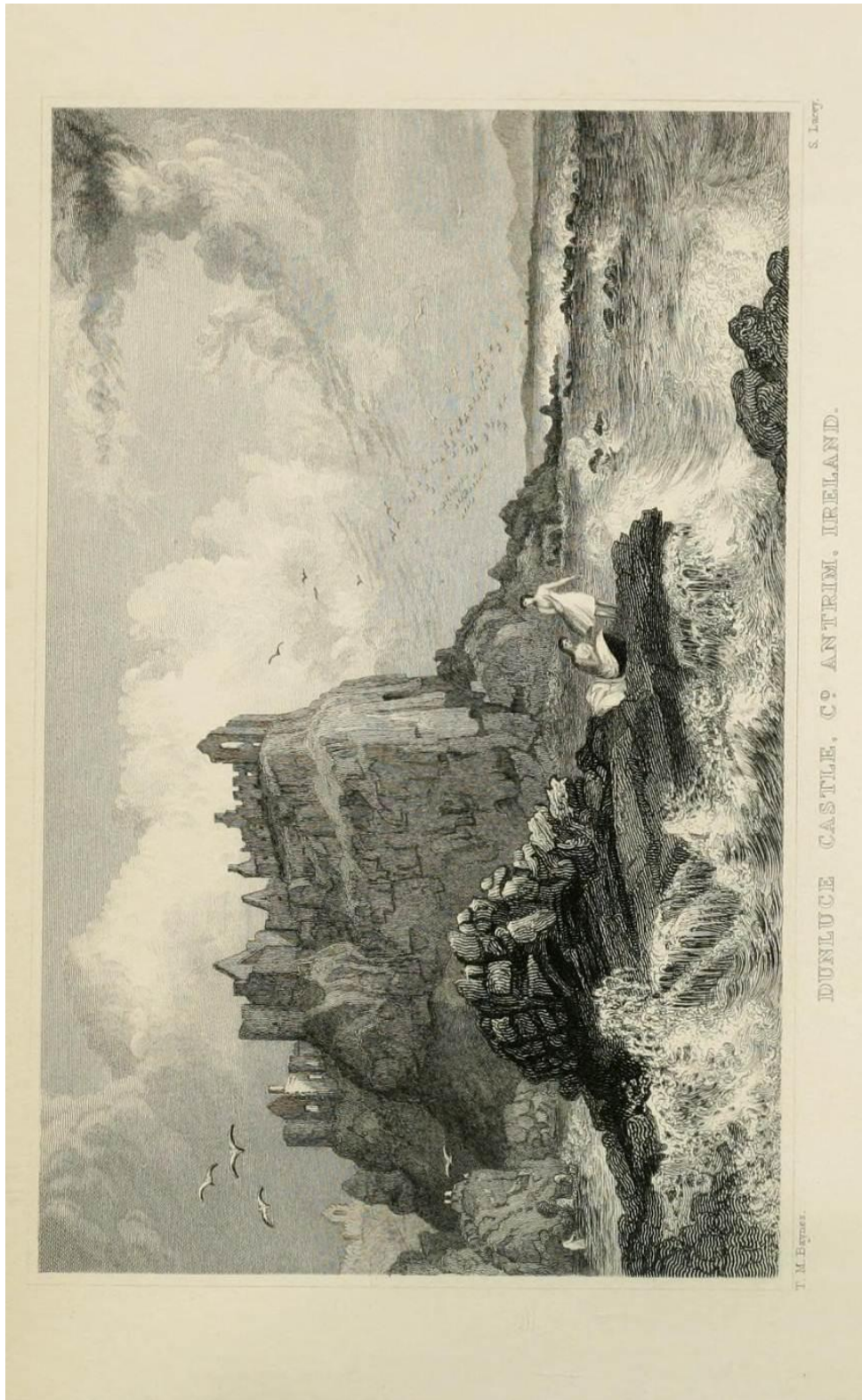
Muzeum Karkonoskie w Jeleniej Górze, [jbc.jelenia-gora.pl]

Augustinian Abbey, Adare
(with the Castle of the Fitzgeralds and the Franciscan Abbey)

Obr. 10 William Henry Bartlett, Augustinian Abbey, Adare, 1842

The Scenery and Antiquities of Ireland. Illustrated in one hundred and twenty engravings, from drawings by W. H. Bartlett. With Historical and Descriptive Text by J. Stirling Coyne, N. P. Willis, etc. 2 dily, London 1842, [commons.wikimedia.org].

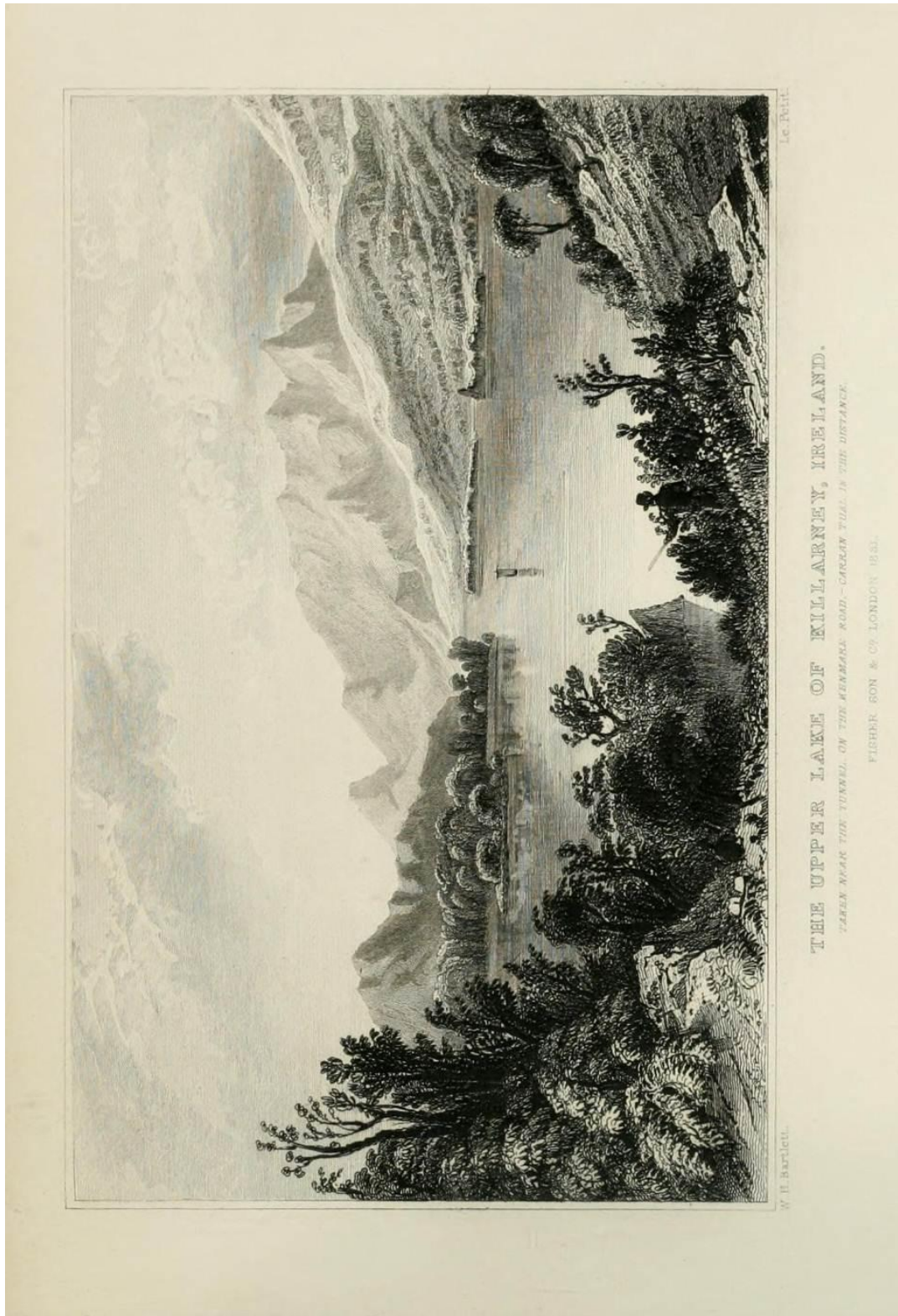
Obr. 11 Thomas Mann Baynes, Dunluce Castle, 1833

Ireland illustrated: from original drawings by G. Petrie, W.H. Bartlett, & T.M. Baynes. With Descriptions, by G. N. Wright, London 1833, s. 76-77, [www.archive.org].

Obr. 12 William Henry Bartlett, Devenish Island, Lough Erne, 1842 (s *round tower*)

The Scenery and Antiquities of Ireland. Illustrated in one hundred and twenty engravings, from drawings by W. H. Bartlett. With Historical and Descriptive Text by J. Stirling Coyne, N. P. Willis, etc. 2 díly, London 1842, zde 2. díl, s. 58-59, [www.archive.org].

Obr. 13 Thomas Mann Baynes, Upper Lake of Killarney, 1833

Ireland illustrated: from original drawings by G. Petrie, W.H. Bartlett, & T.M. Baynes. With Descriptions, by G. N. Wright, London 1833, s. 64-65, [www.archive.org].

Obr. 14 William Henry Bartlett, Garromin, Connemara, 1842

The Scenery and Antiquities of Ireland. Illustrated in one hundred and twenty engravings, from drawings by W. H. Bartlett. With Historical and Descriptive Text by J. Stirling Coyne, N. P. Willis, etc. 2 dily, London 1842, zde 2. dil, s. 84-85 London, [www.archive.org].